COLLECTANEA ARCHAEOGRAPHICA,
a Collegio Archaeographico Academiae Scientiarum Ukrainae edita.
Volumen III.

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

видає

Археографічна Комісія
Всеукраїнської Академії Наук

ТОМ ТРЕТІЙ

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку", „Картковому репертуарі" та инших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
акад. *О. Корчак-Чепурківський*

Цю книгу розпочато друком перед тим, як Н. К. О. У. С. Р. Р. видав наказа про обов'язкове запровадження нового правопису.

Київський Окрліт № 232, 1930.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитаделя, 9).
Зам. № 495. 22 арк. — 1200 прим.

Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини.

Незабаром мине вже 35 років, як в українській історіографії поставлено тему про історію фінансового устрою давньої Гетьманщини. Ще В. А. Мякотін в одній із ранніх своїх праць з історії українського селянства одзначає, яку особливу вагу має ця тема для дослідника, що хоче зрозуміти різні сторони тодішнього соціяльного й державного життя. Але й „до днешнього дне“ наша історична наука не має не тільки суцільного огляду історії державного господарства, але навіть основні питання цієї історії не висвітлено, ба навіть і не завсіди поставлено. Правда, останніми часами в літературі з'явилося дещо, що порушує теми з державного господарства (проф. М. Слабченко, Руднів, раніше проф. В. Барвинський), але ці розвідки не можна вважати за такі, що цілком виразно розвязують усі питання або вичерпують їх хоч до деякої міри — питання організації державного господарства, походження цієї системи оподаткування, впливу цієї системи на державний організм та обтяжливости її для окремих клас людности, зазначені автори не розвязують, бо для такого категоричного висновку довелося-б проробити величезну архівну дослідницьку роботу. Так стоїть справа що-до історії фінансів XVIII в. Що-ж до фінансової історії перед-Мазепиних часів, то тут становище ще гірше. Власне тільки праця Крип'якевича про державний скарб гетьмана Хмельницького [1]) дає спробу висвітлити деякою мірою питання скарбових прибутків, але брак джерел примусив автора цієї цікавої спроби до навряд чи можливої в даному разі методи порівнювати цифри прибутків староств, що після 1648 року перейшли під владу Б. Хмельницького. Налагоджене господарство таких староств і прибутки від нього ніяк не можна рівняти з тим станом, що утворився після 1648 року. Давній апарат було дощенту знищено, колишні відносини порушено і прибутки староств у жадному разі не могли навіть у далекій мірі нагадувати давніх старостинських „провентів“.

Що-до пізнішого часу, то знову дослідник не має жадного хоч-би трохи точного матеріялу. Увесь архівний український матеріял загинув р. 1709 у Батуринському державному архіві. Єдине монументальне джерело до історії економічного стану людности та організації зборів і податків

---

[1]) Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, том 130.

з лівобережної людности, це переписні книги 1666 року[1]). Але й це джерело по-перше не повне, а по-друге це тільки маштаб, яким можна міряти тодішнє народнє та державне господарство, а не кінцевий наслідок певного способу державного господарювання, як от прибутковий реєстр 1678 р., який ми подаємо далі.

Отже виписка з прибутково-видаткових книг року 1678 являє собою унікум, подібного йому немає, як джерело для студій над державним господарством України XVII віку.

Історія оренди (горілчаної, дьогтьової та тютюнової) — цікава сторінка з історії фінансів давньої України. Як і всю історію фінансів, історію оренди XVII віку досі не вивчено. Ще зовсім недавно один з молодших дослідників висловив твердження, що оренд у Гетьманщині з часів короткотривалої спроби Юрія Хмельницького аж до Самойловичевого гетьманування не було[2]). Це помилка. Оренди були і за Бруховецького, були й після нього; звісток про оренди мало за ці часи, набагато більше їх збереглося з часів гетьмана Самойловича та Мазепи. Року 1678 12 лютого приїхали до Москви гетьманські посли провадити переговори про різні справи, найперше заявили про повну готовість до війни, а потім почали мову про неминучу потребу запровадити оренди на Україні, щоб тим поповнити гетьманський скарб і дістати грошей на виплату утримання охочим полкам. Справа про ці переговори переховується в Москві під назвою „Дѣла Малороссійскіе 1678 года“ на 78 аркушах. Заголовок має такий „Пріезд в Москву гетманских послов и о постановленіи оренд во всей Украине“. Переховується справа в „Древлехранилищі“ (в'язка 50-а; 1678 р. № 5).

10 листопада того-ж-таки 1678 року до Москви приставлено було рахунки гетьманського скарбу. Ці рахунки складено 28 жовтня того-ж самого року. Писано цей документ українським скорописом, дуже добре, аркуші зшиті в „тетрадь“ — зберігся документ погано і в деяких місцях зотлів. Сумнівів що-до своєї автентичности не викликає жадних. Переховується тепер у „Древлехранилищі“ в Москві в колекції „Подлинников“ № $\frac{363}{349}$. Друкуємо його цілком, нічогісінько не проминаючи.

1678 года, Октября 28. Счеты приходу арендныхъ суммъ, собранныхъ съ Малороссійскихъ городовъ, и расходу ихъ.

ПРИХОДЫ.

Реестръ якъ много грошей арендовныхъ по указу ясновельможного его милости пана гетмана з якихъ полковъ, городовъ и сѣлъ побралемъ в року 1678 в розныхъ мѣсяцехъ и числехъ.

---

[1]) Незабаром сподіваюся подати докладніші відомості про це джерело до історії оподаткування української людности.

[2]) Тищенко, Гуральне право. „Праці Комісії для вивчування історії західньо-руського та українського права“, в. III, стор. 155. Пор. „Акты Южн. и Зап. Рос.“. т. VII.

Полкъ Полтавский тисячей у десяти пущено. З того полку рукъ моихъ дошло полосмы тисячи, еще золотихъ осмь сотъ одебралемъ, противъ Снятина, безъ пяти талярей, іюня дня 6.

Полкъ Миргородский тисячь за шѣсть пущено. З того полку Миргородского дойшло рукъ моихъ тисячь шѣсть безъ 20 копъ.

Полкъ Переяславский тисячь за пять пущено. З того полку Переяславского рукъ моихъ дойшло золотыхъ тисеча, еще тисячу зол. другую на Артополоти Мая 27 одобралемъ, еще тисячу третью одобралемъ.

Полкъ Прилуцкий тисячь за пять пущено. З того Прилуцкого полку рукъ моихъ вся сума тисячь пять дошла.

Полкъ Лубенский тисячь за десять пущено. З того полку у арандаровъ панъ хоружий войсковий тисячь шѣсть взявши при иныхъ грошахъ роздалъ полку пана Новицкого; тисячь чтири я взялемъ безъ пятидесять и безъ двохъ золотыхъ.

Полкъ Кіевский пущено тисячь за пять. З того полку панъ Кочубѣй з Самуйломъ Новомлинскимъ всю суму одебравши роздали при иншихъ грошахъ на полкъ пана Павловского.

Полкъ Стародубовский пущено тисячь за десять. З того полку розказано за всю суму одягнути пѣхотный полкъ Дмитровъ, тамже в Стародубѣ.

Полкъ Чернѣговский тисячь за тринадцать пущено. З того полку за всю суму презъ пана полковника казано пѣхотный полкъ Гарасимовъ одягнути, одягненъ, а по одягненю взялемъ в пана полковника тисячь чотыре и зол. шесть сотъ; у Стріевского зол. чтыриста не брано, а потомъ одобрано всѣхъ тыхъ пяти тисячей, що одобралемъ отъ Чернѣговского не доличились зол. тридцять и зол. двохъ.

Полкъ Гадяцкий тисячей за осмь пущено. З того полку предъ стый (?) по указу ясновельможного Его милости пана Гетмана тисячь двѣ и зол. сто взято и оддано на полкъ пѣхотный Рубановъ, а остатокъ остаютъ винний.

Полкъ особливе Нѣжинский.

Тарасу, мѣщанину нѣжинскому, самый городъ Нѣжинъ з сотнями Борсуковою сотнею, Касяновою сотнею, Абакумовою сотнею, Вертѣевскою сотнею, Прохоровскою сотнею, Мринскою сотнею, Олишевскою сотнею, Девицкою сотнею за пять тисячь на рокъ цѣлый пустилось.

З которого Тараса полтретѣ тисячи золотыхъ одобралемъ.

Городъ Глуховъ тисячь за три пустилось, всѣ гроши тисячь три одобралемъ до рукъ своихъ.

Городъ Кролевецъ за тисячу зол. пустилось, оттоль дорукъ моихъ одобралемъ зол. осмь сотъ.

Городъ Воронижъ за тисячу и за двѣсте зол. пустилось, оттоль взялемъ до рукъ своихъ зол. тисячу.

Городъ Коропъ за двѣ тысячи пустилось, всю суму тисячь двѣ до рукъ моихъ одобралемъ.

Городъ Борзна за полтори тисячи пустилось, оттоль зол. полосма ста до рукъ одобралемъ.

Городъ Конотопъ за двѣ тисячи пустилось, оттоль взялемъ зол. шѣсть сотъ и талярей десять.

Городъ Новые Млыны за девятьсотъ зол. пустилось, зол. осмь оттоль взялемъ.

Іванѣгородзкая сотня пустилась за зол. двѣсте, оттоль взялемъ зол. сто еще и остатокъ раты зол. другую сто одебралемъ Мая 3 презъ сотника Батуринского.

Сотня Шаповаловская з селами Ігнату Калницкому пустилось зол. за сѣмь сотъ, оттоль талярей сто взялемъ до рукъ.

Села сотнѣ Батуринское.

Село Красное и Митченки Івану Сосцѣ зол. за пять сотъ пустилось, оттоль взялемъ зол. чотыриста.

Село Артюшу Бутовичу зол. за двѣсте, оттоль взялемъ зол. сто.

Село Тростянку талярей за двадцать пустилось, всѣ гроши талярей двадцать одобралемъ.

Село Палчики зол. за полсемадесять пустилось, всѣ гроши одборалемъ.

Село Обмачовъ зол. за сто за десять пустилось всѣ гроши одобралемъ.

Село Ксендзювку и село Мельню за сто зол. пустилось, оттоль зол. пятьдесять одобралемъ.

Сотню Бахмацкую талярей за сто пустилось, оттоль взялемъ зол. двѣсте.

Тоеѣжь сотнѣ село Городище зол. за сто пустилось, всѣ гроши одобралемъ зол. сто.

Село Рожественное и Краснополе зол. за чотыриста пустилось, оттоль взялемъ зол. сто, одобралемъ еще Мая 10 зол. сто.

Село ратуши Батуринское, Алтынувку, зол. за двѣсте и за сорокъ пустилось, оттоль взялемъ зол. полтораста, еще и остатокъ раты взялемъ таляровъ тридцать Мая 3 презъ сотника Батуринского.

Село Карилено зол. за сто пустилось, оттоль копъ десять взято.

Новомлинское сотнѣ село Головенку Церулику пустилось зол. за полтораста, оттоль взялемъ тридцать копъ грошей.

Село Шабалиновъ зол. за сто пустилось всю суму одобралемъ за тое село.

Всее сумы зъ полковъ и городовъ розныхъ раты, якая до рукъ его милости пана Асаула енералного отъ арандаровъ отдана, выходитъ сорокъ и чотыри тисячи шестьсотъ пятдесять и шесть зол.

РОСХОДЫ.

Зобраное сумы росходы кому що по указу ясновелможного его милости пана Гетмана и на який полкъ выдано.

На полкъ пана Новицкого комонный выдалемъ презъ пана хоружого войскового тисячь пять,

А тисячь шѣсть тотъ же панъ хорунжий в Лубенскихъ арандаровъ взявши, тому жь роздалъ полку.

На полкъ пана Павловского комонный выдалемъ грошей тисячь двѣ зол. шесть сотъ безъ десяти зол.

Томужь полку панъ Кочубей в арендаровъ Козелскихъ тисячь пять взявши, при тыхъ же отъ мене даныхъ грошей роздалъ.

Паномъ полковникомъ Новицкому и Павловскому по указу панскомъ далемъ зол. чотыриста.

За тисячу и пятнадцать мосолбесовъ на полкъ пѣхотный Дмитровъ, мосолбесь рахуючи по шести зол. безъ шостака, выдалемъ грошей полшести тисячи зол. триста и таляровъ тридцать без таляра самому Костантому.

Полшести тисячи привезено за тотъ мосолбесъ з Стародуба и оддано намъ, а зол. триста еще нашое отдачи и таляровъ тридцать безъ одного не дойшло.

Напотомъ на Іванѣеву пѣхоту за шѣсть сотъ мосолбесовъ за двадцать и за пять такою жь ценою томужь Костантію выдалемъ грошей тисячь три, зол. шестьсотъ и двадцать пять зол. Мая 1 до тыхъ мосолбесовъ на подшите по указу панскомъ, далемъ зол. девять сотъ на полотно.

Якъ столникъ и полковникъ Лупандинъ в Чегиринъ ишолъ, сотнику его, Василію Широкову, по указу панскомъ далемъ зол. десять.

Козакови Волошинцови, що за пороги посланъ, зол. десять далемъ.

Ничипору, що дозорцею посланъ в Чегиринъ, по указу панскомъ далемъ зол. двадцать.

По указу ясновелможного его милости пана гетмана, Ігнату Бородкину, зол. двѣстѣ и десять зол. безъ трохъ чеховъ за сѣрку и за свинець.

Самому Іванѣю полковнику и сотникомъ его по указу панскомъ выдалемъ со стахъ талярей сто.

Пятидесятомъ человѣкомъ дракгуномъ и двомъ, а третему порутчику зол. шесть сотъ выдалемъ, рахуючи кождому дракгуну по зол. одинадцати, а поручнику зол. 26; а тые гроши презъ Шилу послались.

Презъ тогожь Шилу Батуринского зол. сто попомъ Чигиринскимъ выдалемъ.

Дракгуномъ при Карвацкомъ в Чегиринь, посланымъ семидесять человѣкомъ без одного далося зол. шестсотъ и таляровъ сѣмь по три таляри на кождого рахуючи.

До тогожь пяти, що по три таляри давано, сержантови еще тал. далемъ.

Особливе раннымъ шести человѣкомъ до тоейжь дачи еще далемъ по копѣ на раны.

Самому Карвацкому далемъ копъ 15.

Хоружому копъ 10.

На куринные казаны капитану и хоружому в руки далемъ зол. сорокъ.

Мая 3 козакови с полку Полтавского Кобыланова и другому его товаришу далемъ по два таляри, а чотыромъ козакомъ по двѣ копи чинитъ талярей десять и зол. два. Тые козаки языка Татарского привезли взято подъ Самарою.

По указу панскомъ пану Кожуховскому зол. сорокъ далемъ, Мая 6.

Пасинковскому — копъ 10.

Тишецкому — копъ 10.

Ростковскому — копъ 10.

Лисици — копъ 10.

Кграбовскому — зол. 20.

Гаврилу Бутови — зол. 20.

Сулиманови — зол. 12.

Карбачови — зол. 20.

Дубенскому — зол. 20.

Поддячому Василію Юдину Малороссійского приказу выдалемъ зол. двадцать, Мая 20, якъ до боярина з Батурина повернулъ.

Талярей сто Архимандритови Святогорскому на обитель святую выдалемъ.

Ребриковскому талярей десять далемъ.

Рудимови по указу панскомъ копъ 10 выдалемъ.

Кравченкови зол. 10.

Молодецкому зол. 10 далемъ.

Мурзѣ далемъ зол. 10.

Дзекгармистрови, умовивши его на рокъ цалый отъ Вознесенія Господня зол. за пятдесять, теперь половину отдалемъ грошей копъ 10.

Золотыхъ двѣсте у пана полковника Чернѣговского взявши, далисмо пану Пригарѣ за свѣнецъ, що в Бородкина куплено; до того еще я з своихъ збираныхъ войсковыхъ грошей талярей 10 далемъ.

Мая 15 по указу панскомъ Пучковскому з Чегирина повернувшему далемъ зол. 15.

Пѣхотному сотниковѣ Феодорови Стронскому Герасимового полку далисмо на казанъ в таборѣ подъ Рѣпками Мая 16 зол. 8.

Пану Мазепѣ, що бунчюкъ возячи на посвященіе утратилъ, зол. девять отдалемъ на Артополотѣ Мая 24.

Маховченку, що бувавъ комоннимъ полковникомъ по указу панскомъ, на сукню далемъ талеровъ пять и собольця отъ пана дано Мая 24 на Артополотѣ.

Розныхъ числъ за Ромномъ полку Іванѣевого комонному товариству, такъ же на Артополотѣ Кгоркчиному комонному товариству, такъ же Іванѣ Цыноку комонному товариству вышло суми зол. шесть тисячей девятьсотъ тридцать и пять.

Ілковое сотнѣ полку пѣхотного Иванѣевого товарыству Стефану Кописченку з товариствомъ на курѣнный казанъ копъ три далемъ Мая 25-го.

Мая 23 Кгаджѣ и Суботи еще третему товаришу Запорозцомъ талярей по два далемъ войсковихъ грошей, а четвертому зол. пять, тые то козаки привозили листы отъ Хана до полковника Полтавского тромъ и по по парѣ соболювъ дано.

По указу ясновелможного его мил. пана гетмана Шмайлова пѣхотному Батуринскому козакови зол. два на воз на хомутъ далемъ.

Юня 4 Ратомского слузѣ, Сполятовскому, далемъ зол. пятнадцать грошей и пару соболей.

Тогожъ дня казанъ сотниковѣ пѣхотному з товариствомъ заплатилемъ и оддалемъ за него зол. сѣмь тому сотниковѣ, що у Высокомъ стоялъ.

Золотыхъ тисячу з розказаня панского на окупъ Бережецкого сыну отдалемъ.

Феодорови Стеблювскому зол. сорокъ, бывшему запорозкому судѣ далемъ.

Козакомъ двомъ отъ Куницкого з Немѣрова присланымъ, одному десять, а другому сѣмь зол. далемъ.

Іюня 19-го Федкови запорозцеви з товариствомъ далемъ зол. 20 на Босткахъ.

Тогожъ дня на Кривой Рудѣ сотникови великому, що у Высокомъ стоялъ, зол. 15 далемъ и сукно.

Маленкому сотникови товаришови жъ его бывшому далемь зол. 10 и сукно.

На казаны до Ромна робить посыланые на сто казановъ шаговъ по чотырнатцать выдалемъ зол. сто сорокъ на Солоници.

Подъ Городищемъ Юня 20 Мелетову Ватагови, що Поросюкова до Цесара Турецкого оправажалъ, далемъ ему самому зол. 20 и пару соболей, козакомъ семомъ человѣкомъ талярей по пяти и по соболю, тые козаки пану Турецкого коня даровали.

Того жь дня Шилови Запорозскому далемъ зол. 20 и пару соболей.

Грицакови полковникови отъ Гоголя перешлому по указу панъ писарь выдалъ безъ мене зол. 22 на Бочкахъ.

Сотникови Рубанового полку Барченку тамъ же на Бочкахъ дано зол. 20.

Самойлови Милченкови зол. 20 дано.

Мискови зол. 15.

Стефану зол. 15.

Данилу зол. 15.

Якову зол. 15.

Мирону зол. 15.

Якову зол. 15.

Іванови Донцеви талярь.

Сердюку хорому у Максимовское горы Юня 23 золотый далемъ.

Панъ Новицкий позычилъ зол. грошей войсковыхъ симъ.

Шмайлови з товариствомъ на суль далемъ зол. два Юня д. 26 у пристанѣ Днѣпровое Максимовское.

Тогожь дня Іванови Головчоцу сотнѣкови пѣхотному, що при Лисенку з товариствомъ зимовалъ, далемъ талярей пять, хоружому талярей три, асаулови талярей три, а сороку казакомъ тоейжь сотнѣ кождому дано зол. по осмь, чинитъ суммы всей зол. полчвартаста и талярь.

Тогожь дня козакомъ Кодацкимъ чотыромъ человѣкомъ Данилови Мищенкови зъ товариствомъ выдалемъ по два таляри, чинитъ осмь таляровъ, и по штуцѣ габы дано.

Тогожь полку Гарасимового козакомъ у Веровци, що стояли сотни Ѳедоровой Атаману Щербинѣ зъ товариствомъ дватцаткомъ человѣкомъ казанъ купилемъ за три копи.

1678 року 28 Юня сотника Хведора Стронского товариству человѣкомъ пятидесятимъ кождому роздали грошей талярей сто и два, а потомъ дванатцаткомъ человѣкомъ по два таляри дали, теды всѣхъ першихъ и послѣднихъ выходитъ сто двадцать шѣсть талярей.

Мѣсяца Юня 28 Кгорица чотырохъ языковъ припровадивъ, з которыми на Москву человѣка 9 послали его товариства, а онъ само пять отпущенъ до войска которому самому Юня 29 рано далемъ талярей десять, Івану Левенцови зол. дватцать, а тромъ козакомъ таляровъ по три, еще двомъ ихъ же товариству далемъ таляровъ по три.

Тогожь дня отдалемъ полковникомъ пѣхотнымъ Гарасимови и Іванѣеви талеровъ по десять.

Мѣсяца Юля д. 1, будучи по указу панскомъ, посланыи въ Чигиринъ роздалемъ грошей полку Рубанового и дракгонiѣ радовому товариству и старшинѣ тисячь двѣ зол. шѣсть сотъ и копъ десять, Никифору дозорци зол. десять далемъ.

В таборъ прибывши Юля д. 2 Антону Березанскому и Брайкови Воронковскому вышлымъ з неволѣ Татарское далемъ зол. по сту.

Мѣсяца Юля 5-го далемъ грошѣй войсковыхъ Бурдсугови асаулови полку Чигиринского 10 талярей.

Въ Чигиринѣ будучи Рубанови далемъ талярей десять.

Тогожь дня томужь Рубанови полковникови пѣхотному далемъ талярей десять в войску.

Тогожь дня полку Іванѣева козакомъ сотни Васковой атаманови Василеви Киселю на десять человѣки два талеры на казанъ куринный.

Мѣсяца Юля 7 порозказаню панскомъ далемъ Сулиманови, що в куринѣ пана Мазепы зостаетъ 10 копъ.

Юня 7 дня недѣлного, полку Гарасимового пятiомъ сотникомъ и на пѣхоту три тисячи пятсотъ пятдесятъ и два зол., на комонникъ сѣмъ сотъ тринадцеть зол., теды всее сумы роздалося чотыре тисячи двѣсти шестдесять пять зол.

Тогожь дня писарови полковому Чегринскому зол. десять далемъ.

Мѣсяца Юля 8 другимъ разомъ у войску далемъ Никифору Александровичу дозорци зол. 10.

Мѣсяца Юля 12 людемъ тымъ, которые листъ привезли отъ Коваленка далемъ двомъ по паре соболей и 10 зол. в пристанѣ Бужинской, а по штуци мосолбесу.

Тогожъ дня далемъ Несторови до рукъ пять зол.

Полку Ребриковского козакомъ и старшинѣ грошей выдали тисячей двѣ девять сотъ зол. безъ десяти зол. Мѣсяца Юля 8 д. Тогожъ полку пана Ребриковского сотникомъ обозному асаулу полковому 12 чоловѣка по таляру дано.

Мѣсяца Юля д. 6 сотникови Донскому, що човновъ стерѣгъ, дано зол. чотыри, козакомъ его сороку и пяти дано зол. по два атаманѣ до того придано по повзолотого.

Сотникови полку Гарасимового десяткомъ человѣкомъ дано по талеру.

Полковому обозному Іванѣевому и сотнику Ігнату Болху далемъ по таляру у Бужинѣ 10 Юля.

Полку Гарасимова, що на опослѣ зайшовши за Днѣпре у Бужинѣ сотникомъ двомъ осталцемъ (?) сто осмьдесятюмъ и семомъ человѣкомъ далемъ по таляру, чинитъ всеѣ сумы пятьсотъ зол. сѣмдесять зол. и талярь Юля 14.

Мѣсяца Юля 17 полку пана Новицкого товариству дватцатюмъ человѣкомъ и одному раннымъ далемъ 20 талярей и талярь.

Тогожъ дня 5 человѣкомъ, що отъ Шулги татаръ, привозили дали по таляру по пари соболювъ и по штуци мосолбесу.

Михайлови Чернцеви козакови полку пана Павловского ранному, що Турчина взятого з коня зопхнувъ, 17 Юля далемъ талярь грошей.

Мѣсяца Юля 19-го козакови тому далемъ зол. 10 и штуку мосолбесу и пару соболей, що в Чигиринъ ходилъ и вернувся.

Юля 20 полку Іванѣевого козакомъ радовымъ дано по полпята зол. атаманѣ зол. по пять, всѣхъ грошей выйшло три тисячи и ползол.

Юля 19 козакови в руку ранному отъ Турковъ полку Нѣжинского сотни Батуринское з Горбанювки далемъ талярь грошей.

Юля 20 числа далемъ цилюрикомъ полку Іванѣева и Гарасимова двомъ по пять талярей.

Юля 21-го далемъ полку Гарасимового и Іванѣева раннымъ пятнатцатіомъ человѣкомъ по два зол.

Довбежци, що посылать до Чигрина маемъ, далемъ зол. 10.

Козакови, що в Чигринъ посылали, а сынъ его тутъ зоставалъ, далемъ талярь.

Довбежци далемъ талярь.

Козакови полку Переясловского в Чигринъ посланому на святого Ілю далемъ талярь.

Юля 25-го на полкъ Грицаковъ з товариствомъ вышло сумы зол. сѣмь сотъ и тритцать зол.

Козакови, що з Чегирина з листами приходилъ, Северинови Перепаденкови далемъ зол. 10, штуку мосолбесу Юля 21-го.

Юля 25 козакомъ, що отъ Шулги Волоховъ привозили, далемъ чотыри таляри двомъ человѣкомъ и по парѣ соболювъ.

Юля 25 козакови, що з Мурашкою небожчикомъ будучи у Владыжинѣ попался былъ в неволю и вышолъ, а зостаеть при Павловскомъ полковнику комонномъ, далемъ зол. 10 и мусолбесъ старый у пана взявши.

Юля 26 далемъ Іванѣева полку семнатцеть человѣка по два зол. у сихъ чинитъ зол. 30 и полпята зол.

Ігнатови Уманцу и Федеви пятіомъ козакомъ Запорозскимъ, которые поѣхали з Турчиномъ до Москвы, далемъ по таляру на боты.

Тогожь дня козакамъ Черкаскимъ Кгарадзенку з товариствомъ самотреть, которые языковъ двохъ припровадили, дано по таляру и по парѣ соболей.

Ладинови талеръ далемъ.

Сумма тыхъ расходовъ сорокъ тисячей сто осмьдесять зол. и золотый.

В таборѣ на Бужинском полю.

Раховано 27 Юля тогожь вышейименованого 1678 року, по росказаню панскомъ ясновельможного его милости пана гетмана, черезъ Василия Кочубея канцеляристу войскового и Якова Демяновича товариша войскового сотнѣ Глуховское, подлугъ которого рахунку доходы з городовъ и полковъ арендовные до рукъ его милости пана Леонтія Полуботка асаула енералного войскового внесенные з вышменоваными, росходами мѣркуючи и пробуючи выходитъ сполне вся сумма, яко ся тутъ на семъ лѣсти выразне написало з остаткомъ еще не розданыхъ грошей, которыхъ есть на пришлые росходы чотыри тисячи чтыриста сѣмьдесять пять зол., що, абы было, твердо самъ ясновелможный его милость панъ гетманъ подписомъ своимъ ствердити рачилъ.

Въ тотъ способъ прикладано руки

Іванъ Самойловичъ, гетманъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого руку приложилъ.

Петро Михайловичъ Забѣла, обозный войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого енеральный руку приложилъ.

Іванъ Домонтовичь, судя енералный войска Его Цар. Пресвѣтлого Величества Запорозкого руку приложилъ.

Костантинъ Солонина, полковникъ Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Киевский.

Іванъ Лысенко, полковникъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Переяславский.

Василий Борковский, полковникъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Чернѣговский.

Яковъ Михайловичь Жураховский, полковникъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Нѣжинский.

Максимъ Іляшенко, полковникъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Лубенский.

Ѳеодоръ Мовчанъ, полковникъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Прилуцкий.

Прокопъ Левенецъ, полковникъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Полтавскій.

Ѳеодоръ Лукияновичь Мовчанъ, полковникъ войска Его Царскаго Пресвѣтлого Величества Запорозкого Стародубовский.

Павелъ Апостолъ, полковникъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Миргородский.

По рахубѣ 26 Іюля чинено.

Реестръ остатка грошей войсковыхъ якъ много на разные потребы по росказаню ясновелможного Его милости пана гетмана роздалемъ року 1678 мѣсяца Августа 12 дня.

Напродъ полковникомъ пѣхотнымъ Кожуховскому и Ребриковскому по десять талярей далемъ.

Кнышевѣ и Чупринѣ Батуринскимъ по десять золотыхъ.

Тонконоговѣ далемъ золотыхъ десять.

Хлопцомъ Чигиринскимъ, що ихъ отца послали з листами в Чигиринъ и презъ Турковъ въ неволю взято, зол. десять далемъ.

Цѣлюрикови Чигиринскому далемъ таляровъ дватцать.

Грицкови Манковскому и Ивану атаману пяти человѣкомъ полку пана Новицкого по чтыре зол. далемъ.

Полку пана Павловского Прокопови далемъ зол. чтыри.

Козакомъ Явруковымъ и Росошынимъ за допроважене трохъ Турковъ далемъ зол. пятдесять.

Ляхомъ двомъ, що отъ Куницкого прѣехали, далемъ зол. по десять.

Цилюрикови дали зол. десять.

Тымъ козакомъ, що языка привезли далемъ, таляровъ два.

Товариству полку Гарасимового семънадцатемъ человѣкомъ раннымъ далемъ по два зол. Августа 13.

Городничому хлѣбъ далемъ таляровъ два.

Юля 28 козакови далемъ зол. 10 а другому таляровъ два, що ранено в Чорномъ лѣсѣ.

Що дзенгарикъ привюзъ з Чигрина далемъ зол. пять.

Цѣлюрикови, що гоивъ козаковъ двохъ полку Гарасимового, далемъ таляровъ два.

Донцеви ранному, якъ ишли до Чигирина, далемъ талярь.

По росказаню панскомъ самому панови на хлѣбъ для дракгуновъ далемъ зол. дватцать.

Тарасови Дорошенковому брату, якъ послали въ Чигринъ, далемъ зол. дватцать.

Компанѣе Кгорициной и Грицкевой по росказаню панскомъ на хлѣбъ далемъ таляровъ десять и на суль зол. и три шаги, якъ посылали до Калмыкъ подъ Чегриномъ.

Петру Уласовичу козакови Чигринскому далемъ таляровъ два.

Головчаковой сотнѣ на хлѣбъ далемъ таляровъ два.

Августа 10 дня козакомъ Андрею Гребенику Чечелницкому, що привезли листы и языка, далемъ шостемъ человѣкомъ по два таляри и по пари соболей.

Капитану, що в Чигиринѣ сѣдивъ, далемъ таляръ а другому золотый и добышу полталяра.

Цилюрикомъ двомъ Чигиринскимъ одному талярей дватцать далемъ а другому зол. сто.

Августа 16 по росказаню панскомъ далемъ зол. сѣмдесять и копу на хлѣбъ.

Тогожъ числа за три возы оброку далемъ зол. сорокъ, который Калмыкамъ роздавано.

Тогожъ числа полковникомъ Гарасиму и Іванѣеви далемъ таляровъ по десять.

Родилови далемъ зол. два.

Козакомъ двомъ раннымъ полку Кожуховского а сотнѣ Манковой далемъ зол. десять.

Полку Ребриковского Северинови далемъ зол. два.

Полку Гадяцкого Состренкому и Княщцѣ и Кирикови далемъ по десять золотыхъ.

Тогожъ дня козакови ранному сотнѣ Манковой далемъ полталяра.

По росказаню панскомъ за пѣрначь Турецкий далемъ зол. десять а. за палашъ десять.

Що поймалы языка далемъ талярей два.

Цѣлюрикомъ Ходецкому зол. сорокъ, а другому полку Киевского зол. дватцать.

Августа 15-го Атаманови Донскому Івану Суслѣ пяти человѣкомъ по таляру далемъ, що Татарина привезли.

Момоту далемъ зол. дватцать ранному.

Тогожъ дня поросказаню панскомъ далемъ козакови таляровъ два.

Самому панови презъ Лисевича далемъ зол. десять на расходы войсковие.

Князю Булату презъ полковника Киевского далемъ зол. дватцать на оброкъ.

Выходцеви съ Турковъ далемъ таляровъ два.

Грицкеви полковникови ранному далемъ зол. дватцать.

Гарасимови полковникови далемъ на оброкъ талярей два.

Грицкеви полковникови ранному далемъ зол. дватцать.

Гарасимови полковникови далемъ на оброкъ талярей два.

Цилюрикови полку Гарасимового поросказаню панскомъ далемъ зол. 20.

Хлопцеви Рудому Панскому далемъ зол. 10.

Запорозцомъ далемъ предъ самымъ паномъ зол. 11.

Цеханскому съ товариствомъ на оброкъ далемъ талярей 3.

Августа 20 за щитъ далемъ пятнатцать зол.

Тогожь числа полку Іванѣева Івану Липцѣ далемъ таляровъ два.

По росказаню панскомъ Довбешцѣ за коженцѣ далемъ вурта.

Козакови ранному по росказаню панскомъ далемъ зол.

Стефану Кравцеви по росказаню панскомъ далемъ зол. пять.

Тогожь дня слузѣ панскому Затыркевичу далемъ копъ 10.

Самому панови презъ кравця Стефана далемъ зол. дватцать на росходы.

Небожчикомъ дракгонкѣ коменды Карвацкого, которые ранными будучи в Чигринѣ тритцать осмь человѣка померли, за души ихъ далемъ до монастыра Печерского таляровъ дватцать безъ двохъ зол.

Товариству полку Павловского раннымъ одинатцати человѣкомъ далемъ по таляру.

Довбешце, що посылали в Чигиринъ далемъ полчварта зол. а козакомъ тромъ по таляру полку Ребриковского перешедше на сей бок Днѣпра.

По росказаню панскомъ далемъ за кожухъ и за сорочку и за убране купъ три тому, що панъ у его Дзенгарецъ взялъ знайденный.

Тогожь часу утромъ козакомъ полку Ребриковского и Кожуховского раннымъ далемъ двомъ по копѣ, а третему талярь перейшовши на сей бокъ Днѣпра.

Тогожь дня козакови ранному полку Кожуховского Дмитру далемъ копу.

За наметецъ малый самому панови далемъ таляровъ два.

Стефану Кравцеви далемъ талярей три.

Еще козакови Сидневскому выходцу далемъ талярь.

Августа 29 по одебраню отъ Якова грошей ста талярий и дватцати зол., далемъ сотникови ранному Михаилу Честному полку Гарасимова перейшовши Золотоношу чотыри зол. Юрий отъ сего числа давалъ по росказаню панскомъ.

Тогожь дня Антонови Росохоцкому полку Кожуховского далемъ зол. 4.

Августа 31 по росказаню панскомъ полку Гамалтона полуполковнику в Переяславлю зол. сорокъ.

Тогожь дня и тогожь полку Маеорови далемъ таляровъ десять.

Капитаномъ тогожь полку пятіомъ человѣкомъ далемъ по 10 копъ, шестому в Батурини далемъ тожь 10 копъ Октоврия 4.

Поручникомъ тогожь полку пяти человѣкомъ далемъ по 5 талярей.

Обозному тогожь полку далемъ 4 таляри.

Прaперщикомъ шести человѣкомъ тогожь полку далемъ по 10 золотыхъ.

Еще в Батуринѣ з Сѣвска праперщикомъ приѣждзимъ далемъ зол. по 10.

Тогожь мѣсяца и дня по росказаню панскомъ козакомъ полку Павловского за чтыри верблюды далемъ дватцать чтыри таляри.

По росказаню панскомъ далемъ трубачомъ в Переяславлю талярей 10 презъ Ісая и Тишецкого.

За полы наметовые (самому панови купили у Лысенка) далемъ купъ 5, Септеврия 1, по росказаню панскомъ за мосолбесъ далемъ полсеми зол. за вышневий, маіорови.

Тогожь мѣсяца и дня поросказаню панскомъ за пятнатцать верблюдовъ далемъ сѣмъдесять талеровъ и пять таляровъ.

Тогожь дня по росказаню панскомъ козакомъ, которые з Немѣрова з листами у пана гетмана были в Переяславлю, далемъ одному зол. 10 и по пари соболей, а другому таляровъ два.

Тогожь дня полку Кожуховского Рососѣ асаулови и сотникови тогожь полку посылаючи в Каневъ с полкомъ далемъ по 10 зол. двомъ.

Септеврия 2 по росказаню панскомъ цѣлюрикови воичиному, що пѣхоту в Золотоношѣ дватцать пять гоитъ, далемъ талярей дватцать.

Септеврия 3 Корнѣю Кириленкови в Переяславлю за верблюда далемъ купъ 5.

Тогожь дня товаришови полку Переяславского Процику Кулженкови по росказаню панскомъ далемъ пятдесять зол.

Тогожь дня по росказаню панскомъ Никифорови, що былъ дозорцею в Чигиринѣ, далемъ зол. 10.

Тогожь дня по росказаню панскомъ Михаловскому с товарыствомъ далемъ зол. 10 на страву.

Септеврия 5 Ребриковскому полковникови по указу панскомъ в Переяславлю далемъ зол. сто.

Тогожь дня по росказаню панскомъ Маріѣ Іваницкой далемъ талярей два.

Тогожь дня Гарасимови полковникови пѣхотному по росказаню панскому далемъ зол. пятдесятъ.

Тогожь дня прыбывши позно в Баришовку з Переясловля пану Михаилу, сестренцу панскому, который остався при гарматахъ, по росказаню панскомъ, далемъ сто золотыхъ.

Септеврия 11 козакомъ Запорожцомъ, що з Ѳенемъ языка Турецкого припроводили наполяхъ Бужинскихъ, з которымъ на Москву ходили и повернулися з Москвы назадъ, в Батуринѣ по росказаню панскомъ старшому ихъ 10 зол., Ѳеневѣ 8 зол., а тромъ козакомъ по два таляри.

Тогожь мѣсяца 12 числа гонцеви, що з Москвы з грамотою бывъ и знову къ Москвѣ поѣхалъ, далемъ на дорогу талярь.

Септеврия 15 козакомъ, що отъ Грицка Молодчана ватаґа припровадили языковъ двохъ з Домонтова, далемъ по росказаню панскомъ старшому ихъ зол. осмь, тромъ человѣкомъ по два талярей и по пари соболей, знову тымже чтыромъ далемъ по таляру, а при тыхъ будучий козакъ пятый Оноприй Величенко и ему 5 зол. далемъ по росказаню панскомъ.

Септеврия 24 по росказаню панскомъ далемъ семомъ дракгункамъ по таляру Ялибендихци, Мариѣ Казимирци, Маріѣ Добышци, Христи Залѣский, Хими Петровой, Зинѣ Вылковской, Орышцѣ Христофоровой.

Тогожъ мѣсяца 25 дня по росказаню панскомъ далемъ, выправуючи на станцию до Ични, тридцатемъ человѣкомъ и тромъ по два таляра Сербомъ, а старшому надъ ними золотыхъ десять.

Мѣсяца Септеврия 28, по росказаню панскомъ цилюрикови, що ранныхъ гоилъ, в Золотоноши далемъ еще сорокъ золотыхъ.

Сотникови Михаилови Честному панному полку Гарасимова далемъ пару таляровъ.

Василю сотникови полку Кожуховского зол. десять и мусулбесъ, а асулови Росоcѣ по росказаню панскомъ 4 зол.

Улятовскому, що отъ Ратомского приѣздилъ з листами отъ гетмана Литовского, далемъ зол. 10 и пару соболей.

Мѣсяца Октоврия 4, по росказаню панскомъ далемъ небожчика Карвацкого жонѣ дватцать зол. на хату.

Тогожъ дня козакови компанiи пана Новицкого, що з листомъ приѣздилъ з Золотоноши, далемъ талярь, по росказаню панскомъ.

Тогожъ мѣсяца 6 дня, по росказаню панскомъ, далемъ Трощинови Каневскому сорокъ зол.

Iгуменови Iвѣрнскому тогожъ дня, по росказаню панскомъ далемъ 10 зол.

Тогожъ дня сотникови Iвану Болфу полку Iванѣева, по росказаню панскомъ пару талярей, ранный былъ.

М-ца Октоврия 7 далемъ Дзекгармистрови 10 копъ.

Мѣсяца Октоврия д. 8, по указу панскомъ козаковъ двохъ Мирона и Саву на Запороже выправилемъ и далемъ онымъ на дорогу пару талярей.

Октоврия дня 11 сотникомъ полку Гарасимового Iвану Мотыченку и Гаврилу Алексѣенку далемъ по таляру и козакомъ двомъ по два зол. на боты.

Тогожъ дня одинадцати козакомъ пѣхотинцомъ полку Гарасимового, которые армату Турецкую провадили, далемъ по два зол. на боты по указу панскомъ.

Мѣсяца Октоврия д. 12 козакомъ полкомъ Ребриковского человѣка пять Iванъ Жученко, Лавринъ Губаръ, Iвашко Луговский, Гришка Ковшовацкий, Маркъ Татаринъ, далемъ зол. по два на боты, тые козаки иншие з неволѣ повтѣкали, а другие хорые в Золотоноши лежали.

Тогожъ дня хорому пострѣленому козакови полку Гарасимового Өедку Гученку Федоровое сотнѣ далемъ зол. два.

Мѣсяца Октоврия 13 по указу панскомъ двомъ братомъ рожонымъ Юрию и Лукияну полку Iванѣевого далемъ зол. по два, ранные были, дано в Батуринѣ.

Козакови, що з Межигорского монастыра от отца Iгумена листи приносилъ, далемъ зол. пять по указу панскомъ.

Мѣсяца Октоврия 18 пану Iгнату Бородкину за свѣнецъ и сѣрку остатокъ грошей отдалемъ зол. сорокъ и зол. осмь.

Мѣсяца Октоврия 20 на Святого Вел. Мученика Артемия, по указу панскомъ з скарбу войскового Александрови студентови Бучинскому за выдане книжокъ о Чигринѣ далемъ зол. сто в Батуринѣ.

Товариству полку Ребриковского товариству полку Кожуховского и товариству полку Гарасимова всѣхъ человѣка сѣмъдесять три, которые за старанемъ его милости пана гетмана гоилися в Золотоноши ранные, за прибытемъ ихъ до Батурина, по росказаню панскомъ далемъ сѣмдесять двомъ по два зол. и одному шѣсть зол., що все чинитъ зол. сто пятдесять.

То двадцать семого дня Октоврия.

Октоврия 28, по указу панскомъ, стоячимъ в Розлетохъ дракгуномъ чѣловѣкомъ шестидесять семомъ далемъ по копѣ, капитану самому золотыхъ шѣсть и мосолбесъ, хоружому и сержантови золотыхъ по пяти.

Чернцеви, що отъ ігумена Выдубицкого приѣздилъ, далемъ на кожухъ золотыхъ 10, выросткови таляровъ два.

Бережецкому далемъ по указу панскомъ бывшему Дорошенковому обозному золотыхъ сѣмдесять и таляръ.

Подав Віктор Романовський.

Матеріяли з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII—поч. XVIII вв.

Член-співробітник Київської Комісії для розгляду давніх актів, Н. В. Молчанівський, що помер р. 1908, за життя свого двічі, а саме 1898 і 1899 рр., працював у державному архіві в Стокгольмі, збираючи тут джерела для історії України.

В наслідок цих архівних студій з'явилося видання, надруковане р. 1908, вже як Н. Молчанівський дочасно помер, під заголовком: „Акты Шведскаго Государственнаго Архива, относящіеся къ исторіи Малороссіи (1649—1660 гг.)". Воно становить VI том III-ої частини „Архива Юго-Западной Россіи", що його видавала була Комісія для розгляду давніх актів у Київі.

А втім Н. В. Молчанівський, працюючи в Стокгольмі, не обмеживсь на цьому періоді, але він спитувавсь там ознайомитися взагалі з усіма відділами державного архіву. Відомості, що він таким чином попризбірував про документи цього архіву, котрі стають за джерела для української історії, Молчанівський опублікував у квітневій книжці „Кіевской Старины" за 1899 р. під заголовком: „Письмо къ редактору изъ Стокгольма". Окрім того, він надрукував, за рукописами Стокгольмського архіву, у січневій книзі „Кіевской Старины" за 1899 р. „Три письма кошевыхъ атамановъ къ шведскимъ королямъ".

Отже, вивчаючи докладно, з чого складавсь Стокгольмський державний архів, Н. В. Молчанівський робив і копії деяких документів, не призначаючи їх для вищезгаданого видання; частину їх він сам ще за життя передав Львівському Товариству ім. Шевченка, другу-ж, після його смерти, його вдова передала Археографічній Комісії Укр. Акад. Наук. Комісія ухвалила надрукувати на цих сторінках найцікавіші з них. Отож назвемо з них тут отакі:

1) Лист шведського полковника Ізраїля Ріддерг'ельма, що тоді перебував у полоні в кримських татар, до невідомого, про викуп полонених шведських старшин, од 28 серпня р. 1658.

2) Договір, що його склав Казимір Христофор Стржалковський 17-го січня р. 1660 у м. Гельсингері з шведським генерал-авдитором Гусом, про викуп шведських старшин, полонених у кримських татар.

3) Пашпорт, що його видав Мазепа гінцеві, відрядженому до Польщі в важливій справі, під Чудновим 15 серпня р. 1704.

4) Реляція невідомого поляка про те, як одбувалися военні акції поміж Августом II та Карлом XII у жовтні р. 1704, коли Август II, відступивши до Кракова і потім до Дрездена, вирядив з головними силами генерала Шуленбурга.

5) Німецький переклад листа, що надіслав 20 вересня р. 1707 Петро I до Мазепи з Тикочина, про пересправи з ляхами відносно уступки їм західньої України.

6) Витяг з умови, що склав 5 квітня р. 1710 Пилип Орлик в Бендерах з своїми старшинами, що його обрали на гетьмана.

7) Після жовтня р. 1708. Переклад листа, що надіслав вел. везір до кримського хана про Мазепу, після його переходу до Карла XII.

8) Після р. 1718. Донесіння шведського военного комісара фон-Сольдана про смерть Мазепи та про розподіл майна, що після нього лишилося.

9) 28 березня р. 1712. Переклад листа від кримського хана Девлет Герая до Карла XII.

10) 20 грудня р. 1721. Лист од кошового отамана Івана Мочульського до Пилипа Орлика.

I.

28 СЕРПНЯ Р. 1658. ЛИСТ ШВЕДСЬКОГО ПОЛКОВНИКА ІЗРАЇЛЯ РІДДЕРГ'ЄЛЬМА, ЩО ПЕРЕБУВАВ ТОДІ У ПОЛОНІ В ТАТАР У КРИМУ, ДО НЕВІДОМОГО.

Hoch edler, gestrenger vester und manhaffter, insonders hochgeehrter herr. Nachdeme mihr ein tartar nahmens Ach Met unweit von Subchan Hasan Aga wonend, so vorgestern auss Ukranien gekommen mit des verstorbenen Kakmankas Aga sein leichnamb, berichtet, dass ein Schwedischer abgesanter bey dem cossagischen feltherrn Wyhowskij sich befindet, welcher mihr durch obgemelten tartar soll haben grüssen lassen und zuentbothen, das ich ihme eine liste von die allhir in Crim sitzende officir und gemeine zuschicken möchte, welches mihr aber frembd vorkommet, weil er kein schreiben gebracht. Doch auf aller vorsorg, und damit von mihr nicht vorseumbet werden möchte, habe ich doch auf ein gewisses oder ungewisses dieses ahn meinen hochgeehrten herren abgehen lassen. Welches, wen es nicht sich also verhelt, doch nicht schaden kan, sondern ist umb die mühe zu thuen.

Wen es aber sich also befindet, wehre es mihr unnd alle gefangene caualir, so allhir sitzen, eine frewde, und ersuche ich den herren dienstfreuentlich, er wolle mihr doch nicht vordencken, dass ich ihme sein gebührliche titul nicht geben kan, weill dieser Achmet sein namen und officium nicht zu nennen weiss. Sollte nun mein hochgeehrter herr wegen uns gefangene einige commission von meinen allergnedigsten könig haben, bitte ich dienstfreundtlich, er werde doch sich, doch ohne massgebung, solches lassen ahngelegen sein, damit wir einmahl widerumb mochten erlediget werden. Wie

woll wir sehr hoch geschetzt sein, wie beiliegende lista aussgeweisett. Ich habe vorleden winter ahn herren general Niemerits eben solche lista abgehen lassen durch den cossagishen abgesanten, so allhir bey den Chan war. Weiss nicht opf er es magh bekommen haben oder nicht, den derselbe berichtett dass h. Nimerits alldar wehre, und wehre gesonnen uns, wegen unser allergnedigsten königs, zu rantzioniren; hette auch ein zeddell bey sich ahn Supan Hasan Aga, wie hoch wir geschetzet wehren, ihme zu advertiren. Wellches von mihr geschehen, thue ihme himitt göttl. obacht trewlichst empfehlen und vorbleibe

meines hochgeehrten herren dienstergebener knecht
Israel Ridderhielm.

Datum bey den Suban Hasan Aga den 28. augusti stil. vet. Anno **1658.**

Es lesset die h. obrister Engel und andre bey mihr sitzende meinen hochgeehrten herren freundl. grüssen. Bitte unterdienstl. herren general Niemerits meine dienst vormelden. Adiu.

Eine lista von die gefangene, so bey den Suban Hasan 'Aga sitzen und wie hoch sie geshetzet seindt.

Obrist: — Israel Ridderhielm — zehen tausend thaler.

Obrist: — Hans Engels — acht tausend.

Obristerleut: Kok von Hammerskölldhen — vier tausendt.

Rittmester: Adolpff v. Tsiammer von Obristen Israels regiment	— ein tausendt.
Leutenant Julius Heinrich, von Israels regiment, so vor ein jahr ahn ihr königl. mayt geshickt und wir allhir sitzend vor ihme cauirt. Und ist noch nicht wiedergekommon.	ein tausendt thaler.
Ein regiments-feltscherer namens Cristian Coesar mit fraw und kindt.	finff hundert thaler.
Ein compagnia-quartirmester von generalmajor Wrangelz regiment.	ein hundert und fünfftzigk thaler.
Zwey corporals von obristen Israel regiment, jeder sol geben ein hundertt unnd fünftzigk thaler; thuet:	dreyhundert thaler.
Acht swedishe und finnishe reuter von Israel v. Taubischen regiment; ein jeder muss geben zu hundert thaler; thuet	acht hundert thaler.

Noch sitzen bey den Suban Hasan Aga von churfl: Brandenburgsch arme gefangen

wie folget:

Ein leutenant Hans Georg von Weichersheimb von dragonern — ein tausendt reichzthaler.

Ein wachtmester Mathias Rossij von g.-major Kannenbergschen reg. — ein tausendt reichsthaler.

Es sitzen in Bachtissarij bey den Chan gefangen wie folgett, von swedischen und brandenburgischen zusammen, welche in einer summa veraccordirt und den ritmester Hans Ulfeparren den 22 Maj auf parol ausgeschickt ahn ihr. königl. m-tt.

Ritmester Hans Ulfsparre von obristen Israel regiment. Rittmest. Lodh von Hammerschöldischen regiment. Major Skorenberg von obristen Tauben regiment. Capit.-Leutenant Adricas von obristen Taubs regiment. Leutenant Skultz von obristen Yxelz regiment. Leutenant Pollak von ihr fürstl. gn. printz Ratzewylz leibcompangnia.

Noch sitzet dar ein leutenant von graff Waldischen regiment.

Diese obgemelte haben in ein summa versprochen .... siebende halb tausend rtaler.

Drey meil wegz von Suban Hasan Aga sitzet bey einen murdza ein leutenant von Hans Engel, namens Kalkreuter. Soll geben finfhundet taler.

Ritmester Hans Cristoff Hilner sitzett in Biallogrodt, soll geben finfhundert thaler, ist von Israels regiment.

Noch sitzen hin unnd her etzliche unterofficir und gemeine reuter allhir in Crim und Bialogrodischen gefangen.

Israel Ridderhielm.

P. S. Habe diesse schreiben offen gelassen, damit nimandt magk denken, dass etwas vordachtes geschrieben sey. (A targo: Tittul:) Diesses zukomme den Swedischen abgesanten, so sich bey die cossagischen arme befinden soll, oder den hrn general Nimeritzen einzuhendigen.

II.

1/-ГО СІЧНЯ Р. 1660. ДОГОВІР, ЩО ЙОГО СКЛАВ КАЗІМИР СТРЖАЛКОВСЬКИЙ У М. ГЕЛЬСИНГЕРІ З ШВЕДСЬКИМ ГЕНЕРАЛ-АВДИТОРОМ ГУССОМ, ПРО ВИКУП ШВЕДСЬКИХ СТАРШИН, ПОЛОНЕНИХ У ТАТАР У КРИМУ.

Demnach zue ihr konigl. maytt dem durchlauchtigsten grossmächtigsten fürsten und herrn, hernn Carl Gustaff der Schweden, Gothen undt Wenden könige, grossfürsten in Finnland, hertzog zue Schonen, Ehesten, Carelen, Brehmen, Verden, Stetin, Pommern, Cassuben und Wenden, fürsten zu Rügen, hern über Ingermannlandt undt Wissmar, wie auch pfalzgraffen bey Rhein, in Baijern, zue Gülich, Cleve undt Bergen hertzogen etc., ich Casimirus Christophorus Strzalkowsky, castelanus Połocency starosta Lipini, Mambeth Aga, von denen in der Tartarey annoch anwesenden gefangenen obristen und andern Schwedischen officirern vermocht, eine raise auff mich zu nehmen und bey hochstermelter königl. maytt dero erledigung umb die mit ihnen veraccordirte ranzion in gebührender demütigkeit

zu suchen. Ich auch sothanen weg nebst den herrn rittmeister Ulffsparren ohnverzögert angetreten, bey ihr königl. m-tt mich behöriger massen eingefunden undt umb gedachter gefangenen auslösung angehalten, auch von mehr höchstbesagte königl. maytt mit mir durch den herrn general-auditeur Hussen einen gewissen vergleich treffen lassen, dergestalt dass sobald ich erwehnte gefangene nacher Hamburg gebracht undt gelieffert haben würde, alsofort auch dagegen an selbigen orthe die veraccordirte ranzion (gestalt ich dan bereit alhier zue Helssingöhr die gelder wegen des mit mir heraussgereiseten ritmeister Ulffsparren und eines leutenants, so vor dem schon heraus gewesen, undt vor welchen ich meine parole ausgegeben; nemblich vor dem ritmeister ein tausent zwey hundert reichsthaler, und dem leutenant ein taussent reichsthaler, richtig empfangen) ohnfehlbar erleget undt aussgezahlet, ich auch im übrigen der gehabten mühe halber mit einem annehmblichen recompens versehen werden solle, so obligire undt verbinde mich hiemit und in krafft dieses, gelobe auch bey meinen ehren undt wahren wortten, mir nicht allein die eheste befreyung und behandlung einer billichmässigen ranzion der in der Tartarij sitzenden vorermelten Schwedischen gefangenen eusserst undt nach allen kräfften angelegen zu halten, besondern auch selbige, in sonderheit dem herrn obristen Israel, besamt denen andern anwesenden officirern alss obristleutenants, cornets undt gemeine, wie sie nahmen haben, auch was standes oder condition sie sein, von dem vornembsten bis zu dem geringsten, so viel mir davon kundt gethan und specificiret worden oder auch nachgehents mich bey meiner wiederkunfft in der Tartarey nahmhafftig werden möchten, auf meine eigene kosten, so bald immer möglich, nacher Hamburg zu bringen und gegen erlegung der verglichenen rantziongelder daselbst ausszulieffern undt auf freyen fues zu stellen; zu mehrer sicherheit undt festhaltung dessen ich dieses mit meinem nahmen undt eigenhändiger unterschrifft bestetiget. So geschehen Helssingöhr den 17. Januarij 1660.

Листи ці не містять указівок на те, коли й за яких обставин потрапили в полон до татар згадувані тут шведські старшини; як відомо, проте, вже 20-го липня р. 1656 у битві під Варшавою, що в ній Карло X шведський переміг Яна Казиміра, у польському військові, під командою Зубхангазі-аги було близько 20.000 білгородських татар. Відомо, далі, що в цій битві Карла X оточив був гурт татар, та він їх особисто примусив тікати, забивши трьох з них [1]).

Далі, у другій половині 1656 р., коли польська армія під командою Гожевського перейшла була в наступ і перемогла 28 вересня союзне

[1]) Carlson, Geschichte Schwedens. Bd. IV. Gotha 1855, стор. 151, 174. — L. Kubala, Wojna Brandenburska w roku 1656 i 1657, Lwów, s. a. pag. 11, 80. — I. L. Carlbom, Karl X Gustav fran Weichseln till Bält 1657. Stockholm, 1910, pag. 271. — Про становище бранців у кримських татар див. М. Бережковъ. Русскіе плѣнники и невольники въ Крыму. Одесса, 1888, стор. 14. — Д. Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, Пб., 1892, т. I, стор. 405—415. Д. Багалѣй, Изъ ист. колонизаціи степной окраины Моск. гос. М. 834, стор. 89, 226. Ящуржинскій, Южно-русск. плѣнники въ Крыму. Изв. Тавр. арх. ком. № 47 (1912) стор. 158—167.

бранденбурзько-шведське військо коло Лика, до рук татарам, що й цим разом були у польському війському, потрапило не тільки багато шведських жовнірів, а й близько 80 старшин, і в тому числі шведський генерал Ізраїль Ісаксон Ріддерг'єльм. Його татари забили в кайдани й разом з иншими шведськими бранцями погнали до Криму. Рядовиків там здебільшого незабаром поспродувано туркам, живовидячки через те, що мала надія була на те, що їх викуплять. Старшин-же, що на них татари дивились як на здобич, яку випадало викупляти грошима, залишено в Криму. Чекаючи, поки їх викуплять, татари повернули їх на примусові праці. Цим пояснюється, що коли р. 1657 Карло X шведський вирядив до гетьмана Хмельницького та до кримського хана свого уповноваженого, Густава Лілієнкрону, цьому останньому в інструкції від 10 квітня було загадано обміркувати з гетьманом, яким способом й якими доводами найкраще вмовити татар, нехай-би вони відкинулися Польщі та й вирушили проти Москви. Далі посол мав був довідатися, чи не визнає гетьман за доречне надіслати вкупі з Лілієнкроною ще й свого представника до татарського хана, щоб за його допомогою таки встановити ці дружні стосунки. Коли-б гетьман на це не пристав, Лілієнкрона повинен був розвідати від самого гетьмана, а так само від Виговського та инших, докладніш про ханський двір і вплинути на Хмельницького в тому розумінні, щоб татари одзволили шведських бранців, напр. генерал-майора Ізраїля Ріддерг'єльма, полковника Енгеля, оберлейтенанта Кока, ротмістра Ульфспарре та инших. Коли, вважаючи на те, що між Швецією та ханом мають установитися дружні стосунки, їх буде визволено без жадного викупу, то це відповідало-б бажанням шведського уряду; инакше-ж можна було-б умовитися з гетьманом, нехай-би він поручивсь перед татарами за їхній викуп, або-ж заплатив його, а шведський уряд не гаючись поверне належні гроші.

Виконавши усі свої доручення до українського гетьмана, Лілієнкрона мав був їхати далі до Криму до хана. Посланцеві доручено було сказати тут на першій авдієнції, що шведський король дивується, як воно могло статися, що минулого року кілька тисяч татар прилучилися до ворогів Швеції і в бою під Варшавою билися проти короля та його війська. Тимчасом король ладен стати до спілки з ханом. Далі Лілієнкрона повинен був підбити кримського хана на те, щоб він одкинувсь ляхів, негайно напав на москалів і нарешті визволив шведських військових бранців, які вже деякий час перебувають у татар. Особливо загадувано Лілієнкроні, нехай-би він намагавсь, щоб усіх бранців, уважаючи на відновлення приязни, визволено без викупу, тим більш, що між шведським королем та кримським ханом жадної війни не було. Та коли-б визволити бранців на таких умовах не пощастило, то Лілієнкрона мав був обіцяти, що їх буде викуплено.

28-го червня року 1657 Лілієнкрона доніс королеві шведському що-до шведських бранців таке. Скількись бранців, які дивовижним способом уратувалися з Криму, повідомили, що 300 християнських

рабів, завдяки хитрощам, утекло. Тепер вони мають на думці повернутися назад до Криму разом з козаками, щоб визволити инших і помститися за багатолітню неволю. Далі він повідомив, що нині генерал-майор Ізраїль Ріддерг'єльм та инші шведські бранці почуваються не зле, вони не зазнають утисків, як за це був поговір, а тільки їх пильно стережуть: кожного з них приміщено в котрогось з важливих достойників. Вже скількись разів у них як-найсуворіше вимагали викупу. Що-ж до королевого доручення, то його дуже важко виконати, бо тут навколо гетьмана не все гаразд. Насамперед гетьман слабий, а Виговський, що провадив передше усі пересправи, не викликає довіри. Можна гадати, що, як гетьман помре, він захопить усеньку владу [1]).

Про Лілієнкронині пересправи, що-до шведських бранців, ми не маємо документальних даних. У надрукованому-ж тут листі Ізраїля Ріддерг'єльма до невідомої особи, надісланому з Криму 28 серпня 1658 року, повідомляється, що 27-го серпня татарин, який допіру приїхав був з України, передав Ріддерг'єльмові від шведського посланця, що був у Виговського, значить, мабуть від Лілієнкрони, привітання та прохання надіслати список шведських старшин, які потрапили в полон до кримських татар. Далі Ріддерг'єльм пише, що він уже минулої зими через представника козаків, який був у хана, надіслав до Юрія Немирича такого списка, тільки-ж не знає, чи здобув його Немирич.

З доданого списку видко, що у Криму було 19 бранців, названих у спискові, й окрім того „тут і там" у Криму й поблизу Білгорода кілька підофіцерів та рядовиків. З цього листу довідуємося так само й за розміри викупу, а саме: Ріддерг'єльма та Енгельса оцінено: першого в 10.000, а другого в 8.000 райхсталерів, а инших у 1000, 500 і 150 талерів.

А втім і цим разом шведських бранців визволено не відразу. Одзволено їх допіру на початку 1660 р., як видко з надрукованого тут договора, що його склав генерал-авдитор Гусс з представником шведських бранців 17-го січня 1660 р. у місті Гельсингері. З цього документу довідуємось, що на прохання шведських бранців Христофор Стржалковський, він-таки Мамбет-ага, поїхав разом з шведським ротмістром Ульфспарре від ім'я бранців до шведського короля, щоб клопотатися про викуп. Король доручив генерал-авдиторові Гуссові скласти 17 січня 1660 р. з Стржалковським договора, що на підставі його Стржалковський здобув тут-таки в Гельсингері викуп за Ульфспарре й за одного лейтенанта, а саме 2.200 райхсталерів, і зобов'язавсь приставити за визначену винагороду можливо швидше усіх шведських бранців з Криму до Гамбурга, з тим, щоб, одержавши там викуп, передати бранців представникові шведської влади.

---

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III, т. VI. Кіевъ 1908, стор. 227 і дд.

[2]) Поляк Юрій Немирич р. 1648 перейшов до Хмельницького. Біографічні відомості про Немирича див. у K u b a l a, Wojna Brandenburska, pag. 156.

Казимір Стржалковський, що виступив тут як посланець од татарського хана, живовидячки був уже ренегатом, бо підписується Мамбет-ага.

Чи було його договора виконано, за те відомостей не маємо.

III.

15 СЕРПНЯ Р. 1704. ПАШПОРТ, ЩО ЙОГО ВИДАВ ГЕТЬМАН МАЗЕПА ГІНЦЕВІ, ВИРЯДЖЕНОМУ ДО ПОЛЬЩІ В „ВАЖЛИВІЙ І ДУЖЕ НЕГАЙНІЙ СПРАВІ“ ПІД ЧУДНОВИМ.

Des durchleuchtigsten undt beherschenden grossen hern ihrn czarischen majestät verodnerter hetman, oder feldtherr über dehro Saporoschen armee, wie auch ritter vom löblichen orden des heiligen apostel Andreae, Johann Masepa.

Denen erleuchteten, grossmächtigen ihro gnaden hrn senatoren, gebüteren, diktatorum regmentarum über der armée, wie auch gubernatoren in den städten, commendanten in den fortressen, undt andere conditions leuten, wess standes undt gebühr sie sindt, so wohl in denen kleinen städten, alss auff flecken in der Polnischen herschafft, absonderlich aber unsern hern obersten von unsern regementern undt auxilliar trouppen, so zum succurs von ihro czarischen mayst. an ihro königl. mayst. von Pohlen, wie auch die gantze respublique, gegenst dem vollkommenden feinde, den Schweden, verordnet sindt, wirdt mit diessen unsern universalen undt pasport kundt gethan, das wier, wohl bewust in einer wichtig undt höchst angelegenen affaire, diessen unsern expressen nach Pohlen absenden, freindtl. bitende ihn ungehindert pass undt repassiren zu lassen; unsern hrn obersten aber, nebst andern commandirenden officiren, wirdt hiemit obiges nach zu leben ernstlich anbefohlen. Gegeben in unsern general-stabsquartier unter Zudnov, in jahr 1704 den 15 Augusti.

Johan Masepa, hetman undt cavallier.

Пашпорта, надрукованого тут, гетьман Мазепа видав 15 серпня року 1704 під Чудновим гінцеві, вирядженому до Польщі „в важливій і дуже негайній справі“.

Вже за найперших років т. зв. Північної війни козаки мусіли були за царевим указом брати в ній участь у Ліфляндії та Литві; та з р. 1704 починаючи, Петро I надумавсь надсилати українців проти шведів не на північ, а до Польщі, як допомічне військо свойому спільникові, королеві польському Августові II [1]). Гінця, що йому видано цього пашпорта, гетьман і вирядив саме-іменно до своїх полків та допомічних військових сил призначених од царя.

IV.

(ЖОВТНЯ Р. 1704). РЕЛЯЦІЯ НЕВІДОМОГО ПОЛЯКА ПРО ТЕ, ЯК ОДБУВАЛИСЯ ВОЄННІ ДІЇ ПОМІЖ АВГУСТОМ II ТА КАРЛОМ XII.

Relation af on Pållack öfwer de actioner, som hans kongel. m-tt nyligen med Saxer, Rysser och Cossaquerne hafft, hwilka samma Pållack säger sig hafwa biwistat, som följer.

[1]) Костомаровъ, Мазепа (Собр. сочиненій, т. XVI. Пб. 1905), стор. 524.

När konungen geck ifrån Calisk, treffade hans m-tt fienden 3 mil derifrån an, som woro wid pas 3000 man starka, då konungen dem straxt anföll, slog af dem neder 250 wid pass, och togz 100 fångar, ibland dem en hoop officerare, hwilket skedde middagstiden. När det war skedt, geck konungen effter de flychtige: men som de drogo sig in skogarne och morasser, kunde hans m-tt do inge flere af dem igienfå, ty konungen samma dagen till en ort som heter Crotozin, hwarest Cruzinschi, som war gången förut, 40 ihiälslagit. Från Crotozin geck konungen andra dagen till Punitz, en ort som ligger 5 myl derifrån, hwarest hans m-tt fant för sig 12000 Saxer, hwilka stodo i full batälie rangerade; när konungen dem warse blef, stälte hans may-tt sig och i batalie uti en linea emot dem, då Saxerne drogo fram 8 stycken, begynte skiuta på wåra, och blefwo 50 a 60 af wårt folk skutne, af de 4 salvor utur stycken, som af fienden i största hast giordes; men wår konung awancerade gerad med wärjan i handen på dem löst, förbiudandes at ingen skulle lösa sit gewär, utan hugga och sticka; när wåra närmare kommo, begynte fienden met musqueter at skiuta salvor; men giorde ingen stoor skada. I det samma bröto wåra in, kastade en stor del af fienden öfwer ända, och nederhöggo alt in till 1500 döda på platzen, tagandes af dem 4 stycken. Då måste fienden fly och mörkret kom uppå, at man på ingen dera sidan något mehra kunde utretta, ropades ifrån wår sida at de skulle stå och intet fly undan, swarades på fiendens sida, at få så länge respit till morgon, så wille de stå; der uppå gaf wår konung till swars, det wore wäl, de skulle man hålla ord. I denna action miste wåra intet mehra än några och 70 man. Är at observera, när denne action begyntes, war det wid solens nedergång. Hans may-tt med sin armée blef ståendes på walplatzen, och nästan ingen af sin afstigen, till dager blef i mening at finna dem effter deras paroll den andra dagen i batalie; men då war ingen mehra af fienden at see, utan alla woro borta och i skogen lupne in åt Slesien, och geck wår konung derifrån i de närmesta byarne, och lät der fordra hästarna, sedan följde hans may-tt fienden fort effter in åt Slesien till en ort som heter Guro, 3 mil der ifån, men fant der ingen fiende, utan när konungen kom till Oderströmen, så war redan fienden strömen passerad, och hade bryggan effter sig upkastat, hwarpå nödgades hans m-tt at wända om till högpålen igen, i mening at gå till en ort som heter Doskova, då konungen på wägen antreffade 2500 cossaquer, som woro rätt på Slesiska gräntzen, hwilka cossaquer kommo ifrån Poliska belägringen och wiste intet af wår konungs ankomst, utan stodo alla säkre i en ekeskog, och woro mast al hästarne afsutne. När de blefwo wära troppar warse, begynte the at fly till en by; men wåra följde dem tät effter och sköto af dem en hop neder. Cossaquerne gingo alla fort åt husen, och en stor del stälte sig emellan husen, skiutandes ifrån sig starkt; men giorde doch ingen stor skada. Hans may-tt lät straxt skiuta med stycken uppå dem å den ena sidan, och på den andra trängde cavalleriet in, giörandes dem neder alt hwad [de] hinte, 800 af cossaquerne salverade sig äntel. på et hof, uti et stort

hus, då konungen lät strax ansticka huset, och förbrände dem alla lefwandes; några ville salvera sig utur huset; men så snart de kommo ut, blefwo the of wåra ihialskutne, wid pas 200 som här och där hada sig i andra hus förstuckit, kommo fram, begiärandes quarter, dem lät konungen tillsammans binda och sedan på fältet utföra at harquebusseras. Desse cossaquers commendeur hette sotnik; men blef straxt i begynnelsen af action. ihiälskuten med en styckekula; doch tog hans m-tt af dem 40 till fånga, som blefwo medförde medelst konung Stanislai förbön, derifrån geck konungen sin wäg fram till Doskovo och blef der öfwer natten.

Nu är at märka, at så snart den stora batalien war förbi, så blef gref Welling, printz Alexander, gref Piper och gen.-major Hummerhielm commenderade med alla Dragonerne och 2000 hästar at gå emot Lisna effter de fingo kundskap, det Muskoviterna, som woro i march ifrån Posen at wilja retirera sig in åt Silesien, öfwer bryggan, hafwandes gref Welling, dem lyckel. anträffat, neml. Muscoviterna som woro 2000 infanterie, dem straxt kringrändt då de sig i en wagnburg sat, och wärdt sig braft i 3 timars tid, hafwandes starkt skutit utur 10 stycken, som de hade; men intet öfwer 30 man af wåra ihiälskutit; äntel. hafwa wåra sig inträngt med wärjan i handen, och alla nedergiordt, undantagandes 30 man som tigt lif. Den andra dagen kom hans m-tt till dem och besäg de döda, de 10 styckerna och alt bagagiet finge wåra till bytes, sedan lät konungen gräfwa 2 stora gropar, at begrafwa dem.

Denne action skedde en liten half mil ifrån Lissna, hwarest begge konungarna för tiden stå at refraigera sitt folk och hästarne, hwilhet de och wäl behöfwa, säger öfwersten Axel Sparre.

Переклад. „Коли король ішов од Каліша, він застукав ворога на віддалі трьох миль звідти, причому загін цей складавсь більше-менше з 3000 чоловіка. Король не гаючись заатакував цей загін, убив близько 250 чоловіка, узяв у полон 100 чоловіка й серед них чимало старшин. Усе це сталося опівдні. По цьому король переслідував утікачів, та, тому що вони відступили в ліс та болото, король не міг їх захопити в полон. Того-таки дня король дійшов аж до Кротошина, де Кружинський, що пішов наперед, забив 40 чоловіка. З Кротошина король другого дня йшов до Пуніца себ-то міста, що лежить звідси на віддалі 5 миль; тут король мав проти себе 12.000 саксонців, вишикуваних до бою. Коли король це побачив, він і собі вишикував своїх людей до бою навпроти їх. Саксонці тепер виставили 8 гармат та й заходилися стріляти на наших, і 50 або 60 з наших людей було забито 4 залпами, що їх поспішаючися зробив ворог. Та наш король ішов напереді з шаблею в руках і наказав, щоб ніхто не стріляв з рушниць, нехай-би тільки рубали й кололи. Коли наші наблизилися до ворога, то він зробив залп з мушкетів, але не заподіяв нам жадної шкоди. Тимчасом наші заатакували й погромили більшу частину ворожого загону, порубавши тут на місці аж до 1500 чоловіка й захопивши 4 гармати. Ворог мусів був тікати, та настав темний

вечір, отже більше нічого не можна було робити ані тій, ані тій стороні. Ми-ж собі гукали, щоб ворог спинивсь і не тікав; ворог-же відповів, що він залишиться на місці, коли дістане строк до ранку. На це король відповів, що він погоджується, аби-б тільки вони додержали свого слова. У цьому бою наші втратили не більш і не менш як 70 чоловіка.

Треба взяти на увагу, що сонце вже сідало, як розпочавсь цей бій. Король залишивсь з своїм військом на бойовищі, й сливе ніхто не покидав цього місця, бо сподівалися зустріти другого дня ворога у баталії, згідно з його словом. Але вранці нікого з ворожого загону не було видко, бо всі пішли й утекли лісами до Шлезьку. Наш король пішов звідси до найближчих сіл і звелів там пореквізувати коней. По тому його величність переслідував швидко ворога аж до Шлезьку й тут аж до місця званого Гурав, та на віддалі трьох миль не знайдено жадного ворога. Коли наш король прийшов до річки Одер, то ворог уже перейшов річку й зруйнував за собою міст. Це примусило короля знову повернутися з наміром іти до місця під назвою Всхово. Тут дорогою король натрапив 2.500 козаків, що простували були до шлезького кордону. Ці козаки йшли з облоги з Польщі й нічогісінько не знали за те, що прийшов наш король. Вони спокійно стояли собі в одному дубовому гаї і мало не всі позлазили з коней. Коли вони побачили наше військо, то відступили до якогось села, та наші гналися за ними слідком і застрелили багатьох з них. Козаки поховалися по хатах, а здебільшого поставали поміж хатами й багато стріляли, але не заподіяли нам великої шкоди, бо його величність загадав зараз-таки з одного боку стріляти на них з гармат, а з другого боку наскочила кіннота й понищила усіх, хто чинив опір. 800 козаків уратувалися були в одно дворище біля великої хати, і тоді король звелів зараз-таки спалити будинок й усі люди погоріли там. Деякі хтіли вратуватися, покинувши будинок, але тільки-що вони його покинули, ми їх усіх порозстрілювали. Тільки близько 200 чоловіка, які тут і там поховалися по инших хатах, повиходили й прохали, щоб їм дарували життя. Король звелів їх позвязувати й повиводити у поле, а там розстріляти. Начальник цих козаків звавсь сотником, але ще на початку бою його забив гарматний набій. Але 40 чоловіка з них король узяв у полон, і забрав їх з собою на прохання короля Станіслава. Звідси король пішов на Всхову й там залишивсь ночувати.

Треба ще відзначити, що коли закінчилася велика битва, генерал Веллінг, принц Олександер Вюртемберзький, граф Піпер та генерал-майор Гуммерг'єльм залишилися на чолі всіх драгунів, маючи іще 2000 коней, й ішли на Лешно, бо здобули звістку, що москалі йдуть од Познани, бажаючи відступити до Шлезьку мостом. Ген. Веллінг, на щастя, зустрів москалів — а саме 2.000 чоловіка піхоти, та й оточив їх. Москалі тоді влаштували табір і хоробро боронилися протягом трьох годин, відстрілюючись з 10 гармат, які вони мали, тільки-ж не більш як 30 чоловіка з наших було забито. Нарешті наші вдерлися з шаблями в руках

та й повбивали мало не всіх, за вийнятком 30-х, що залишилися живі. Другого дня прибув король й оглядав забитих. Усі 10 гармат й усенький обоз зробилися нашою здобиччю. Далі король загадав рити дві великі могили й ховати трупи. Ця битва відбулася на віддалі півмилі од Лєшна. Тут обидва королі тимчасово спинилися, щоб дати спочинок свойому військові й коням. Полковник Аксель Спарре каже, що вони цього справді потрібували".—

Друковане тут донесіння невідомого поляка, що був у шведському військові, торкається боротьби Августа II з Карлом XII в-осени 1704 року.

У половині жовтня Карлові XII пощастило виперти Августа з Варшави. Польський король доручив командувати своєю армією генералові Шуленбургові, а сам виїхав попереду до Кракова, а згодом до Дрездена. Шуленбург не наваживсь поставити опір Карлові й відступав через Польщу до Німеччини. Тоді шведський король погнавсь за Шуленбургом з надзвичайною енергією, особисто командуючи своєю армією, що складалася здебільшого з кінноти. В його почті були тоді суперник Августа II, король Станіслав, і принц Вюртемберзький. 27-го жовтня Карло наздогнав коло Пуніца генерала Шуленбурга й наше донесіння цю битву й описує. Битва почалася надвечір, і Карлові не пощастило відразу зламати ворожий опір. Ніч перебила битву й Карло сподівавсь відновити її вранці. Але Шуленбург скористувавсь з темряви та й утік, перейшовши ріку Одер. Повернувши звідси назад, шведи знищили козацький загін, що повертавсь мабуть з облоги Познани. Нарешті, донесіння наше оповідає про те, як шведський генерал Веллінг знищив російський загін, що відокремивсь од Августової армії після облоги Познани [1]).

V.

20 ВЕРЕСНЯ Р. 1707 З ТИКОЧИНА. НІМЕЦЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ЛИСТУ, ЩО НАДІСЛАВ ПЕТРО I ДО МАЗЕПИ, ПРО ПЕРЕСПРАВИ ЦАРЕВІ З ПОЛЯКАМИ ЩО-ДО УСТУПКИ ЇМ УКРАЇНИ.

Translation, von des Czarens briff, geschriben an den sehl. feldtherrn Massepa. Datiret in Tikozin d. 20. Septemb. A. 1707.

Aldiweihlen die Polnische commisarien nunmehre baldt an der Ukrainschen grentzen werden arreviret sein undt willens sind Ukraijn unter ihre vorige bohtmässichkeit zu bringen undt selbigen von euch abnehmen; alss oblieget euch anitzo mit ihnen so zu verfahren, gleichwie wir vorhin schon zum öfftern mündlich mit euch dessfalss gesprochen undt weitläufftich resoniret, dass wir weder nun bey itzigen conjuncturen, noch [nach] endi-

---

[1]) Місто „Doskowo" нашого тексту — це сучасне польське Wschow, або німецьке Fraustadt. Про події, викладені тут у донесінні, див. Устряловъ, Исторія Петра I, т. IV, 1, стор. 357, 393.—K. Lundblad, Geschichte Karls XII. Th. I. Hamburg 1835, pag. 303—308.—A. Fryxell, Lebensgeschichte Karls XII, Th. 1, Braunschweig, 1861, pag. 218—220.

gung des krieges mit Schweden, die Ukraijn an die Pohlen abstehen können; undt obzwahr wir nicht zweifeln, dass alle die resons auch annoch im frischen gedächtnis schweben, so wollen wir selbige euch nochmahls erinnern.

I-mo, im fall dass die Ukraijn unter Pohlen gehören solte, so wurde alle unsere correspondence und underhandlung mit unsere vertreutsten freunden, gänstlich verfallen undt zernichtet sein, undt wurde die passage sehr unsicher sein vor unsere expressen, wegen der Pohlen ihrer unbeständichkeit undt leichtfertichkeit, gleich wie neulich in Roskof (?) geschehen, da der gouvernator einige wollgesinte an unss abgesendte expressen aretiren undt visitiren lassen, auch ihnen die briffe heimlich weck practiciret undt abnehmen lassen, welche auch zweiffelsohn gänstlich würden verlohren gangen, im fall ihr durch ewren fleiss undt treue, selbige abgeschickte nebst ihren briffen nicht befreyet undt loss gemacht, wodurch unsern getreuen corespondenten leichtlich ein gross unglück wiederfahren können.

2-do. Dass wan nach endigung dess krieges mit Schweden wir laut unsern gefasten resolution, den krieg wider denen Torcken ergreiffen würden, so müsten wir ehrstlich mit Pohlen umb einen freyen durchmarsch tractiren, umb durch Ukraijn nach die Wallachischen grentzen zu gehen, welches die Pohlen gahr gewiss nicht bewilligen werden, so wohl wegen ihrer freundtschafft mit der Pforten, alzs auch wegen des ewigen friedenschlusses, so sie unter sich haben.

3-tio. Im fall die Pohlen die Ukraijn besetzen solten, so haben sie sehr beqweme gelegenheit wegen der nahe nachbahrschafft, faction undt corespondence mit denen Turcken undt Tartarn, unss zum nachteihl zu führen undt den Turcken bey zeiten zu warnen, wie noch unlängst der alter schelm Pototski, strasnick koronny, getahn, alls müsset ihr an denen Polnischen comissarien schreiben, dass ihr ehe und bevor keines weges, weder die vestung Belozierkoff, noch die dazu gehörige Ukrain abgeben könnet, ehe undt bevor ihr dessfals einen Briff mit unsern eigenhändigen unterschrifft erhalten, undt wan sie euch nun unsern briff wegen abgebung der Ukraijn zeigen werden, so könnet ihr darauff andtworten, dass es ein alter briff, wie auch von unss selbsten nicht unterschriben; dazu müsset ihr suchen, sie mit andern höfflichen resonen laut ewer unss bekandten guten verstande abzufertigen, wie auch denen comissarien zu rahten, dass sie sich bey itzigen zeiten keine mühe wegen abnehmung der Ukraijn machten, sondern sich wieder zurück nach hausse kehrten. Piter.

Друкованого тут у сучасному німецькому перекладі листа Петра I в „Письмахъ и бумагахъ Петра Вел.“ немає. Отож російський оригінал мабуть що не зберігсь. Яку вагу цей лист має, це спробуємо з'ясувати в дальших рядках.

Після того, як Карло XII наприкінці серпня року 1706 вдерсь був до Саксонії, щоб, зруйнувавши спадкову країну короля Августа II, примусити його зректися польської корони, Августові уповноважені, у глибокій таємниці, без відома його спільника, царя Петра, з'явилися в шведському таборі коло Бішофсверде та й запропонували Карлові XII

замиритися. Пересправи, розпочаті тут, закінчено в Альтранштадті, за 10 верстов од Ляйпціґа, де 13-го жовтня підписано секретного мирового договора. На підставі того договору Август II, між иншим, зобов'язувавсь зректися королівства Польського й великого князівства Литовського, визнати за законного короля та великого князя Карлового ставленика, тоб-то Станіслава Лещинського, і припинити геть-усі спілки, скеровані проти Швеції, надто-ж спілку з царем.

Не маючи як єсть ніяких відомостів про таємний трактат свого спільника, Августа II, Петро I надумавсь було скористатися з того, що шведи перейшли з Польщі до Саксонії, та й присвятити всеньку увагу північному фронтові. Отож він і переїхав з Київа до Фінляндії, щоб провадити облогу Виборга, а Меншікова надіслав у серпні з Київа до Польщі, на допомогу свойому псевдо-спільникові Августові II, проти залишеного там од Карла XII генерала Мардефельда. У Люблині прилучивсь до Меншікова Август II. Про свій трактат з шведами він не сказав нічого, та навіть разом із Меншіковим брав участь 18-го жовтня під Калішем у битві проти Мардефельдового війська, що його Меншіков погромив украй.

Приїхавши од Каліша до Варшави, Август II 18-го листопада заявив Василеві Долґорукову, що був при ньому в характері царського комісара, буцім-то він польської корони не зречеться й спілки з царем не порушить, трактата-ж склав тільки на те, щоб уратувати Саксонію від руїни.

Довідавшися в Жовкві, де московське військо мало зимові квартирі, про секретний трактат Августа II, Меншіков, Шереметьєв, Григор Долґоруков та Гаврило Головкін удалися 24-го листопада до Петра з листом, де прохали його приїхати сюди на нараду. Здобувши далі за скількись днів з Варшави від Василя Долґорукова копію з трактата, Меншіков з листом з 28 листопада прохав царя, щоб той приїхав до Жовкви якнайшвидше [1]).

Незабаром до Жовкви з'явилася ціла низка польських державних діячів і 7 грудня на спільних зборах з царськими представниками вони обіцяли додержувати спілку з Московським урядом. Саме на той час, себ-то на початку грудня, Петро виїхав з Петербурга до Москви і 10 грудня по дорозі до Нарви його зустрів кур'єр од Меншікова, Свєчін, з донесінням Меншікова про те, що Август II замиривсь з Карлом XII, ще й виїхав з Варшави до шведського короля в Саксонію. Ця несподівана звістка примусила Петра змінити шлях і поїхати на Волинь. 28-го грудня він приїхав до Жовкви, де залишавсь чотири місяці, щоб, не вважаючи на те, що Август зрікся корони, затримати представників його партії у спілці з собою. З Жовкви Петро 2-го січня надіслав до Литовського великого гетьмана, кн. Михайла Вишневецького, листа, де повідомляв, що він з Петербургу приїхав до Жовкви, що при ньому є примас Речи Посполитої й арцибіскуп Ґнезненський, Станіслав Шем-

---

[1]) Устряловъ, Исторія Петра I, т IV, 1, стор. 511—533.

бек, біскуп куявський, К.-Ф. Шинявський, підканцлер Ян Шембек. коронні гетьмани та инші представники Речи Посполитої, і що він бажає, щоб Вишневецький, здобувши листа, приїхав до нього „для кращої згоди та порад“ на користь Речі Посполитій.

Незадовго перед тим, як Петро приїхав до Жовкви, за 20 верстов звідти, у м. Львові зібралися Сандомірські конфедерати на раду з приводу того, що Август зріксь престолу. Вони приїхали до Жовкви по тому, як прибув туди Петро, щоб з'явитися до нього, та й подали йому 7 „пунктів публічних“ на розвязання. Окрім того, коронні гетьмани, Адам Сенявський та Станіслав Ржевуський, подали „секретні статті“, які складалися з передмови та 10 статтів; з них друга висловлювала надію. що цар додержуватиме трактата про наступний та оборончий союз проти Швеції й про повернення королеві Августові II українських фортець та міст, які повоював полковник Палій. Трактата того 19/30 серпня 1704 р. Петро склав був з Річчю Посполитою через польського посла, воєводу Хелминського Томаса Дзялинського. Далі поляки жадали, щоб цар негайно повернув Польщі Правобережну Україну, видавши відповідного на те указа.

Російські уповноважені відповіли на обидва ці документи 14 січня. У відповіді на другу секретну статтю було сказано, що міста, які цар одібрав у Палія, буде віддано Речі Посполитій. Адже-ж цар одібрав їх у „бунтівника“ Палія не на те, щоб у Білій Церкві „свой президіумъ учредить“, але на бажання короля й на прохання посла Дзялинського. І коли Річ Посполита могтиме тримати в цій фортеці „свой президіумъ“, то її негайно буде віддано тим, хто приїде її прийняти[1]).

Гетьманам та міністрам Речи Посполитої „предлагалось при этомъ въ разсужденіе“, що „зѣло опасно, дабы паки не всчалися новѣйшіе бунты и могутъ въ Рѣчи Посполитой довольно такихъ же бунтовщиковъ сыскаться, какъ и Палѣй“.

З Жовкви представники Речи Посполитої, одвідавши Петра, повернулися до Львова. Про враження, яке справили на Петра ці пересправи, можна судити з листа, що він надіслав його з Жовкви Ф. М. Апраксінові, де ми читаємо: „Здѣсь еще всѣ дѣла какъ брага и не знаемъ, что будетъ постоянно“.

16-го лютого приїхало до Жовкви велике посольство з соймової ради, що на чолі його були: кн. Я. Вишневецький, воєвода краківський, Станіслав Хоментовський, воєвода мазовецький, Марціян Волович, маршалок литовський.

Посли мали 17-го лютого першу й 18-го другу та третю конференції з російськими уповноваженими. На перших двох конференціях українська справа була за один з найголовніших предметів для обговорення. На другій конференції посли мали за потрібне висловити побоювання, що

---

1) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XV, стор. 176. Устряловъ, Петръ I въ Жолквѣ, 1707. Древняя и Новая Россія. 1876, № 1, стор. 5. Про Палія див. В. Антоновичъ, Акты о козакахъ. Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III, т. II, стор. 63 та дд.

Мазепа за-ради запорозців стоятиме за тих „бунтівників“, які відібрали в поляків Правобережну Україну. На це польським послам одказано, що за „бунтівниками“ нікому обставати дозволено не буде, тим більш, що Палія захоплено й замкнено в далекій сибірській в'язниці.

У спискові статтів, що їх запропонували посли, вони поставили на перше місце вимогу про повернення українських фортець і всенької Правобережної України та про заарештування Самуся й Іскри. У відповіді, що її дали послам офіційно Ґоловкін та Григор Долґоруков, що-до цієї статті, було відзначено: Білу Церкву та инші місця від Палія відібрані, має бути повернено Польщі, а указа про це дасть царська канцелярія. Що-ж до Самуся та Іскри, то було обіцяно, що цар дасть указа гетьманові Мазепі, нехай-би він їх „по возможности усмирилъ отъ того бунтовства“[1]).

Мазепа про таку ухвалу московського уряду довідавсь у Жовкві, де він, на цареве бажання, був присутній на цих нарадах. Крім того Петро тоді-таки з'ясував гетьманові, що його буде попереджено про час, коли має приїхати польська комісія приймати Україну. Отже ті, хто не бажає залишитися під польською владою, зможуть завчасно перейти на лівий бік Дніпра, й поляки не матимуть мститися тим, хто брав участь у повстаннях Палія, Самуся та Іскри.

Московський уряд уже й передше зріксь був підтримувати народній рух на Правобережній Україні, скерований проти Польщі. Коли р. 1703 Мазепа писав канцлерові Ф. А. Ґоловінові, що випадало прийняти у царське володіння від Палія фортецю Білу Церкву, яку той опанував. Московський уряд наказував гетьманові писати до Палія та Самуся, нехай-би вони повернули Білу Церкву польському королеві. Мазепа-ж повідомив московський уряд, що відібрати від козаків Білу Церкву й віддати її полякам це річ важкенька. Отож він зріксь намовляти Палія, щоб той скорився, і всі прохання коронного гетьмана Сенявського, допомогти приборкати народній рух на Україні, залишив без уваги[2]). Тепер-же Петро, маючи на думці й надалі залишатися в спілці з поляками, які не скорилися владі Станіслава, погоджувавсь закріпити за Польщею Правобережну Україну; та незабаром він пересвідчивсь, що здійснити цю думку йому не сила, бо загрожує небезпека від Швеції, яка йде вкупі з Станіславом. Польська-ж партія, яка спочувала Петрові, настоювала, щоб Петро виконував прийняті умови. Отож 7 серпня р. 1707 Станіслав Шембек, примас і арцибіскуп Ґнєзнєнський, пише до Г. І. Ґоловкіна, що комісари Речи Посполитої, які мають приймати Україну, вже лагодяться в дорогу, і що він прохає, нехай-би указа Петра I було надіслано гетьманові Мазепі „дабы бунтовщики“ були віддані до рук комісарам[3]).

---

[1]) Письма и бумаги Петра Вел., т. V, стор. 3, 14, 357—471, 475, 477, 478, 496.

[2]) Костомаровъ, Собр. соч., т. XVI, Мазепа, стор. 514, 555, 560.

[3]) Письма и бумаги Петра Вел., т. VI, стор. 277.

Далі каштелян волинський, Вієльгорський, призначений приймати Правобережну Україну, удавсь до Мазепи з листом, де повідомляв про свою комісію і „о восприятомъ для одобранія Бѣлой Церкви и прочих сегобочних Украинных городов своемъ пути“, але здобув од Мазепи відповідь, що „Украины невозможно имъ въ поссесію отдати, покамѣстъ не привезутъ указу такого монаршего, который был бы рукою самого его царского величества закрѣпленый рукою“. Про це-ж йому писав з Варшави й коронний гетьман Сенявський [1]). 28-го серпня Мазепа писав до Головкіна, що він намагатиметься усякими „раціями выпровадити коммиссаров польских без совершенства их намѣреній“.

22-го серпня Мазепа здобув од Петра І секретного указа не віддавати Правобережної України полякам і покликуватися на те, що він, мовляв, не має власноручного царського указу.

„Нам важко знати справжні цареві наміри, що через них він за-для спілки з Польщею ладен їй робити таку поступку“, писав 28-го серпня Мазепа до Головкіна, „але ми не сподіваємося ніякого добра від поляків у близькому з ними сусідстві. Коли вже така воля великого монарха, щоб віддавати полякам Білу Церкву та инші українські міста, то принаймні нехай-би міністри царської вел-ности з міністрами польськими ствердили й ухвалили, щоб поляки не цікавилися містами та місцями, які знаходяться поблизу Дніпра — Каневом, Черкасами, Чигирином та иншими, що їх залишила була пусткою генеральна комісія, встановлюючи вічний договір за короля Яна Собєського“ [2]).

Сам Петро надіслав Мазепі 20 вересня листа, видрукуваного тут, про відмовлення польським комісарам. Петро пропонує тут Мазепі чинити що-до Правобережжя з польськими комісарами так, як він йому вже часто усно зазначав, а саме: Мазепа має пам'ятати, що цар ані тепер, ані тоді, як скінчиться війна з Швецією, і в головах собі не покладає віддавати Правобережжя Польщі. Далі Петро наводить три причини, що спонукали його до такої гадки, а саме: по-перше, Польща, захопивши Правобережжя, заваджала-б була його стосункам з дружніми йому державами; по-друге, цар має на думці, як закінчиться війна з Швецією, оголосити війну Туреччині, і польська Україна могла-б тоді чинити цареві багато перешкод; по-третє, Польща, опанувавши Правобережжя, могла-б з вигодою підтримувати стосунки з Туреччиною та татарами. Тим-то цар і бажає, щоб Мазепа відповів польським комісарам, буцім-то він не може віддати їм Білу Церкву й узагалі Правобережжя, аж поки дістане спеціяльну грамоту з власноручним підписом царя. Наприкінці цар пропонує Мазепі якось позбутися польських комісарів, покликуючися чемненько на різні причини, які тільки спадуть йому на думку, ще й порадити їм, нехай-би вони поки-що не завдавали собі даремно труду й не рипалися до Правобережжя.

---

[1]) Ibid., VI, стор. 465.

[2]) Костомаровъ, l. c., стор. 560, 561.

Мазепа вволив цареве бажання.

29 вересня Головкін надіслав Петрові з Варшави листа, де повідомляв, що він дістав листа од гетьмана коронного Сенявського й од біскупа Куявського. А через те він, порадившись із Меншіковим, виряддив до війська коронного Омеляна Украінцева з листом до Мазепи „для утехи им, будто об отдаче Украины“. „А втім, рівночасно, гінцем“, пише Головкін далі, „я надіслав гетьманові Мазепі секретного листа, де йому пропонував Україну не віддавати, але утримувати її усякове й тільки відтягати час“.

Мазепа відповів Головкінові 7 жовтня, що він його листа про повернення ніби-то Білої Церкви й Правобережжя в посесію Речі Посполитій відібрав і з нього довідавсь, як він за царевим указом і Головкіновими порадами має писати до польських комісарів, коли вони до нього когось надішлють, і як він має їм відповісти, коли вони до Білої Церкви сами приїдуть. Хоч уже перед цим, додає Мазепа, я з цього приводу каштелянові Волинському (тоб-то Вієльгорському) відповів, що без власноручного царського указу Україну (Правобережжя тоб-то) їм не віддам [1]).

11-го жовтня Головкін додатково повідомляє Петра про місію Украінцева й пише, що він напередодні здобув листа од Украінцева. У тому листі Украінцев пише, що він бачивсь з коронними гетьманами і з біскупом Куявським і мав з ними секретні й отверті розмови; він розмовляв з ними за лист до Мазепи про повернення Білої Церкви, якого він був привіз. Підчас цих розмов йому сказали гетьмани, що без автентичного указу про повернення Правобережжя військо не бажає скласти присягу на вірність спілці з Петром. Украінцев їм на те відказав, що цар звелів віддати їм Україну, від Палія відібрану, та й показав листа, якого Головкін був написав до Мазепи. Гетьмани на це відповіли, що Мазепа їм не віддасть Правобережжя за листом, якого надсилає до його Головкін. Та Украінцев заприсягавсь їм, що вони матимуть Правобережжя. На це вони йому відказали, що коли це так, то всі поляки почуватимуть, що вони повинні підписатися на присязі про вірність спілці. Та Украінцев не віддав гетьманам листа про повернення Правобережжя, беручи на увагу, що біскуп йому сказав, що коли лист цей неправдивий й Мазепа їм не віддасть Правобережжя, то це може мати прикрі наслідки. А саме: коронні гетьмани і польське військо й усенька Річ Посполита зречуться угоди з Петром. „А втім, тепер ми писали Украінцеву“, пише Головкін далі, „щоб він листа про повернення відібраних од Палія міст гетьманам усе-таки віддав, оголосивши їм при цьому, що за цим листом Мазепа звичайно віддасть Правобережжя польським комісарам“.

На листа Головкіна від 29 вересня Петро йому відповів 12 жовтня, що Головкін був-би краще зробив, коли-б одповів полякам, що без

---

[1]) П. и б. Петра В., VI, стор. 381, 465.

особистого царського указу в цій справі нічого не може зробити. Але через те, що це тепер уже виправити не можна, то цар наказує відповідати коронному гетьманові Сенявському, коли він знову порушить справу про Україну, що Петро сам з ним про це розмовлятиме й обговорюватиме „заходящія трудности“.

А втім, цар ще перед тим, як особисто побачивсь з гетьманом Сенявським, удавсь був до нього 17-го жовтня з листом. У тому листі він пише, що довідавсь од своїх міністрів за те, що вся Річ Посполита бажає повернення Білої Церкви й належної до неї частини України. Тільки-ж вважаючи на те, що ворог скеровує свої частини до Київа, знов-же беручи на увагу й те, що гетьман лагодиться надсилати туди деякі з хорунгвій, які попереходили від ворога, він має за необхідне за-для загальної користи і щоб уникнути сварки поміж народами, відкласти остаточне розвязання цього питання, аж поки повернеться з подорожи, яку робить, щоб оглянути свої прикордонні фортеці.

На цього листа Сенявський відповів Петрові, що він у Львові 18 листопада дістав царевого листа, писаного з Полоцька 17 жовтня, в якому цар пише, що відтягає повернення Правобережжя, бо побоюється, що шведи можуть напасти на Правобережну Україну й захопити її аж до Київа. Та коли цар, пише гетьман далі, віддасть полякам згідно з своєю обіцянкою Правобережжя, він усе-ж зможе його боронити своїм-таки військом. Своє прохання повернути Правобережжя гетьман після цього ще раз повторює ім'ям цілої Речи Посполитої, тим більш, що він приневолений „по нуждѣ воинской в Подлѣссію Кіевском и Подолю войска розставити“ [1]).

Головкінові Петро відповів 8 листопада відразу на його листи від 11, 13 та 19 жовтня. Він дуже дивується, що Головкін усе-таки звелів Українцеву віддати полякам листа про повернення Правобережної України. Хоч які вони є, каже Петро, а все-ж розуміють, що все це чистісінькe шахрайство. Найкраще було-б одмовлятися тим, що Правобережжя досі не повернено, мовляв, насамперед через те, що гетьман Вишневецький трохи чи не з цілим військом Литовським відпав. Тепер-же можна зазначити, що царя, мовляв, немає й нового указу в цій справі не одержано.

27 жовтня Мазепа вдавсь до Петра з листом, де питавсь, що йому робити, бо поляки охотяться на Вкраїні „занимать квартиры“. У відповідь він здобув царського указа, самому надіслати частину свого війська на Правобережжя й „поставить квартиры, хотя по малому числу“ та й завважити полякам, що там уже стоїть його військо.

Що-до Білої Церкви, нарешті, Петро пише, що він нового нічого не має сказати; був справді Мазепі указ її віддати на підставі грамоти, даної в Жовкві польським послам; та коли Вишневецький зрадив, Мазепа здобув иншого указа, щоб з цим зачекати. „Другова указу собственного

[1]) П. и б. Петра В., VI, стор. 133, 141, 383, 384, 425.

от нас не имеешь", каже наприкінці цар, „того для скажи, что о томъ писал ко мне, и тем отговаривайся" [1]).

А втім инакше дививсь московський уряд на українську справу тоді, коли він побоювавсь, що шведське військо, вирушивши в серпні 1707 року з Саксонії до Польщі й постоявши скількись місяців бездіяльно на лівому березі Висли, вдереться до Російської держави. Отоді й надумалися в Москві покинути політику відстрочування й пожертвувати в інтересах Москви бодай частиною України, щоб завдовольнити польського спільника. 28 грудня 1707 р. великий коронний гетьман Сенявський, куявський біскуп Шанявський та маршалок коронний Денгоф писали до Петра, що вони до нього вирядили із Львова резидента царського, Дашкова, з меморіялом, який містить пункти, що їх треба негаючись порозвязувати. У пунктах цих вимагалося вказівок на випадок, коли Карло XII піде з усіма силами через Литву на Росію, або-ж покине частину війська у великій Польщі при Станіславі, щоб зберегти Саксонію, або-ж спробує з одним корпусом об'єднатися з Левенгавптом та М. Вишневецьким, а з другим корпусом піде проти війська коронного, щоб знищити його й іти на Київ. Польські спільники, зважаючи на такі можливості, висловлюють надію, що Дашков привезе їм автентичного й дійсного указа Мазепі повернути Польщі Правобережжя.

На ці пункти московський уряд відповів 20 січня 1708 р. У цій відповіді, що-до повернення Правобережжя, було сказано, що цар надіслав тепер свого власноручного указа гетьманові Мазепі, щоб він Білу Церкву, коли коронний гетьман надішле свою залогу, Речі Посполитій віддав і своє військо з неї вивів, якщо теперішній ворожий наступ це дозволить. При цьому цар запевнював Річ Посполиту, що він і на гадці не має відбирати від них частину української землі й собі привласнити. Цар тільки бажає, щоб поляки до Білоцерківської фортеці призначили певного й тямущого коменданта з певними людьми й звеліли-б йому, коли-б наблизивсь ворог, діяти за вказівками гетьмана Мазепи.

Наприкінці цар повідомляє, як він має на думці чинити, коли-б наступав ворог, а саме: довідавшися, що ворог наступає через Тикотин та Августов, цар піде до Гродна, щоб там його зустріти. Окрім того, він наказав, щоб корпус з Литви з 5000 чоловіка піхоти сполучивсь коло Фастова з гетьманом Мазепою, а той, окрім козацького війська, матиме при собі 4000 регулярного війська. Мазепі вже наказано йти негайно до Фастова, й він уже в поході. І йому наказано бувши там погоджувати свої дії з коронними гетьманами й порадившися з ним, з своїм військом іти, куди буде треба, й об'єднавшись з ними дати ворогові відсіч. Але-ж Петро висловлює бажання, щоб вони не ставали з шведами ні до якої „отважной баталіи", ба навпаки, він радить коронним гетьманам потроху відступати аж до України, ба навіть до Мазепи, адже ворог таким спо-

[1]) П. и б. Петра В , VI, 147, 158.

собом, нехай-би й велика сила його наступала, через далекий похід стомиться й нічого не діпнеться, а до всього його з тилу може відрізати російське військо. Коли-б-же ворог з усім військом пішов на Росію, то коронному гетьманові належить з коронним військом за ним іти й на валки та ар'єргарди нападати. Указа-ж про повернення частини Правобережжя, а саме Білоцерківської фортеці, цар надіслав власноручного до гетьмана Мазепи.

Здобувши через Дашкова цього листа, гетьман Сенявський висловив царським міністрам своє незавдоволення в листі від 24-го лютого р. 1708. „У царевому листі", пише він, „прочитав я, що новий царський указ тільки Білу Церкву віддає Речі Посполитій, инші-ж замки має бути передано геть згодом. Через те прохаю взяти на увагу, що залога цієї фортеці без кінноти вдержатися не зможе, а здобути харчування для обох не можна, коли повіт не буде цілком у розпорядженні Речи Посполитої. Окрім того, в звязку з тим, що не цілий повіт передається, можуть бути сварки з козаками. І хоч, скоряючися царській волі, і надсилаю тепер до Білої Церкви залогу Речи Посполитої, усе-ж прохаю допомоги вашої, щоб і инші фортеці, а саме: Корсунь, Богуслав та близькі до Білої Церкви, якими Палій володів, Речі Посполитій віддані були тимчасово, тим більш, що швед змінив свої наміри й його на Вкраїну сподіватися вже немає чого".

У листах од 26 березня та 5 квітня гетьман Сенявський повторює прохання про повернення усієї України і Ягарлика „по союзу царя съ Рѣчью Посполитою". Адже сама Біла Церква не може завдовольнити Річ Посполиту, тим більш, що сама фортеця без повіту не може прогодувати залогу та кінноту, необхідну, щоб утримати фортецю. Виконати це прохання, як каже Сенявський, ще річ цілком можлива, бо тепер для України вже не передбачається жадної небезпеки від ворога. Сенявський писав 26 березня не тільки до царя, а й до російських міністрів у такому-ж розумінні, скаржучися на те, що Мазепа замість цілого Правобережжя, яке захопив був Палій, саму тільки Білоцерківську фортецю віддає. Окрім того, Сенявський прохав, щоб Мазепа повернув обозному коронному його маєтності [1]).

А втім Петро незабаром пересвідчивсь, що не можна віддати навіть частину Правобережної України. З цього приводу він 26-го липня 1708 р. писав до Сенявського, що Мазепі наказано стояти між Дніпром та Прип'яттю й стежити за рухом ворога, себ-то шведів. Адже захоплені „язики" розповіли, що ворог де-далі більше скеровує свій похід на Україну, тим-то Мазепа поки-що ніяк не може залишити Правобережжя. „Для которой причины и о возвращеніи части Украины Рѣчи Посполитой надлежащей, от Палѣя взятой, також і господ Любомірских маетностей с фортецею Полонною ныне совершенного удовольствования

[1]) П. и б. Петра Вел., т, VII, стор. 269, 286, 289, 290, 292. 303, 309, 527, 528, 547-549, 589.

вашей милости учинить невозможно до скончания щастливого сего воинского походу“. Отже, справу цю знову відкладено [1]). У Петрових листах за другу половину 1708 р. і за 1709 р., надісланих до Сенявського, справу про західню Україну не порушується. Та все-ж після Полтавської побиванки Петро, здається, справді надумавсь був повернути Правобережну Україну полякам. Як відомо, коли Мазепа повстав проти Петра, Палія було повернено на початку 1709 р. з Сибіру й призначено попереду охотницьким, а згодом білоцерківським полковником. У листопаді р. 1709 кн. Григор Долґорукий писав за нього до Скоропадського: „чаю, что ему, Палѣю, въ тѣхъ мѣстахъ быть не долго, понеже при польской радѣ, та заднѣпровская Украина его высокомонаршим указомъ отдается по прежнему во владѣніе полякамъ“ [2]).

Турецька війна, розпочата р. 1710, спонукала Петра не здійснювати поки-що свого наміру. Допіру невдалий похід на Дунаї приневолив його скласти Прутського договора, за яким російський уряд зобов'язувавсь зректися Правобережної України й вивести своє військо з меж Речи Посполитої. Статтю цю підтверджено року 1713. 23 вересня р. 1711 видано указа Петра I козацьким полковникам, що „тогобочную заднѣпрозскую Украину с ея рубежа надлѣжить оставить полякам... да обитателей перевесть в Малую Россию“. Переселення почалося року 1712 й закінчилося наприкінці 1714 р., коли Білоцерківську фортецю віддано польським комісарам [3]).

VI.

5 КВІТНЯ Р. 1710. ВИТЯГ З УМОВИ, ЩО СКЛАВ ПИЛИП ОРЛИК З СВОЄЮ СТАРШИНОЮ, КОЛИ ЙОГО ОБРАНО НА ГЕТЬМАНА В БЕНДЕРАХ.

Contenta pactorum, inter duceme te xercitum Zaporoviensem coventorum, in compendium brevi stylo collecta.

1.

Religionem in Ucraina oportet esse solam et unam orthodoxae orientalis confessionis, qua sicut semel pro semper, ab apostolica sede Constantinopolitana gens cosacica, tunc vocata Casarica, instituta et clarificata, ita in perpetuum sub obedientia eiusdem sedis apostolicae respectu sacrorum maneat, nullamque exoticam religionem admittat, cui pro munere ministerii sui invigilet dux, fundarique ac promulgari non permittat, praecipue autem Judaismo, quem extirpare de Ucraina curabit.

---

[1]) С. Томашівський, Листи Петра Вел. до А. М. Сїнявського. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“. Т. XCII (р. 1909, кн. VI), стор 217.

[2]) Матеріалы Судіенко, II, стор. 407.

[3]) В. Антоновичъ, Акты о козакахъ (1679—1716). Арх. Юго-Зап. Россіи. Часть III, стор. 186—194, 756.

2.

Integritas limitum Ucrainensium, ad flumen Slucz terminatorum, ac pactis conventis confirmatorum, ne in posterum post finitum bellum violetur, impensam de hoc aget dux curam, supplicabitque ad S-am R-am M-tem Sveciae, ut Sua Majestas tanquam tutor et protector noster, nemini permittat, non solum legibus et libertatibus, verum enim vero et confiniis Ucrainensibus vim inferre, ditionique exoticae appropriare. Insuper, peracto bello tenebitur dux pro munere ministerii sui impertiri apud S-am R-am M-tem Sueciae tantam gratiam et clementiam, virtuti pactorum conventorum inmixam, ut Sua Maiestas exercitum Zaporoviensem gentemque Rossiacam, quam semel in tutelam et protectionem suam suscepit, nunquam dimittat cum serenissimis successoribus suis, qui et titulo et actu aeviterne protectores Ucrainae permanere ne abnuant, omni virium et conatuum intensione curare, hoc dux non praetermittat, parem etiam adhibebit curam, circa recompensam damnorum, hostili Moscovitica manu Ucrainae illatorum, et eliberationem captivorum in Moscovitico dominio et Suecico regno degentium.

3.

Quoniam et origo genealogica et stricta vicinitatis amicitia cum invicta gente Scythica, ab antiquo Cosacos accopulat, igitur pro meliori et fortiori patriae nostrae securitate curabit dux apud serenissimum Hanum, veterem cum dominio Crimensi confraternitatem, colligationem armorum et confirmationem aeviterni foederis renovare.

4.

Quando S-a R-a M-tas Sueciae felicibus armis compellet intrare Moscum tractatus almae pacis, tunc dux impendet solicitas curas, ut omnia avulsa ab exercitu Zaporoviensi, praesertim bona immobilia privilegiata, circa flumina Borysthenis, Samarae et Boh situata, iterum redeant ad suos possesores, a quibus vi a Moscis illata recesserunt, et contra leges eidem exercitui iuratas, in erectionem fortalitiorum Moscoviticorum successerunt, cum publico praefati exercitus damno et iniuria, quae fortalitia ut demoliantur, cura huius dux non aggravabitur.

5.

Civitas Trechtemirow, ubi antea fuerat xenodochium exercitus Zaporoviensis, et oppida Perevoloczna ac Kereberda cum traiectibus et omnibus accidentijs, fortalitium Kodacense, fluvius Borysthenis a Perevoloczna usque ad inferiores suas partes, fluvius Boh, campestriaque flumina et fluvioli meatibus suis usque Oczakoviam extensi, fluvius Worsklo cum aggeribus et molendinis, secundum antiqua jura et privilegia, in perpetuum spectent possessionem Zaporoviensium.

6.

Dux in publicis, ubi agitur de communni patriae integritate, nihil privata agat authoritate, sed cum consilio generalium, colonellorum, generaliumque consiliariorum, qui constituendi sunt in omni chiliarchatu, singuli viri emeriti, prudentes, et muneris huius capaces, instituique debent tria consilia generalia omni anno absoluenda, 1: mum, inter festa Natiuitatis Christi, 2: dum, inter festa Paschatis, 3: tium, ad solenitatem Protectionis Beatissimae Virginis Mariae, quae consilia publico peragantur congressu ad latus ducis, in praesentia ablegatorum Zaporoviensium. Ad eoque generales officiales, colonelli et generales consiliarii, tanquam status ministri, omni gaudeant authoritate et obseruantia, nec serviliter a duce tractentur.

7.

Si aliquis ex generalibus officialibus, colonellis, generalibus consiliarijs, insignibus exercitus Zaporoviensis commilitonibus, et ipsis gregariis militibus, supremum ducis sui honorem laederet, sive aliam culpam subiret, tunc tales criminis reos non debet dux punire privata authoritate et vindicta, sed generali suo iudicio.

8.

Servi ducis domestici, nec referendarios, nec ablegatos, se in publicis patriae et exercitus negotiis agant, sed generales officiales in his, muneri suo attendant.

9.

De antiqua lege et more constituetur in pacificata patria adlatus ducis thesaurarius generalis, iuramento ad fidelitatem obligatus, qui possit ministerio suo uti non ad privatum sed ad publicum commodum. Pari modo et particulares thesaurarii, in quolibet Chiliarchatu constituentur, dependentes a thesaurario generali.

10.

Quoniam contra leges patrias et iura libertatis dd-ni colonelli, centuriones, caeterique praesides imponunt tam cosacis, quam gregario populo multa gravamina, cogendo ipsos violento impulsu ad muniendos aggeres, ad arandum, metiendum, coeteraque domestica sua opera, nulla habita ad ipsos relatione et possessione, quo actu multa sunt depopulata oppida et pagi; igitur dux curabit tantos abusus extirpare, ad pristinumque statum populum et milites gregarios reducere. Sed neque dux colonellos, pretii appetitu ductus, constituet populoque violenter praeponet. Verum liberis vocibus et votis electos, ducali authoritate confirmabit.

11.

Viduae militum uxores, cum sua orbata familia, domus militum et uxores ipsorum, in absentia maritorum, militiam peragentium, omni gaudeant libertate, ad nullaque tributa adigantur.

12.

Quando dominus virtutum arma S-ae R-ae M-tis felici victoria benedixerit, illisque Ucrainam ab immani Moscovitica servitute liberaverit, tunc dux, ex publico laude, per comissarios generalem peraget revisionem omnium villarum, aliarumque exercitus Zaporoviensis ditionum, quae ab urbibus in variam recesserunt possessionem, cum publico civium gravamine.

13.

Civitas metropolitana Kijouiae, caeteraeque civitates Ucrainenses, cum magistratibus suis, iuribus et privilegiis integerrime gaudeant in perpetuum.

14.

Quoniam arendae, pro solvendo companiensibus et serdiucensibus stipendio constitutae, atque subsistentiae hibernales, pro publico gravamine a gregorio censentur populo igitur tanta deponantur onera, annihilenturque arendae et hibernales repartitiones, pacificata autem patria, consuletur de erigendo publico aerario et de quantitate copiarum stipendiarii militis.

15.

Invaluit in Ucraina aggravans populum consuetudo, quod euntes et redeuntes per pagos et oppida, in privatis et publicis negotiis missi, multorumque primorum et officialium servi, aliquando autem et ipsi officiales ac primores, sine remorsu conscientiae, non erubescant exigere victum, et pro servis amictum, varios potus, pecunias, pro vehendis curribus et famulis equos et cosacorum comitatus, insuper ruinata impedimenta reparant, sumptu civitatis huius, per quam praefixum sibi absolvunt iter, necessariisque pro viatico ut praesides urbis provideant vi adigunt, et multa alia incommoda damma et extorsiones innumeras inferunt. Omni ergo arte et, qua pollet, activitate curabit dux tantos abusus extirpare, universalibusque suis prohibere.

16.

Inter caetera gravamina, sub quibus gregarius populus ingemiscit, augentur ipsi sine compassiva alleviatione onera a tenutarijs inductae, commisarijsque nundinariis, quorum in nundinis exactiones denudant plebem, praesertim villanos, ex quibus nemini conceditur liber ad nundinas aditus et reditus, sine indebita solutione nundinaria. Has igitur et alias si quae esse possunt exorbitantias, tenebitur Dux tanquam zizanias de tritico eruere, ac plenaria sua potestati corrigenda corrigere, cuius speciali cura, publica patriae integritas, salus populi et solicita horum pactorum constitutionumque executio committitur, quas ipse sigillo exercitus Zaporoviensis publico, subscriptione manus propriae et corporali iuramento confirmavit, corroboravit et communivit.

?

Коли гетьман Мазепа 5 квітня 1710 р. упокоївсь у Бендерах, на гетьмана обрано Пилипа Орлика, Генерального Секретаря за Мазепи.

Обирали здебільшого запорожці й ті українці з Гетьманщини, які вратувалися разом з Мазепою після Полтавської катастрофи. Пилип Орлик склав з своїми виборцями договора, що містить у собі ті правила, за якими новий гетьман зобов'язувався керувати. Договір цей робить чималі поступки запорозцям. Латинського текста договору, що охоплює 16 статтів, надрукував О. Бодянський в „Чтеніяхъ Моск. О-ва историі и древн." за 1847 р. № 1. Матеріалы иностр., стор. 11—17. По-російському видав Бодянський-же в „Чтеніяхъ" за 1859 р., книга I, див. „Источники малор. исторіи". Ч. II, стор. 242—254. Н. В. Молчанівський знайшов у державному архіві сучасного латинського витяга з цього договора, тут надрукованого. Витяг цей містить, як і оригінал, 16 статтів. Характеристику й оцінку договору 5-го квітня подає Костомаров у „Мазепі", Собр. соч. т. XVI, стор. 735—737.

VII.

ПІСЛЯ Р. 1708. ПЕРЕКЛАД ЛИСТА, ЩО НАДІСЛАВ ВЕЛИКИЙ ВЕЗІР ДО КРИМСЬКОГО ХАНА ПРО МАЗЕПУ.

Brief von den Gross-Vicier an dem Crimschen Tarter Cham.

Ich ersehe aus eueren briefen, was ihr so wohl wegen des gewesenen kosackischen feldherrn Maseppa, als auch der Zaporogischen kosacken schreibet, deren verfahren der durchleuchtigen Pforden gar nichts anständig, wie den sothanes ihr unternehmen niemals kan gesegnet seyn, indem es denen gesetzen Gottes und gebotten eines reinen glaubes, wie nichts minder denen geschlossenen frieden, so bestendig sein soll, zuwider lauft; dahero ist unser wille, dass ihr die an euch geschickte ernstlich abweiset und ohne selbige langer bey euch zu dulthen, fortschaffet. Auch ferner hin weder mit ihnen mundtlich noch schriftlich correspondents pfleget, welches den auch Moscau nicht anders hoffet.

Vor allen dingen habet ihr, des Masseppa wegen, nicht des allergeringste euch zu unternehmen noch anzufangen, dan solches alles, wegen eines veräthers und perduelli gethan, anders nichts als unvermuetliche schande bringen kan, dargegen musset ihr mit Mosckau halten trachten, auch alles was zu dem geringsten ungleich dubios anlas geben könte, euerseiths vermeyden und dahin mit allen ernst sehen, das der friede zwischen uns unverbrichlich erhalten werde.

Лист великого везіря до Кримського Хана. Без дати.

Великий везір повідомляє, що він здобув листа Кримського хана про гетьмана Мазепу і про запорозьких козаків, що вчинків їхніх блискуча Порта не ухвалює, бо вони, мовляв, „суперечать законам божим та вимогам віри". Через те везір вимагає, щоб хан рішуче відмовив посланим до нього й випровадив їх як-найшвидше, щоб і надалі з ними не мати жадних стосунків, як сподівається й Московський уряд.

Що-ж до Мазепи, то хан повинен на його користь нічого не чинити, бо допомога, подана йому як „зрадникові“, може, мовляв, тільки „ганьбити“. За те треба триматися Московської сторони.

Лист без дати, але, судячи з змісту, написаний незабаром по тому, як Мазепа й запорозці перейшли до шведів, себ-то мабуть наприкінці 1708 року.

VIII.

(ПІСЛЯ Р. 1718). ДОНЕСІННЯ ПРО СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ Й ПРО РОЗПОДІЛ МАЙНА, ЩО ПІСЛЯ НЬОГО ЗАЛИШИЛОСЯ.

Aussführlicher bericht wegen absterben des cossakischen feldhern Maseppa, wie auch wer undt welcher gestalt den Masepa sein eigenthum, nach dessen tode, disponiret worden.

Da wir in Bender lagen, befiehl der cosakische feldherr Maseppa in eine tödtliche kranckheit, wessfals er den zu ihro höchst sehl. königl. maytt sandte und bitten lassen, dass ihro maytt einen getreuen menschen bey ihm und seiner kranckheit verordnen möchten, damit nach seinem tode sein eigenthum, so er an goldt und juvehlen bey sich hatte, nicht in frembden händen gerahten möchte. Worauff ihro höchst sehl. königl. maytt mich alss baldt beorderten, dass ich mich dahin verfügen solte undt alda bey ihm verbleiben. Da ich nun zu ihm kam, fand ich ihm sehr schwach, und so baldt ich zu ihm einkahm, wardt er sehr fro dass ich zu ihm kahm, weihlen ich mit ihm sprechen könte, worauff er mich ersuchte, ich möchte doch bey ihm bleiben und ein wachend aug auff sein sachen haben, so in sein cammer wahren, und insonderheit auff einen kasten, wie auch 2ne viertell tonnen, so mit ducaten voll wahren, und ein pahr reittaschen, worin alle seine juvehlen und ein gross anzahl mit goldene medallien lagen, welche reittaschen unter sein kopff lagen, die tonchens mit ducaten aber stunden vor sein bette. Baht mich auch, dass keiner von seine leute wass auss seinen cammer tragen oder nehmen solte; seinen hrn schwestersohn, den hrn Woyneroffskj, fand ich in selben hause auch apart in ein ander cammer sitzend, dehm ichs sagte, dass ich beordert währe dorten zu bleiben und acht auff dem h-n feldtherrn, wie auch auff seine sachen, zu haben, welches ihm ebenfalss lieb wahr. 2 a 3 tage hierauff starb der herr Masepa in der nacht, da den der wirdt vom hauss, so ein turck wahr, alss baldt zu dem turckischen cade oder richter sanden und solches dem richter kundt thun liss, worauff in selbiger stunde 4 turcken von dem richter kahmen, undt alles, wass sie in des Woynerofskj sein kammer funden, aussnahmen undt in des sehl. Masepa sein stube, worin er lag, hineintrugen und die thür verschlossen und versiegelt, sagende dass solches in nahmen ihres keysers geschahe und dass ihre rechten und gebrauch vom lande solches erheischte, worauff ich meinen pitschafft auch beysetzte. Der herr Woynerofskj aber wahrdt hierüber sehr allarmiret undt ganss ungeduldich, dass sie seine sachen auch versiegelt, allein er muste sich solches gefallen lassen, nach

dehm die turcken ihm versichert, dass so baldt der rechte erben von Masepa sich finden würde, so wolten sie alles wieder frey geben.

So baldt nun der tag anbrach und die Bendersche pforten geöffnet, begab ich mich auss der stadt nach unserm lager zu ihro höchst sehl. königl. maytt undt raportirte dess Masepa todt und, nebst all seine sachen, von denen turcken versiegelt worden. Worauff ihro höchst sehl. maytt mich alss baldt zu dem pascha in Bender sanden und darbey ersuchen lies, der pascha möchte alsofort die ordres stellen, dass das siegel von sein thür möchte abgenommen werden, weihlen der sehl. Masepa nicht allein von ihro maytt suite, sondern auch unter ihro maytt. protection stunde, worauff der pascha zu dem richter sanden, den siegell abzunehmen; da nun solches geschehen, bekahm ich ordres von ihro höchst sehl. königl. mayt. alles an hern Woynerofskj zu übertragen, welches er dan noch am selben tag alles nach sein quartir aussführen lies, und bekahm also der herr Woynerofskj die völlige disposition von allem.

Da nun die cossakische generalität vermerckte, wie dass der herr Woyneroffskj nur gesucht des Massepi sein geldt, und nicht sein dinst, zu erben, entstant unter ihnen ein gross gemurmell; fingen auch an dessfalss sich bey ihro königl. maytt höchstens zu beschwehren, wie dass sie vernommen, dass der herr Woyneroffskj kein belieben hatte, seinen mutterbruder, den verstorbenen Masepa, zu succediren, da er doch nicht allein den gantzen schatz von Masepa sich zugeeignet, sondern alle kriegskleynodien und regalien, die, von alters her, deren succedirenden feltherrn zugehöret, und im fall er nicht wolte feltherr in des verstorbenen feldtherrn seine stelle werden, so gehörte ihm von rechts wegen nichts zu, weihlen der Masepa kein testament nachgelassen und ihm nichts vermacht. Wess falss den ihro höchst sehl. königl. maytt eine inquisition verordnen lies, da dieses alles solte untersuchet werden. In erwehnten commision sassen folgende herrn: nembl. der herr generall Poniatoffskj, herr åmbodzrath von Müllern, der herr camerherr Klingenstierna und der herr cancelejrath von Kochen. Nach gehaltener inquisition ist in diesser sache auch ein uhrtell gefalen, worin dem h-r Woyneroffskj alles ist zuerkand worden, so mit mehrem auss der damahlige uhrtell, so in der königl. cantzelej wirdt zu finden sein, mit mehren zu ersehen; die cosaken aber stunden darauff, dass Woyneroffskj solte feldtherr bleiben, weihlen er nicht allein vorhin den unterfeldtherndinst in dess Massepa sein abwesenheit verwaltet, sondern weihlen Woyneroffskj ohnedehm des vorigen feldtherrn seinen schatz zu sich genommen. Allein es wardt den cosaken solches abgeschlagen, und die feldtherrcharge d. hrrn Orlick auffgetragen, der es nit gern mit ledigen händen anfänglich annehmen wolte, allein weihlen ihro höchst sehl. königl. maytt fest darauff bestandt, muste d. hrr Orlick sich solches gefalen lassen. Inzwischen kahm auch d. hrr Woijneroffskj und versprach dem Orlick 3000 ducaten, wan er die charge annehmen wolte. Worauff d. h Orlick zum feldtherr erhoben, undt d. h. Woynerofskj behilt alles, wass Massepa an geldt, juvehlen undt andere sachen mehr nachgelassen. Wass nun weiter hirin passiret, wirdt

d. h. cancelejrath von Kochen am besten wissen zu berichten. So viell weiss mich aber zu erinnern, wie auch zu offtern von d. h. Orlick vernommen, dass der sehl. Masepa in der Ukrain 60.000 Rdr. courant an ihro königl. maytt hoffstaht, wie auch noch an jemandt, auff wexell nach Hamburg gegeben; welche 60.000 rdr auch an dess h-n Woijnerofskj sein obligation alss dess Masepa seine privatgelder eingeführet worden, weihlen die wexelss in Hamburg nicht acceptiret worden; und weihlen der hrr Woyneroffskj in Bender bey der inquisition selbsten bekant und aussgesagt das alle die ducaten, so vorhanden währen, dem Masepa privat zugehören, dass übrige weiss geldt wie auch klein müntze gehörte alles zu der publiquen cassa, so alles bey Pultava gebliben, so muss berichten, so viel mir bekandt, dass diese 60.000 Rdr. nicht Masepa privat zu gehören, sondern zu der cosakischen publiquen cassa, dan untweit Pultava sandte ihro excell. der sehl. h. graff Piper mich zu dem Masepa umb ihm zu ersuchen, ob er nicht einige gelder auff wexell nach Hamburg geben wolte, worauff d. h. Masepa sich anfanklich excuusirte, dass er selbst vor sein persohn kein geldt übrig hätte, sondern er wolte nach sein generalitet senden undt ihn überreden, dass sie auss der publiquen cassa gelder auff wexels geben solten. Den folgenden tach sandte d. h. Masepa nach mir undt gab mir zur andtwohrt, er hatte sein generalitet beredet, dass sie auss ihren publique cassa 60.000 rdr. an kleine müntze auff wexell nach Hamburg geben wolte, und wo mir recht erinnern kan, so bekahm d. h. gen.-major Lagercrona selbiges mal auch von diesse gelder, so dass der sehl. Masepa ein wexell von ihro excell. den sehl. h-n Graff Piper hätte und den andern von d. h. general Lagercrona, welches ich aber den noch nicht vor gewiss debitiren will, biss ich mich dess falss in der königl. Cammercollegio informiret; undt wo ich nicht irre, so bekahm d. h. Masepa vor obige 60.000 rdr. cour. 40.000 rdr in banco auff Hamburg. So dass diese in der Ukrain verschossene gelder keines weges als des Masepa seine privatgelder, sonder gelder die auss der publiquen cassa gelihen wahren, können angesehen werden, wessfalss den auch d. h. Orlick, so wohl in Lund alls auch hier in Stockholm, wegen diese 60.000 rdr. ansuchung getahn, weihlen sie keineswege d. h. Woynerofskj gehörich, sondern unrechmessigen weisse in seine praetension undt auss versehen eingezogen worden. So hat sich auch d. h. Orlick kurtz vor seine abreise auss Stockholm verlauten lassen, wan sie ihm nur vor diesse publique mitteln 10.000 rdr. geben wolten, so wolte er die 60.000 rdr. gerne quitiren. Und ich glaube, dass es noch gerne diese stunde thäte, allein die h-n cosaken, nebst ihren neuen feldtherrn, kosten dass reich wohl über 5 mahl so viell, so alles auss unsere Bendersche commissariatz-rechnung, so ich im hiesigen königl. cammercollegio eingelieffert, mit mehren zu ersehen, welches alles währe bespahret worden, im fall d. h. Woyneroffskj seinen h. mutterbruder succediret, so hatte er sich nicht allein selbsten sutiniren können, sondern auch die andere cosaken helffen können.

Н. В. Молчанівський знайшов у державному архіві в Стокгольмі надруковане тут „Донесіння про смерть гетьмана Мазепи й про долю

майна, що після нього залишилося". Склав це донесіння по-німецькому, мабуть, шведський військовий комісар фон-Сольдан вже як помер Карло XII, себ-то після 1718 року. Н. В. Молчанівський надрукував повний переклад у „Кіевской Старинѣ" [1]) і ми через те можемо тут обмежитися на тому, що подамо у загальних рисах зміст цього документу, доповнивши його даними про грошові стосунки між Карлом XII, Мазепою та Мазепиним спадкоємцем, себ-то Войнаровським.

Коли ми (тоб-то король Карло XII та його почет) були в Бендерах, каже Сольдан, Мазепа серйозно заслаб і через те вдавсь до короля з проханням, нехай-би той надіслав до нього певну людину, що була-б при ньому підчас хороби й дивилася-б за тим, щоб коли він буває помре, його майно, яке складається з золота та діямантів, не загинуло і не потрапило-б до чужих рук. Карло XII виконав Мазепине бажання й надіслав до нього автора цієї записки. Мазепа дуже зрадів, коли прибула ця особа, і прохав його, щоб він залишивсь у нього і пильнував його майна, яке було в його кімнаті, надто-ж за однією скринькою, двома бочками з червінцями й двома кешенями до сідел, де були усі його дорогоцінні камені й чимало золотих медалів. Ці кешені до сідел лежали під його узголів'ям; а бочки з золотом стояли перед його ліжком. Мазепа прохав далі дбати за тим, щоб ніхто з його почту не виносив нічого з його кімнати. Син його сестри, Войнаровський, жив у тому-ж будинкові, але мав окрему світлицю. Коли автор записки повідомив його про те, навіщо він прибув, Войнаровський заявив, що він з того вдоволений. Днів за двоє чи троє по тому, уночі Мазепа вмер і власник будинку, турок, повідомив негаючись про це турецького суддю. Суддя зараз-таки вирядив чотирьох турків, і тії все, що вони знайшли в кімнаті Войнаровського, попереносили до Мазепиної кімнати, де лежав небіжчик. Далі вони замкнули й опечатали двері, покликуючися на те, що це робиться на підставі їхніх законів. Автор записки не заперечував, але додав і свою печатку; Войнаровський дуже хвилювавсь і був невдоволений, що й його речі опечатано. Та він заспокоївсь, коли турки його запевнили, що печатки буде здійнято, скоро з'ясується, хто Мазепин спадкоємець.

Коли настав ранок і міську браму було відчинено, швед поїхав до шведського табору й повідомив Карла XII про Мазепину смерть і про розпорядження турків. Довідавшися за ці події, король надіслав свого повіреного до Бендерського коменданта, доручивши йому прохати в його, щоб з Мазепиної кімнати, познімали печатки, бо небіжчик був не тільки в королівському почті, а й користувавсь особливою в короля пошаною. Комендант уволив Карлове бажання й тоді король доручив своиому повіреному передати усі речі Войнаровському, а той того-таки дня поперевозив усе до свого приміщення.

---

[1]) Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазепы. „К. Старина" 1903, січень, стор. 91—101.

А втім козацькій старшині довелося незабаром пересвідчитися, що Войнаровський тільки хтів дістати у спадок Мазепині гроші, а не його титул. Це викликало серед них ремствування й вони вдалися до Карла XII з заявою, що вони довідалися, що Войнаровський і на думці не має узяти на себе Мазепину рангу, дарма що він захопив не тільки усі цінності, а й усі військові клейноди та регалії, які за давнім звичаєм повинні перейти до тієї особи, котра заступає покійного гетьмана; Войнаровський-же по правді нічого не мав був узяти, бо Мазепа не залишив заповіту й йому нічого не відказав. Зважаючи на це, король призначив комісію, якій доручив з'ясувати цю справу. У комісії засідали генерал Понятовський, радник закордонної експедиції Г. Г. фон-Міллер та радник фон-Кохен і камергер Клінґеншерна. Кохен одзначає в своїх записках, що комісія, маючи завдання усунути непорозуміння між козаками та Войнаровським, що-до Мазепиної спадщини, засідала од 15 аж до 19 листопада[1]). Автор-же записки про Мазепину смерть повідомляє далі, що комісія зробила висновок, що всі Мазепині речі треба передати Войнаровському. Козаки й собі настоювали, щоб Войнаровський узяв на себе гетьманство, бо він передше не тільки виконував Мазепині обов'язки, підчас його відсутности, а й здобув окрім того усеньке його майно. Козакам, проте, відмовлено в їхньому клопотанні й гетьманом обрано Орлика, що попереду на це не погоджувавсь, показуючи на свої порожні руки. Але через те, що король уперто настоював, Орлик повинен був погодитися. До того ще Войнаровський обіцяв дати Орликові 3000 червінців, коли той візьме цю посаду. Тоді вже остаточно було вирішено, що Орлик буде гетьманом і що Войнаровському залишаться усі гроші, діяманти та инші речі, які зосталися по Мазепі.

Автор записки про Мазепину смерть одзначає далі, що канцелярський радник фон-Кохен мабуть добре знав за всі подробиці в цій справі. А втім у Кохенових записках дуже мало згадано за цю справу. Що-ж особисто до мене, каже далі автор записки, то я сам пригадую й не одного разу чув од Орлика, що небіжчик Мазепа, ще бувши на українській території, позичив Карлові XII і ще комусь під векселя на Гамбург 60.000 райхсталерів, і що цю суму теж прираховано до спадщини Войнаровського, бо він у Бендерах особисто в комісії запевняв, що усі наявні червінці були приватним майном Мазепиним, тимчасом як срібні й дрібні гроші, які були в державній скарбниці, загинули підчас Полтавської катастрофи. В додаток до цього автор проте висловлює думку, що ці 60.000 райхсталерів не належали особисто Мазепі, а козацькій спільній скарбниці Він з цього приводу пояснює, що коли шведська армія стояла була недалечко Полтави, граф Піпер вирядив його до Мазепи, прохати його, щоб він позичив під векселя певну суму. Мазепа попереду відмовлявсь, покликуючись на те, що в його особисто грошей нема, але обіцяв викликати свою старшину й намовити її, щоб вона

---

[1]) I. H. v. Kochens dagbok. Karolinska krigares dagboker, ч. IV, Lund 1908, pag. 17.

погодилася позичити гроші з громадської скарбниці. Другого дня Мазепа закликав до себе автора й сповістив його, що він з спільної скарбниці за згодою старшини може позичити 60.000 райхсталерів під вексель. Коли я не помиляюся, каже автор, тоді-ж-таки здобув і генерал-майор Лагеркрона одну частину цих грошей, отже небіжчик Мазепа мав одного векселя од небіжчика графа Піпера, а другого од генерала Лагеркрони. Тільки-ж я не хочу цього твердити остаточно, аж поки я дістану з цього приводу довідку в королівській камерколегії (себ-то відділі фінансів). Та коли це так, як я гадаю, то ці гроші, які Мазепа позичив, ще бувши на Вкраїні, не були його власні, але запозичені з громадської скарбниці. Через те, каже автор далі, Орлик як у м. Лунді, так і тут у Стокгольмі клопотавсь за ці 60.000 райхсталерів, бо їх помилково занесено до спадщини Войнаровського. І Орлик ще напередодні свого від'їзду з Стокгольма заявив, що він одмовиться од цих 60.000 райхсталерів, коли йому дадуть 10.000. З бендерського рахунку, якого я подав до камерколегії, видко, що козаки з своїм новим гетьманом коштують державу уп'ятеро більше. І всього цього можна було уникнути, коли-б Войнаровський узяв булаву по Мазепі. Тоді він міг-би не тільки утримувати самого себе, а й допомагати иншим козакам.

На цьому уривається оповідання автора записки про Мазепину смерть, яке певною мірою стверджують і дані, що ми їх знаходимо в листах П. Орлика.

Орлик повернувсь з Туреччини разом з Карлом XII до Швеції, і в травні р. 1715 був уже в Істаді. У Швеції він прожив п'ять років, попереду в Кристіянстаді, а далі у Стокгольмі й увесь час матеріяльне його становище було дуже скрутне. Карло XII призначив йому, бувши в Лунді, 13.000 срібних талерів на рік; та з цієї суми треба було видавати що-року чималу пайку на утримання старшини та урядовців. Орлик і собі, зважаючи на це, насамперед як наступник Мазепин в уряді, намагавсь одержати ті 60.000 райхсталерів, які Карло XII позичив у Будищах у Мазепи за згодою військової козацької ради. Отож у листі від 10 жовтня р. 1717, надісланому Карлові XII з Кристіянстада, він нагадує, що іще в Бендерах не одного разу прохав у короля, нехай-би він звелів, щоб йому повернули ті 60.000 райхсталерів, які Карло XII позичив у Мазепи з громадських фондів військової скарбниці й які Піпер дав Лагеркроні, адже вони могли припасти родині Войнаровського як приватний спадок. Далі Орлик зазначає, що король його в таких випадках завсіди заспокоював й обіцявсь, що він дістане ці гроші. Тепер-же він гадає, що повинен знову порушити цю справу, бо дружина Войнаровського приїхала до Швеції й бажає успадкувати не тільки приватне майно, ба й громадські фонди. За ухвалою короля, пояснює Орлик далі, що її король виніс після Мазепиної смерти, у справі Войнаровського, вищезгадані 60.000 райхсталерів не були зараховані до приватного майна Мазепи, але вилучені з того майна, бо вони не були привезені до Бендер, але позичені у Будищах з публічної скарбниці по тому, як

Гетьман порадивсь із старшиною й вона на те пристала. Отже ці гроші жадним способом не можна зараховувати до спадщини Войнаровського.

На цього листа Орлик не здобув відповіди од Карла XII й через те він, як король помер, удавсь до королеви Ульрики з новим листом, де оповідає, за яких обставин Мазепа позичив був Карлові XII 60.000 райхсталерів, а саме: Мазепа зібрав усіх своїх генералів та старшин, повідомив їх про королеве бажання й зажадав, щоб вони висловилися з цього приводу; старшина погодилася завдовольнити королеве бажання, та тоді Мазепа звелів скарбникові видати у присутності шведського військового комісара, Солдана, 60.000 райхсталерів з громадської скарбниці, Орликові-ж, як писареві, загадав він узяти в Лагеркрони векселя на цю суму. „Коли-б Мазепа дав ці гроші з своїх приватних коштів, то він при цьому не користувався-б моїми послугами, себ-то послугами писаря", запевнює Орлик, „і не звелів-би скарбникові видати ці гроші, а зробив-би це особисто. А головне, король мені ніколи не відмовляв, коли я його в Бендерах не одного разу прохав видати ці 60.000 райхсталерів мені, як новому гетьманові, але він тільки відкладав цю справу до слушнішого часу. Через те, пише Орлик далі, я й прохаю королеву, нехай-би цю суму не було-б включено до тієї суми, яку Войнаровський позичив у Бендерах королеві. Адже Войнаровський дістав у спадок і без того занадто багато з того, що Мазепа привіз до Бендерів, а саме 180.000 червінців, дорогоцінностів більш як на 200.000 райхсталерів, діямантове перо, що було колись за головну окрасу теперішнього турецького султана, вартістю у 20.000 райхсталерів, коштовні шаблі, з яких одна, усипана діямантами, коштує 10.000 райхсталерів, далі 1600 нових соболів, срібний сервіз гетьмана Самойловича й силу инших речей, що з них він багато надіслав з Царгорода до Венеції. Щоб нічого не витрачати з усього цього на спільне благо, себ-то на старшину та військо, він одмовивсь був од гетьманства й штовхнув мене у безодню".

Лист цей цікавий ще й через те, що дає спромогу визначити, хто склав записку про Мазепину смерть та спадщину по ньому. Адже Орлик виразно зазначає тут, що Мазепа доручив свойому скарбникові видати 60.000 райхсталерів, потрібні Карлові XII, у присутності Солдана. Той-же був за військового комісара в Карла XII й користувався особливою його довірою. Солдан звавсь фон-Солданом, завсіди додаючи таким способом до свого прізвища німецького шляхетського епітета „фон". Був з його, живовидячки, німець. Він одгравав був, як брано позичку, ролю довіреної особи від короля, отже виконує ролю, що її Орлик накидає саме-іменно Солданові в цьому випадкові. Нарешті, автор записки каже, що він свого часу подав у Стокгольмі до королівської камер-колегії рахунка (військового) комісаріяту про видатки, пороблені в Бендерах на козаків, а за військового комісара в Бендерах був Солдан. Тим-то, здається, ми можемо вважати Солдана за автора записки. Її складено в Стокгольмі, вже як помер Карло (отже після 1718 р.), та після того як Орлик виїхав з Швеції (отже після 1720 р.). Записку складено, може, через те, що Солданові

було доручено, зважаючи на Карлову смерть і разуразні Орликові клопотання, висловити свою думку про те, з яких коштів Карло XII одержав позику від Мазепи.

А втім спадщина, що її Войнаровський здобув по Мазепі, не дала йому щастя. 12-го жовтня 1716 року його заарештовано в Гамбурзі на вимогу тамтешнього російського резидента.

Що-ж до питання про те, скільки саме Карло XII позичив у Мазепи на Вкраїні та в Бендерах у Войнаровського, то встановлено, що Войнаровський дав королеві в-осени 1709 р. у позичку 13.000 червінців, 21-го березня 1710 р. 30.000 червінців і 11-го січня 1711 р. 14.000 червінців і 14.000 райхсталерів. Що-ж до Мазепи, то він позичив Карлові XII 9-го квітня 1709 р. 30.000 Альбертових талерів і 17-го квітня ще 15.000. Усього король заборгувавсь Войнаровському 57.000 червінців, 45.000 Альбертових талерів і 60.000 райхсталерів, разом на тогочасні гроші більше-менше 1 мільйон шведських корон.

17-го серпня 1713 р. Карло XII видав Войнаровському листовне зобов'язання; тільки шведський уряд грошей не виплачував [1]). Тим-то дружина Войнаровського вдалася була з Брацлава 25-го квітня 1715 р. до Карла XII з листом, де заявила, що зазнає великих злиднів і що московський уряд поконфіскував маєтки Войнаровського на Вкраїні. У день нового року 1718 вона з м. Лунда, у південній Швеції, поновила своє клопотання, й Карло XII 28 лютого видав нове зобов'язання.

Коли король помер (11 грудня 1718 р.), новий шведський уряд підтвердив ці боргові зобов'язання й визнав права Войнаровської, та живовидячки не був спроможен енергійно заходитися виплачувати борг. Будь-що-будь, Войнаровська у листі з 18 червня р. 1719 до шведської королеви Ульрики Елеонори висловлює подяку за одержані 500 пльотів, але додає, що це її аж ніяк не може завдовольнити, тим більш, що одну з попередніх виплат видано їй у розмірі 6000 muntecken, себ-то монетою з примусовим курсом, яка не являла сливе жадної вартости; отож вона була навіть приневолена поспродувати свої найкращі убрання.

Шведський ріксдаг (сойм) призначив Войнаровській 4000 срібних талерів на рік, та гроші виплачувано не регулярно. Вже 27 серпня тогожтаки року вона вдалася до ріксдагу з новим клопотанням, де заявила, що одержала 9 травня тільки 500 пльотів (1.000 талерів) і через те прохала президента, щоб він наказав, нехай-би їй заплатили решту, але нічого не одержала. Далі вона зазначає, що взагалі не може існувати на ті 2.000 пльотів (4.000 талерів) які призначено для неї що-року, отже вона повинна нарешті остаточно розвязати як слід цю справу.

---

[1]) Th. Westrin. Anteckningar om Karl XII: s orientaliska kreditorer. Historisk Tidskrift. 1900, pag. 42—46. А. Єнсен, Родина Войнаровських в Швеції. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. 1909, кн. VI, стор. 170—190 І. Борщак, Андрій Войнаровський. Ibidem, 1925, т. 136—140, стор. 131—154. Документы объ А. Войнаровскомъ. Сборникъ Кіевск. ком. для разб. др. актовъ. Вып. II. 1916 г., стр. 1—46.

30 вересня 1723 р. ріксдаг узявсь розглядати її справу й 16 листопада їй видано 4.000 талерів. Та Войнаровська з цього не завдовольнилася й за якийсь час прохала видати їй пашпорта для від'їзду за кордон і посвідчення, що Швеція не хоче заплатити їй свій борг. Тоді 4 травня 1724 р. призначено державну комісію, якій було доручено погодитися з Войнаровською. Після багатьох нарад з цією комісією Войнаровська 6-го березня 1725 р. погодилася зректися відсотків, на які вона мала право на підставі зобов'язання, що його підписав Карло XII р. 1718, і від 80.000 талерів сріблом, які Войнаровський різночасово позичив королеві. Беручи на увагу становище шведської держави, вона завдовольнилася з того, що їй комісія обіцяла заплатити 200.000 талерів протягом 6 років, з тим, щоб їй негайно видали 20000 талерів і ввели у посідання маєтком Тіннельсе[1]). Вартість того маєтку вираховувано з загальної суми боргу. Замість пенсії в розмірі 4.000 талерів річно, вона мала одержувати відсотки з тої суми, яка лишиться не сплачена при цьому розрахункові. Нарешті вона вимагала листовного посвідчення, що її не переслідуватимуть за те, що вона з родиною визнають католицтво. При цьому Войнаровська подала свій розрахунок, що на його підставі вона зреклася 600.000 талерів на користь шведської держави. Вона рахувала:

Борг Карла XII:

57.800 червінців	=	183.033	пльотів.
45.000 Альбертових талерів	=	60.000	„
20.000 райхсталерів	=	22.500	„
Різні позички	=	40.000	„
Разом	=	305.533	„
За 13 років відсотки по 6%		238.291	„
Разом		543.823	„
Вона вимагала усього		200.000	„
й зреклася		343.828	„

Її негайно було введено в посідання Тіннельсе й 30 квітня 1725 р. вона здобула 20.000 талерів, „щоб допомогти чоловікові-бранцеві й провадити господарство Тіннельсе“. Року 1731 ріксдаг ще раз розглянув її справу й ствердив вищезазначену ухвалу. 11-го листопада 1731 року Войнаровська склала договора з шведською камер-колегією. Договора

[1]) Тіннельсе, то великий маєток у Швеції, на березі Меларського озера. Р. 1925 його оцінювано в 612.500 корон. Замок Тіннельсе згадується вже в XIII віці як володіння шведських єпископів. Збудував цього замка єпископ Конрад Рогге (єпископував у Стренгнезі 1479—1501 рр.). Р. 1584 замок перебудовано й він набув того зовнішнього вигляду, якого сліди збереглися досі. Р. 1527 замок перейшов до шведського уряду й перебував у XVI та XVII в. у володінні членів шведського королівського дому. 22 грудня 1724 р. його передано Ганні Войнаровській на цілковиту власність (Swerige, IV, pag. 374—378).

того королева затвердила 30-го листопада. На підставі цього договору Войнаровська мала одержати 400.000 талерів. З цієї суми відраховувано 100.000 за Тіннельсе, які їй видано 30 квітня 1725 р. Окрім того, відраховувано суму в розмірі 33.352 талерів, яку шведська державна скарбниця в 1717 та 1723 р. заплатила двом кредиторам Войнаровського, а саме шведському генералові Ранкові (21.538 талерів) і шведському агентові I. Бейє в Бреславлі. Нарешті замість готівки Войнаровська придбала один будинок у Стокгольмі. Як Войнаровська господарювала в Тіннельсе, це видко з того, що вона незабаром спродала мідяний дах замку й через те замок почав руйнуватися. У сорокових роках вона покинула Швецію назавсіди, продавши Тіннельсе королеві Фрідріхові I, що подарував замок своїм позашлюбним дітям, графам фон-Гессенштайн [1]).

IX.

28 БЕРЕЗНЯ Р. 1712. ПЕРЕКЛАД ЛИСТА ВІД КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-ГЕРАЯ ДО КАРЛА XII.

Interpretatio epistolae serenissimi Tartarorum Chani, ad serenissimum, potentissimum Regem Sueciae missae, habita die 28 Martii 1712.

Serenissimo, magnificentissimo, sincero amatissimo, Suecorum, Gotorum Vandaliorum regi, nec non Finlandiae, Livoniae, Cariliae, Ingriae, Pomeraniae Estuniae, Bremae, Stetini, Vismariae, Rugiae, Vendae, Casuviae, Bavariae, Juliaci, Cliviae et Montium domino ac principi, sciscitamus de salute vestra amicoque notificamus. Litteras per expressum vestrum accepimus, ex quorum sensu cognovimus, otomannum illum cosciovim, qui exercitui cosaccico isthic moranti praeerat, relicta statione cum aliquot cossacis aufugisse, secumque duxisse multa clenodia bellica, rogareque vos, ut praedicto (si ad nos, vel in terras gubernij nostri pervenerit) clenodia praefata arripi, atque ad vos mitti curemus. Supradictus costious ad nos non venit, neque scimus quorsum perrexerit, antehac, dum gens cosaccica ad nos rifugium petiuere, praeter amicitiam eis necessariam, a nobis exhibitam, promisimus illis, tum gubernandi rationibus, tum aliis eorum negotiis juxta, antiquam normam et regulam, nullo modo nos immiscere. Igitur exercitus Saporoviensis gubernium habet hatmannus, et si ipsi mandaveritis, ea, quae cosciovius abduxit, quidquid est, prout dux eorum quaerere atque retro accipere potest, qui etiam bene novit, non esse nostri moris antiqui, miscere nos eiusmodi negotiis cosaccorum. Cum ergo emissus vester iterum ad vos revertatur, has amicabiles scripsimus, quando peruenerint et rem istam ita se habere comprehenderitis, ut diximus, nostri meminisse dignemini. Sit salus parentibus. Dev. dab: die primo mensis rebiu-leuuel 1124 ann.

Dewlet Gerai II.

---

[1]) Найстарший з них, граф Фрідріх Вільгельм Гессенштайн продав замок р. 1779 комерції радникові С. Б. Геббе (Swerige, IV, pag. 378).

З надрукованого тут документа видко, що на початку 1712 року Карло XII удавсь був до Кримського хана Девлет-Герая II [1]) через особливого гінця з проханням одібрати од Кошового отамана Костя Гордієнка військові клейноди, які той захопив разом з деякими козаками, що втекли вкупі з ним. Хан у надрукованому тут листі од 1 ребі-ульеввеля 1124 р. відповів королеві, що відмовляється плутатися в ці козацькі справи [2]).

X.

20 ГРУДНЯ Р. 1721. ЛИСТ ОД КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА МОЧУЛЬСЬКОГО ДО ГЕТЬМАНА ПИЛИПА ОРЛИКА.

Ясне велможній мосцѣпане гетмане войска запорозкого, нашъ велце милостивий пане и добродѣю.

Уже то другій рокъ, якъ мѣлисмо отъ велможности вашей послѣднимъ разомъ поважное писане, пересланное до насъ на кошъ зъ Врацлавя отъ его милости пана полковника Урбановича, въ которомъ изволилесь велможность ваша насъ войско запорожское упевняти, же вскорѣ мѣлесь на сию сторону моря зъ королевскимъ величествомъ переправитися до Полщи а оттѣл до насъ войска панскимъ своимъ указомъ заслати, абысмо имѣли излучене до боку велможности вашей для военнихъ промисловъ, на услугу его королевского величества, якимъ своимъ увѣреннемъ потѣшилъ насъ былъ велможность ваша велми, и ожидалисмо радостнимъ сердцемъ, якъ дѣти отца, видѣти велможность вашу пана нашего милостивого; ажъ тое наше ожидане радостное обратилося намъ въ плачъ и неутолимую печаль, когда почулисмо нещасливую вѣдомость о смерти наяснѣйшого короля, его милости оборонци нашого милостивого, зъ которимъ подобно и надѣя наша о визволеню отчизни нашой отъ тяжкого ярма московского умерла, для чого мусимо быти барзо жалосни и не можемо никгди оплакати смерти тогожъ нашого оборонци королевского величества, который еслибы былъ живъ памъяталъ бы наши вѣрніе и зичливые службы, жесмо его королевское величество раненного по нещасливой баталіи Полтавской, и черезъ Днѣпръ переправили и въ цѣлости черезъ Дикіе Поля аж до Бендеру перепровадили и на услугахъ его королевского величества на многихъ мѣйсцахъ нещадно кровъ свою проливали, который моглъ бы доброе намъ учинити ведлугъ монаршего своего упевненя, а найбарзѣй тое насъ опечаляетъ, же отъ велможности вашей жадной найменшой до дихъ часъ по смерти королевского величества не можемъ мати вѣдомости, где теперъ велможность ваша оборочаеться, якъ зъ велможностю вашею поводится, если мѣемъ велможность вашу до себе ожидати и чого мѣемъ надѣятися, чому барзо не тилко мы, войско запорожское, же велможность ваша ничого до насъ не пишешъ, але и наяснѣйшій ханъ его милость велми удивляется

[1]) 1709—1713.

[2]) Див. Н. Молчановскій, Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазепы. „Кіевская Старина" 1903, січень, стор. 100.

и когда колвекъ посланніе наши войсковыи бываютъ у его ханской милости, питается у насъ если мѣемо якую отъ велможности вашей вѣдомость; мы бысмо часто до велможности вашой писали, але жодного до тыхъ часъ немилисмо способу до пересланя листовъ нашихъ до велможности вашей; ажъ теперъ самъ наяснѣйшій ханъ его милость подалъ намъ способъ черезъ посланнихъ нашихъ и приказалъ намъ абысмо до велможности вашей писали и тотъ листъ до его ханской милости прислали, а его ханская милость имѣетъ вручити послови своему Шеферчи Ширинубею, которого виправуетъ до короля его милости полского, и пану полковникови дубосарскому, Студинжинскому старому, мѣетъ также приказати, жебы писалъ до сина своего, который за толмача при его королевской милости зостаетъ, абы той листъ нашъ войсковый отъ посла его ханской милости одобравши, старался до велможности вашей переслати, а посланнимъ нашимъ при отпуску отъ себе имъ говорилъ его ханская милость: нехай, мовитъ, войско запорожское пишетъ до гетмана своего, жебы тамъ даремъне въ Швеціи не сидѣлъ, лечъ якъ найскорѣй до насъ и до васъ поспишалъ, а мы зъ нимъ порадившися, можемъ при помощи божей и вамъ и очизнѣ вашей доброе учинити Зачимъ такъ съ повинности нашой, яко и по указу его ханской милости пишучи до велможности вашой пана нашего милостивого, покорно просимъ абысь велможность ваша, памятаючи на присягу свою, которую при обраню своемъ на висоцеповажній урадъ гетьманскій учинилесь и обѣщалесься старане пожити о высвобоженю очизны нашей отъ ярма московского, изволилесь якъ наискорѣй до насъ войска запорозкого поспишити и тое свое поприсяжное обѣщаніе въ скутокъ приводити, кьдыжъ по бозѣ никакого иншого не миемъ надѣи [всѣ мы зъ цѣлымъ народомъ, отцами и братіею нашею, тилко на велможность вашу, найбарзѣй теперъ, когда Москва войсками своими на консистанціяхъ никогда не бывалихъ въ Украинѣ постановившися, до щенту людей всякихъ не тилко на худобахъ руйнуютъ, але и козаковъ и посполитихъ народъ починаютъ кгвалтомъ въ солдати и дракгуны брати, отъ чого по килка сотъ чловика до насъ, войска запорозкого, оттуль уходячихъ не могутъ вимовити, якіе тамъ у нихъ отъ Москви тяжости дѣються и тое повѣдаютъ, же й[о]бще на Украйнѣ всѣ о велможности вашей говорятъ тие слова: коли нашъ орелъ вилетить и насъ отъ того лиха визволитъ,/а тыи утѣкачи, хвала богу, теперъ намъ примножили войска, же на тридцать тисяче можетъ зо всѣмъ пѣхоти и ѣзды зобратися, толко того намъ потреба, же бысь велможность ваша якъ найскорѣй до насъ поспишилъ, о що всѣ покорне и слезне, именемъ цѣлой очизны нашей, велможность вашу просимъ и его жъ панской ласце навсегда себе полецаемъ.

з Коша 20 декабрія 1719 року.

Велможности вашей пана нашего милостивого зичливие и найнижние слуги

[М. П.] Іванъ Мочульскій атаман кошовой зо всимъ старшимъ и меншимъ воска запорозького товариствомъ.

[Адреса]: Ясне велможному его милости пану Филипу Орлику гетьману войска запорозского, нашому велце милостивому пану и добродѣеви, покорне подати.

Як це видко з його листу, Мочульський належить до тих запорозців, які після Полтавської катастрофи переправили Карла XII через Дніпро й супроводили його аж до Бендер. Мочульський повідомляє тут далі, що він дістав перед кількома роками листа від Орлика, де той сповіщав, що він укупі з Карлом XII має прибути з Швеції до Польщі, і надішле тоді військові запорозькому свого указа „о военных промыслах на услуги короля“. По тому Мочульський випадково довідавсь, що король помер, але від Орлика жадних звісток не було. Наприкінці Мочульський прохає Орлика, щоб той, пам'ятаючи свою присягу, яку він склав, коли його обирано на гетьманський уряд, як-найшвидше прибув до війська запорозького, щоб визволити Україну від московського ярма, тим більш, що запорозьке військо тепер уже може зібрати аж до 30.000 чоловіка.

Веньямин Кордт.

Компути та ревізії XVIII століття.

Розпочато цю працю в 1922 році. Тоді автор у своїх дослідах цехового ладу на Україні підійшов до з'ясування кількости ремісничої людности та її відношення до инших професійно-станових верстов нашого народу. На основі друкованих матеріялів—перепису української людности 1654, 1666 рр. і знайдених в архіві підсумувань перепису людности 1764 р. та друкованих фрагментів перепису 1767 рр. була написана розвідка про професійно-станову змінність українського народу за часів гетьманського урядування. 1923—24 рр. цю розвідку зачитано на Історичній секції Української Академії Наук і в науково-дослідчій Катедрі історії економіки та культури Поділля. Після цього я далі провадив цю працю, що формою й змістом незабаром стала цілком самостійним дослідом над співвідношенням міської й територіяльної людности України за Гетьманщини. Правно-суспільну аналізу цього явища треба було виконати насамперед, бо в дотеперішній українській літературі не було праці, яка-б виразно розвязувала це питання. Наслідком цієї аналізи була розвідка „Місто й територія на Україні за Гетьманщини" написана 1924—5 рр., а частково видрукувана 1926 р. (Записки Істор.-Філол. Відділу У. А. Н., т. VII—VIII). Другий значний розділ цієї роботи, історично-статистичний, не був надрукований. Проваджені головно в цьому напрямі архівні розшуки виявили матеріял цілком придатний на основу для окремої самостійної праці. Тоді повстала ідея — дослідити рух людности на Україні за історично-статистичним матеріялом. Дослід було сплановано за тим матеріялом, що переховувавсь у київських та чернігівських архівах. У відповідній літературі українській, російській, польській, західньо-европейській готових зразків не було. Ціла робота за первісним планом складалася з чотирьох головних частин: 1) вступ (література і метода історично-статистичного дослідження), 2) матеріяли до обрахування української людности в XVII, XVIII століттях, 3) конструкція двору й вимірність дворів, 4) рух людности в часі й просторі.

Після того, як було з'ясовано головний матеріял у Харківськім Центральнім Історичнім Архіві, виявилося, що індивідуально досліджувати його за первісно виробленим планом не можна. Головна причина цьому полягає не так у безлічі матеріялу, як у тому, що він різноманітний що-до часу й місця та „неорганізований" з архівально-допомічного погляду. Переписи людности в XVIII столітті проваджено в окремі роки

за різними формами, а до того покладені в їх основу обрахувальні вимірні одиниці не однакові в усіх полках, навіть иноді в усіх сотнях одного полку. Порівнюючи загальнополкові табелі ревізорів і на їх основі складаючи таблиці для всенької України, здавалося мені, не можна здобути точних висновків у науковому досліді про рух людности; для цього потрібна велика підготовча робота численних дослідників окремих міст і місцевостів на підставі всіх, у різні роки складених, переписів та инших додаткових матеріялів. Тепер таких праць ми сливе не маємо. Наслідком цих головних труднощів первісний план змінено. Не рух людности став за головне завдання досліду, а обсяг і зміст матеріялу та його конструкційно-формальна відповідність історично-статистично-обраховним вимогам. Після цього роботу сплановано було так: перша частина — виявлення обсягу й формально конструкційних та суспільно-визначних властивостів матеріялу, друга частина — з'ясування вимірної одиниці переписів людности українського двору XVIII століття, третя частина — визначення головних динамічних сил чинних у рухові людности України XVIII ст. Та виконувати й цю обмежену роботу утруднювала й гальмувала примітивність архівально-допомічних засобів Харківського Центрального Історичного Архіву, де переховується головна маса потрібних матеріялів. Ще негативніше впливала неможливість використати відповідні матеріяли, що переховуються в Москві й Ленінграді. Не абияку допомогу в збиранні матеріялу подав В. Романовський, завідувач Центрального архіву давніх актів у Київі; завдяки йому виявлено й скопійовано перепис Київського полку 1699-го року в архівальнім фонді „Министерства Иностранныхъ Дѣлъ" у Москві. Так само прихильно допомагав збирати матеріял П. Федоренко, завідувач і вчений архівар Чернігівського Краєвого Історичного Архіву. Допомагали ще інформаційними вказівками О. Гермайзе керівничий Археографічної Комісії, копіюванням актів М. Карачківський, аспірант Науково-дослідчої катедри історії України у Київі.

Друкується тут перша частина праці та спільний для всіх критично-літературний вступ. Дві дальші частини, вже виготувані до друку, вийдуть, певно, після того як їх буде доповнено новознайденими матеріялами.

У Київі. 3/II 1928 року.

I. Українська історично-статистична праця.

Історична українська творчість ще за часів козацького літописання користувалася визначеннями кількости й складу війська, отже до певної міри статистичнимм матеріялами, дарма що здебільшого маловірогідними, а то й просто-таки казковими. В останній чверті XVIII століття маємо й перший, можна гадати, український твір, який треба вважати за статистично-історичний: „Землеописаніе Малыя Россіи изъявляющее города, мѣстечки, рѣки, число монастырей и церквей" Василя Рубана, видрукуване 1777 року. Трохи згодом було складене й відоме, цілком історично-статистичне, „Черниговскаго Намѣстничества Топографическое Описаніе" Шафонського.

Трохи використано було статистичний (адміністраційний) матеріял у загально-історичній праці Ригельмана, написаній наприкінці XVIII ст., „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи". Хоч і загально-описово, подає відомості про географічний, національний, а почасти й соціяльно-економічний склад людности на Україні „Исторія Малой Россіи" Бантиша-Каменського, видана наприкінці першої чверти XIX ст.; але звязані з цим дослідом „Источники малороссійской исторіи" не мають статистичних матеріялів. У 40-х рр. дослідники починають більше виявляти й використовувати з властивою історично-дослідчою метою статистичні матеріяли. Головним чином статистично-адміністраційний матеріял у чималій кількості використано в праці Миколи Маркевича „Исторія Малороссіи"; як додатки до цього твору подаються статистичні матеріяли: „число войскъ малороссійскихъ", „списокъ полковъ малороссійскихъ", „сотни полковыя и курени" та списки инших державно-урядових і церковно-культових установ. Окрему територію України й з історично-статистичного погляду, хоч формально-методологічно недосконало, почасти навіть неправдиво, виявив Скальковський у відомій праці „Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго составленная изъ подлинныхъ документовъ Запорожскаго Сѣчевого архива", чч. I — III, — виданій в Одесі в 1841—1846 рр. Отож найколективістичніша з усіх частин України — Запорізька Січ дала привід і матеріял для першого територіяльного більш-менш історично-статистичного досліду, виконаного в Одесі, що не тільки територіяльно була близька до Січи, а й економічно в 40 рр. XIX ст. відгравала для України ролю торговельного аванпосту, подібного до Січи XVI—XVIII вв. Тому в Одесі куди інтенсивніше ніж де инде на Лівобережній Україні розвивається статистично-описова почасти з історичним ухилом робота в 40-ві, а надто 50-ті рр. XVIII ст. Поруч з нею, але другорядне місце має статистично-описова робота з більшим історичним ухилом у Харкові. Далі маємо лиш окремі праці Арандаренка для Полтавщини й Есимонтовського та Маркевича для Чернігівщини. Численні статті й великі розвідки статистичні й історично-статистичні містяться тоді в „Губернскихъ Вѣдомостяхъ" [1]).

[1]) С. Лашкевичъ, Статистическія свѣдѣнія о Малороссіи до раздѣленія ея на намѣстничества „Черниг. Губ. Вѣдом.", 1842, № 18; „Историческое и статистическое описаніе г. Чернигова", Ib., 1852, 8—11; „Объ архивѣ Черниговскаго магистрата. О ревизіонной Комиссіи. Описаніе Чернигова 1765—66 гг.". Черниг. Губ. В., 1852, №№ 45—47; Самчевскій, „Матеріалы для ист.-статистич. описанія Новг.-Сѣверска", Ib., 1853, № 1; „Нѣжинъ", Ib., № 5; „Матеріалы для истор.-статист. описанія Мглина", Ib., №№ 48, 49; Танскій I., Краткое историч. и статистич. описаніе мѣстечка Ямполя, Ib., 1854, № 4; Искрицкій, Стат. описаніе Стародубск. округа госуд. имуществъ, Ib. 1855 г.; Милорадовичъ Г. „М. Любечъ" Ib., 1855 г. №№ 48—52, 1856 г. № 43, 1857, №№ 20, 34, 43; Милорадовичъ Г., „Мѣстечко Боровичи, истор.-стат. и этнографич. описаніе" Ib., 1856 №№ 30, 31, „Историческія замѣтки о Полтавской губерніи", Полтавск. Губ. Вѣдом., 1849, №№ 1—3; „Полтавская губернія за 45 лѣтъ передъ симъ", П. Г. В., 1851, № 20, 23; Кованько, „Историко-статистическое описаніе г. Харькова", Харьковск. Губ. В., 1859, №№ 1—8, 10, 12, 15—17, 20—23, 35, 36, 39—47, 70—71, 74—76, 79—83, 112—128; „Из-

На правобережній Україні до 40-х років XIX ст. українську людність сливе не досліджувано з історично-статистичного погляду. Маємо тільки одну польську працю ксьондза Марчинського, присвячену статистиці Поділля, та праці Балинського й Липинського, присвячені всій Польщі. Київ і Київщину досліджувано найбільше з археологічного погляду. В 40-х роках настає зміна: Журавський та Фундуклей складають, а згодом і видають „Описаніе Кіевской губерніи", що має до певної міри й історичний ухил. Київ взагалі робиться культурно-освітнім українським осередком і тут організовуються заклади, що мають провадити систематичну, а не тільки принагідну аматорську, історично-статистичну дослідчу працю. Такими були Архівна Комісія, заснована при генерал-губернаторі, й Комісія для вивчення губерень Київської шкільної округи, заснована при Київськім Університеті. Обидві, надто-ж остання, стали не тільки урядовими установами, а й громадськими закладами, чималою мірою пройнятими „українофільськими" настроями. Тому й робота їх скеровувалася в бік історично статистичного виявлення й дослідження нижчих не помосковлених верстов української людности. Голова архівної Комісії Судієнко, в 1853—1855 роках видає два томи матеріялів для української історії; в першому було вміщено опис маєтків Апостола, які можна вважати за перше видання українських історично-статистичних матеріялів [1]). Мало не одночасно комісія при Університеті видала три томи праць. У третьому томі було вміщено велику розвідку Маркевича про людність Полтавщини й Тарновського про склад і подільність української родини в с. Потоках на Київщині („О дѣлимости семей въ Малороссіи"). Обидва автори належали до не частого типу українців-дідичів, які були в тіснім звязку з Т. Шевченком. Отож не дивно, що в своїх статистичних розвідках вони виявляли виключно господарчий і природничий та санітарний склад і становище української сільської людности. Маркевич, на підставі власних обрахувань української людности, історично-демографічно досліджував, хоч і неправдиво, рух української людности від князівських часів до Богдана Хмельницького, а тоді від останнього до кінця XVIII ст. [2]). Таким чином Маркевич перший почав

влеченіе изъ статистическихъ таблицъ Рос. Имперіи за 1856 г.", Ib. 1859, №№ 5, 6; Турбинъ С. И., „Истор.-статистическое описаніе Харьк. губ.", Ib., 1859—1862 гг.; Фонъ-Юнгъ 2-й, „Херсонъ въ историческомъ и статистическомъ отношеніяхъ"; Херсонск. Губ. Вѣд., 1848, № 9; Соколовъ Г. И., „Историческая и статистическая записка о военномъ городѣ Елисаветградѣ", Херс. Губ. В., 1852 №№ 43, 44, 48, 49; „Историческій, статистическій, этнографическій очеркъ гор. Александріи", Ib., 1858, №№ 35, 36; Патенковъ, „Селеніе Новоукраинское", Ib. 1857, № 7; „Историко-статистическія свѣдѣнія о Луганскомъ (Литейномъ) заводѣ", Екатериносл. Губ. Вѣдом. 1857, № 4.

[1]) „Матеріалы для отечественной исторіи" Издалъ Михаилъ Судіенко, т. I, Кіевъ, 1853.

[2]) „О народонаселеніи Полтавской губерніи", соч. Н. Маркевича. Труды комиссіи высочайше учрежденной пр. Имп. Университетѣ св. Владиміра для описанія губерній Кіевскаго учебнаго Округа Подольской, Волынской, Кіевской, Черниговской и Полтавской, т. III. Статистика.

досліджувати історично-статистично український народ. Вся ця історично-статистична дослідча праця, як на теперішні вимоги, надто примітивна. Бачимо, що виконували, а почасти й зорганізовували історично-статистичну роботу в київських науково-дослідчих осередках найбільше представники лівобережного панства. Очевидячки, тільки урядові, зорганізовані з протипольською метою, науково-дослідчі київські заклади в 50-х роках сприяли перевазі правобережних дослідів над лівобережними. Загалом-же громадянство правобережної України менше дало за цей час історично-статистичних дослідів. У „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ правобережної України історично-статистичних статтів за ці часи вміщено куди менше ніж у „Г. В.“ лівобережної України [1]). Правобережне панство здебільша було польське і коли хто з його писав статті, то вміщував їх у польських виданнях. Тільки невеличкий гурт правобережних урядовців та священиків обслуговував. місцеве українське громадянство, свідомо працюючи над історично-статистичними питаннями.

На Україні Лівобережній у 50-ті роки допіру починалася наукова й архівально-організаційна праця. Всі головні історично-статистичні матеріяли містилися тут здебільшого в невпорядкованому стані в архівах урядових установ, де їх не зберегали, а навпаки вважали за зайвий тягар. Ще в XVIII ст., коли на лівобічній Україні існував автономний уряд, бувало, що й вищі російські урядовці (Рум'янцев та инші подібні) тримали урядові, переважно статистичні, матеріяли у своїх власних маетках, де вони після їх смерти й залишалися. Проте загалом у ці часи архів зазнавав не надто великої шкоди. За його цілістю стежила генеральна канцелярія й винних притягала до суду. Після того як автономний уряд скасовано й Гетьманську Україну поділено на губерні та намісництва, головну частину архівних фондів передано до Чернігова, а меншу, що складалася переважно з статистичних матеріялів, розподілено спочатку між намісницькими, потім губерніяльними правліннями. Архівними матеріялами в Чернігові користувався Бантиш-Каменський у 20-х роках. Частину документів з цього архіву забрала Російська Археографічна Комісія в 30-х роках і деякі з їх видала. В 40-х роках справи, а надто статистичного змісту, безборонно брали місцеві історики Грембецький та Маркевич. Перший передавав їх Судієнкові, а другий сам використовував для своїх дослідів. У „казенних“ приміщеннях матеріяли найбільше нищилися від природніх

---

[1]) „Статистическое описаніе Кіева составленное въ 1775 г. „Кіевск. Губ. Вѣд., 1857, №№ 12, 13; „Замки и укрѣпленія въ Под.“, Под. Губ. Вѣд., 1838, № 4; „Брацлавъ“, Ib., 12; „Баръ“, Ib., № 20; „Немировъ“, Ib., 24; К. Кувчинскій, „Казенныя имѣнія въ Подольск. г., Ib., 41—48; „Каменецъ-Подольскъ“, Ib. 1843, 31—38; „Проскуровъ“, Ib., 1843, 41; „Летичевъ“, Ib., 41; „Литинъ“, Ib., 43; „Винница“, Ib., 43. „Ист.-стат. описаніе г. Кременца“, Вол. Губ. В., 1838, 15; „Ист.-стат. описаніе г. Острога, Ib. 17 Статистическое описаніе Староконстантиновскаго уѣзда“, Ib. № 38; „Житомиръ“ [історія]. Вол. Губ. В. 1848, №№ 10—28, 1851, 24; „Дѣтковцы“ [побут], 14; „М-ко Полонное“, 17; „М-ко Пересопница“, 18; „Олыка“, 1848, 22; А. Перлнштейнъ, „Городъ Кременецъ и его замокъ“, 1856 р. №№ 8, 9; „Люстрація Овручскаго замка в 1552 году“, Ib., №№ 20—24.

причин. Брутальна малокультурна російська централістично-бюрократична сила, зруйнувавши політично-державне, а згодом і культурне життя на Україні, вкупі з іще менш культурним малоросійським чиновницьким елементом понищила не тільки історично-дослідчу роботу на лівобічній Україні, а й організацію національного збереження та переховування архівних фондів. Треба до певної міри вважати, що перший видавець історично-статистичних матеріялів Судієнко і перший дослідник їх Маркевич на свій спосіб ратували ці матеріяли, складаючи з них свої приватні збірки й зберегаючи їх пильніш, ніж російсько-малоросійські урядовці. Можна до того звязувати це утворення власних збірок з історично-статистичним використанням, дослідженням їх матеріялів. Аматорське збирання архівних матеріялів із скасованих українських установ XVIII ст., що зросло на цьому ґрунті й спочатку було простим чисто любительсько-раритетним колекціонуванням (Чепа й ин.), — в часи Судієнка-Маркевича набуло певної системи та, оскільки зібрані матеріяли друкувалися, навіть науковости й громадськости; остання проте не суперечила російській соціяльно-політичній системі, бо була поміщицькою: головним чином для свого „сословія" висвітлювали Маркевич і Судієнко економічний стан та кількість людности XVIII ст. на Україні. Зрозуміло, що Маркевичева збірка найціннішого українського державного історично-статистичного матеріялу, після його смерти продана малоросійському-ж поміщикові Лукашевичеві, врешті від нього потрапила до Рум'янцівського музею, що заснував нащадок того, хто закріпив за „малорусскимъ шляхетствомъ" селян і сам за це здобув велику визискову їх пайку [1]).

Організовані в Київі при генерал-губернаторі й при університеті комісії, окрім дослідчої роботи влаштували на громадських наукових основах збирання та охорону матеріялів на Правобережжі, що гальмувало приватно-аматорське колекціонування й зміцнювало новий принцип порядкування й зберегання українських архівних фондів, відповідніший науково-дослідчим вимогам. На основі цієї організації зростала дослідча робота. Одночасно з виданнями Судієнкових матеріялів й сама Комісія видала історично-статистичні матеріяли що-до кількости людности на Правобережній Україні (чотири інвентарі XVI ст.) [2]). Полемічний протипольський та

---

[1]) У колишньому Рум'янцівському Музею, а тепер усесоюзній бібліотеці ім. Леніна в Москві Маркевичева збірка лежить і досі не опрацьована від російських істориків і малоприступна для українських. У такій її долі була своя закономірність генетично еволюційного ряду руїнницької співдіяльности малоросійського панства і російського дворянства та уряду що-до українського народу. Цей „ряд" до певної міри не припинений і тепер, бо ця збірка, як і деякі инші архівні історично-статистичні матеріяли українських установ, переховують досі заклади російські, хоч для їх вони зайві, малопотрібні й випадкові. Цей наслідок малоросійсько-дворянської відданости Росії й уприватнення українських державно-архівних фондів ми особливо гостро відчуваємо тепер, коли ясно, що відданеність і мала приступність награбованих і запроданих чи вивезених матеріялів не може урівноважитися тими з нашого погляду ненауковими виданнями й дослідженнями статистичних матеріялів, які залишив нам збирач Маркевич; треба додати, що він вибрав був найцінніші матеріяли, часто вирвані з цілих звязок, і для сучасних дослідів надто потрібні в їх суцільності.

[2]) Памятники изданные временною Комиссіею для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Под. и Вол. Генералъ-Губернаторѣ, т. III, Кіевъ 1852.

дворянський напрям діяльности Комісії в 50-х роках не сприяв можливості ширше друкувати матеріяли статистично-історичні. Видані тільки 1859 року люстрації Волини, Овруча, Брацлавського замку 1545 року [1]). Головну увагу Архівна Комісія звертала під цей час на політичне й церковно-релігійне життя минулих часів. На широкі верстви людности не зважали й статистичних матеріялів сливе зовсім не досліджували й не друкували. Архівно-організаційним досягненням була передача з Київської Казенної Палати до університетської бібліотеки частини перепису української людности 1765—9 року, що стосувалася до Київської губерні.

1863 року головне редагування в Комісії переходить до В. Б. Антоновича, що дослідчу увагу повертає на студії над минулим широких верстов українського народу. Одбувається підготовча дослідча робота над історично-статистичними матеріялами, а так само змінюється напрям виявлення й релігійно-культової боротьби. Видають матеріяли, які стосуються до селянської релігійної боротьби та її організації, а не до офіційних церковних змагannів, що видавалися головно в 40—50-тих рр. [2]). Фрагментарно серед правно-економічних документів видають у 60-х роках статистично-обрахункові люстраційно-інвентарні матеріяли [3]).

У 70-х роках головне редагування переходить до Владимирського-Буданова. Не дворянське суспільство й він мав на увазі, а селянську й міщанську верству. Головно поставлено на розвязання було питання про політичну й економічну ролю української селянської людности на правобережній Україні в XVI — XVIII ст. ст. Формальний привід поставити це питання дали буцім-то польські історично-статистичні видання— дослідження Яблоновського, що доводили політичну пасивність українського селянства в XVI столітті. А втім, польський пріоритет був формальний. Значну кількість історично-статистичних матеріялів друкує Київська комісія в 70 р. ще перед виходом у світ польської праці Яблоновського; видрукувані головним чином були пансько-маєткові інвентарі XVII—XVIII століть, що з'ясовували склад, кількість і становище селянства в окремих селах. Люстрацію під цей час було видрукувано тільки одну—Брацлавського замку [4]). Редактори виданих матеріялів, Новицький і Антонович, у великих вступних розвідках статистично виявляли не економічне становище селянства XV—XVIII ст. ст., а тільки його кріпацьке поневолення й обтяження. Все-ж статистично-помірна одиниця XVI ст. — дворище — була визначена, хоч і загально.

---

[1]) Ib., т. IV (К. 1859).

[2]) В 60-ті роки були видані головним чином акти, що стосувалися до боротьби народу супроти унії. Арх. Ю.-З. Р. ч. I, томи 2, 3. Матеріалы для исторіи православія въ Западной Украинѣ въ XVIII ст. Кіевъ 1864. Редактор Лебединців дав монографію про Мельхиседека Яворського, як передмову до актів.

[3]) Ревизія Овручского замка 1545 р. Архивъ Ю.-З. Р., ч. IV т. I, Кіевъ, 1867 р.

[4]) Архивъ Ю.-З. Р., ч. VI, т. I-й, Київ 1876. Редакторъ И. П. Новицкій. Архивъ Ю.-З. Р., ч. VI т. 2-й, Київ 1870, редакторъ В. Б. Антоновичъ.

Українські історично-статистичні досліди над Правобережжям, одночасні з аналогічними та виразнішими дослідами над Лівобережжям, обумовлював напрямок економічного буття українського громадянства. За частину свідомої громадської української праці передовсім його й треба вважати. Такого змісту цій праці виразно надав був В. Б. Антонович 1886 року, видавши зредагований від нього перший том сьомої частини „Архиву", присвячений залюдненню Правобережної України від 1386 до 1700 рр. Тут були вміщені переважно маєтково-правничі матеріяли, що з'ясовували, якими заходами й засобами польські поміщики запановували над українською людністю. Разом з тим видано було багато урядового й менше приватно-власницького обрахункового матеріялу XVI—XVII ст. До важливіших належали: описи замків Черкаського, Київського, Канівського, Житомирського, Луцького, Чорнобильського, Остерського, Вінницького, Мозирського 1552 р., Житомирського 1545 р., витяг з перепису війська литовського 1595 р., люстрація старостів Київського воєводства 1616 р., Житомирського староства 1622 р., Остерського староства 1628 р., тарифа подимного податку Київського воєводства 1631 р., люстрація подимного податку Київського воєводства, повітів Овруцького і Житомирського 1683 р., інвентарі замку й містечка Буремль 1573 р., сіл Свиди й Видиборга 1636 р., міст Паволочи, Ружина, Вчорайшого, Градка, Котельні з волостями 1683 р., м-ка Іванкова 1613 р. маєтків дворянина Єльця 1691 р., статистичний опис Київської Округи 1686 р. відомість про осіб, що за присягою з'ясовували, як зменшилася людність у Київськім воєводстві 1686 р., опис Кам'янця 1700 р. Більше, отже, матеріялу стосувалося до XVI століття, менше до XVII ст. Приватно-власницькі обрахування невеличкі. Увесь цей матеріял, проте, не висвітлений був критично та не досліджений історично-статистично. Передмова Владимирського-Буданова (а не редактора Антоновича) тільки формально звязана з частиною матеріялу. Вона з'ясовує український колонізаційний рух та політично-воєнну самооборону людности й польський опір цій самообороні від половини XIII до половини XV ст. тоб-то з'ясування колонізаційного руху на сторіччя не досягало до часу, коли датовано перші статистичні видрукувані матеріяли. Ця вступна розвідка мала спростувати доводи Яблоновського про головну ролю в колонізуванню України XV ст. польської шляхти та польського уряду. Тому вона тільки механічно звязувалася з видрукуваними матеріялами статистично-історичними. Вступну розвідку краще звязано з історично-статистичними матеріялами в другому томі сьомої частини архіву, виданім 1890-го року за редагуванням Владимирського-Буданова, що йому належала й передмова. В цьому томі видрукувані були переважно урядово-люстраційні обрахування людности на Правобережній Україні XVI—XVII ст., уривок одного обрахування Київщини XV в. та подимні тарифи XVII ст. Передмова з'ясовує несприятливі політичні умови й воєнні обставини народнього життя на Правобережній Україні від 1471 до 1569 рр., способи обраховувати склад людности литовського й польського урядів, географічно-статистичне становище повітів,

залюднення, суспільно-економічні його основи й етнографіяні властивості. Найбільше уваги автор передмови присвячує останнім питанням, а надто розкладові міських громад, диференціяції їх на міста й села, пансько-колонізаційним засобам, рухові й складові селянства та козацтва, етнічній приналежності селянства. Використовуючи люстрації, як головне джерело, В. Б. побіжно зупиняється над їх формальними властивостями. Польські й литовські люстрації одрізняються одні од одних: перші мають економічно-фіскову мету, другі військово-урядову. Тому статистично-обраховний матеріял перших з'ясовує головне поселення та умови їх повставання й розвитку, а других виявляє склад людности, напрямки її руху. Увесь цей історично-статистичний матеріял виявляв людність тільки в державних маєтностях, а що таких за литовських часів було на багато більше, то й матеріял їх охоплює більшу територію. Всю людність обраховують тарифи, що їх В.-Б. тільки відзначує, а не розглядає. Головна хиба того, як В.-Б. використав історично-статистичні матеріяли у свойому вступі до 2-го тому VII-ої частини, це те, що він не з'ясував, чи правдиві вони та чи мають громадську або суспільну вагу. Його твердження, що українська людність своїми політичними й військовими засобами провадила боротьбу з татарами тільки частково, стверджували люстрації, бо, як він сам визнає, козацтво найменше реєструвалося в їх. Отже люстраційний матеріял, навіть залишаючи на боці питання про його правдивість, був мало придатний на обрахування провідної української верстви козацтва. Чималу частину цієї військової й політично активної української людности він не виявляв. Польсько-шляхетська державна статистика не сягала чужої й ворожої їй суспільної сили, а ця остання своїх обрахувальних засобів не мала й матеріялів залишила дуже мало. А втім, і їх не завважив Владимирський-Буданов, головну увагу звертаючи на селянство, відповідно не тільки змістові матеріялів, а й тому зацікавленню їм, що інспірувала російська історична й економічна, надто народницька, тодішня література. Тільки виявляючи міську людність, Влад.-Буданов використовував статистичні матеріяли як українсько-громадсько-визначні. В цій частині розвідка В.-Б. найсамостійніша й найоригінальніша. З цим дослідженням над рухом людности на підставі не спеціяльного, а фрагментарного використання історично-статистичних матеріялів в'яжуться і розвідки Владимирського-Буданова про рух української людности за Богдана Хмельницького та Петрова про колонізацію Слобідської України, вміщені в „Кіевской Старинѣ“ за 1888 рік.

Перше видання суцільного історично-статистичного матеріялу зробив у Київській Комісії І. Каманін. Він зібрав протягом 70—80-х років і видав 1890 року польські ревізії — тарифи євреїв Правобережної України другої половини XVIII ст. [1]). У великій вступній розвідці на підставі

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. V, вв. I, 2. К. 1890. Доповідь про рух єврейської людности зачитав Каманін 1881 року на засіданні „Нестора лѣтописца“. Його висновок тоді був: що гірше політичне й економічне становище селянства, то більше зростала єврейська людність на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. (Часописи за 1881 р. „Трудъ“, „Кіевлянинъ“, „Заря“, „Кіевская Старина“, 1882, III).

цього матеріялу були складені численні підрахування евреїв по окремих місцевостях та містах і селах за відповідні часи. Після цього з'ясовує Каманін, як переписувалося еврейство на Правобережній Україні, як збільшувалося воно в частинах південно-східніх на початку й наприкінці другої половини XVIII ст. та як зменшувалося тут і збільшувалося в північно-західній у середині дослідженої доби. Відповідно змінювалося співвідношення евреїв на селі й у місті. Причини цього Каманін убачав у польсько-шляхетській політиці визиску селянства, що за знаряддя його було еврейство та опір селянства. Каманін не піддає статистичний матеріял історично-критичній перевірці та вважає, що він є правдивий і придатний для порівняння чисел за різні роки. Критичні завваження зробив Н. М. (Молчанівський), рецензент на працю Каманіна. Рецензент виявив, що еврейські тарифи були неправдиві і що Каманін наробив помилок, довірливо ставлячись до цих матеріялів. Про саме видання статистичного матеріялу та його історичного використання взагалі рецензія нічого не каже [1]). Видання еврейських переписів, працю видавця над цим матеріялом та критику на його можна вважати за перші зразки археографічного видання та історичного дослідження суцільного історично-статистичного матеріялу, що перевела Київська Комісія. Вони завершували попередні її фрагментарні та часткові видання подібних матеріялів [2]).

Під цей час розвивається й другий напрям української історично-статистичної праці, формально й змістовно инший, заснований на статистичних матеріялах Гетьманської України. Він певною мірою в'язався з київським, оскільки дослідники цього матеріялу чи безпосередньо належали до складу київської професури, чи ідеологічно були звязані з київським науковим осередком. Чернігів, Полтава — головні дослідчі його осередки. Проте він локалізувався менш централізовано і виконували його більш-менш консолідовані українські дослідчі сили всієї України. Ініціятива цього напрямку належить чернігівському громадянству, яке історично-статистичну роботу від 60-х років виконує самостійно, продовжуючи попередні дослідчі традиції. Чернігівський Губерський Статистичний Комітет видає 1866 року обрахування людности з більшої частини Гетьманської України за переписом 1765—9 рр. в праці О. Лазаревського і Н. Константиновича „Обозрѣніе Румянцевской описи Малороссіи" (Чернігів 1866). У вступі була видрукувана інструкція для опису 1765 р. 8 жовтня видана; з'ясовано зміст „обозрѣнія" та методу його: „означается содержаніе каждаго тома отдѣльно, т. е. перечисляются всѣ населенныя мѣстности, въ немъ описываемыя, съ краткими топографическими и статистическими подробностями. Къ сему прибавляется извлеченіе изъ нѣкоторыхъ старѣйшихъ и наиболѣе интересныхъ документовъ, приложенныхъ въ копіяхъ къ описи.

[1]) Кіевская Старина, 1895, III, 514—524

[2]) Огляд діяльности Комісії: Календарь Юго-Западнаго края на 1873 г. — Кіевская Археографическая Коммиссія, с. 284—291; Кіевъ 1872; О. И. Левицкій, Пятидесятилѣтіе Кіевской Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ (1843—1893), Кіевъ 1893.

Були подані статистичні відомості про кількість дворів, бездвірних хат та їх соціяльну приналежність у кожнім поселенні. Описано 148 томів, які вміщали перепис полків Чернігівського (за вийнятком самого Чернігова і Понорницької сотні), Ніженського (за вийнятком сотні Глухівської, Воронізької і Ямпільської), Стародубського, Київського полку сотень Носовської, Моровської, Олишевської, Мринської. Цю роботу головний виконавець її Лазаревський оцінює як мало наукову; проте, працюючи над нею, він зібрав рясний статистичний матеріял, що ліг в основу його численних пізніших дослідів. Виданий в „Обозрѣніи" статистичний матеріял був надто загальний, щоб удовольнити дослідника. Недостатність видання визначили критики його Багалій і Лучицький у 80-х роках, коли розпочали систематично-науково виявляти й досліджувати історично-статистичний матеріял перепису 1765—9 років.

Систематичності праці шкодили заплутаність архівно-організаційної справи на Україні в ті часи. Виявлення цінних історично-статистичних матеріялів у Чернігові притягло до їх загальну увагу наукових робітників України й Росії. Почалося змагання між тодішніми науковими осередками Київським, Харківським і Московським, що силкувалися перетягти архів „Малоросійської колегії" з Чернігова, де окрім Лазаревського в йому мало хто був зацікавлений. Найбільше прав та технічно-наукових засобів що-до чернігівських матеріялів мав Київ з його Архівною Комісією й університетським, тоді найкращим історично-дослідчим, осередком. Окрім того в бібліотеці Київського Університету зберегалася чимала частина лівобережних українських історично-статистичних матеріялів XVIII ст.: перепис 1765—9 рр., що стосувавсь до Київської губерні.

А втім справу розвязано було не на користь Київа й Чернігова, а на користь нового претендента Харкова. Уряд російський був невдоволений з „українофільського" київського професорського кола і джерел, які-б допомагали його усвідомній роботі, не тільки не дав, а подбав спровадити їх далі в лойяльно-російський Харків. Заходами П. Єфименка секретаря Харківського Статистичного Комітету, були передані до Харкова фонди Архіву Малоросійської Колегії. До цього архіву ввіходило найбільше збережених архівних матеріялів колишньої Гетьманщини, серед їх усі ревізькі книги й компути, окрім ревізії 1765—9 років, що містилися окремо. З цих фондів тільки те, що порозтягали раніш різні аматори та взяв був Лазаревський, згодом потрапило чи до Київської Археографічної Комісії чи до бібліотеки Київського Університету. Після того, як перевезено до Харкова архівні матеріяли 1881 року, Російська Археографічна Комісія надіслала з Москви слухача Археологічного Інституту Рагозіна, і він склав перший позверховий опис перевезеного архіву [1]). Трохи пізніше за розпорядженням російського міністерства юстиції були передані давні й невжиточні архівні матеріяли з окружних судів до

[1]) Видрукуваний у т. V-му Сборника Археологическаго Института, с. с. 9, 10, Москва 1886.

Московського Архіву Міністерства Юстиції [1]). Таким чином з Чернігівського, Полтавського, Київського Окружних Судів потрапила до Москви сила архівних матеріялів Гетьманщини: частина їх була історично-статистичного змісту. Пропозицію деяких професорів у 80-х роках раді Київського університету клопотатися про передачу тієї частини перепису 1765—9 р., яку виявив Лазаревський, до Київського Університету — ректор і права професура відхилили з тих мотивів, що в цім проханні крилося потайне „українофільство“ ініціяторів передачі. Це „українофільство“ відтоді надалі стоїть на перешкоді всяким організаційним заходам київських істориків що-до зосередження в Київі архівних матеріялів Лівобережжя, що серед них історично-статистичні становлять велику кількість. Не зосереджуватися в Київі, а далі від його вивозитися мали архівалії лівобережної України волею російського уряду. Київські історики мали охороняти, опрацьовувати й досліджувати самі правобережні історичні та історично-статистичні матеріяли з протипольським ухилом, що вони, як ми бачили, хоч і не досить сумлінно, виконували.

Зацікавлений був ревізією 1767 року „Предварительный Комитетъ“ для урядження VI-го археологічного З'їзду, призначеного в Одесі на 1884 рік. Археологічні з'їзди за тих часів ще мали значний елемент громадсько-усвідомний, надто з'їзди на Україні, що їх використовували українські вчені для своїх науково-організаційних завдань. У програмі VI-го З'їзду були поставлені питання й що-до ревізії 1765—9 р. У відповідь одержано огляд частини Чернігівської ревізії, що склав Кужба 2-й. На самому VI археологічному З'їзді зачитав доповідь Д. І. Багалій „О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи Лѣвобережной Украины“ (Труды VI арх. съѣзда въ Одессѣ, т. IV). Д. І. Багалій виявляє тут частину архіву М. Колегії, додаткову до тієї, що „безобразною кучею“ лежала в архіві Київського Губерського Правління, та тієї, що була перевезена до Харкова з Чернігова. Нова частина знаходилася в Полтаві в добрім порядку й приміщенні. Серед матеріялів цієї частини був перепис 1765—9 рр. м. Полтави (част.), м-ка Потоки, м-ка Великі Будищі, м-ка Решетилівки (с. с. 79—82). На Археологічному З'їзді поставлено було питання про перепис 1765—9 рр., впорядкування й вивчення його та инших українських гетьмансько-архівних матеріялів, але конкретних наслідків що-до зосередження всіх матеріялів ревізії 1765—9 рр. та инших у відповідному науково-дослідчому осередку не було. Д. І. Багалій перевіз і полтавську частину архіву до Харкова. Після цього в Харкові було зосереджено найбільшу частину гетьмансько-архівних фондів. Відповідного архівального охоронного й упорядковного закладу, а так само науково-дослідчого опрацювання не було зорганізовано. Так складалася не на користь українського історично-статистичного дослідження архівно-організаційна робота. Після того, як Лазаревський виявив історично-

[1]) В. Мякотинъ, Архивъ Генеральнаго Войскового Суда. „Кіевская Старина“, 1893, XI. Тепер ці справи передані з Москви до Харківського Центрального Історичного Архіву.

статистичні матеріяли в Чернігові, вони, правда, вийшли з сфери адміністраційного відання й доглядання, але й до відповідного науково-дослідчого вивчення не дійшли, а від українських дослідчих сил (локалізованих тоді в Київі) в значній мірі відійшли. Коли лівобережне історично-статистичне дослідження під цей час, за архівно-організаційних несприятливих умов, не завмерло, а трохи навіть розвинулося, то це сталося через новоорганізовану тоді земську статистично-дослідчу роботу.

У 80-ті роки земські статистичні досліди над економічним становищем людности на Лівобережній Україні найорганізованіше провадженo в Чернігівській і Полтавській губерніях. Близьку участь у цій роботі в Полтавському Земстві брав гласний його, київський професор західньоевропейської історії, Лучицький, що перший подав ідею звязати земську статистичну роботу з українсько-гетьманською XVIII століття За головне джерело останньої Лучицький визнавав Рум'янцівський опис, як найповніший опис земельної власности XVIII ст., що йому не можуть дорівнювати з.-европейські й російські кадастри XVIII століття. Він уперше запропонував видати частину її на Полтавському Статистичному З'їзді, а 1882 року Полтавське Земство за його ініціятивою ухвалило видати таблиці на підставі матеріялу перепису 1765—9 р., щоб з'ясувати кількість і економічне становище козаків. Незалежно від цього І. А. Лучицький сам досліджував цей матеріял. 1882 року, було вміщено у російському часопису „Отечественныя Записки" (кн. XI) статтю І. Лучицького „Слѣды общиннаго землевладѣнія въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII вѣкѣ". Тут проф. Лучицький доводив на підставі документів-додатків до перепису 1765—9 р., „общинность" володіння землею в XVII ст. на Україні. Супроти цього твердження виступив Д. І. Багалій у рецензії на статтю І. Лучицького („Кіевская Старина", 1883, II, сс. 409—415), де й уважає порядок землеволодіння на Україні за примітивно-громадський, а не „общинный", бо в йому не було обов'язково-нормового переділу землі. Д. І. Багалій тут-же наводить чималу кількість безземельних і малоземельних козаків на підставі компутів Гадяцького полку 1723 і 1735 рр., компутів Прилуцького і Полтавського полків 1735 року. Таким чином, Д. І. Багалій до матеріялу ревізії 1765—9 р. додає й відомості з попередніх ревізій, що переховувалися в збірці Київської Археографічної Комісії. 1883 р. І. Лучицький у Київськім Історичнім Товаристві Нестора Літописця прочитав доповідь про урядження дослідів над переписом 1765—9 рр., а в „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ видає матеріяли про громадське землеволодіння на Україні („Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины и общественныхъ отношеній въ Лѣвобережной Украинѣ"). Того самого року Полтавське Земство видрукувало „Матеріалы для исторіи землевладѣнія въ Полтавской губерніи въ XVIII в. Отдѣлъ первый: казачьи владѣнія. Золотоношскій уѣздъ. Выпускъ 1-й. Статистическія таблицы землевладѣнія въ Полтавской губерніи, составленныя по „описи" малороссійскихъ полковъ 1767 г. губернскимъ гласнымъ Полтавскаго

Земства И. В. Лучицкимъ"; Кіевъ 1883. Обраховні таблиці складено за частиною перепису 1765—9 рр., що переховувалися в бібліотеці Київського університету. У короткому вступі І. Л. з'ясовує порівняльно-історичні завдання виданих статистичних таблиць сотень Золотоніської, Гельмязівської, Піщанської, Липлявської. Порівнювати цей матеріял за браком земського опису цих місцевостів І. Л. хотів з описом казенних селян (до яких належали й козаки) міністерства „государственныхъ имуществъ" за графа Кісельова що були відшукані по волостях. А втім, ця порівняльна робота й обіцяний другий випуск „Матеріялів" не були виконані. Полтавське Земство припинило видавати історично-статистичні матеріяли 1765—9 року.

Року 1883 в „Кіевской Старинѣ" (к. XI, с. с. 412—433) було вміщено статтю Д. І. Багалія „Генеральная Опись Малороссіи" Після завважень про те, як чернігівські статистики і проф. Лучицький використали статистичні матеріяли перепису 1767 р. та про общинну теорію останнього Д. І. Багалій з'ясовує історичні умови, організацію та техніку перепису, а разом його громадський вплив. На підставі цього визначується вартість та правдивість статистичного матеріялу як історичного джерела та соціяльне значіння ревізії. Це була перша історично-критична оцінка перепису 1765—9 років, від якої починається формально-критична робота над цим джерелом, не закінчена й досі. Продуктивності цієї роботи перешкоджало головне те, що не було організованого осередку, який-би нею керував, — навпаки, виявлення й використання перепису 1765—9 рр. стало за спосіб різних дослідчих напрямків. До його вдавалися історики, статистики, соціологи-публіцисти, кожен з відповідним своїм завданням. Хоч матеріял значно підпорядковував їх формально-методологічно, але зміст його виявили представники всіх фахів більше-менше згідно з своїми специяльними підходами й завсіди однобічно. Незосередженість перепису в однім місці, відірваність його від головного фонду гетьманських архівалій не менш зле одбивалися на дослідженні перепису 1765—9 років.

Після своєї джерелово-критичної розвідки в „Кіевской Старинѣ" (1883, № XII) вміщує Д. І. Багалій статтю: „Займанщина въ Лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII ст.". Автор описує залюднення, а власне заволодіння землею на Україні в XV, XVI, XVII століттях перед Богданом Хмельницьким на підставі архівних матеріялів, що видали Пшедзецький, Яблоновський, Російська Археографічна Комісія (Литовська метрика). На його думку, в основі цього власницького залюднення лежало народнє, до того-ж перше другому шкодило. Отже він тримався погляду Владимирського-Буданова, Антоновича, а не польських істориків і Куліша, що надавали польсько-власницькому рухові на Україні великої культурної ваги. У другому розділі Д. Б. з'ясовує козацьке залюднення України після скасування польсько-власницьких порядків, що відбувалося через привласнення землі займанщиною громадською, особистою (фактичне огосподарення землі та заснування слобід). Займанщина однаково існувала в Чернігівщині й Полтавщині, тільки в останній вона

тривала довше. Основувалася вона отже на привласненні землі після господарчого користання нею. Таких поглядів тримається й Філімонов перший з чернігівських статистиків, що видрукував теж 1883 року статтю про форми землеволодіння Гетьманщини на підставі документальних матеріялів з ревізії 1765—9 р. що-до землеволодіння [1]).

І. Лучицький і після 1883 року далі досліджує тільки своє улюблене питання при „общинне землеволодіння на Гетьманщині". На цю тему вміщені були статті в часопису Полтавського Губерського Земства „Малорусская сельская община и сельское духовенство въ XVIII в." (Земскій Обзоръ в 1883 р.), а 1884 році — „Общинныя формы землевладѣнія на Днѣпровскомъ Побережьи" (там-же №№ 16—17, 19—20). Статистичних матеріялів у цих статтях Лучицький зовсім не використовує. Засновані вони головне на правничих актах XVIII, XIX ст. ст. Друга стаття незакінчена: виявлені общинні властивості лиш землеволодіння в с. Єреміївці Золотоніського повіту, — обіцянку виявити те саме в Переяславському повіті не виконано. 1885 р. видрукував останню додаткову частину „Обозрѣнія Рум. описи" Константинович, і Д. І. Багалій вмістив на неї рецензію в „Кіевской Старинѣ" за той-же рік [2]). У своїй рецензії Д. І. Б. дає перегляд літератури й своїх праць, між иншим недрукованого опису Стародуба й Ніженя. До самого видання Константиновича Д. І. Б. ставиться прихильно, а не так осудливо, як виступав згодом Лучицький. Взагалі між Д. І. Багалієм і чернігівськими дослідниками ревізії 1765—9 р. є певна суголосність в уявлінні про форми землеволодіння Гетьманщини, різнилися вони тільки в оцінці революції 1649 року: їй Д. І. Б. не надавав великого значіння для землевласницьких форм, погоджуючись у цьому з гадками І. Лучицького, супроти чернігівських дослідників, що вважали землевласницькі форми в Гетьманській Україні за цілком змінні після 1649 року.

У другій половині 80-х років чернігівські статистики Червинський, Семяновський, Філімонов найбільше виявили й використали статистичного матеріялу з перепису 1765—9 рр. Вони підраховували в повітах Городнянському, Кролевецькому, Суразькому кількість людности та її землі, худоби, промислів і податків відповідно числовим даним земських статистичних обслідувань 1883 р., порівняли обидва обрахування й зробили висновок що-до еволюції соціяльно-економічного становища людности протягом століття. Найпростіш аритметично робив це порівняння Семяновський, Червинський спитувавсь з'ясувати вимірну одиницю перепису 1765—9 р. — двір, щоб зіставити його з вимірною одиницею (теж двором) земських переписів, а разом з тим він критично перевіряв пере-

---

[1]) Матеріалы для оцѣнки земельных угодій собранные Черниговскимъ статистическимъ Отдѣленіемъ при Губернской Земской Управѣ, т. IX. Суражскій уѣздъ (съ подворной переписью) 1883 г.

[2]) „Обозрѣніе Румянцевской описи Малороссіи, в. IV (дополненіе). Составилъ Н. Константиновичъ (оттискъ изъ №№ 38—49 Черниговскихъ Губ. Вѣд. 1885 г., стор. 58. Кіевская Ст. 1885. V. Библіографія, 149—152. Д. Багалѣй.

пис 1765—9 р. [1]). Філімонов найбільше відокремив дослідження статистичного матеріялу 1765—9 рр. від земського 1883-го року, видрукувавши окремо підрахування людности в Суразькому повіті за Рум'янцівським переписом [2]).

Конструктивно обраховні таблиці чернігівських статистиків менш придатні для історичного досліду, ніж таблиці Лучицького. Перші розміщують числовий матеріял у 105, другі в 100 стовпцях. 24 стовпці чернігівських таблиць складають угрупування людности за кількістю робочих сил, землі та худоби, щоб порівняти з подібними угрупуваннями земського перепису 83 року; у таблицях Лучицького немає консистенських виплат і відбутків на артилерію (98—105 стовпці чернігівських таблиць XV тому), промислів (81—88 стовпці ч. т. XV т.), а натомість у чернігівських таблицях немає стовпців про садиби й забудування (18—28), належні до садиби ґрунти (60—631), спосіб і час придбання землі, розміщення й віддаленість дільниць землі (65, 67, 68, 70, 73), роздільність чи спільність землеволодіння (77—80 ст.), кількість лісової та вигонової землі (81—90), кількість висіяного хліба (91—100), промислових закладів: олійниць (стовпець 29), кузень (35), крамниць (24), ступаків (40) риболовель (46). Чернігівські таблиці виявляють головно землю, худобу та робочу силу й повинності людности в 1767 р. відповідно до подібних-же даних земського описування 83-го року. Тому чернігівські таблиці людности 1767 р. мають такі „штучні" стовпці, як „извозъ", „кустарничество", тому так багато місця призначено угрупуванню за забезпеченістю робочими силами, худобою, землею та тягарем повинностів. Чернігівські статистики мало зважали на те, що маєткове забезпечення в половині XVIII ст. засновувалося не тільки на кількості орної землі, худоби, промислів та обтяженню державними повинностями, а так само на забезпеченні засобами виробництва (дворовим устаткуванням, засівом, збіжжевим, лісовим матеріялами). Це останнє відгравало, коли не головну, то рівнозначну з кількістю орної землі та худоби ролю для маєткового забезпечення. Так само державні повинності становили меншу частину місцевих повинностів і визначення консистенських та військових поборів нічого не давало для порівнянь їх з земськими податками 80-х років. Господарче становище людности таблиці чернігівських статистиків виявили гірше, ніж таблиці Лучицького, а зате соціяльний склад вони виявили повніше, хоч в економічних основах невірно, бо не завважували значних ресурсів маєткового забезпечення. Чернігівські таблиці дозволяли уявити взаємо-

[1]) Матеріалы для оцѣнки земельныхъ угодій собранные Черниговскимъ статистическимъ Отдѣленіемъ при Губернской земской управѣ, т. XIV. Городницкій уѣздъ съ двумя литографированными картами (къ этому тому прилагается перепись. 1883 г. и Румянц. 1767 г.) А. С. Семяновскаго. Одесса 1886 г.; те саме т. XV і останній. Кролевецкій уѣздъ съ четырьмя литографированными картами (и приложеніемъ подворной переписи 1883 г. и Румянцевской переписи 1767 г.) составилъ завѣдующій статистическими работами Черниговскаго Земства П. П. Червинскій, Черниговъ 1887.

[2]) Филимоновъ, Румянцевская Генеральная опись Суражскаго уѣзда 1767 года, Вятка 1888.

відносини соціяльно-диференційованих груп людности й її службово-професійний поділ (козаки, посполиті, підсусідки, упривилейовані старшини). Висновок чернігівських статистиків про зменшення соціяльно-економічної диференціяції людности через століття заснований на невірних дослідах над господарчим становищем людности за ревізією 1765—9 рр., бо незавважені в них елементи виробниче-технічні мали куди більше господарче значіння, ніж так само невиявлені аналогічні елементи в 80-х роках XIX ст. Можливо, що організатор чернігівських статистичних обслідувань Червинський це й розумів, коли ставив питання про двір у ревізії 1767 року, хоч цього питання він так і не розвязав та не з'ясував різниці двору XVIII ст. від двору XIX ст.

Велика робота, що виконали чернігівські статистики над статистичними матеріялами ревізії 1765—9 років, до історично-дослідчої праці не була запроваджена. Тільки з історичним ухилом виконана робота Філімонова була використана в історичній літературі. На основі її написав спеціяльну статтю Лучицький: „Крестьянское землевладѣніе въ Суражскомъ уѣздѣ, Черниговской губерніи въ 1767 и 1882 годахъ“ (Юридическій Вѣстникъ, 1889, IX, сс. 599—620). У цій статті Лучицький доконує на підставі таблиць Філімонова те, чого не виконав на підставі своїх таблиць: порівнює економічне становище людности в 1767 й 1882 роках. Взявшу на увагу лісову землю й инакше перегрупувавши людність за віком, І. Л. робить висновки протилежні тим, що до них перейшов Червинський, порівнявши економічне становище людности Кролевецького повіту за 1767 і 1882 рр. й що узагальнив Шлікевич („Лучше ли жилось въ Малороссіи 100 лѣтъ назадъ“). На думку Лучицького, економічне становище людности за цей час не поліпшало, а погіршало; головна відзнака поліпшення — зростання земельних наділів у 1882 р. супроти землезабезпечення в 1767 р., стоїть у звязку з розорюванням і заволодінням за добу від 1767 до 1882 р. численних лісових і громадських земель 1767 р. Диференціяція так само зросла: „Понижение уровня земельной собственности большей части сельскаго населенія съ одной стороны, зарождающееся стремленіе къ скопленію земли въ большемъ и большемъ количествѣ въ рукахъ одного хозяйства (в 1882 р. супроти 1767 р. *П. К.*) вотъ тѣ двѣ существенныя черты, которыя характеризуютъ разсматриваемый уѣздъ“ (с. 613). Лучицький утримується поширювати на всю Україну ці зміни в економічному становищі людности Суразького повіту. На підставі матеріялу, що подав Філімонов, Лучицький відзначає численні вказівки на громадське землеволодіння.

Чернігівську земську історично-статистичну роботу далі не продовжувано. На виданні Філімонова й опрацюванні його від Лучицького закінчилося таке виявлення історично-статистичного матеріялу. Припиняє досліджувати ревізію 1765—9 років і Дм. І. Багалій: другій половині 80-х років він переходить до праці над історією Слобідської України.

Видаючи матеріяли що-до колонізації Слобідської України акад. Багалій, поруч з правничим матеріялом вміщує й численні переписи

людности. На підставі цього матеріялу видавець його виявив колонізаційний рух української людности на схід та її економічні й правно-організаційні форми [1]). Досліди й видання історично-статистичного матеріялу акад. Багалія виконані в Харкові були звязані з місцевою статистичною й історичною роботою і змістом своїм підпорядковані московським впливам [2]). Разом з тим форально-методологічно вони залежать від київського наукового дослідження, оскільки сам автор їх виховавсь у Київському університеті. Тому на підставі місцевого матеріялу акад. Дм. Багалій розвязував ті самі питання про колонізаційні рухи, що й у Київі. Питання ставилося ідентичне, й розвязувалося формально однаково через фрагментарне дослідження почасти історично-статистичного, почасти правничого матеріялу. Різниця полягала тільки в тому, що київське дослідження виявляло колонізаційний рух український, як самостійний, незалежний од польських впливів та організаційних заходів і навіть суперечний їм, а харківське дослідження підпорядковувало українську колонізацію московському впливу. Цей ухил харківської колонізаційно-дослідчої роботи акад. Дм. Багалія від осередково-київського її напрямку звязаний з місцевою традиційною харківською історично-дослідчою роботою, що використовувала й статистичний матеріял та залюднювання Слобожанщини виявляла як наслідок колонізаційно-військово-організаційної діяльности московського уряду й головно вплинула на припасованість до московсько-російського дослідництва спорідненого методологічно-формально з київським науково-історичним осередком першого українського наукового дослідника історично-статистичних матеріялів Слобідської України Багалія. Натомість Лазаревський у ці часи зближується до київського історично-дослідчого осередку. 1888 року був видрукуваний у Київі його перший том „Описанія Старой Малороссіи", присвячений Стародубському полкові. Тут було використано архів генеральної військової канцелярії (подаючи історію цього архіву, Лазаревський засуджує перевезення архіву до Харкова, де він може „заглохнуть въ забвеніи", а не до Київа чи до Москви), Генеральное слѣдствіе о маетностях 1729—1730 гг., „Обозрѣніе Румянцевской ревизіи", ревізьку книгу Стародубського полку 1723 р., Описаніе Новгородсѣверскаго Намѣстничества 1781—2 гг., поземельні

[1]) „Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства (Харьковской, Курской и Воронежской губ.), Харьковъ 1886, XX+358 (Рец. В. Антоновича, Кіев. Стар., 1886, III); „Очерки изъ исторіи и быта степной окраины Московскаго Государства" т. I-й. Исторія колонизаціи. Чтенія Императорскаго Московскаго Общества и Древностей та окремо Москва 1887, сс. XIV + 614. Рр.: Корсакова „Отчетъ о 30-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова", Ж. М. Н. Пр. 1887, IX, Кіевск. Стр., 1889, I); Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества: Харьковъ, 1888. Сс X + 82 (Харьковскій Сборникъ за 1888 рік). „Описаніе Слободско-украинской губ. неизвѣстнаго автора и неизвѣстнаго года" (Харьковскій календарь, 1889 г.) и Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и бтчасти Курской и Воронежской губ. въ XVI—XVIII вв., т. 2-й; Харьковъ, 1890. Сс. XV + 433 + IV.

[2]) Гербель. Изюмскій полкъ Спб. 1852; Головчинскій П., Исторія слободскихъ казачьихъ полковъ Спб. 1864; К. П. Щелковъ Харьковъ. Историко-статистическій опытъ, Харьковъ 1881.

акти чернігівських манастирів, оддаточні книги подарованих графу Рум'янцеву Топальської й Чолховської волостів. Отож більша частина цього матеріялу статистичного змісту. Вперше виявлено й досліджено було генеральне слідство про маєтності й ревізійну книгу 1723 року Стародубського полку, що її Лазаревський уважає за перший докладний перепис усієї людности — поспільства й козацтва. В основу всього опису покладено було генеральне слідство, матеріяли-ж инших джерел були додаткові. Головну увагу автора присвячено землеволодінню старшинському та з'ясуванню правно-службового стану цієї-ж верстви. Иншу людність виявлено лиш кількісно на підставі ревізії 1723 й 1767 рр. з поділом на козаків і селян, що числа їхні подані по дворах чи хатах; иноді козаків чи „крестьянъ" поділено на ґрунтових, бобилів. Старанно, відповідно до головного завдання, визначено старшин селяновласників і число їх селян. Рух людности не з'ясовано, економічний її стан теж. Прихильний критичний розгляд цієї праці з доповненням зробив Дм. Ів. Багалій, видрукувавши його-ж 1888 року в „Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія" а згодом у 1891 році значно поширивши в „Отчетѣ Россійской Академіи Наукъ о 32 присужденіи наградъ графа Уварова". Гострій критиці піддав опис Лазаревського Лучицький [1]). Визнаючи велику цінність використаних у праці Лазаревського джерел, надто генерального слідства, Лучицький підкреслює, що Лазаревський не досліджує, а лиш описує явища й то невідповідно до використаних матеріялів. Описуються тільки козацька старшина, як службова верства та її землеволодіння. Козацького, посполитського землеволодіння, а так само рухомого майна, промислових засобів та фінансів козацької старшини „Описаніе" зовсім не виявляє, хоч використані матеріяли дають багато відомостів про це. Саме землеволодіння історично з'ясовано не повно й почасти невірно через надбайливе й фрагментарне витягування відомостів з Генерального Слідства. Головна-ж хиба та, що невірно виявлено походження старшинських приватних володінь через нерозмежування, по-перше, ратушних урядово-військових і магістратських сіл, по друге — „сфери" старшинського управління й володіння селами.

У цій критиці Лучицького виразно бачимо основну відміну його дослідження від чернігівського та харківського. Лучицький досліджував козацьке й почасти посполитське землеволодіння Гетьманщини, вважаючи його кількісно й якісно для тієї доби за головне, а разом і відмінне від форм землеволодіння XIX ст. Чернігівські дослідники й Дм. І. Багалій, навпаки, виявляли старшинське землеволодіння, приватно-власницьке й підпорядковане йому посполитське, чи навіть у чернігівській термінології „крестьянское". Для чернігівських статистиків і почасти для Дм. І. Багалія різниці якісної між формами землеволодіння 1767 р. і 80-х рр. не було, — тому і те й те для їх придатне було до простого аритметично

---

[1]) И. Лучицкій, А. Лазаревскій. Описаніе старой Малороссіи. Томъ І-й. Стародубскій полкъ, вв. 1 и 2, Кіевъ 1888—1889. Университетскія Извѣстія, 1889, XII, сс. 283—297.

кількісного порівняння. Лучицький розумів чи відчував неможливість так порівнювати, точно не з'ясувавши форми землеволодіння XVIII ст., і звертав на це всю увагу. Почасти, як ми бачили, це робив він у корективах і критичних завваженнях до праць Філімонова й Лазаревського, головно-ж цьому завданню присвятив свої дві праці кінця 80-х років, що відрізняються від попередніх першої половини 80-х років більшою історичністю. Лучицький в останніх працях звертає увагу на самий досліджуваний матеріял та його достатність і відповідність, щоб вирішити поставлені питання згідно з історичними явищами, а не публіцистично-політичними концепціями. Досліджує тепер Лучицький сябринне й дворищне землеволодіння, а не „общинное" землеволодіння. В першій праці „Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи" (Сѣверный Вѣстникъ 1889, I, II і окремо Спб. 1889, 1—33 стор.), І. Лучицький на підставі документів — п'ятьох томів ревізії 1767 р. (з числа тих 150, що тоді в Чернігові знаходилися), архівально-родових збірок панів Константиновичів, Стаховичів і Євреїнових та одного рукопису бібліотеки Київського Університету, досліджує сябринне землеволодіння в кількох селах Чернігівського, Городницького й Остерського повітів. Лучицький гадав, що він тут робить відкриття, і тому своїм завданням ставив лиш з'ясувати цю форму землеволодіння, визначити правні властивості цього інституту й цим „записать первыя буквы въ чистой еще страницѣ въ исторіи южно-русскаго права" (с. 4). Спочатку він побіжно виявляє патронімічні назви сіл, звязані з основоположниками їх первісної родово-сябринної організації. Саме дослідження сябринного землеволодіння починає з виявлення слова сябр, себр, себер, шабер, якого зміст дуже широкий і різноманітний: їм визначається співучасник і сусід, і двір, господарство, сім'я, громада. Найвластивіше для XVIII ст. значіння слова сябр було — співучасник у певнім підприємстві. Старе толкування Мацейовського сябра, як співробітника, Лучицький уважає за вузьке, особливо в сфері землекористання й землеволодіння. Аналізу явища Лучицький починає за своєю попередньою методою, з визначення родово-общинних елементів українського землеволодіння XVIII—XVI ст.ст.; такими були спільне володіння землею цілими родами, навіть такими, що живуть у кількох дворах, а то й у цілім селі, і пережиток цієї заборони продавати свої участки не родичам, патронімічні назви сіл, що осаджували їх спочатку семейні чи родові союзи. Міцність кревних родинних звязків, надто велика в XVI, XVII ст. ст., згодом поволі зникає, але й у XVIII ст. ще досить міцна й поширена. Вона-то й лежала в основі общинного землеволодіння. Це стверджують численні факти XVI, XVII ст. ст. боярського сябринного і разом родового землеволодіння, що на дослідженій території стверджували навіть польські королі, а потім українські гетьмани, коли ці боярські роди стали на бік козаків супроти Польщі й сами перетворилися на козаків. Панують скрізь тут принципи родової сполуки, кревного звязку. Процес складання сябринно-землевласницьких спілок Л. не з'ясовує, тільки наводить один випадок, коли в спілку прийнято на рівних

правах захожого некревного співучасника. З'ясовує далі Лучицький поділ сябринного володіння між співучасниками на рівні пайки. Причини цього поділу та дальшої еволюції в розкладі сябринного володіння Л. не досліджує, часу й місця розкладових явищ та чинників їх не аналізує. Поділ сябринного володіння на пайки часто звязаний був з обмеженням продавати пайки на сторону без порозуміння з сябрами. На думку Лучицького, розділи на участки сябринних володінь робилися регулярно і навіть що-року, але фактів для цього Л. наводить всього двоє, тимчасом як фактів про нерівномірне користання пайками наводить значно більше; цієї суперечности Лучицький не розвязує, чимось иншим окрім загального твердження про занепад сябринного землеволодіння. Причина нерозвязання суперечности — нахил Лучицького все-ж бачити общинне в сябринному землеволодінню. Найважливіше й найважче питання про міру пайки кожного сябра вирішується лиш частково на підставі розмірів володінь дворових у двох селах і чотирьох деревнях Любецької сотні 1766 року, які виявляють пропорційність пайок — земельних володінь. Пропорційність виявляють і визначення в актах судових та продажних сябринних „долей". Найдрібніша пайка навіть мала назву постійну — грош. На підставі цього матеріялу Лучицький уважає сябринне землеволодіння, в основі родове, за спілкове; згодом у певний момент відбувався його поділ, причому кожна родина здобувала постійну пайку, яка розподілялася потім між нащадками. Від общинного землеволодіння сябринне відрізнялося невживанням рівномірного душевого переділу та правом продавати пайки, — від дворового тим, що не було визначено постійних локально обмежованих дільниць, а тільки пайки кожного двору в спільнім сябриннім володінні. Другу розвідку Лучицького видрукувано через рік. Це „Займанщина и формы заимочнаго владѣнія въ Малороссіи" (Юридическій Вѣстникъ, 1890, III, с. с. 391—424). Вона ширше й загальніше досліджує явища землеволодіння. В 1-м розділі з'ясовано два зразки колонізування України в XVI, XVII с. с.: приватно-власницький, урядово-панський і народній, громадський. Другий заснований був на „общиннім" землеволодінні. Такими общинами були села-дворища. Адміністративну общину становила копа, господарчу общину становили союзи родовий і сусідський. Описує потім порядки спільного володіння й поділу землі в дворищі. Тут Л. плутає терміни, вживаючи однаково дворище й двір. Господарчий зміст дворища не з'ясовує, розмір його теж, а тільки принцип рівного чи рівномірного користання оранкою. Л. визнає, що в дворищах (чи подібних поселеннях) заснованих на принципі спорідження „могло имѣть мѣсто лишь долевое участіе", — в „спулках" заснованих не на кревному звязку, — „могло получить преобладаніе право равнаго участія" (402). Звідси серед людности Правобережної України в XVII ст. два типи „общины" родинної та сусідської. У 2-му розділі з'ясовує заїмку земель родинними й сусідськими общинами на Лівобережжі, розділ потім цих земель між учасниками „общини" і пережитки „общинности", (пізній пережиток „сусідське право"). В 3-м розділі Л. з'ясовує основу

користання й володіння пустопорожньою землею в общинах. Тільки община могла дозволити володіти такою землею особі чи иншій общині орати, окоп вати, косити. Приходькові треба було впрохатися до „общины“, або вступити в повноправну родинну групу через шлюбне чи штучне братство. Наводить Лучицький навіть один випадок, коли покуплено землю після згоди громади в 1760 р. в Бобрику на Остерщині (с. 413). В 4-му розділі з'ясовує правила-звичаї, як розорювати землю й користуватися нею; вони, гадав Л., були дуже різні, — він знайшов тільки три їх зразки: орати тільки 3 роки, орати спадково, коли без перерви користуються землею, орати тільки одно літо, коли община тримала землю сама. Певний час для орання, що відповідає звичаям инших народів (Еспанії, Швеції, Америки XIII, XVI ст. ст.), спостерегає Л. тільки один раз у Голтвянській сотні 1727 р.; спадкове володіння найпоширеніше, „общинный“ чи „захватный“ спосіб — щорічна переміна власника — дуже частий у володінні сіножатьми. Громадсько-розподільчого порядку Лучицький не з'ясовує, тільки наводить один приклад — згадку про збори сябрів, які ділили землю. Такий порядок землеволодіння властивий був для Полтавщини, а для Чернігівщини І. Л. обіцяв дати иншу розвідку. Обіцяна розвідка про „землеволодіння займанщинне на Чернігівщині не була написана, — у 1890 р. Лучицький припиняє дослідження на підставі українських історично-статистичних матеріялів. Отже дослідницька його робота в цьому напрямку не була закінчена, так само, як це сталося раніше з відповідною роботою Дм. І. Багалія та чернігівських статистиків. Останні два досліди І. Лучицького були найвище досягнення в дослідчій праці 80-х років над формами землеволодіння на Україні. Увага дослідників фіксувалася на общині, що за нею вони чималою мірою однобічно бачили конкретні історичні явища. Зворотом уваги в цей бік Лучицького можна з'ясовувати, чом він покинув досліджувати історично-статистичний матеріял і обмеживсь додатковим до його документальним. На підставі його досліджені були громадсько-родові форми користання, володіння й поділу землі й занепад цих форм. Лишалося зробити останній крок — з'ясувати складені з громадсько-спілкових об'єднань XVI — XVII століть родинно-дворові осередки XVIII ст. Лучицький, здається, добре не розумів, яка це необхідна річ, бо в останній розвідці, однаково вживаючи терміни дворище й двір, потреби виявити різницю кількісну й якісну між їми він не добачав, і значить до розуміння вимірних одиниць українських ревізій не пішов наперед протягом своєї десятирічної роботи. Він у кінці її навіть втратив розуміння потреби базуватися на історично-статистичному матеріялі й тільки з'ясовувати його документовим, а досліджував цей останній відокремлено й одірвано від першого. Ставши суцільнішим як в об'єкті, так і в формі дослідчо-вивчальної роботи, він тематично звужує її, але не поглиблює.

Виявляли й досліджували в 80-х роках історично-статистичні матеріяли тільки дотичні сільської людности й її землеволодіння. Лучицький написав, правда, розвідку „Кіевъ въ 1766 г.“ на підставі ревізії 1765—9 рр.

вміщену в „Кіевской Старинѣ“ за 1888 рік. Дм. І. Багалій подав у виданих у нього матеріялах опис і перепис не тільки сіл та сільської людности, а й міст та міської людности Проте в досліді київської міської людности Лучицький найбільш торговельно-промислову частину його подільську не визначив, а Д. І. Багалій так само не з'ясовував міської людности. Неоднаково виявлялося і сільську людність: Лучицький уважав більше на козацьку й почасти боярську громаду, а Багалій разом з чернігівськими дослідниками — на козацько-старшинську верству й підлегле їй поспільство. Обидва напрямки використовували рясний історично-статистичний матеріял, але разом з тим досліджували фрагментарно й малозвязано чисто статистичні обрахування та додаткові правні й землевимірні джерела. Лучицький більше досліджував актовий матеріял, а чернігівські дослідники числовий, користуючись тільки актами, щоб правдивіш з'ясувати склад соціяльної людности вимірних одиниць ревізії 1765—9 рр. Критичне дослідження й суцільніше виявлення матеріялу бачимо у Багалія, що з'ясував, як переведено ревізію 1765—9 р., та використовував, щоб розвязати питання про „общинність“ землеволодіння, дані й попередніх ревізій. Він і найбільше від усіх уживає організаційних заходів до того, щоб скупчити в Харкові гетьманські архіви в тому числі й історично-статистичні матеріяли. Це йому почасти пощастило досягти, проте розпорошеність єдиного архівного фонду, надто-ж історично-статистичної його частини, лишилася і надалі, зібрані-ж у Харкові матеріяли, через брак там дослідчих сил, ніхто не опрацьовував.

Головна причина формальної й змістовної роз'єднаности лівобережної української історично-статистичної дослідчої і архівально-організаційної роботи та її незавершености й уривковости полягає в тому, що як ця робота, так і економіка лівобережна українська підлягала впливам стороннім дослідчим і господарчим визисково-національним силам головне німецькій і російській. До початку 80-х років ці впливи були невеличкі. В 60, 70-х роках мало було втягнено в світовий капіталістичний оборот селянську, козацьку й міщанську верстви, що на світанку реформістського політичного виступу хоч не ідеологією, зате економікою визначили напрям уваги українських статистичних і історично-статистичних дослідників.

Киянин І. Лучицький, теоретично заглиблений у західньо-европейську історію й наукову працю, для дослідження українських історично-статистичних явищ і матеріялів мусів зміняти свої теоретичні чужонаціональні методи й ідеї та засвоювати инші, які були хоч простіші, але важчі, бо вимагали самостійної творчої роботи, а не механічного запозичування. Звідси не аби-яка роздвоєність Лучицького. На початку він хитається між російсько-общинницькими теоріями й українським матеріялом, наприкінці він досліджує факти українські, користується й відповідною термінологією, а конструкційно-ідеологічно є підпорядкований поглядам німецьких істориків права, спеціяльно-ж Маврера, що на нього він покликується в своїй останній розвідці. Український історично-статистичний матеріял XVIII ст. був багатший і, маючи той самий зміст,

але иншу форму, ніж німецький і французький XV, XVI ст. ст., краще виявляв перехід від громадсько-спілкових форм землеволодіння до індивідуальних; тому І. Лучицький цікавивсь їм головно через цей його зміст наприкінці 80-х років і досліджував його в аспекті західньо-европейських історичних ідей і проблем, а не українських життьових сучасних та минулих подій та змагань. Почавши українську історично-статистично-дослідчу роботу підо впливом російських теоретизувань, розвинувши її й поглибивши підо впливом німецьких, Лучицький згодом у 90-х роках консолідується з російсько-европейськими ідеологічними конструюваннями (Карєєва), а до українського цілком самостійного досліду так і не доходить.

Харківсько-чернігівське історично-статистичне дослідження, простіше формою й змістом, підлягало впливові виключно російському в 80-х роках. Харківське було звязане з історичними дослідами службово-землевласницького та колонізаційного матеріялу писцових книг, чернігівське більше з народницькими описами й дослідженнями общини та селянства. Менш залежав од чужих впливів Лазаревський, що, правда, більше описував, як досліджував, але зате оригінально; не бувши звязаний з німецьким, тоді передовим, історично-статистичним дослідженням, він формально відповідно до його конструював свої досліди за принципом історично-статистичного виявлення обмежованих адміністраційно-історично територій. Належний до чернігівських старшинських дворянських незаможних елементів, він, згідно з своїм генетично соціяльним рядом і культурними властивостями, виявляв свою-ж козацько-старшинську верству, а надто-ж її службові здебільшого негативні й ненормальні (тим-то вони й залишали яскравий слід) стосунки до инших клас і груп людности. Історично-статистичний матеріял, мавши таке завдання, Лазаревський притягав ілюстративно. Кількісно цілком і відносно старшинську верству Лазаревський не виявляв. Він історик урядування, а не господарювання.

Лазаревський серед усіх сучасних йому дослідників найяскравіше своєю творчістю відбивав і відзначав перехід одного соціяльно-інтелектуального ряду в инший: дворянського в селянський. Критичне виявлення примусово-урядових негативних сторін козацької старшини на основі не тільки відповідного цьому суспільству судового матеріялу, а й відповідного потребам соціяльно-інтелектуально свідомого селянства, — історично-статистичного, свідчить про те, що найбільше відчував Лазаревський міжкласові переходові стосунки. Видані матеріяли що-до біографії Лазаревського (Український Археографічний збірник, т. II) не кажуть про його свідоме формально-методологічне добирання матеріялу й тем у визначеному напрямку. Очевидячки воно було наслідком усієї суми життьових реагувань, міцно звязаного з різними верствами людности дослідника і складалося головно в сфері підсвідомого, звідки непомітно переходило до дослідницької акції.

Історично-статистичний матеріял не більше й не менше, хоч об'єднаніше виявляли українські історики правобережної України. Їх видання

й досліди історично-статистичних матеріялів, не менш численні й не менш значні цілком і відносно, що-до правниче-урядових. Правобережні дослідники теж були ідеологічно підпорядковані загально-европейській тоді ідеї первісности громадсько-спілкового ладу й його розкладу підо впливом стороннім, а не внутрішньо розвитковим. Єдиний самостійніший дослідник і видавець історично-статистичних матеріялів Каманін був своєю підготованістю ще елементарнішим дослідником ніж Лазаревський, але більше претендував на дослідництво, що дуже знижувало вартість його роботи.

Російська (або правдивіш білоруська) й польсько-історично-статистична робота під цей час видає й досліджує багато матеріялу, що стосується до України.

Видають під цей час у Москві реєстри війська Запорозького 1649 р. і фрагменти перепису української людности 1654 року, а на початку 80-х років Костомаров видає механічно вставлені в текст його праці про Руїну підрахування людности з перепису 1666 р. Виленська Архівна Комісія друкує переписи й ревізії людности пинських і гродненських державних литовських маєтностів XVI століття [1]). Всі ці видання не супроводилися значними розвідками й відповідними з'ясуваннями історичних процесів. Великі дослідчі вступи подавано в польсько-варшавських виданнях історика Яблоновського, який був соціяльно звязаний з Правобережною Україною й відповідно до цього звязку не тільки видавав польський урядовий історично-статистичний матеріял за тих часів, що стосувавсь до цієї території, коли польщизна була тут найдужча, а й досліджував

[1]) Реестры всего войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казиміромъ, составленные 1649 г. октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянскимъ. Изданіе Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, Москва 1875 г. Акты Южной и Западной Россіи, т. X. СПБ. 1878. Руина. Историческая монографія 1663—1687. Гетманства Брюховецкаго, Многогрѣшнаго и Самойловича. Николая Костомарова. СПБ. Москва 1882 г.

Ревизія королевскихъ пущъ въ б. Великомъ княжествѣ Литовскомъ Григорія Воловича, 1559, Вильна 1867, сс. V + 381.

Писцовая книга Пинскаго староства — Лаврина Войны 1561—6 г. Часть I и II, стр. X + VIII + 421 + XVI + 599 + 140. Вильна. 1874 г., Ревизія Кобринской Экономіи 1563 г. Вильна 1876 г. стр. XII + 387 + 56.

Писцовая книга Гродненской экономіи XVI столѣтія въ двухъ частяхъ г. Вильна. 1881 г. стр. XXIII + 502; ч. II, Вильна 1882, ст. 606.

Писцовая книга Пинскаго и Клецкаго княжествъ Станислава Хвальчевскаго 1552—1555 гг. Вильна, 1884, стр. XXXII + 714, I снимокъ.

Lubomirski „Starostwo Rateńskie, wyjątek z historyi osad wołoskich w Polsce" i Północno-wschodnie wołoskie osady" (Biblioteka Warszawska, 1855, II, IV) частина окремо видана — Jurisdykcia patrimonialna w Polsce, Warsz. 1861.

Źródła dziejowe, t. V „Lustracye królewszczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku" wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa 1877 (cc. XCIX + 226 + 1). „Podole u schyłku w. XVI"; Ateneum, 1880, t. II, zesz. 3; t. III, zesz. 1 i 2, „Ludność rolnicza ziem ukrainnych do wybuchu wojen Kozackich"; Ib. 1882, t. I, zesz. 1, 2; „Zasiedlenie Ukrainy" Ib. 1888, t. I, z. 1, 2; „Źrodła dziejowe, t. XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VIII. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa 1889 (cc. 307 + XLVI).

на підставі цього матеріялу вияви її сили. Увесь економічний розквіт Правобережної України в XVI і з початку XVII ст. він підпорядкував польській політичній і економічній акції, — обґрунтовуючи це фрагментарними витягами з люстрацій XVI ст. у статтях і відповідних томах Źródeł dziejowych та полемічних розвідках скерованих супроти розвідок у виданнях матеріялів Київської Комісії. Найслабше місце Яблоновського — в фрагментарності матеріялів, некритичному їх дослідженні й нез'ясуванні вимірних одиниць та часової й місцевої їх відповідности.

У західньо-европейській цього часу історично-статистичній роботі на чільне місце виходить німецька наука, що спільними силами істориків і економістів розпочинає монографічні досліди над середньовічною Німеччиною в окремих її територіяльно-замкнених частинах. Найвидатніший серед істориків був Лямпрехт. Він виступив супроти традиційного історичного німецького дослідження виключно політичних подій і почасти додатково соціяльних процесів і натомість розвинув вивчення історії господарчого та культурного життя на підставі головно статистичних матеріялів. 1885 р. видав він свою зразкову збірку історично-статистичних матеріялів середньовічної мозельської землі [1]). Під цей час формується й Шмоллерівська школа історично-статистичного дослідження німецьких міст і ремісництва [2]). Видаються зразкові монографічні досліди основані на історично-статистичнім матеріялі, де спеціяльно виявляється рух людности в звязку з економічним її життям.

Не знати, щоб на працю українських істориків 80-х років просто чи посередньо через російських або польських мали вплив ці німецькі історично-статистичні досліди. Лучицький зовсім не виявляв обізнання з Лямпрехтом, але шмоллерівську школу він добре знав і розглядові відповідних монографій, спеціяльно їх історично-статистичній методі, присвятив окрему статтю [3]). А конкретно на його українській історично-дослідчій роботі бачимо вплив історика-правника Маврера, під той час трохи застарілого для німецької історичної думки. Той-же самий вплив Маврерівських ідей можна спостерегти в істориків правобережників Антоновича та Владимирського-Буданова. Важливе питання, чому саме українські історики 80-х р. обізнані з европейською думкою були підо впливом застарілих теорій, а необізнаний Лазаревський принаймні формально-конструктивно ближче стояв до новішого напрямку Шмоллеро-Лямпрехтівського, можна розвязати тільки після належних дослідів над змінами в нашому культурному житті залежно від економіки й ідеологічних сторонніх впливів та їх контамінованого со-

[1]) Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen zunächts des Mosellandes von Karl Lamprecht. — II. Statistisches Materiall. Quellenkunde. Mit dreizehn Karten. Leipzig, 1885. Ss. 1—783.

[2]) Програму та ідейне обґрунтування школи дав Шмоллер у Vorrede праці: „Die Strassburger Tucher- und Weberzunft und das deutsche Zunftwesen vom XIII- XVII Jahrhundert“ Strassburg, 1881. Ss. XI + 238.

[3]) „Очерки экономической исторіи Западной Европы“, Кіевъ 1893.

ціяльно-інтегрувального перехрещування. Поки-ж висловимо свій здогад. В основі лежить одночасове втягування підпорядкування селянства та міщанства Лівобережної України світовому економічному оборотові, що викликало потребу засвоїти всі дослідчо-теоретичні, а зосібна й історично-статистичні засоби впливових культурно і господарчо осередків.

Праці Лучицького, В.-Буданова, Антоновича можна вважати за ці перші спроби засвоїти більше-менше відсталі ідеї й дослідчі форми, відповідно до того, як і основа — керівні на майбутнє процеси українського селянсько-міщанського життя були куди відсталіші за европейські. Порівнявши з першими українськими спробами історично-статистичного дослідження, одночасно розквітле в Німеччині, Росії й навіть Польщі, побачимо не аби-яку різницю. У Німеччині найбільше історично-статистично досліджували міщанство і то ремісництво, селянство значно менше, а більше від його, хоч менше від міщанства, землевласництво, в Росії — досліджували переважно службово-землевласницькі й кордонно-охоронно-колонізаційні засоби держави, в Польщі досліджували однаково почасти селянство, зовсім незначно міщанство і головно землевласництво. Так само й на Україні, але з перевагою в бік селянства. Німецьке й російське історично-статистичне дослідження конструювали в звязку з проспектними вимогами власного державного життя відповідні представники традиційно класових зосереджень, соціяльно-інтелектуально свідомі своїх завданнів; вони аспектно історично виявляли проспектно фокусні тенденції свого власного соціяльно-політичного розвитку. Польське й ще більше українське історично-статистичне дослідництво було роздвоєне в своїх глибинних національних основах: панство ще могло себе історично правно і статистично усвідомлювати, як традиційно-колоніяльне визискове знаряддя чужодержавне в найнегативніших рисах (що й робив Лазаревський), але нові соціяльно й національно творчі верстви (селянство, робітництво почасти й міщанство) на Україні науково-дослідчо-інтелектуальної традиції не мали, щоб могти на підставі її оригінально самостійно історично-статистично самоусвідомлювати себе [1]). Ролю цю взяли на себе почасти підо впливом, одні більше другі менше, ідеології поступовіших державно-самостійних зосереджень почасти згідно з проспектно-національними вимогами свого життя представники того-ж дрібного панства більш-менш здекласовані. Вплив сторонній найдужче і виявився у формі й змісті їхніх творів, присвячених селянству-міщанству. До того-ж вплив мали ідеї Маврерівські усвідомлені в молодечі „органічно-засвояльні“ роки, а не пізніші „механічно-сприймальні“.

У 80-ті роки почало зростати індустріяльне українське виробництво в загальній системі російського народнього господарства. Індустріяльне виробництво на Україні, звязане з російським і европейським капіталом

---

[1]) Представник української селянської верстви в українській тодішній історіографії, визначний історик, Куліш (з походження козак) не досліджував зовсім історично-статистичних матеріялів. Він-же мимо безперечної талановитости й великої працьовитости виявляв надмірну залежність формально-методологічну й почасти змістовну од чужонаціональних осередків. Головна причина цього — відірваність від свого суспільства,

розвивалося по-за увагою українського історично-статистичного виявлення. Тут можна вбачати занепад, коли порівняти з дослідчою й описовою працею Скальковського, Фундуклея-Журавського та Бунге в 40—50 рр. Фабрично-заводське робітництво на Україні теж не цікавило українське історично-статистичне дослідництво. Головну увагу воно скупчує на селянстві, що за 80-ті роки перевстатковувало своє господарство. В кінці їх воно стало надто складно-подиференційоване й збіднілою незаможницькою частиною звязалося з панською економією й цукро-буряковою плантацією, що обслуговували головно зовнішній Україні ринок, заможницькою-ж частиною обслуговувало внутрішній ринок міський і почасти фабрично-промисловий. Таким чином дві суперечно подиференційовані частини українського селянства економічно стали найважливішими. Відповідно до цього історично-статистичне дослідження 90-х рр. свідомо й несвідомо відбиває в собі основну нервацію господарчого життя,— історично виявляючи, головно, подиференційованість селянства в минулому.

1891 року вміщує Лазаревський статтю: „Число крестьянскихъ дворовъ находившихся во владѣніи козацкой старшины въ половинѣ XVIII в. 1743 г.“ , в Кіевск. Стар. (т. XXXIV, VIII, 284—9), а М. Плохинський випускає невеличку розвідку „Матеріалы для исторіи внутренней жизни Лѣвобережной Украины. I. Бобровники, II Стрѣльцы“ (Харків 1891). Перша визначує статистично-економічно зверхню верству, а друга службові, професійно-архаїчні верстви української людности, головно всередині XVIII століття. 1892 року видає Лазаревський „Генеральное слѣдствіе о маєтностяхъ Черниговскаго полка“ [1]) та „Опись Конотопской сотни 1711 г.“ („Черниговскія Губернскія Вѣдомости). Тут він виявляє історично-статистично вищу й середню верстви української людности і першої чверти XVIII ст. Того самого року О. Єфименкова вміщує статтю „Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси“ в російському часопису „Русская Мысль“ (1892, №№ 4, 5). Тут на підставі найбільше аналогій дворища з північною великоруською „деревнею“ та почасти історично-статистичних матеріялів, які видала Виленська Комісія (що-до Пинщини й Городненщини), фактів наведених у польських і українських істориків, авторка з'ясовує архаїчну форму дворищного землеволодіння, його розклад надто підо впливом литовсько-урядової „волочної помѣри“ в першій половині XVI ст. й зформування нових властивостів у дворищному землеволодінні, що цілком одрізнялися від великорусько-общинних; останнє склалося з однакової дворищної форми землеволодіння через охоронну політику російського уряду. Статя Єфименкової була скерована супроти тверджень Лучицького про панування на Україні „общинного“ землеволодіння, а так само і проти публіцистичних способів поширювати це твердження, вміщуючи в популярних часописах спеціяльно-наукові розвідки незрозумілі для широкого громадянства. О. Єфименкова зважає на статтю Лучицького про сябри, пізнішої-ж про займанщину, видру-

---

[1]) „Черниг. Губ. Вѣдомости“ та окремі відбитки, Чернігів 1892, с. с. 169.

кованої в спеціяльнім часописі, не знає. Погляди-ж останньої дуже близькі до поглядів самої Єфименкової. Завваження Єфименкової про невідповідний спосіб друкувати статті слушне й його можна поширити. Як Лучицький, так і сама Єфименкова, найважливіші свої твори вміщували в російських щомісячниках надто мало приступних для українських читачів. Робив це, хоч не завсіди, й Лазаревський, користуючись також місцевою пресою. Після-ж того, як заснована була Кіевская Старина, останній друкував свої статті переважно тут. Тому розвідки Лучицького і Єфименкової своїм призначенням, треба вважати, більш російські, а тематикою більш українські. В їх досить виразна та ідеологічна українська службовість російській науці, яка нехтувала джерелами свого власного самоусвідомлення й шукала чужих „свѣточей". Єфименкова, як росіянка культурою й походженням, розуміла негативність цього, та тільки не до кінця.

1892 року видана була в Київі й розвідка М. Владимирського-Буданова. „Формы крестьянскаго землевладѣнія въ литовско-русскомъ государствѣ XVI в.", що до певної міри має звязок з статистичними, які він видав раніше, матеріялами до історії Правобережної України XVI, XVII ст. ст. [1]). Тут автор з'ясовує дворище XVI в., його особовий склад (голова дворища й співробітники числом до 40 осіб, які звичайно ділилися на кілька родин, споріднених одна з одною), маєткове становище (садибна й орна земля від 20 до 300 десятин), податкова визначність (жребій, служба); останнє надає дворищу елемент примусовости й штучности, проте не позбавляє його основ побутово-звичаєвих. Об'єднує кілька дворищ в однім володінні сільська громада, село, яке порядкує неподіленою між дворищами землею, а иноді й виділеною для дворищ у спадкове володіння. Нарешті, з'ясовує волость головно з боку адміністраційного, а не землеволодільницького, — бо останнє значіння волости, на думку В. Б., в XVI ст. на південно-західній Україні вже цілком занепало. Своїм дослідом М. В.-Б. доповнював тут літературу про дворище, яка основувалася на матеріялах ревізії 1765—9 рр. і взагалі Лівобережної України. До того він хотів звязати дворищне землеволодіння литовських часів з дворовим козацьким та волосним князівсько-руським. Після цього громадські й дворові форми землеволодіння гетьманської України мали-б староруські основи. Найменше хтів В.-Буданов з'ясувати дворище чи село, як вимірні й топографічні одиниці історично-статистичних матеріялів. А втім, дворище, село, почасти й волость, що він виявив, не менше, коли не більше, придатні для дослідів над історично-статистичними матеріялами XVI ст., ніж з'ясування дворищного землеволодіння О. Єфименкової та І. Лучицького. Друга велика розвідка Владимирського-Буданова, видрукувана теж у Київі 1893 р. (Чт. Нест. Лѣт. кн. VII, с. с. 12—95) „Крестьянское землевладѣніе въ Западной Россіи до полов. XVI в." заснована головно на правничому матеріялі має все-ж відношення й до історично-

---

[1]) Кіевскій Сборникъ въ помощь пострадавшимъ отъ неурожая. Подъ редакціей И. В. Лучицкаго. Кіевъ, 1892 г., стор. 357—387.

статистичної дослідчої роботи. Автор звязує тут економічну диференціяцію селянства з його правним становищем; воно змінилося залежно від економічної диференціяції. В.-Буданов доводить, що в XVI в. втратили право вільно переходити насамперед заможні селяни прикріплені до землі пана, що вважав себе за власника останньої і з нею разом допривлащував землекористувачів.

У „соціологічнім“ звороті українського історично-статистичного дослідження 90-х років треба відзначити загальну тенденцію виявляти не тільки соціяльно-диференційний, а й політичний зміст явищ, наприклад, вплив на конструкцію дворища волочної поміри. Це знаменувало зближення з'ясування історії українського селянського землеволодіння до політичних організаційних впливів. Відповідно цьому бачимо й одночасний конкретний прояв негативного впливу на організацію української архівально-організаційної роботи. Цю роботу були припинили, як ми бачили, в 80-х р. реакційно-російські елементи в Росії й на Україні (з київських професорів). На початку 90-х р. українська архіво-організаційна робота зазнала нового російського руївничого удару. Частина ревізії 1765—9 рр., що відкрив свого часу й описав Лазаревський і яка потім стала за джерело початкового лівобережного історично-статистичного дослідництва, залишена в Чернігівськім Губерськім Статистичнім Комітеті, була передана не в Київ чи навіть Харків або Ніжень, а в Російську Академію Наук. Розпорядилися так вчиняти чернігівський губернатор і Центральний Статистичний Комітет при Міністерстві Внутрішніх Справ з причин таємних, зовсім не наукових і не громадських, мимо навіть бажання громадськи свідомих членів Чернігівського Губерського Статистичного Комітету, що вживали заходів до передачі матеріялів у Київ чи Ніжень і навіть дістали згоду від останнього прийняти їх. У Київ-же канцелярія Комітету теж з причин таємних не подала пропозиції взяти матеріяли. Так „таємно-міністерськи“ була забрата одна з найцінніших частин єдиного архівного фонду вже не через те, що місцеві українські сили не охороняли й не досліджували, а головно на те, щоб не дати розвивати далі налагоджену українську історично-статистичну роботу, яка набула небажаного для російської влади селянсько-усвідомного напряму. Н. Василенко на сторінках „Кіевской Старины“ (1892, XII), описав цей незрозумілий „випадок“ і всю його нелогічність та шкідливість для місцевої роботи. Висока Академія, на його думку, мала повернути цей матеріял до українського науково й архівно-організаційного закладу. Жадної уваги на це звернуто не було. Факт ніби малозначний, проте він є вельми симптоматичний для зрозуміння тодішніх тенденцій і науково-організаційних російських (а не тільки поліцийних) закладів до архівоорганізаційної роботи на Україні.

1893 р. видає Н. Василенко „Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Кіевскаго полка 1729—1731 гг.“ (Чтенія Нестора Лѣтописца, кн. VII, с. с. 29—68, Кіев. 1893 г.), „Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Гадяцкаго полка“ 1729—1730 гг. (Полтава 1893, с. с. 1—45). В передмовах з'ясовує Н. В. сами ці пам'ятки. Друге слідство зміст мало бідніший за слідство

чернігівського і київського полків: у йому не визначена історія маєтностів. Натомість у додатку до його Н. Василенко видав документи на маєтності, які з'ясовували їх політичні мотиви й соціяльно-економічні причини. Через це виданню надано було певного юридичного, власне, політичного й соціяльного елементу. Разом з цим у Київі Лазаревський видав був другий том „Описанія Старой Малороссии“ (Кіевъ 1893, с. с. IV, 521, XXV, 3) присвячений Ніженському полкові. Джерела й метода були ті самі, що в першому томі, тільки замість даних ревізії 1723 року подані дані ревізії 1736 року. Більше матеріялів подано для історії, особливо маєтностів [1]). На дослідчу історично-статистичну українську ниву виступає й росіянин В. Мякотін. У „Кіевской Старинѣ“ він уміщує рецензію на „Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Черниговскаго полка 1729—1730 гг.“ (XLIII. Августъ. Бібліографія, с. с. 309—318), в якій розглядає й взаємовідносини різних форм землеволодіння, окрім критики самої техніки видання. 1894 року вміщує знов рецензію у „Кіевской Старинѣ“ на Генеральное Слѣдствіе о маетностяхъ Кіевскаго полка 1729—30 гг.“ та „Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Гадяцкаго полка 1729, 30 гг. (т. XLV. Апрѣль. Библіографія, с. с. 176—186). Окрім завважень першої рецензії тут відзначено невірність принципу видання в скороченому вигляді. Разом з тим його стаття „Прикрѣпленіе крестьянства Лѣвобережной Малороссіи XVII—XVIII в. в.“ була вміщена в російськім часописі „Русское Богатство“ (1894 г., № II, с. с. 29—52, III, 202—228, IV, 129—155). Назва вказує на її соціяльно-політичний напрям. Зміст цілком відповідає вузькому завданню автора. Статистичних матеріялів автор використав мало, основуючись переважно на правничих урядових, судових документах.

Історично-статистичне українське дослідження Лівобережної України в першій половині 90-х років зосереджується головно в Київі. Значіння Чернігова та Полтави як економічне, так і науково-дослідче падає. На це вплинуло культурне та економічне зростання Київа. Розвиток української (донецької) індустрії, з одного боку, цукроварської правобережно-української та текстильної польської, з другого, — робив Київ регуляторним центром звязку їх обох, а разом і пунктом загальноукраїнського значіння. Поруч з їм зростав Харків, як звужено суцільніший практично господарчий і, тільки в рамках своїх елементарних потреб, науково-дослідчий. Зростає й Львів, головне як історично-дослідчий західньо український осередок.

Ці зміни мали наслідком те, що й історично-статистичне дослідження разом із зосередженням у Київі набирає більш економічного змісту й загально-українського кольору. Погляд на цілковиту змінність соціяльно-економічного ладу на Україні після повстання Богдана Хмельницького й своєрідність Лівобережної України, що доводили й обґрунтовували досліди історично-статистичні Лазаревського, Єфименкової, Філімонова,

---

[1]) Додаткові відомості й критичні зауваження дав у своїй рецензії Мякотін (Отчетъ о 37 присужденіи наградъ графа Уварова).

Червинського та инш. тепер залишають і ширяться погляди Багалія, Лучицького, що згідно з ними розвиток, принаймні землеволодіння гетьманської лівобережної України, був продовженням розвитку правобережної литовсько-польської України. Його приймає тепер навіть Філімонов у розвідці „Краткій историческій очеркъ Малорусскаго землевладѣнія“ виданій в Пермі 1895 року [1]). Ця розвідка Філімонова є наслідок його історично-статистично-дослідчої роботи на Чернігівщині в 80-х р.; на основі призбираного тоді матеріялу з ревізії 1765—7 р. та инших джерел написана була доповідь для Одеського Археологічного З'їзду—„Сябренная совокупная займанщина и сябринное дѣлевое землевладѣніе, личная займанщина и личное землевладѣніе“; та її не було прочитано через від'їзд автора у Вятку. Зібрані для доповіди акти, потім відіслані для друку до „Земскаго Сборника“ в Чернігів, редакція не друкувала й загубила. Тому, хоч розвідку видано в Пермі, належить вона до української дослідчої роботи автора, як основана на попередній його роботі та на документах „Обозрѣнія Рум. описи“. Ця розвідка найповніше виявляє різні форми посідання землі на Україні у XVIII ст., почасти й XVII—XIX ст. ст.: вільне індивідуальне, громадсько-розділове, куплене, спадкове. На авторову думку, всі форми посідання землі перейшли три стадії розвитку: першою була артільщина, задруга, вольниця (громадське посідання), другою — займанщина й пайкове посідання, третьою — общинне посідання. Це останнє розвинулося з громадсько займанщинного тільки на Поліссі, а в цілій Україні запанувало у XIX ст. індивідуальне посідання землі. Коли ми на підставі цієї „еволюції“ поставимо питання про кількісні й якісні властивості українського двору, основної вимірної статистичної одиниці в українських ревізіях XVIII в., то відповіди не знайдемо. Але деякі матеріяли для такої відповіди є в самій розвідці: автор наводить численніші ніж хто инший приклади вимірювання землі у XVIII ст. різними способами, серед них і приклади волочного вимірювання з певними козацько-службовими нормами. Головно увагу Філімонова скеровано на з'ясування селянсько-козацького землеволодіння, старшинського-ж він не досліджує. Формально не звязує й землеволодіння гетьманських часів з попереднім литовсько-польськими. За таке звязання говорить його висновок про формування з громадсько-пайкового землеволодіння індивідуального та общинного. Він повторює тут гадку Єфименкової, але доводить її не політичним впливом волочної поміри, а розглядом землемірних явищ. Це власне найцінніша частина його статті, складена з джерельного матеріялу; вона дозволяє визначити землепомірні елементи дворового складу. На жаль, очевидячки, ще більша частина подібного матеріялу була загублена в Чернігові тому, що тут

[1]) Е. С. Филимоновъ „Матеріалы по вопросу объ эволюціи землевладѣнія“, Пермь, 1895. „Хотя со времени освобожденія отъ кормыги лядской всѣ земли поступили въ „общевойсковую вольницу“, но институтъ заимочнаго владѣнія, получившій свое начало еще въ періодъ польскаго владычества, не могъ ослабиться: онъ пошелъ рука объ руку съ вольницей, на почвѣ которой быстро получилъ широкое развитіе и распространеніе“ (стор. 12).

після 80-х років, у часи дослідчо-наукового занепаду, вже не цікавилися історично-статистичними дослідженнями. Чи не довід то був припинення розвитку українського історично-статистичного дослідження і його звуження в Києві та відірвання від цілої території. А з другого боку, видрукування праці в Пермі чи не свідчило про збільшений розвій російського історично-статистичного дослідження коштом українського. Звуження й підупад останнього ще підкреслюється й тим, що важливі матеріяли подані в розвідці Філімонова не вступили до зужиткування в науковім українськім історично-статистичнім дослідженні. Таке саме симптоматичне значіння мало й те, що 1895 р. в С.-Петербурзі видрукуваний був „Сборникъ въ пользу недостаточныхъ студентовъ ун. св. Владиміра" і в йому вмістив В. Мякотін статтю „Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767 г." (с с. 153—187). Цей свій дослід Мякотін виконує на основі подвірних табелів, що поскладали ревізори 1765—9 рр. для територій двох полкових, Великобудиської і Решетилівської сотень Полтавського полку. В цих табелях підраховано склад людности, кількість землі, худобу, консистенські виплати, податок власникові. Ліс вирахувано сажнями навкруги, склад дворів не вирахувано, села й володіння не згруповано. Маєткове становище селян М. визначує за складом землі й худоби окремо для рангових, магістратських, манастирських, приватницьких. Усім цим розрядам спільною вказана тільки пересічна залюдненість—7,50 душ, на двір. Маєткові групи М. установлює залежно від володіння лісом, орною землею, сіножаттю чи тільки одним або двома з цих земельних угідів, та залежно від кількости землі після рубрик земських статистиків у перепису Полтавського повіту 1883 року. Поділ за кількістю худоби має менше груп. Ці групи не збігаються з земельно-кількісними. Що-до кількости „складу", то М. установлює групування його залежно від розмірів землі й худоби, але не досить правильно. Висновки автора: „Треть крестьянскаго населенія не располагала средствами самостоятельнаго хозяйства, половина его въ смыслѣ размѣра этихъ средствъ составляла среднюю группу, а остальная часть распредѣлялась между бѣдными и богатыми хозяйствами съ рѣшительнымъ преобладаніемъ первыхъ; въ самой средней группѣ наиболѣе важную часть ея представляли, наконецъ, хозяйства съ наименьшими средствами... Въ порядкѣ постепеннаго уменьшенія хозяйственныхъ средствъ крестьянъ владѣнія эти могутъ быть расположены слѣдующимъ образомъ: первое мѣсто займутъ ранговыя имѣнія, гдѣ хозяйство посполитыхъ стояло на наиболѣе высокой ступени обезпеченности, затѣмъ слѣдуютъ частновладѣльческія крупныя имѣнія, потомъ магистратскія, а за ними монастырскія и наконецъ мелкія владѣльческія, въ которых положеніе посполитыхъ представлялось въ наиболѣе мрачномъ свѣтѣ" (184, 5). Розвідка Мякотіна, отже, виявляє економічну диференціяцію селянства в звязку з його політично-правним становищем. Це виявлення виконано не на підставі таблиць, які штучно поскладав сам автор, а ревізорських, отож має більшу історично-статистичну відповідність, ніж

виявлення Лучицького та чернігівських статистиків 80-х років. А втім, автор цього не відзначує й не вказує, як дивилися на економічне та правно-політичне становище селян сами ревізори. Основуючись на самім матеріялі, а не на своїх обрахуваннях, Мякотін критично цей матеріял не з'ясовує.

Супроти пермсько-петербурзького виданнів маємо не менш значні в підпорядкованому полякам Львові. Від 1892 р. засноване тут Наукове Товариство ім. Шевченка в своїх „Записках" вже видрукувало було скількись статистичних джерел (переписи Перемиського староства 1494, 1497 рр. та инші), а в 1894 р. нарешті організує спеціяльну Археографічну Комісію, що за рік видає „Жерела до історії України-Руси, т. I, Люстрації земель Галицької й Перемиської 1565—66" (Львів 1895), за редакцією голови т-ва М. Грушевського. З передмови до цього тому видко, що новозаснована Археографічна Комісія спеціяльну увагу присвятила видаванню історично-статистичних матеріялів. На початок мали бути видані люстрації XVI ст. староств у Галичині за доглядом самого голови товариства М. Грушевського, — такого важливого значіння цій праці надавано.

Вступна розвідка М. С. Грушевського присвячена виявленню економічного становища селянства в староствах: Стрийськім, Снятинськім, Галицькім, Теребовельськім, Рогатинськім, Дрогобицькім, Самбірськім в 60-ті роки XVI ст. Наведено тут різні назви — розряди селянства, головну-ж увагу звернено на те, щоб з'ясувати одиницю обрахування — дворище, яке одрізнялося розміром і господарчим складом в усіх староствах. Редактор гадає, що люстрація застає дворище в розкладі, а його занепадові сприяла ще й урядова землемірна та економічна політика (заснування фільварків). На підставі розгляду конкретного різноманітного матеріялу дається вперше формула дворищної господарчої організації. „Дворище відомо у нас вже XIV в. (і то спеціяльно на галицькім ґрунті), але існувало безперечно й давнїйше, бувши, можна сказати, початковою клїтинкою в сформованню суспільно-полїтичного укладу; відомости про його докладнїйші маємо лише з XVI в., коли та форма вже зникала, але в кутках глухих, меньше зачеплених тогочасними перемінами в громадськім устрою, держало ся ще в значній цїлости, що й дає можливість її пізнати. Дворище представляє собою комплекс, без якоїсь певної міри, ґрунтів до ужитку господарського, і на тих неподїлених ґрунтах сидить ґрупа господарств звязаних звязком, що переходить з рода в рід (підкреслення моє. *П. К.*). В основі того звязку лежить здебільшого звязок, родинний, фізичний і клїтиною, з якої виросло дворище, звичайно є родина, але до сїєї родини можуть приступити й сторонні люде, як спільники, або й з самого початку може бути спілка, бо звязок, що звязує членів дворища, не є вже родинний, але економічний". На чолі дворища стояв осадник, що його йменням звалось воно. Инші члени звались потужники, сябри; територія була не розмежо-

вана в середині й не відмежована зовні. Внутрішній уклад невідомий, участки не ділилися, але й не були спільною власністю. Кожному потужникові належала певна частка дворища, хоч його права на її не були закріплені на зовні. В оподаткових реєстрах урядових XVI ст. поруч з дворищем уживається лан. Уряд запроваджував цей новий помір з двох причин: 1) для зрівняння обраховної одиниці, 2) для сталости виміру землі в час, коли встатковували фільваркову площу. Проте існували й старі помірні одиниці півдворища, чверть дворища, але неміряними дворища лишалися дуже рідко. Дворища мають свої назви, звичайно взяті з імен селянських: очевидно, головний осадник, що був і заступником дворища правним і економічним, надав йому й своє ім'я, його рід і був осередком дворищної спілки[1]). Пересічно в старостві (Стрийськім) припадає трохи більше як 4 господарства на дворище, а подекуди навіть, як бачили ми, 5 і більше і то господарств, що мають часом по дві родини[2]). В західніх старостввах де-далі дворища дрібніші й менше відзначаються по люстраціях. У Снятинщині, Галицькім старостві, Борківській волості на Теребовельщині визначаються дворища й половини дворищ, які здебільшого відповідали не групі господарств, а одному господарству, властиво тут уживали давнього терміну з новим змістом. Для кожної місцевости (староства й типової волости) вирахувана кількість більших і менших дворищ і частково дворищних одиниць з визначенням їх господарчого складу. Таким чином статистично виявлено було, що на сході в Снятинщині, Теребовельщині, Галицькім старостві переважали в половині XVI ст. господарства на цілих дворищах, або таких, у яких на дворищах сиділо два господарства. На захід і північ господарств, що припадають на одне дворище, більшає. У Стрийщині дворище заціліло, перейшовши в групу дрібних господарств. У Рогатинщині, Дрогобиччині, Самбірщині дворище розпадалося на дрібніші частини (половини, чверті, вісімки), так що в основі оподаткування тут лежить господарство[3]). Розмір і форма дворищ, отже були районізовані за певними принципами і в певній послідовності. За основу для районування було визначення в люстрації розмірів і форм землеволодіння.

В протилежність попереднім дослідникам дворища, на які покликається М. С. Грушевський, Любомирському, Владимирському-Буданову, Єфименковій, він основується не на правних, а на статистично-економічних ознаках дворищного землеволодіння. Новим принципом статистично-економічного вирахування з систематизуванням дворищ М. С. Грушевський стоїть близько до розвідок про поміри землеволодіння Лучицького й Філімонова, дарма що спеціяльно над питанням про техніку помірів землі в половині XVI ст. у староствах Галичини й не зупиняється. Цілком нове у М. Грушевського—районова систематика дворищ. Той-же принцип районово-статистично-економічного дослідження вносить М. С. Грушевський у визначення мір збіжжевих податків, розрізнюючи величину

---

[1]) с. 7—9. [2]) с. 11. [3]) с.с. 15, 16.

одиниць міряння та їх зменшення в західніх і північних місцевостях супроти східніх. Найбільше уваги М. С. Грушевський присвячує оподаткуванню селянства; проте не саме оподаткування важливе було для дослідника, а звязане з їм економічне становище селян, їх економічна диференціяція. Наприкінці цю останню автор з'ясовує ще докладніш на підставі кількостів худоби та бджіл із списків десятини не тільки для старостинських, а й для приватно-власницьких селян.

Отже головна увага редактора матеріялів скерована була на те, щоб визначити економічне становище й подиференціювання галицького селянства в половині XVI століття. Завдання подібне до того, яке ставив собі й Мякотін в одночасно видрукуваній статті. Локальна відокремленість, науково-дослідча порізненість обох дослідників не дозволяє гадати про якийсь організаційний контакт у дослідчій праці. Причина однаковости — загальні умови соціяльно-економічного розвитку України, що відповідно до їх оформлювалися історично-статистичні досліди над українським селянством, головної тоді економічної й потенціяльної соціяльно-політичної сили. Підставу для неї становило скупчування земельних володінь упертою переважно фізичною працею в 70, 80-ті р.; розмір землеволодіння давав вже йому право й на політичну перевагу, але реалізації цього права заваджали державний фіск та підпорядкована визисково-фінансовим впливам головно західньо-европейського капіталізму аграрно-промислова дворянська верства, що потрібувала дешевих і безправних на ринку праці робітників. Наслідком цього селянство не мало культурних, технічних засобів, щоб розвивати сільське господарство й цілком опанувати ринок, а значить і державну економічну політику. Ці перешкоди відчувало особливо українське селянство що серед нього було розвинене економічне подиференціювання й через русифікаційну політику панувала низька та морально-розкладова некультурність. Тому воно з одного боку було економічно найвпливовішим поміж селянством Росії, а політично найкволішим. Ці його головні властивості в 1894, 5 рр. були до певної міри переломовими й тому цілком ясно, чому їх в аспектному українському історично-статистичному дослідженні відзначали дві особи незалежні одна від одної науково-організаційно й на підставі цілком різних джерел. Їх історично-статистичні досліди над минулим селянського життя виявляли зміст перелому й головні перешкоди для майбутнього зростання-розвитку українського селянства. Один з керівників дослідів, М. С. Грушевський, генетично міцно був звязаний з київським науково-дослідчим осередком, спеціяльно-ж з професором В. Антоновичем; проте цілком новим і самостійним був його дарма що розмірно невеличкий завбільшки, вступ до виданих матеріялів, як і сами матеріяли супроти тих вступів та матеріялів до економічного й правного становища селянства, що поскладали й повидавали в 70-х роках В. Антонович і Новицький (Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. VI, т. I). Різниця методологічна й змістовна між тим і тим така сама велика, як між становищем українського селянства в 70-х і 90-х рр. Зроблено

незрівнянно великий ступінь наперед, але разом виросли й нові не менш великі труднощі й завдання на майбутнє [1]).

Загальні умови культурно-економічного розвитку України, а так само формально-методологічний вплив праць Мякотіна і Грушевського збільшили дальший ухил українського історично-статистичного дослідження в бік соціяльно-економічний. 1896 року М. Василенко в „Кіевской Ста-

---

[1]) Історично-статистичне виявлення українських селян у 90-х роках відповідало і політично-економічній дійсності і статистично-економічній російській літературі. Російський уряд під цей час усю свою внутрішню селянську політику спирає на подиференційованій заможній частині російського селянства, прихильній до владущої дворянської верстви, що свій добробут основувала не тільки на економічнім занепаді, а й на політичній безправності маси селянства й його визиску. Уряд і ця нова група селянства йому прихильна однаково були ворожі частині селянства, що мимо маєткової різниці жила ще патріярхально добросусідськи, а так само й частині вже подиференційованій класово свідомій і ворожій урядові. В науковій і публіцистичній літературі тоді почалася гостра полеміка між марксистами, що виявляли диференціяцію не тільки економічно, а й певною мірою й політично, — як засіб уряду панувати над селянством, і народниками, що диференціяцію відкидали, гадаючи цим зміцнити його політичну опозиційну міць супроти уряду. Найвизначніша російська, скерована проти дворянсько-купецького уряду марксівська праця Ільїна „Развитіе капитализма въ Россіи" (1899 р.) й кращі народницькі розвідки В. В. присвячені селянському „диференційному" питанню. В першій з'ясовувано економічні диференційні явища, з мовчазним, що в умовах тодішньої цензури було, зрозуміло, натяком на формування на селі ворожих взаємно урядових і протиурядових елементів, у других, що виходили з уявління давньої в 80-х роках ще політично можливо запобіжно-затримної реальної неподиференційованої маси селянства. Цій масі проспектувався економічний розвій, як передумова зміцнення російського внутрішнього ринку й економічного усамостійнення Росії. Наслідком того повинна була наступити політична перевага селянства. Марксисти виходили з необхідности втягти подиференційовану масу російського селянства в міжнародній економічний оборот і класову боротьбу та потреби активно звязати з пролетарською верствою для перемоги над царатом, дворянством і буржуазною російською та західньо-европейською стихією; народники обстоювали російсько-національну потрібність і доцільність економічної та політичної переваги російського селянства за умовами замкнено-ізольованого народнього господарства та відповідної внутрішньої й зовнішньої політики. Обидва ідеологічні напрями основували свої досліди на російських офіціозних виданнях статистичних матеріялів і лиш почасти власних технічно-дослідчих засобах, головним чином земсько-статистичних переписів. Російська офіціозна, а почасти й ліберально-опозиційна економічна література під цей час залишала урядові практику диференціяльної акції на селі, сама-ж у своїх економічних дослідах села ці явища слабо визначала, а швидше обережно затьмарювала. Відповідно з'ясовує це Ленін, розглядаючи працю Постнікова „Южно-русское народное хозяйство", полемізуючи з Струве, критикуючи земську статистику та в инших критичних статтях першої половини 90-х років. Російська журналістика 90-х років статистично-економічними статтями виразно відбиває різні напрямки (марксівський, народницький, ліберальний) завваження й недооцінки диференціяції селян. Українське історично-статистичне визначення диференціяції селянства відповідало такому самому земському статистичному визначенню, „марксівськи" виразному в Полтавському й Харківському земствах, а в Чернігівському, Херсонському, Катеринославському підпорядкованішому народницькій ідеології. Причина першого та, що, через тіснішу звязаність українського сільського господарства з західньо-европейським ринком українське селянство в 80-их роках диференціювалося куди дужче од російського, що було більш споживче ніж промислово виробниче. До того українським селянином уряд не опікувався і віддав його на волю економічної

ринѣ“ вміщує велику рецензію на розвідку Мякотіна, в якій визначує попередні історично-статистичні досліди над матеріялом ревізії 1765—7 рр. Філімонова, Червинського, Шлікевича, Лучицького, переказує зміст розвідки, зупиняється над питанням про виконання самого перепису й вірність його даних, нарешті підтримує заклик Мякотіна до студентів Київського Університету досліджувати соціяльно-економічну історію України на підставі матеріялів перепису, які знаходилися в бібліотеці Університету[1]). Своєю рецензією М. Василенко дуже сприяв запровадженню до наукового українського обігу „мякотінської“ методи опрацювання матеріялу ревізії 1765—9 р., чому й саму розвідку Мякотіна можна певною мірою зарахувати до української історично-статистичної наукової літератури, хоч вона вміщена була в збірнику мало звязаному змістом, формою й місцем видання з нашою науково-дослідчою роботою.

В тому числі К. С., де була видрукувана Василенкова рецензія на Мякотіна вміщує Лазаревський статтю „Лубенщина и князья Вишневецкіе“; в ній подає він відомості про людність Лубенщини перед повстанням Б. Хмельницького та малює гостру соціяльно-політичну боротьбу на початку повстання 1649 р. Старий український історично-статистичний дослідник у цій статті ніби проспектує майбутню політичну динаміку селянства, інтуїтивно-підсвідомо вірніше супроти Лучицького — Карєєва, Мякотіна, Василенка.

1896 року вміщує В. Мякотін в „Сборнику Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“ (т. VIII, Харків 1896 р.) „Слѣдствіе о маетностяхъ Переяславскаго полка“, в короткому вступі видавець з'ясовує важливість матеріялу саме для соціяльно-економічної історії.

1897 року виходить у Львові том другий „Жерел до історії України-Руси“, в якому вміщені люстрації староств Перемиського, Лежайського, Заміховського, Сяноцького 1565 р. У вступі до видання редактор М. С. Грушевський ще більш загострює проблеми соціяльно-диференційних розверствувань та фіскового тягару; до того він з'ясовує економічне становище селянства та його оподаткованість не тільки статично, а й динамічно від кінця XV віку. Тут було виявлено й економічну подиференційованість та оподаткованість приватно-панських селян, які були значно численніші, ніж у староствах східніших, а разом завважено

та фіскової стихії, російським-же хоч трохи, а опікувався, щоб зберегти натуральну політично-патріотичну базу, і штучними заходами гальмував його диференціювання. Звідсіля панування середняцької селянської ідеології у Росії й диференціяльно-класової на Україні. Звідсіля й особлива загостреність та руївничість селянської боротьби на Україні й тісна звязаність її не стільки з російською селянською боротьбою, скільки з інтернаціональною робітничо-селянською. Тому загальне й яскраве в українській історично-статистичній і земсько-статистичній літературі визначення диференціяції селянства до певна було ближче російсько-марксівському.

[1]) т. LII, Мартъ, Библіографія — В. А. Мякотинъ „Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ в 1767 г. (Сборникъ въ пользу недостаточныхъ студентовъ университета св. Владиміра, подъ редакціей профессоровъ И. В. Лучицкаго и Н. И. Карѣева. СПБ. 1895 сс. 107—121).

особливо велику кількість пролетаризованого селянства „загородників“ та високий тягар панщини. Правно-професійне становище селян було одноманітніше, але все-ж існують руське, німецьке, волоське право, „конюшиї“ села. За два роки виразність „проблематики“ вступів зросла й напрям львівських історично-статистичних дослідів над селянами став зовсім ясний.

1897-й рік збагатив українські історичні, а спеціяльно історично-статистичні досліди, організуванням нових дрібніших територіяльних дослідчих осередків. Заснована була Чернігівська губерська Архівна Комісія, що зараз-же в другім випуску своїх „Трудсвъ“ видала статтю Русова „Измѣненія въ сословномъ составѣ жителей Черниг. губерніи во 2-й половинѣ XVIII в.“; стаття складена була з статистичних таблиць, що злагодив Шафонський 1784 р. для топографічного списку і додав до мап. Таблиці мають заголовки: 1) Выписка изъ карты Кіевской губ. 1784 г., 2) Выписка изъ карты Черниговской губ., 3) Выписка изъ карты Новгородъ-Сѣверской губ. 1784 р. Людність підраховано в містах і повітах з груповим поділом становим, професійним та економічним.

Року 1898 Чернігівське земство частково відновлює стару традицію й видає велику двотомову працю Русова „Описаніе Черниговской губерніи“. Автор її з'ясовує головне кількість, склад та соціяльно-економічне становище людности Чернігівщини в кінці XIX ст. на підставі земських статистичних матеріялів, але дає й історичну перспективу: на початку праці досліджує соціяльно-економічний розвиток людности Чернігівщини від князівських часів до кінця XIX ст. Праця Русова виконана значно критичніше, ніж Маркевичева, така сама з історичним аспектуванням, розвідка 50-х років про людність Полтавщини; але методою порівняння статистично-обраховних даних про кількість людности XVIII ст. Русов повторює помилку чернігівських статистиків—не з'ясовуючи вимірних одиниць ревізій українських і відносности розмірів приватної та громадської культурної й некультурної площі землі. Використовує він головно дані генеральних слідств 1729—30 рр., ревізій 1764 і 1782 рр. Не відокремлено демографічний рух людности від соціяльно-економічних змінностів кількісно-якісних, тимчасом як використані матеріяли виявляють те й те по-різному й просто порівнювати їх не можна. Працю Русова треба вважати за видатне явище для 90-х років не тільки через багатство статистичного матеріялу й методу його використання, а й через нову тематику — територіяльну суцільність досліджуваного об'єкту і відповідну близькість суб'єкта досліджуваному об'єктові. Досліджувати окремі невеликі, історично в певнім єдинім комплексі устатковані, території розпочав Антонович і його школа, потім вперше надали йому історично-статистичного змісту й форми В. Мякотін і М. Грушевський, Русов-же цю дослідчу форму звязав з своєю близькістю як дослідника самій території та разом з тим і всій підготовчій роботі збирання та систематизування матеріялу в місцевій громадській організації (земстві) та наступній роботі самого видання праці. Тому його

велика монументальна - праця може вважатися за перше виразне місцево-територіяльне історично-статистичне виявлення соціяльно-економічної статики й динаміки людности в певній близькій дослідникові життьово конкретно історично традиційно усталеній території.

В той-же час спостерегаємо збіг дослідження право та лівобережно-українського консолідаційно-територіяльного. 1899 року зачитані були на XI археологічнім З'їзді у Київі дві доповіді історично-статистичного змісту Радакової, учениці Д. Й. Багалія, з Харкова і В. І. Щербини з Київа: „Данныя ревизій и компутовъ объ экономическомъ бытѣ малороссійскаго общества въ XVIII в.“, „Украинскія староства по люстраціямъ XVIII в.“ [1]). Тут ніби сполучились врешті й формально та організаційно (на жаль, зовсім випадково й несвідомо) два напрями історично-статистичного українського дослідництва право- й лівобережний.

Дослід Радакової був видрукуваний у Трудах З'їзду з простішою назвою „О ревизіяхъ въ Малороссіи въ XVIII в.“, яка не зовсім відповідала змістові [2]). В своїй доповіді Радакова ставить собі за мету з'ясувати складання ревізійних відомостей від ревізії 1723 р. до перепису 1765—7 рр. [3]). Проте свою працю вона обмежує розглядом сотенних списків та фінансово-політичних і економічних умов для складання й збирання ревізійних відомостів. Дуже багато пише авторка про розклад общинного землеволодіння, причому останніх праць Лучицького (про сябринне й займанщинне землеволодіння) й Філімонова не знає, а тому саме її уявління про общинне землеволодіння невірне й відповідає цілком тому, що виявляв, як громадсько-займанщинну, Д. І. Багалій 20-ть років тому. Радакова звужений пізнішими дослідами термін ототожнила з змістом доволі широким, що перейняла вона від свого навчителя. Далі Радакова з'ясовує маєткову диференціяцію людности теж подібно до давніх поглядів Дм. Йв. Багалія, й визначує численність безземельних у 30—40%. Подає Радакова й визначення двору „хотя въ сотенныхъ спискахъ козаковъ содержится подворная опись имущества, но дворъ въ первой половинѣ XVIII ст. не есть цѣльная имущественная и хозяйственная единица: въ одномъ дворѣ живетъ, правда, обыкновенно небольшое количество родственныхъ семей, но каждая семья зачастую пользуется совершенно отдѣльнымъ имуществомъ, ведетъ самостоятельное хозяйство. Въ среднемъ на одинъ дворъ въ различныхъ полкахъ приходилось отъ 1,1 до 2,6 семей, хатъ въ дворахъ отъ 1,2 — до 2,4. На каждую хату приходилось немногимъ болѣе семьи“ (підкреслення авторки). Нерівність двору авторка разом із Мякотіним оцінює тільки як незручність для „подсчета имущества по дворамъ“ [4]). Головну увагу скеровано на цей „подсчетъ имущества“. Використано для цього небагато сотенних списків: Переяславського полку

---

[1]) Труды одиннадцатаго Археологическаго съѣзда въ Кіевѣ 1899, подъ редакціей графини Уваровой и С. С. Слуцкаго; т. II Москва, 1902, с.с. 152 75.

[2]) Ib., с.с. 105—125.

[3]) „Первая болѣе подробная „опись“ Малороссіи была произведена по распоряженію Вельяминова въ 1723 году“ (ib., с. 105) [4]) Ib. 117, 118.

1736 р. — 17, Стародубського полку 1738 р. — 6, Переяславського полку 1752 р. — 1. На підставі кожного з їх авторка визначає маєток різних груп козаків — ґрунтових, безземельних, і безхудобних. Розряди ці штучні, встановила їх авторка й вони не відповідають ревізійним. Установлюючи власні маєткові групи, Радакова визначує кількісне відношення господарств приналежних кожній з їх. Вона йде за Мякотіним і досліджує матеріял списків для окремих територій за один час, не зупиняючись над динамікою одного визначеного місця чи над типами та відмінами явищ. Обраховує Радакова тільки землю, худобу, а забудування дворів не торкається. Громадського землеволодіння теж не бере на увагу.

Новим супроти попередніх дослідів було те, що виявляла Радакова сотенні списки ревізій 30—40-х років та поспиталася визначити звязок ревізійних обрахувань людности з фінансово-економічною політикою на Україні. До певна за нове треба вважати й побіжне, що правда, з'ясування того, як провадилося ревізійно-обраховне діловодство (сс. 106—107). Хиба останнього та, що Радакова загально з'ясувала діловодство й не зважала на різниці полків, сотень. Не цілком вірно вона з'ясувала взаємини полкових і сотенних канцелярії: першим вона надавала організаційно-ініціятивного значіння, другим виконавчо-механічного. Зовсім не вважала на ролю курінних організацій, власників посполитих, відношення полкових до генеральної канцелярії. Загалом її уявління про українське ревізійне діловодство XVIII ст. дуже залежить од уявління про земсько-волосне переписне діловодство кінця XIX століття. Головної відзнаки першого Радакова не помітила. Тому вона так щільно звязує українські ревізії XVIII ст. з фіском і не зважає на соціяльне його значіння. Радакова з'ясовувала, відповідно до напрямку українських історично-економічних дослідів 90-х років, диференціяцію людности статично, не зробивши дальшого кроку, щоб розкрити її динамічно, дарма що матеріял це дозволяв. Усіх ревізій і ревізійних книг Радакова не виявила і зміст її надрукованої доповіди відповідає першому заголовкові читаного реферату, а не заголовкові статті.

У надрукованому короткому конспекті доповіди В. І. Щербини з'ясовано рух людности в староствах Київського повіту, згідно з люстраціями 1765 і 1789 рр. встановлено зростання кількости людности (до 23%) та змінність прибутковости староств і оподаткованости людности. Отож, змістом своїм ці дві розвідки навзаєм одна одну доповнювали дослідами над економічною подиференційованістю самої людности (Радакова) і суспільно-економічними взаєминами селянства та урядовницької суспільної групи, знов-же й над їхньою еволюцією (Щербина).

1899 р. Лазаревський видав у Київі „Малороссійскія Переписныя книги 1661 г.“ (Чтенія Общества Нестора Лѣтописца, кн. XIII, матеріалы, сс. 35—139). Тут був поданий матеріял для статистики людности з визначенням робочої худоби та професійної приналежности в полку Прилуцькому й частинах Лубенського, Миргородського та Полтавського. Проте переплутаність і фрагментарність матеріялу дуже знецінює видання.

Самий матеріял є зразок московської переписної справи виконаної в таких формах, які дозволяли технічні засоби українського писарства (бо відомості списували українські писарі) й умови українського соціяльного життя. Лазаревський відзначує в невеличкій статті, що перепис реального значіння не мав через опір людности.

Українське історично-статистичне дослідження в 90-х роках розвинулося так, що використано було в загальному історичному курсі, — відомій „Исторіи Южной Руси“ О. Єфименкової, що склала її згідно з програмою „Кіевской Старины“ (1896 р.); тут була частково й тільки формально-ілюстраційно, а не в ґрунті речи змістом і синтезою, використана історично-статистична українська науково-дослідча робота, дотична Ґетьманщини. Статистично були визначені землевласницькі й деякі культурно-освітні елементи. Це було все-ж перше в підручнику зужиття історично-статистичних матеріялів.

Окреме місце серед української історично-статистичної літератури 90-х років має праця одеського професора Линниченка „Черты изъ исторіи сословій въ Юго-Западной (Галицкой) Руси“, видана в Москві 1894 р. (с.с. VI + 241); заснована вона на хронікально-правному матеріялі, але для вивчення землеволодіння та економічного становища селян автор використовує історично-статистичний матеріял. Напрямом своїм ця розвідка є малоросійсько-російська; важливе тут те, що автор з погляду малоруського виявляє й аспектує в минулому соціяльні стосунки на території українській, яка до складу т. зв. Малоросії ніколи не належала, але саме в 90-х роках, згідно з плануванням російської політики, мала перейти на таке становище.

До самого кінця 90-х років українська архівно-організаційна робота не поліпшала. На археологічному з'їзді в Києві 1899 року знову підносить справу про влаштування Центрального Історичного Архіву в Харкові Д. І. Багалій, та це позитивних наслідків не мало.

Чужоземна історично-статистична робота в 90-ті роки не збільшує своєї уваги до українського матеріялу.

1891 року в Петербурзі вийшла праця Ніколайчика „Городъ Кременчугъ“ (сс. 217); у ній визначено й статистику та рух людности з поділом професійно-суспільним. 1892 р. московське „Общество Исторіи Древностей“ видає працю М. Любавського „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго статута“ (сс. VIII і 884 + C + VI + мапа). Тут досліджено й українські землі статистично-адміністраційно, а в додатках видано інвентарі кінця XV та початку XVI ст.. 1895 р. була видана в „Чтеніяхъ Московскаго Общества Исторіи и Древностей стаття Ейнгорна про українські переписні книги 1666 року. 1898 року московський архів міністерства юстиції видає „Документы Московскаго Архива Министерства Юстиціи“ т. I (сс. XXIII, 569); серед актів тут було видано „Описаніе Берестейскаго староства 1566 г.“ (с.с. 205—448); на підставі його редактор М. В. Довнар-Запольський зробив висновок, що це староство

в ті часи було густо залюднене (як тепер) і що по містах було численне ремісництво (с.с. XV—XVI). За рік про цей склад людности докладнішу розвідку „Берестейское староство въ XVI в.“ М. В. Д.-З. умістив і в київських „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ (1898 р. кн. II) з тими-ж гадками й висновками [1]. 1899 р. в „Трудахъ Археографической Комиссіи Московскаго Императорскаго Археологическаго Общества“ (т. I) була видрукувана стаття Плохинського „Архивы Черниговской губерніи“, тут перераховані й 4 ревізійних книги за різні роки Миргородського, Ніженського, Гадяцького, Полтавського полків. Цим обмежується російська про Україну історично статистична література 90-х років. Головна увага російських істориків у цей час була звернута на російські історично-статистичні досліди найбільше над фісково-фінансовими явищами та матеріялами. Проте певна тісніша подібність і звязаність українських дослідників з російськими встановлюється тепер через роботу Мякотіна, Довнар-Запольського, Любавського почасти й Линниченка.

Польська історично-статистична праця Яблоновського що-до України у 90-х роках менш полемічна й політична супроти попередніх років. Змістом своїм вона присвячена головно Лівобережній Україні та досліджує не стільки соціяльно-політичне життя, скільки залюднення, „осадництво“. Є певна подібність польських дослідів історично-статистичних, дотичних самої Польщі Потканського, Пекосинського, Бальцера й самого Яблоновського, надто першого й українських до другої половини 90-х років: головна-бо увага і тих і тих скерована в бік виявлення форм осадництва [2]. Польські досліди що-до цього є вужчого правно-

---

[1]) М. В. Довнар-Запольський закінчив Київський Універитет, навчавсь разом з иншими у В. Б. Антоновича і був залишений при факультеті стипендіятом. Працюючи після цього в Москві під той час, як писав свої перші історично-статистичні розвідки, відійшов від литовської історії, хоч не пристав і до московської. Після того, як звільнилася катедра російської історії в Київському університеті, виявилося, що він був найвідповідніший з усіх учнів Антоновича кандидат, згідно з тодішньою політикою, посісти катедру і мав повернути знову до Київа. З походження білорус і білорусофіл за студентства, М. Д.-З. в часи професорування втратив національне обличчя і тому його важко зараховати до якогось певного територіяльного чи національно-дослідчого напрямку, а разом і до загально-російського віднести не можна.

[2]) A. Jabłonowski, Siabrostwo, jako jedna z form rodowego posiadania ziemi w krainach litewsko-ruskich Rzplitej, „Ateneum“, 1890, t. II, z. I додаткові відомості до Лучицького „Сябры....“ без уваги на статистичний матеріял. Його-ж, Zasiedlenie Ukrainy w epoce litewskiej. „Ateneum“ 1891. t. IV, z. 3 (з приводу „Архивъ Ю.-З. Р. , ч. VII. т. 2). Kolonizacia Ukrainy, „Kwartalnik Historyczny“ 1893, z. I. Його-ж, Źródła dziejowe t. XX.... Zemie Ruskie Ukraina (Kijów-Bracław). dział I, Warszawa 1894; t. XXI ...... dział II, W. 1895; t. XXII ..... d. III, IV, 1897.

K. Potkański, O pierwotnem osadnictwie w Polsce („Rozprawy i sprawozdania z posiedzień wydz. histor.-filozof. Akadem. Umiejętności, t. 24, cc. XXVII — XXXI, 1889); Його-ж, Pierwsze mieszkańcy Podhala („Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego“, t. XVIII), Piekosiński, Ludność wieśniacza w dobie Piastowskiey, Kraków, 1896; його-ж, Rycerstwo polskie wieków średnich (t. I, II Kraków 1896, t. III, K. 1902); O. Balzer, Rewizya teoryi o pierwotnym osadnictwie w Polsce („Kwartalnik Historyczny“, 1898, XII).

побутового змісту і, замість економічної основи осадництва в українських дослідах, визначують військово-професійну. Натомість і ті і ті уявляли однаково основоположною для осадництва родову сполучність.

У 90-х роках двічі видано велику розвідку, присвячену цілій Польщі, основану на історично-статистичному матеріялі Korzon'a — „Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). Badanie historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyinego“ (Wydanie drugie Kraków — Warszawa, tt. I—V, 1897, VI — 1898). Автор дослідив і використав численний джерельний друкований і архівний матеріял різноманітного змісту. Спеціяльно уважно перевірив і проаналізував у І-му томі статистику людности та відповідні не дуже вірогідні джерела за час як королювання Станіслава Августа, так і з екскурсами в глибші та пізніші часи. Йдучи за матеріялом, розглядає людність за становими угрупуваннями, але одзначає і економічну їхню подиференційованість та професійну приналежність. Иноді порівнює людність Польщі з людністю Західньої Европи, визначує картографічно-географічні виміри й зариси поверхні. Все це без попередніх монографічних опрацювань невеличких частин території, відсутніх для часу Станіслава Августа, виявлено описово. За такою самою методою і планом виявлено торговлю, промисловість та міста в 2-м, державну фінансовість у 3-м, адміністративність у 4-м, державне, соймове й військове урядування в 5-м, боротьбу Костюшка в 6-м томах. Зміст цих томів мало звязаний один з одним і відповідні сторони польської історії взаємно чинниково не сполучені. Праця присвячена цілій державній великій організації, написана без попередніх монографічних робіт, як і всі инші подібні, була тільки механічним усуцільненням різноманітного більше-менше посистематизованого матеріялу. Ясно, що автор пішов за вимогами західньо-европейської науки й почасти наслідував подібні зразки та виконував своє завдання без підготовчої колективної роботи польських істориків надто загально й описово. Краще з'ясовано людність, державне фінансування й урядування.

Українські й надто польські історично-статистичні досліди над осадництвом близькі також до німецьких. Ці останні під цей час збагачуються на монографічні досліди, що торкалися не тільки німецького, а й взагалі европейського осадництва, в його національних відмінах. У 1895 році виходить монументальна, написана на підставі численних попередніх дослідів осадництва праця Meitzen'a „Wanderungen, Anbau und Agrarrecht der Völker Europas nördlich der Alpen. Erste Abtheilung: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven“, т.т. I — IV. Головне завдання автора порівняльно історично-територіяльно виявити національні німецькі форми дворового й поселенного встаткування. Причому він звязує його з виробничо-господарчими основами, головно номадно-скотарськими й осілохліборобськими. Автор між иншим бере під увагу й українські двороконструкційні форми, звязуючи їх з балканськими — слов'янськими та грецькими — з одного боку і скандинавськими з другого.

На початку XX-го століття українська історично-статистична видавнича й дослідча праця кількісно не зростає, але якісно трохи змінюється. Археографічна Комісія Наукового Товариства у Львові далі видає 1900—1903 рр. „Жерела до історії України-Руси", т.т. III, VII, за редагуванням і з передмовами М. Грушевського. В третім томі вміщено люстрації королівщин у землях Холмській, Белзькій, Львівській за рр. 1564/5, в сьомім томі вміщено люстрації королівщин у руських землях Корони за р. 1570. Перші люстрації багатші на статистичні дані, ніж другі; в їх визначуються число і категорії міської людности, кількість господарів у селах, кількість дворищ чи частіше ланів орної землі, розмір і якість повинностів та податків, прибутковість ставів, млинів, crescenci'ї фільварків, розмір кірців. У люстраціях 1570-го року людність сіл та розмір її повинностів і податків здебільшого не визначується, натомість докладніш описується майно фільварків. У коротких передмовах до обох томів акад. М. Грушевський досліджує економічне й повиннісно-податкове та службове становище селян на основі люстраційних матеріялів, як і в перших томах, не піддаючи їх критиці й не з'ясовуючи техніку виконання люстрацій. Землепомірні та податково-господарчі одиниці не аналізуються докладніше, тільки порівнюється орна площа одного селянського господарства та дворище півплану. Відповідно до більшого виявлення в матеріялах фільваркового господарства, з'ясовується, як воно впливало на зміни в селянському дворищному господарстві, тоб-то більш внутрішні процеси його переродження, а не зовнішні урядові впливи. Самого фільваркового господарства не було досліджено. У III-му томі М. С. Грушевський між иншим спростовує критичну вимогу Щербини давати просторі розвідки та широкі узагальнення й висловлюється супроти шаблонового вживання середньо-помірних одиниць. Сьомим томом закінчує Львівська Археографічна Комісія видавання історично-статистичних матеріялів. Супроти всіх попередніх львівські видання визначаються так-би мовити моністичністю історично-статистичною, а вступні до їх розвідки безпосередньою звязаністю з матеріялом і відповідним з'ясуванням вимірних одиниць. Що-до першого вони перевищують головно київсько-українські видання, а що-до другого польсько-варшавські.

Історично-статистичне дослідження на російській Україні в 900-х роках провадиться в Київі, Харкові, Чернігові, Полтаві з зміною переваги якости й відносної кількости в усіх цих містах.

1900 року в-останнє виступає Лучицький, друкуючи в „Кіевской Старинѣ" (квітень, с.с. 127—138) критичну статтю: „По поводу одного научнаго открытія", де з'ясовує невірність статистичних обрахувань людности берестейського староства в розвідці М. Довнар-Запольського. М. П. Василенко, що працює в Київі, зорганізовує 1901 року в Чернігові видання під назвою „Матеріалы для исторіи экономическаго, юридическаго и общественнаго быта Старой Малороссіи, издаваемые подъ редакціей Н. П. Василенка". Видавало „Матеріалы" Земство. В пер-

шому випуску було вміщено „Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Нѣжинскаго полка 1729—1730 г.“ М. П. Василенко видав генеральне слідство з документами повно без скорочень і змін тексту. Того-ж року було видруковано в „Кіевской Старинѣ“, а 1902 р. видано окремою книжкою Лазаревського „Описаніе Старой Малороссіи, т. III. Полкъ Прилуцкій“. У цьому томі автор використовує на багато більше урядового статистичного матеріялу (ревізії 1713, 1729, 1731, 1740 і відомість 1718, 1779 р.) й з приватних архівів; на підставі його з'ясовує, як змінюється кількість людности в окремих поселеннях, у якому економічному становищі вона перебуває, почасти й соціяльну подиференційованість її складу. Видруковано, як додатки: „Донесеніе Прилуцкаго полковника Галагана Гетману, съ представленіемъ ревизіи, произведенной въ 1731 г.“, „Донесеніе Прилуцкаго полковника Галагана Правителю Малороссіи Кейту, съ представленіемъ ревизіи произведенной въ 1740 г.“, „Населеніе полка въ 1740 г., съ раздѣленіемъ его на группы, по имущественному состоянію“, „Итогъ населенія Прилуцкаго полка в 1780 г.“. У цих додатках теж визначається нахил виявляти не тільки кількість людности, а й умови її ревізування та економічну подиференційованість. Дуже важливий акт, диференційно-соціяльного значіння Лазаревський був умістив 1902 р. в „Кіевск. Старинѣ“ (т. XXVI, февраль, Документы, извѣстія и замѣтки с.с. 83—87) під назвою—„Распоряженія князя А. И. Шаховского о раздѣленіи малороссійскихъ козаковъ на „выборныхъ“ и „подпомощниковъ“ 1735 г. Указ не тільки ділить козаків на дві категорії, а й маєтково їх визначує. Після цього указу українські ревізії формально дуже змінюються.

1903 року в „Трудахъ Черниговской Губернской Архивной Комиссіи“ (в. IV, с. с. 151—222) Добровольський умістив „Топографическое описаніе города Чернигова“ (с.с. 151—162).... повѣта Черниговскаго (с.с. 162—171), „..... города Нѣжина“ (с.с. 171—178), „..... повѣта Нѣжинскаго“ (с.с. 171—182), „....... города Сосницы“ (с.с. 207—211) „........ повѣта Сосницкаго“ (с.с. 211—218), що 1783 року поскладали повітові землеміри чернігівський — Тарасов, ніженський — невідомий, сосницький — Карповський. В описах були зібрані статистичні відомості про забудування урядові, культові, приватні, ярмарки, кількість людности з поділом суспільно-професійним, крамні речі. Ці матеріяли давали вперше статистичні відомості про міста й промислово-торговельні властивості території та людности.

1905 року в „Архивѣ Юго-Западной Россіи“ (ч. VII, т. 3, с.с. LXXXI + + 317 + 596 + 66 + III + IV) були видані „Акты о заселеніи Южной Руси“. Видання складалося з двох половин. Першу редагував М. Ф. Владимирський-Буданов, другу В. І. Щербина. Обидві були виготувані до друку на багато раніше. Про це зазначає В.-Буданов у примітці до своєї вступної статті, а на підставі актів другої половини В. І. Щербина читав доповідь на Київськім археологічнім З'їзді 1899 року. Видання і вступна розвідка Влад.-Буданова виявляє після порівняння з попередніми двома томами сьомої частини вплив доби на дослідника. Влади-

мирський-Буданов склав і видав збірку трохи не цілком статистичного матеріялу. Правничий матеріял, що переважає у тих двох попередніх томах, що він склав, у третьому томі незначний і додатковий. До того це є грамоти королівські на заснування міст, містечок та на міські права старим осадам, тоб-то матеріяли відповідні до загальної уваги на початку XX ст. до історично-статистичних дослідів над містами. Історично-статистичні матеріяли видано такі: I. Люстрація староствъ Кіевскаго воеводства 1570 г., II. — реестръ сбора людей на военную службу и королевскихъ имѣній въ воеводствахъ Волынскомъ, Браславскомъ и Кіевскомъ 1579 г., III. — инвентарь Винницкаго замка 1604 г., IV — люстрація Кіевскаго замка 1616 г., V — теж „Овруцкаго Староства 1616 г.", VI — теж „Браславскаго Староства 1616 г., VIII — люстрація Луцкаго староства 1660—1663 г., IX — Перепись поселеній и дымовъ Волынскаго воеводства при взиманіи подымного, іюня 7, 1662 г., X — перепись населенія Владимірскаго повѣта, по поводу сбора поголовной подати в 1678 г., XI — Перепись населенія Луцкаго повѣта, по поводу сбора поголовной подати в 1677—1679 г., XII — Перепись еврейскаго населенія Луцкаго повѣта, по поводу сбора поголовной подати в 1678—79 г. (с.с. 1—277). Зміст матеріялів ділиться на дві частини: маєтково-визначні описи першої чверти XVII ст. і особово-визначні (поголовні) переписи третьої чверти XVII ст. Посередині між їми була вміщена грамота короля міщанам Богуслава 1620 р. Доби, відповідні обом частинам матеріялів, були повні гострої соціяльно-політичної боротьби, де надто активно виступають два елементи, що в половині XVI ст. (за цей час видані матеріяли в перших томах сьомої частини) не були показні: міщани і козаки. В своїй передмові до видання В.-Буданов, як і в своїх попередніх передмовах, дає низку узагальнень без відповідної аналізи та порівняння статистичних даних, досліджує, хто і в яких соціяльно-політичних умовах заселював право- й лівобічну Україну в кінці XVI століття. Він і тут відстає на півстоліття й більше від виданих у нього-ж самого матеріялів. Причина -- полеміка з Яблоновським, що обережніш ніж раніше все-ж доводив перевагу в колонізаційній справі впливу польсько-урядової політики. Окрім того В.-Б. мусів оборонятися тепер і від „безграмотних" закидів з російського боку. Передмова В.-Буданова завершувала всю його попередню дослідчу в цьому напрямкові роботу. Він дав яскраву, вірну картину соціяльно-економічної боротьби на Україні наприкінці XVI ст., що супроводила колонізаційний рух, сам цей рух поставив у звязок з соціяльно-політичною боротьбою в Литві й Польщі, прикріпленням селянства і тим, що коронно-польське панство обстоювало свої монопольні права на кріпацьку працю польських селян, а через те останні не могли емігрувати на Україну; зформування козацтва поставив у звязок не тільки з колонізаційним рухом, а й соціяльно-економічною проти-панською й проти-польською боротьбою. Козаки навіть робили опір полякам, коли ті укріплювали прикордонні замки та міста. Козацтву в попередніх вступах Владимирський-

Буданов не надавав ваги, тепер-же він йому приписує всю заслугу колонізації України. Взаємин міщанства і козацтва та ролі й значіння першого В.-Буданов не торкається; так само і для инших питань він не використовує своїх матеріялів, а зате слідом за Яблоновським, щоб з'ясувати козацтво, притягає инші матеріяли й подає кількість козацтва на лівобережній частині Черкаського староства. Останній том сьомої частини був і останньою значною роботою М. Ф. Владимирського-Буданова. В їй він змістовно підійшов до явищ соціяльно-диференційних, що стали за головний об'єкт історично-статистичних дослідів 90-х років, але досліджував їх відповідно до своїх попередніх метод на підставі правничого матеріялу. Історично-статистичний матеріял використано лиш ілюстративно. Дослідник соціяльно-політичної боротьби, В.-Б., навіть менш зважає на масовий підрахунок відповідних сил, і про вимірні одиниці не каже навіть стільки, скільки казав раніше. Його розвідка, присвячена дворищу, селу й волості, так і не була синтезно сполучена з відповідним історично-статистичним матеріялом. Подавши тепер збірку матеріялу статистичного з основною помірою — „дымъ" „„голова", він їх не з'ясовує.

В. І. Щербина подає люстрації староств київського воєводства й повіту, маєтків Строкова, Буки й Бакожина в тім-же воєводстві і повіті, м. Рожева там-же, староств Житомирського повіту, староств Овруцького повіту 1765 р., витяги з інвентарів староств Київського воєводства 1789 р. Обидві частини відділені часово і більш-менш однакові локально. В передмові видавець матеріялів аналізує кількості людности й кількості податків. Людність ділиться на підданих, слобожан, козаків, вільних, шляхту. Зростають перші абсолютно й супроти инших за час 1765—89 рр., а всі инші зменшуються, мало не зникають. Податковий тягар зростає. Що-до форми вступна розвідка В. І. Щербини статистично-обраховна, як і видані в нього матеріяли. В їй він з'ясовує динамічні соціяльно-економічні диференційні явища селянського життя. В. І. Щербина виявляв більш статистично ніж правно-організаційно в історичному аспекті основну силу революційного руху 1905 р. — вбоге селянство та його закріпачення, тоб-то позбавлення політичних прав і економічний визиск.

У праці М.-В. Довнар-Запольського, тоді професора Київського університету, — „Очерки по организаціи западно-русскаго крестьянства въ XVI вѣкѣ (Кіевъ 1905 г.)" виявлено було розклад селянських організацій громадсько-спілкового характеру в наслідок урядової реформи (волочної поміри), як і внутрішніх економічних змін серед самих селян. З'ясовуючи урядову реформу, Д. З. зупиняється й над державними засобами виявлення економічного становища людности — описами й ревізіями волостів половини XVI ст., розглядаючи описи й ревізії, як історично-статистичне джерело, власне-ж оскільки вони відповідають вимогам сучасних статистиків. Питання про помірну одиницю ревізійних описів він не торкається

й не виділює суцільно чи елементово статистичного матеріялу, як засобу визначати реальні виробничо-організаційні й господарські сили людности від тих-же матеріялів, як засобів фісково виявляти податкові ресурси людности. Працею М. В. Довнар-Запольського закінчується цикл історично-статистичних дослідів над правобережним селянством XVI століття на підставі польських і литовських люстрацій, інвентарів та ревізій, розпочатий у 50-х роках XVIII ст. Бачимо, що допіру в кінці цього циклу було поставлено питання про критичну оцінку й вірогідність люстраційного матеріялу, та й то як статистично-обраховного, а не історично-джерелового. Причина цього та, що історики звертали головну увагу на політичну дійність, потім соціяльну диференційність, і статистичний матеріял підпорядковували історично-правничому досліженню громадського ладу, а історії господарства, фінансів, фіску мало торкались, особливо з технічно-організаційного боку. Одночасно з кінцем циклу історично-статистичного дослідження правобережного селянства вийшов том п'ятий „Історії України-Руси“ М. С. Грушевського — що ніби формально й змістовно синтезує попередню роботу. Присвячений цей том соціяльній історії України XV, XVI вв.; в йому досліджено головно селянство не тільки статистично, а й динамічно, найповніше й відповідно до головних вимог наукового дослідження початку XX ст.

Д. І. Багалій належить до типу дослідників, що відзначують наперед свідомо чи несвідомо, головну соціяльно-напрямкову смугу досліду [1]). Так він у полеміці з Лучицьким, обстоюючи особисте землеволодіння супроти общинного, відзначив внутрішню економічну диференціяцію козацько-посполитської верстви за 10 років перед тим, як це явище стали досліджувати всі українські історики; так само в своїх виданнях матеріялів 80-х років Д. І. Багалій друкував описи й міст, а в 90-х роках переходить головно до виявлення правного становища (і почасти економічного) українських міст, теж значно випереджуючи загальне дослідництво у цьому напрямку. 1905 року він укупі з учнем Міллером розпочинає й монографічне українське історично-статистичне дослідження міста, видавши перший том монументальної праці „Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. І-й, XVII — XVIII в.“ (с. с. 568). Тут було з'ясовано й рух харківської людности на підставі переписів 1732 і 1792 рр. (с. с. 229, 247). Головна увага авторів звер-

---

[1]) У своїй останній „Автобіографії“ Дм. Йв. Багалій (Юбілейний Збірник) не з'ясовує тих науково-літературних впливів, які кожен дослідник має, хоч не кожен їх ясно відчуває, певно з тих причин, що їми довго й глибоко не захоплювався. Тому важко вирішити: чи є попереднє визначення в Дм. Йв. Багалія головної смуги дослідження — наслідок літературних впливів чи інтуїтивного передчування, основаного на підсвідомості. Дм. Йв. Багалій самостійний і вольово-напружений у своїй дослідчій роботі. „Психотонічну“ основу для цього дала виробнича „традиція“ його родовоспадкового ряду. Дм. Йв. Багалій був один серед українських дослідників 80-х років з ремісницько-міського суспільства. Тому він чутливіший був і оригінальніший у реагуванню на тенденцію історично-статистичного дослідження українського економічного й міського життя.

нена до визначення соціяльних і правно-організаційних взаємин у Харкові. Статистичним матеріялом висвітлювалися соціяльно-диференційні явища серед харківців, надто формування й зміцнювання міщанської, ремісничо-виробничої, верстви [1]).

1906 року в „Трудахъ Полтавской Архивной Комиссіи" в. II (с. с. 58—163) Павловський видав „Статистическія свѣдѣнія о Полтавской губерніи сто лѣтъ тому назадъ"; це були обрахування людности (з поділом суспільно-виробничим), забудувань, фабрик, заводів, торговельних закладів і засобів, цін, складені згідно з програмою Тімковського в 1804 році. Так само видав Модзалевський „Матеріалы для исторіи Полтавскаго полка" (с.с. 1—57) — відомості 1722 р. про тютюнництво, млинарство, пасічництво, винництво й шинкарство.

1907 року був виданий у Київі VI-й том „Історії України - Руси" (с.с. 667) М. С. Грушевського, присвячений господарству й культурі та етнічному й національному складові людности на Україні в XV — XVI вв. Широко використано тут історично-статистичний матеріял у частинах, що з'ясовують господарство, склад людности; новим проти попередніх аналогічних праць, було використання й господарчо-статистичних матеріялів на те, щоб виявити панське господарювання. Так само історично-статистично досліджено було рух людности західньо-українських міст на підставі люстрацій та инших переписів.

Того-ж року харківець В. Барвінський у статті „Очерки изъ общественнаго быта старой Малороссіи" (Україна 1907, X—XII, с.с. 347—368) вперше піддав критиці вірність частини української ревізії 1742 р.; на підставі слідчого матеріялу однієї незакінченої судової справи з'ясовується, що старшина сотенна і ревізор затаювали двори в Новгородській сотні і що не тільки українські, а й російські урядовці підтримували затаювачів.

Року 1908 в Полтаві видрукувано розвідку І. Ф. Павловського „Статистика еврейскаго населенія въ Полтавской губерніи со времени ея учрежденія и о чертѣ осѣдлости" (Труды Полтавской Архивной Комиссіи, в. V, с. с. 229—240), де порівняльно подані на підставі переписів губерського правління числа еврейської людности в повітах Полтавщини за 1804, 1840, 1844, 1908 рр. Це була перша розвідка, що виявляла загальне зростання та соціяльно-диференційний розвій еврейства в одній з місцевостів Лівобережної України за ціле століття. 1909 року там само була видрукувана невеличка замітка Г. Т. Іванова: „О магистратскихъ и монастырскихъ крестьянахъ г. Переяслава" (Тр. П. Арх. К., в. XI, ч. V, с. с. 37—40). У їй з'ясовувалися: змінність землеволо-

---

[1]) Дм. Йв. Багалій пише в своїй автобіографії: „Складаючи свою працю (Ист. г. Харькова) ми (з Міллером) прагнули дати таку історію Харкова, якої не мало жадне з міст України (Київ, Одеса) і міст колишньої Росії (Москва, Петербург, Вороніж, то-що), з широким планом" (Юбіл. Збір., 89). Справді, й то, на жаль, досі ми не маємо подібного широко закроеного опису правного, господарчого й культурного життя будь-якого иншого міста.

діння селян та місько-селянські взаємини в умовах затриманого промислового розвитку міста й перелюднення належного до його села. Того-ж року Д. І. Багалій видрукував у Харкові „Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина“ (с. с. XIX + 926) з історично-статистичним матеріялом господарчого змісту.

Монографія М. Слабченка „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи“, видана 1909 року в Одесі, виявляє побіжно ревізійне справування тільки полкових канцелярій. Автор між иншим невірно гадає, що „на этомъ смотрителѣ (міщан) лежала обязанность составлять мѣщанскіе компуты. Такія дѣла лежали собственно на полковыхъ канцеляріяхъ, но смотритель свои списки представлялъ прямо въ Коллегію, слѣдовательно полковой канцеляріи подчиненъ не былъ“ (с. 132). Відзначає головно ревізію 1723 року, невірно оцінюючи її ролю.

Одночасно в Харкові була видрукувана праця Барвінського заснована частково й на історично-статистичнім матеріялі; „Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVI — XVIII в.в.“ (с. с. 296 + III). Автор її вдруге після Радакової використовує й виявляє значну кількість тих архівних матеріялів, які в 70—80-х роках були перевезені в Харків з Чернігова й Полтави. Він ужив для визначення українського поспільства російський штучний літературно-сучасний, а не історичний український термін „крестьяне“, щоб визначити ту соціяльну верству, яку досліджував, — не випадково, а в звязку з тим соціяльно-політичн. і економічн. становищем „крестьянства“, яке склалося в російській державі підчас писання й друкування розвідки [1]). Лазаревський, пишучи своїх „Посполитыхъ крестьянъ“ сорок років тому за першого після реформи висунення на тлі політичного й соціяльного життя українського селянства, головно виявив правниче його становище в минулому — повільне закріпачення од старшини через позбавлення права організовуватися й володіти землею. В 60-х роках досягнення цих прав було, як знаємо, головним мотивом громадських соціяльно-реформістських прагнень. У першому десятиліттю XX віку питання вже йшло про те, що селянство має здобути пануюче державне становище. Відповідно цьому Барвінський виявляє вже не тільки взаємини посполитих і старшин українських XVIII ст., а різні групи посполитих та їх відношення до козаків і підсусідків, правдиво чи неправдиво, об'єднуючи їх соціяльно-політично й економічно в одній групі — „крестьяне“, — таким чином розуміючи в усіх групах поспільства генетично „крестьянство“ XIX—XX ст. Інтегруючи правно-політично ці групи, Барвінський разом з тим виявляє їх економічно диференційно, а на

---

[1]) Відзначу різницю термінології заголовків у працях Барвінського 1907 і 1909 р.р.: друкуючи невеличку й суто-описову розвідку в часопису „Україна“ він ужив терміну „в Малороссіи“, ніби підкреслюючи історичну вірність його, бо за XVIII вік пансько-політичне життя на Україні було справді малоросійським. У заголовку праці 1909 р. вжито терміни „на Украинѣ“, „крестьяне“ обидва політично-актуальні для українського життя після 1905 р. Різні терміни відбивають ступінь соціяльно-політичної афективности автора, яка впливала разом з тим на зміст і навіть методи самих розвідок.

основі економічної подиференційованости намагається розвязати питання про громаду й її землеволодіння, — для цього він користується статистичними даними про кількість розданих од гетьманів маєтностів, придбаних з купчими й без купчих земель та дворів (с. 151), обтяження повинностями (сс. 155—190), до того визначує маєткові угрупування селян, безліч незаможницьких елементів у полках на підставі ревізій Прилуцького полку 1732, 1739 рр., Переяславського — 1731, Гадяцького—1739, 1741, 1750 рр., Миргородського — 1741, 1753, Чернігівського—1788, 1741 рр. (с. с. 237, 8). Барвінський подиференціювання посполитих ставив у залежність од сільсько-господарчого становища, головно від розмірів землеволодіння, а їх інтегрування-об'єднання в одну кріпацьку верству від промислово-господарчих засобів чи заходів старшинської, землевласницької верстви. А втім, ці останні явища автор цілком не дослідив; — Барвінський виконав власне лиш половину того дослідчого завдання що він сам-таки був визначив: він виявив чимало процесів фінансових, правно-маєткових і зовсім не дослідив господарчих. Тільки ілюстративно був зужитий ревізійний матеріял, щоб з'ясувати диференціяцію селян. Отже історично-статистичний матеріял у досліді Барвінського мав другорядне значіння.

У першій половині другого десятиліття XX віку особливо розвивається історично-статистична робота в Полтаві. 1910 року видрукувана була праця полтавського статистика Рклицького — „Козаки Золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцевской описи 1767 г.“ [1]), присвячена головно господарству та його динаміці від 1767 до 1900 р., і основана виключно на історично-статистичному матеріялі. Автор не досліджує самого матеріялу, а використовує таблиці, що поскладав Лучицький і що протягом по-над 30 років ніхто їх не опрацьовував. З таблиць Лучицького Рклицький бере відомості про склад двору, родини, забудування, скотарство, землеволодіння, хліборобство та його фінансові й економічні умови, платню робітникам, ціни на землю, двори і з'ясовує на їх підставі не тільки розмір, а й якість, та почасти організацію господарства не загально, але, згідно з вимогами сільсько-господарчої статистики, районово — залежно від природніх властивостів території. Зупиняється над питанням про склад і розмір двору, — наводить конкретні виміри землі, але дає менше як попередня література, здебільшого йому невідома. В це питання, проте, вносить нове своє, звязавши склад і розмір двору з умовами колонізаційного руху і пересування людности, а не родинного складу. Рклицький і господарчу систему 1765—9 року з'ясовує по-новому, як цілком відмінну якістю від системи кінця XIX і початку XX ст. Порівнюючи скотарство, землеволодіння й хліборобство 1767 р. з 1885 р. (на підставі земських переписів за цей рік), забудування 1767 р. з того обслідування збудуваннів, що перевело земство 1900 р., — Рклицький установлює головну вагу скотарства (в районах не з однаковою худобою) в 1767—9 р., а хліборобства 1885—1900 р. Сама людність 1767 р., а якийсь

[1]) Статистическое Бюро Полтавскаго Губернскаго Земства. Статистическій Ежегодникъ Полтавскаго Губернскаго Земства. Годъ тринадцатый. Полтава 1910, с.с. 91—216.

час і після того року, була надто рухлива (не кажучи вже про попередні часи) й нестало подиференційована економічно та не усталена з господарчого погляду. Чималі зміни в господарчому складі й становищі та рухливість особливо утруднюють історично-статистичні досліди над Золотоніщиною в 1765—9 році та порівняльний розгляд цього часу з кінцем XIX століття. Рклицький особливо старанно, оригінально і, так-би мовити, комбінаційно вираховує різні боки сільського господарства та його організацію. З'ясовує він спролетаризовані елементи селянства та умови їхньої праці. Промисловости не торкається. Основна хиба його роботи та, що він виявляє тільки козацьку людність та сільське господарство й залишає без уваги його звязок з посполитським, старшинським та манастирським. Це особливо шкодило дослідам над динамікою господарства після того, як сам Рклицький надав такої ваги рухливості козаків. Розвідка Рклицького все-ж значно посувала наперед з'ясування сільського господарства козаків у 1767 р. та його відміни супроти 1885—1900 рр. Але на те, щоб зрозуміти кількість, склад і взаємини всієї людности з одніеї суцільної території, дає вона мало.

Дальша історично-статистична полтавська робота зосереджується головно навколо місцевої Архівної Комісії. Вона має переважно статистично-сільсько-господарчий зміст. 1910 року В. І. Василенко вміщує в „Трудахъ Комиссіи" велику працю „Посполитые Гадячскаго козачьяго полка по описи 1785 года, хранящейся въ архивѣ Полтавской казенной палаты" (Труды Полт. Арх. Ком., в. VI, ч. 2, с. 147—363). Автор дає тут статистичні таблиці що-до економічного становища людности на Гадяччині, складені на підставі перепису 1785 р., ще 20 років тому на те, щоб дати порівняльний перегляд економічним станам людности кінця XIX чи початку XX ст. після відповідного земського перепису. Останній не був тоді виконаний і тому складені таблиці не були досліджені та видані. У 1910 році Василенко, друкуючи свої таблиці, теж не дав відповідного досліду і вони досі є такий самий сировий матеріял, яким були таблиці Лучицького до 1910 року. Того-ж року в „Трудахъ" Павловський видрукував статтю „Магистратскіе крестьяне г. Полтавы"; тут на підставі історично-статистичних матеріялів з'ясовано, як розвивалося селянське землеволодіння [1]).

1912 року вміщують у „Трудахъ": М. Г. Астряб „Населеніе Малороссіи по ревизіямъ 1729, 1764 гг." і Барвінський „Генеральное Слѣдствіе Миргородскаго полка [2])."

1914 року „Статистическое бюро Полтавскаго Губернскаго Земства" видало: „Козаки Полтавскаго полка, по матеріаламъ Румянцевской описи 1767—9 годовъ. Часть II. Съ приложеніемъ карты 4-хъ сотенъ Полтавскаго полка". Це були таблиці підрахувань козаків з підсусідками та їхнього майна в сотнях полтавській міській першо- й друго-полкових,

---

[1]) Труды Полтавской Архивной Комиссіи, в. VII, с. с. 125—136, Полтава 1910.

[2]) Ib., в. IX, Полт. 1912.

великобудиських. Керував складанням таблиць Рклицький і виконав це за планом таблиць Лучицького; деякі відомості проминено (купівля садиб, віддаленість землі).

1915 року в „Трудахъ“ Архівної Комісії видрукувано розвідки: І. Ковби „Хозяйственное положеніе посполитыхъ и подсосѣдковъ Пѣсчанской сотни, Переяславскаго полка по даннымъ Румянцевской описи 1767 г.“, П. К. Федоренко „Воронковская сотня Переяславскаго полка по Румянцевской описи“, В. А. Щепотьєв „Нѣсколько статистических данныхъ изъ жизни Малороссійской губерніи (нынѣшнихъ Полтавской и Черниговской) въ началѣ XIX в.“ [1]). В останній подано історично-статистичний матеріял господарчого змісту, а дві перші є досліди виконані в семінарі Київського Університету під керівництвом В. Є. Данилевича, учня В. Б. Антоновича, отже звязані з школою цього останнього. Антоновичівська школа виявилася тут хіба в територіяльній звуженості дослідження, методологічні та ідеологічно-конструкційні засоби взяли автори в тих дослідників, що працювали над матеріялом ревізії 1765—9 рр.: земських статистиків і Мякотіна. Вплив останнього був такий дужий, що підпорядкований його схемі зміст праці не зовсім відповідає тому, як автори опрацювали самий історично-статистичний матеріял. Автор першої праці самостійно розглядає й порівнює чорнові та чистові описи ревізорів і на підставі обох складає свої підрахування, а не використовує ревізорські табелі, як Мякотін. Попередніх ревізій на увагу не взято, окрім згаданих у самому описові 1767 року ревізій 1730—43 р.: на підставі змін у складі людности після цих ревізій, автор підраховує, скільки посполитих перейшло за ці часи. Посполиті великих і дрібних власників групує автор за кількістю землі й худоби, а підсусідки й манастирські посполиті групує теж окремо; до цих „Мякотінських груп“ додані ще вільно-військові посполиті. Головна мета авторова та, що й у Мякотіна, — з'ясувати, як подиференційовано посполитих і підсусідків маєтково. Висновки мало не ті самі; встановлено перевагу маломожних посполитих у дрібних власників і манастирів, а підсусідків та середньоможних посполитих у великих власників і вільно-військових поселеннях. Висновки подібні до Мякотінських: обтяженість посполитих повинностями у дрібновласницьких і манастирських поселеннях найбільша. Нове супроти Мякотіна — додано таблиці: 1 — забезпеченість будовами (тільки хати й будови взагалі), 2 — робітничими силами, 3 — земельними вгіддями, 4 — орною землею, 5 — кількість худоби, 6 — кількість робочої худоби, 7 — групування людности за забезпеченістю худобою. Складено ці таблиці згідно з формою земсько-статистичних підрахуваннів. У самім досліді над господарчим становищем посполитих і підсусідків ці таблиці не зовсім використані. Розвідка Ковби формально-конструкційно подібна до Мякотінської з тією тільки відміною, що автор її критичніш ставиться до матеріялу, змістом трохи відбиває розвій історично-статистичного дослідження за 20 років,

[1]) Ib. XII, с. с. 41—77, 83—219; в. XIII. с. с. 83—112. Полт. 1915.

а тому й подібна до праці Рклицького; як у цій, головну увагу звернено тут на виявлення господарчого становища однієї соціяльної верстви людности.

Автор другої розвідки у вступі переглядає насамперед критичні завваження що-до певности опису 1767 р., схиляється на бік Багалія, Лучицького супроти Червинського, Максимовича та висловлюється за цілковиту вірогідність опису; далі подає список праць основаних на перепису. Сам дослід починає з того, що описує використаний матеріял і подає коротенький нарис історії Воронківської сотні. Після цього він уважно розглядає питання про двір, як помірну одиницю перепису 1767 р. За головну відзнаку двору XVIII в. автор уважає родову сполученість, багатородиннність; за типізацією багатородинних дворів Преснякова він описує детально багатородинні двори ревізії 1765—9 рр., але сам конкретно не з'ясовує основ багатородинности й родово-сполучености двору, а тільки встановлює в часи перепису тенденцію багатородинного двору переходити в однородинний, инакше „общаго" двору в „индивидуалистическій". З'ясовує автор слідом за цим „міри" землі. Квадратовий вимір площі, як прийняли це ревізори, автор уважає за неясний і навіть нереальний, а штучно надуманий; справжньою мірою були „день" і „четверть" — виробнича та посівна міри. Їх автор переводить на сучасні поміри за відомостями полтавської статистики початку XX-го століття про те, скільки й якого збіжжя висівають селяни на десятині. Зміст досліду полягає в з'ясуванні, як і в Мякотіна, економічної подиференційованости людности. За основу береться кількість землі. Далі додаються перевірчі групування за кількістю худоби, будов, промислових підприємств. Нові супроти Мякотіна є групування за двома останніми кількостями, а так само те, що досліджені не тільки посполиті, а й козаки. Перестудійовані в автора праці земських статистиків чернігівських і полтавських дуже збагатили його аналізу маєткового стану людности. Таблиці складені зразково. В тексті є діяграми, Висновки про економічне становище людности, проте, не йдуть далі за Мякотінські. У козаків виборних переважають заможні та багатохатні двори, у підпомічників середні й однохатні, у посполитих великих і надто дрібних власників переважали незаможні та однохатні, підсусідки є безмаєтковий пролетаризований елемент. Нове те, що зубожіння людности звязується з розкладом багатохатного двору. Що правда, цю ідею, не так тільки ясно, висував і Рклицький. Численні статистичні таблиці після тексту дають багатий матеріял що-до маєткового складу дворів та його не використав (не проаналізував) цілком і сам автор. Додано зміст томів ревізії 1767 р. Воронківської сотні та список власників землі з розміром земельних володінь.

Обидва автори чомусь не взяли на увагу праці Рклицького 1909 року, надто його визначення не тільки кількісної, а й якісної відміни між господарством другої половини XVIII ст. й господарством кінця XIX ст. Розвідка Федоренка самостійна та й має чималі дослідчі досягнення. Автор її близько підійшов до розуміння вимірної одиниці ревізії

1765—9 рр., необхідности розвязати це питання та разом і труднощів цієї роботи. Це ясно не тільки в його специяльнім розгляді двору, де він усе-ж не дуже оригінальний і дає навіть менш конкретного матеріялу супроти Лучицького, Філімонова та Рклицького, а в самому звязуванні економічного становища людности з конструкцією двора. Загалом автор ближче від усіх попередників підійшов до всебічного історично-статистичного дослідження суцільности територіяльної. Головна увага в бік соціяльно-економічного диференційного виявлення людности такої території й мала або цілковита неуважність до господарчо-технічних, культурних, фізично-географічних її властивостів свідчать про формальну залежність автора від попередньої дослідчої роботи. Нові тенденції він відчув, але зрозумів невиразно й надто загально.

У тому-ж випуску „Трудовъ“ Полтавської Архівної Комісії видруковано статтю історика Полтавщини Павловського „Кременчужская фабрика суконодѣлія для евреевъ въ началѣ XIX вѣка“ (с. с. 229—240). Тут з'ясовано було невдалу урядову спробу використати євреїв для ширення фабричної промисловости на Україні на основі історично-статистичного й адміністраційного урядового матеріялів. Це була перша праця в цей період, присвячена історично-статистичному виявленню українського фабричного виробництва. В Полтаві й закінчується українська передреволюційна історично-статистична робота: 1917-го року тут Павловський видає „Описаніе городовъ Полтавской губерніи и ихъ окрестности 1810 г.“ [1]). Таким чином, і в полтавській, останньої доби, історично-статистичній дослідчій роботі врешті підійшли до виявлення фабрики й міста, неначе-б проспектуючи головну увагу в цей бік на майбутнє.

По инших місцях за цей час історично-статистичне дослідження незначне. В Київі 1914 року друкуються невеличкі розвідки В. Романовського „Хозяйства монастырскихъ крестьянъ Любецкой сотни въ 1767 году“ і П. Клименко „Изъ исторіи финансоваго строя г. Дубно“ [2]). Перша робота виконана була в семінарі Київського університету й загальний її план та зміст подібний до розвідок Ковби та Федоренка; немає в ній проте критичного розгляду джерел, історичних екскурсів та бібліографічних даних, а з відомостів господарчих зовсім не було взято під увагу забудування. Новий — розгляд господарства посполитих робітників гут, рудень, папірень. Питання про двір автор розвязує замість родово-сполученого з виробничо-організаційним ухилом. Що-до поміру землі, то він теж основується на днях, проте гадає, що геометричні поміри не є видумані й довільні, а тільки ми їх не розгадали. Загалом розвідка Романовського визначається вузько-економічним змістом і схематичністю викладу, що відповідає тодішньому російсько-київському історично-статистичному напрямкові, а не полтавському українському, до якого більше подібні розвідки Ковби та Федоренка. Це стає ясним, коли порівняти роботу В. Романовського з подібними роботами російсько-історично-

---

[1]) Ib., в. XV, 21—103.

[2]) Юбилейный сборникъ историко-этнографическаго кружка при Университетѣ св. Владиміра. Кіевъ, 1914 г., с. с 81—99, 275—301.

статистичного змісту вміщеними в тому-ж збірнику студентського історично-етнографічного гуртка. Ці змістовні формальні і локальні подібності та відміни праць не випадкові. У розвідці про Дубно вперше досліджено було людність, її соціяльно-професійний склад у звязку з фінансово-економічним устроєм правобережного міста від останньої чверти XVII до кінця першої чверти XVIII століття. Місто, таким чином, виявлено було в його основах організаційно-фінансово-економічних на підставі виключно історично-статистичного матеріялу. Тому з'ясовано було не сторонній пансько-урядовий натиск на місто й зловживання організаційні, а саме місто в його органічному більш-менш самостійному розвитку, не підпорядкованому стороннім економічним і політичним силам. Рух людности міста не звязано, правда, з фінансово-економічно-організаційним її розвитком, за браком даних про кількість людности в першій чверті XVIII ст., але було встановлено залежність фінансово-організаційного стану від змінности професійно й соціяльно-диференційного складу людности. У досліді про Дубно використаний був головно архівний історично-статистичний матеріял, перепис домів Дубна й прибутково-видаткові книги — не завважений раніше матеріял.

У Харкові учень Дм. І. Багалія, Міллер далі провадить історично-статистичну місько-визначну працю. На XV-у Археологічному з'їзді в Новгороді 1911 року, Міллер зачитав доповідь: „Нѣкоторыя особенности въ развитіи слободско-украинскаго города", де з'ясовував головно взаємовідносини „великоросійської" й „малоросійської" людности в слобідському місті не тільки етнографічно, а й професійно-економічно на підставі статистичних даних. Підчас обговорення цієї доповіди Д. І. Багалій спеціяльно відзначив важливість історично-статистичних матеріялів у виучуванні того, як місто зростає [1]). 1912 року в Харкові видано 2-й том праці: „Исторія Харькова за 250 лѣтъ его существованія" (с. с. IV, 937) Д. І. Багалія і Д. П. Міллера, де використано, як і в 1-му томі, історично-статистичний матеріял що-до руху людности.

Зміцнення історично-статистичного українського дослідження в Полтаві й ослаблення його в більших економічно й культурно містах в останнє десятиріччя перед революцією відбулося в звязку з зміцненням впливу на Україні російського історично-статистичного дослідження. Вже було відзначено підпорядкованість київських історично-статистичних досліджень на основі матеріялу перепису 1765—9 рр. першому дослідові Мякотіна. Підчас писання своїх перших дослідів Мякотін був ще близький до українського історично-статистичного дослідження і то до київсько-полтавського, найвластивішого методологічно й змістовно його виявлення. Після цього поволі Мякотін віддаляється ідеологічно й технічно-організаційно від українського дослідництва. У 1912—1916 роках друкує він у Петербурзі - Петрограді „Очерки по соціальной исторіи

---

[1]) Труды XV-го Археологическаго съѣзда въ Новгородѣ 1911 года. Протоколы, с. с. 158—159.

Малороссіи“, де увагу найбільше звернено вже не на соціяльно-економічну диференціяцію селянства, а на статику й динаміку політично-економічних взаємовідносин політично-соціяльних груп Гетьманщини [1]). Тепер автор головно виявляє заходи й засоби до класового панування української старшини, а вплив російський, державно-дворянський з'ясовує тільки додатково, навіть політику Петра вважає за демократичну, скеровану супроти старшини на користь народніх верстов. Коли ми поставимо поруч і порівняємо загальну ідеологічну концепцію трьох різночасових і близьких об'єктом дослідження праць Лазаревського, Барвінського й Мякотіна, то виразно побачимо головну поміж ними відміну. Лазаревський з'ясовує надужиття старшинського суспільства супроти посполитих і козаків за мовчазною згодою та підтримкою російської влади, що деякі представники її були контактні українській старшині. Барвінський з'ясовує головно тягар фінансово-економічної політики українсько-старшинської та російсько-державної що-до посполитих Мякотін досліджує закріпачення селянства, як певної соціяльної групи, в супроводі організованої класової, економічної, соціяльної й, лиш почасти, політичної боротьби. Ставлячи так питання, Мякотін, досліджував його, аж ніяк, можна сказати, не вважаючи на дві специфічно українські властивості міського торговельно-ремісницького діяння й російського фінансового, військового визискування. Як-раз це останнє на підставі архівів петербурзьких і почасти московських можна було найлегше виявити. Але дуже важливе для українця, — для Мякотіна воно, певно навіть несвідомо, не наверталося на очі. Він досліджував складні соціяльні взаємовідносини різних політичних груп людности на гетьманській Україні, щоб, на підставі їх аспектування, проспектувати вихід з тоді виразно намічених заплутаних російських політично-групових і класових взаємин, які далі ще більше мали заплутуватися після знищення пережитків дворянсько-станового панування й общинного нормування селянського землеволодіння. Свій дослід Мякотін основує переважно на правничо-урядових матеріялах, — проте він ілюстративно-додатково використовує й історично-статистичні генеральні слідства всіх полків, ревізії 1729, 1743, 1751, 1752 рр. У методах використання цього матеріялу він дуже відстає. Українське дослідження дворища і двору, як вимірних одиниць, Мякотін зовсім проминає, а бере під увагу тільки досліди розмірів занепаду громадських форм землеволодіння й поширення особистих. Тут та сама тенденція досліджувати явища у російському фокусі „судьбы крестьянской общины“. Таким чином у своїй великій праці, написаній в 1912 — 1916 рр., Мякотін робить значний регрес змістовий і методологічний що-до використання історично-статистичних матеріялів супроти праці середини 90-х років. Все-ж чималою мірою він і в великій праці досліджує український історичний матеріял відповідно до його змісту, а не згідно з своїми такими зміцнілими російсько-ідеологічними концеп-

[1]) Русское Богатство 1912, VIII—XI; 1913, IX—XII; 1914, IX, Русскія Записки 1915, I, III, VII, VIII, 1916, VI, VII, X—XII.

ціями. Наслідком цього маємо чимало суперечностів у з'ясуванні явищ російської адміністративної та фінансової політики відповідному їй зміненню форм землеволодіння на Україні та покріпачености українських посполитих. Зрозуміти такий методологічно-змістовий занепад, при збагаченню на матеріяли дослідів В. Мякотіна, можна тільки здобувши належне уявління про зміну за цей час російського соціяльного життя й відповідної ідеології.

Ідеологічну звязаність українського суспільства з російським та разом і підпорядкованість йому в десятих роках XX століття виявляє не тільки активний представник другого, Мякотін, а й представники першого. Яскравий вияв цього є компендіум: „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ", що був намічений до видання за ініціятивою українських дослідників на початку 10-х років; він мав складатися з розвідок науково-популярних українських і російських авторів за редакцією проф. Ф. Вовка (антропологія, етнографія, мистецтво), проф. М. Грушевського (історія, географія, статистика), проф. М. Ковалевського (господарство), акад. Ф. Корша (мова, література, мистецтво), проф. А. Кримського (мова, література), проф. М. Туган-Барановського (господарство), акад. О. Шахматова (мова, література). Мета видання не самовизначення й самоусвідомлення українського громадянства, а інформування російського й малоросійського кіл про український народ і культуру; тому й мішаний установлено було — редакторський колектив з перевагою серед його „малоросів" мова розвідок — російська, місце видання — С.-Петербург. Видано було два томи цього компендіума. 1-й у С.-Петербурзі 1914-го року, 2-й — в Петрограді 1916-го року. Складалися ці томи з науково-популярних викладів історії українського дослідництва в XIX ст. й українського народу М. Грушевського (т. І-й), географії України — Рудницького, статистики людности України під Росією — Русова, під Австро-Угорщиною — Охрімовича (Галичина й Буковина), С. Томашівського (Угорська Україна), антропології — Вовка, етнографії — Вовка, звичаєвого права — Єфименкової, історії мови — Шахматова. Отже за вийнятком останнього всі автори — українці. Найбільше уваги складачі перших томів віддали історії й статистиці українського народу: це не тільки відповідає формальному зацікавленню цими саме знаннями громадянства, а й відбиває загальний поворот у цей час російсько-українських стосунків: вони надалі ніби мали розвинутися так, щоб російській політиці, економіці й культурі підпорядковувалися й усі низові верстви українського народу, а не тільки його раніше зрусифіковані верхи. Проте бачимо в цій самовідданості українських дослідників певну дизгармонійність: історія не об'єднана з статистикою — старі формальні знання вкладалися в новий майбутній зміст взаємовідносин. З боку-ж російських дослідників не було виявлено й такого розуміння: ідеально вони спочутливо ставилися до українських змаганнів (автономістських) реально-ж активности дослідної що-до України не виявляли, механічно проспектуючи російсько-українські взаємовідносини в формах попередньої, такої приємної, корисної, дослідно-ж безтурботної поліцейськи-

опозиційної приязни. Загалом російське історично-статистичне дослідництво під цей час набуває нових форм російського (а не імперсько-російського) соціяльно-політично поглибленого самоусвідомлення й самовизначення.

Російське історично-статистичне дослідництво набуває нового змісту в першій половині 900-х років. Праця с.-петербурзьких істориків над виявленням урядово-фіскового організування Московсько-Російської держави змінюється на працю московських істориків і петербурзьких істориків права над виявленням основних моментів її соціяльно-економічного встаткування [1]). Зародок цього дослідження треба знаходити в науково-педагогічній роботі Ключевського, перші виразні вияви її бачимо в праці Щепкіної: „Тульскій уѣздъ въ XVII в.", що видрукувана була 1892 року в „Чтеніяхъ Московскаго Общества Исторіи и Древностей", та Миклашевського: „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, І ч. Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка", — видрукуваній у Москві 1894 р. [2]). Цілковите й повне оформлення цього типу розвідок дають праці: Рожкова: „Сельское хозяйство Московской Руси въ XVI вѣкѣ (Москва 1849) і Ґотьє: „Замосковный край въ XVI вѣкѣ" (Ученыя записки Московскаго университета, в. 36. М., 1906 [3]).

У другій з цих праць, розмірно невеличку й географічно-економічно більше-менше замкнену територію (а не тільки адміністративно й фісково штучно визначену) на підставі головно історично-статистичного матеріялу [4]), Рожков ширше досліджує виключно сільське господарство, надто техніку його й економіку. Ґотьє виявляє сільсько-господарський розвій дослідженої території, разом звязує його з соціяльно-політичним устроєм Московської держави, наближаючись таким чином до петербурзького історично-статистичного дослідницького напрямку. Надаючи більше уваги соціяльно-політичним явищам чи, правдивіш, елементам, Ґотьє основує свою роботу на матеріялі, що стосується головно до службового, „вотчинного", манастирського землеволодіння, землекористання.

[1]) Головні праці першого напрямку: Лаппо-Данилевскій, „Организація прямого обложенія въ московскомъ государствѣ" (СПБ. 1890); Милюковъ, „Спорные вопросы финансовой исторіи Московскаго государства" (рецензія на працю Лапо-Данилевського). Його-ж, „Государственное хозяйство Россіи въ первой четверти XVIII столѣтія и реформа Петра Великаго" (СПБ. 1892). Сюди-ж можна зарахувати Чечуліна, „Города Московскаго государства въ XVI вѣкѣ" (СПБ 1889) та инші подібні.

[2]) До цього питання українська наука раніше підійшла; див. рецензію Д. І. Багалія на працю Миклашевського: „Къ исторіи заселенія и хозяйственнаго быта Воронежскаго и Курскаго края" (Отчетъ Пет. Акад. Наукъ о XXXVII присужд. наград гр. Уварова, СПБ, 1896).

[3]) Поруч з цими працями стоять засновані на правничих матеріялах, але з однаковим об'єктом дослідження: Дьяконовъ, „Очерки изъ исторіи сельскаго населенія въ Московскомъ государствѣ" (СПБ 1901); Сергѣевичъ, „Древности русскаго права" т. III (СПБ 1903).

[4]) Хиби в статистично-обраховній методі визначив Веретенніков, „Къ вопросу о методологическихъ пріемахъ при разработкѣ цифрового историческаго матеріала (Ж. М. Н. Пр.. 1912, І, с. с. 120—137).

Багато уваги обох дослідників звернено в бік виявлення руху сільської людности й звязку його з економікою та технікою хліборобства. Нема проте такої виразної й читкої соціяльно-диференційної аналізи селянської людности, як в українській історично-статистичній літературі 90-х років. Разом з переміною в дослідженні території, російська історично-статистична праця збагачується розвідками з історії міщанського й робітничого суспільства. Окремим містам і їхній людності присвячено скількись місцевих розвідок. Суцільно російське місто дослідив А. А. Кізеветтер у загальній праці „Посадская община въ Россіи XVIII ст.“ (М. 1903). У цій монографії виявлено на основі критичного опрацювання численного, переважно історично-статистичного матеріялу рух і склад міської людности, її державна служба, фісковий тягар. Розвиток міста Кізеветтер ставить у звязок з соціяльною диференціяцією людности й податково-фісковою системою. Таким чином загальне наставлення дослідникове — соціяльно-політичне.

1906-го року виходить перша значніша розвідка з історії російського робітництва: „Положеніе рабочаго класса въ Россіи“ А. Пажитнова. Досліджено в цій науково-популярній праці головно правно-організаційне становище робітництва на основі такого-ж матеріялу, тільки частково виявлено економічне становище на підставі й історично-статистичного матеріялу. Видання це через рік було перевидане, значить скоро й широко розійшлося. Московська історично-статистична праця 900-х років, досконаліша технічно й методологічно і багатша розмірами використаного матеріялу, соціологічно-конструкційно дуже скидається на українську й польську 80-х років. Але, розглядаючи соціяльно-економічні явища в політично-організаційній звязаності, на багато випереджала політично-економічно-конструкційно українське історично-статистичне дослідництво 900-х років. Таким чином помітна велика конструкційна роздвоеність російського історично-статистичного дослідництва технічно-методологічно локальна й змістова. Вона відповідає роздвоеності всієї соціяльно-політичної й економічної російської державної системи того часу. Ця роздвоеність, внутрішньо дуже ослабляла дослідництво й ще негативніше впливала тим, що творила нові тенденції розбіжности дослідницьких сил як і державно-організаційних. Замість поглиблюватися вона поширюється. Селянство й міщанство мусіло бути досліденим історично-статистично і правно-організаційно глибше, як ширше. Але це основне завдання російської науки починає виконуватися за давніми способами дворянської й купецької історично-усвідомної роботи; вони знайшли свій відгук на Україні, де ця робота, в соціяльно-економічному, а не політично-усвідомному аспекті й значно вірніше скерована, давно виконувалася. В Київі формується новий своерідний осередок, дослідження московської селянсько-сільсько-господарської системи XVI, XVII ст. на основі виключно московського історично-статистичного матеріялу. Творцем цього осередку був професор „русской исторіи“ в Київському університеті М. В. Довнар-Запольський.

Білорус з походження, вихованець Київського університету і в студентських колах ліво-ідеологічного, навіть трохи чи не марксистського напрямку з національно-білоруським ухилом, а разом, як учень В. Б. Антоновича, близький українству, Митрофан Вікторович Довнар-Запольський до 1905 року головно досліджував литовсько-білоруську народню культурно-господарську історію. Від другої половини 90-х років, працюючи в Москві, обізнавшись з тодішніми петербурзькими та московськими, а так само й польськими дослідами, М. В. Д.-З. підпадає рішуче під їх вплив і, так-би мовити, фінансово-політично здається та звертає головну увагу на фісково-фінансові основи Литовського князівства. Його обидві дисертації й присвячені з'ясуванню цих основ і змістом, а почасти й методологічно відповідають обом напрямкам російського історично-статистичного дослідництва: фісково-фінансовому й сільсько- (почасти й селянсько-) господарському [1]. В цю добу він вже не дуже близько стоїть до українського історично-статистичного дослідництва, хоч і завважує в своїх працях властиві для останнього внутрішні соціяльно-диференційні процеси серед селянства та вплив на їх, а так само на правне й господарське становище селянської громади державної організації. Бачимо роздвоєність, подібну до тієї, яка склалася в московсько-російській історично-дослідницькій роботі, що створило сприятливі соціяльно-інтелектуальні передумови до скерування дальшої дослідної роботи М. В. Довнар-Запольського в бік московський й цілковитий відхід його від української. Початок цього спостерегаємо зараз після 1905 року. Київське московсько-історично-статистичне дослідження, що допіру утворив був тоді М. В. Д.-Запольський, спочатку ніби звязувало змістовно ідеально й формально розмірно молоде московське селянство — господарсько-історичне дослідження з давнішим українським, а разом політично-усвідомно підпорядковувало друге першому та вкладало їх в одно річище загально-російського дослідництва. Першого ряду київські московсько-писцові дослідники звертали значно більшу увагу, як московські, на селянське господарство, відповідно до такого-ж напрямку українського історично-статистичного дослідження. Особливо це помітно в дослідах Ґнєвушева, Максимовича, Сташевського, Смірнова. Другий ряд учених — Курц, Яницький, Білоцерківський, Терешкович, Посникова та инші — вже менше звертають уваги на селянське господарство, а більше на сільсько-господарську промисловість і фінансово-економічні стосунки, а дехто з їх навіть виключно на останні, досліджуючи торговлю, фіск чи дипломатію. Дослідники й першого ряду згодом теж переходять до вивчення промислово-господарських та політично-організаційних явищ московського державного життя [2].

---

[1]) „Государственное хозяйство великаго Княжества Литовскаго“ (К. 1901); Очерки по организаціи западно-русскаго крестьянства въ XVI в.“ (Київ 1905).

[2]) Здебільшого повна бібліографія праць зазначених дослідників у виданнях під таким заголовком: „Студенческій Историко-Этнографическій Кружокъ при И. У. Св. Вл. подъ руководствомъ проф. М. В. Д.-Запольскаго“. — „Сборникъ статей“, в.в. I, III, IV/V, VI, VII; Юбилейный Сборникъ И. Э. Кр.“ Кіевъ. 1914.

Праця київсько-московських „писцовиків“ формально мало звязувала московське й українське історично-статистичне дослідництво й була ніби мостом, що висів у повітрі, не маючи двох крайніх підпірних башт. Останні ніби починають зростати допіру на початку імперіялістичної війни, коли досліди київських „писцовиків“ почали вступати в російський історично-науковий обіг. Тоді-ж один із київських „писцовиків“ і учнів Довнар-Запольського,— Г. А. Максимович виводить другу підпірну башту на українському боці. Звязаний з українським суспільством, чи правдивіше „малороссійскимъ обществомъ“ Г. Максимович, засвоївши в 1905—1908 рр. „писцово“-дослідницьку техніку й відповідну методологію та історичну „філософію“ чи підсвідому психіку від професора Довнар-Запольського, перейшов згодом до вивчення найяскравіших проявів у діяльності російської урядової організації на Україні в другій половині XVIII ст. Цю свою працю він поглиблює й поступінно поширює та нарешті 1913—1915 рр. видає в Ніжені свій великий твір „Дѣятельность Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей“ [1]). Одночасно в Ніжені видає статтю „Къ вопросу о достовѣрности писцовыхъ книгъ“. Готуючись захищати останню працю, як дисертацію в Київськім університеті, Г. А. Максимович замикав коло свого писцово-київського дослідництва, друкуючи 1915 р. в „Сборникѣ статей Студенческаго Историко-Этнографическаго Кружка при И. Университетѣ св. Владиміра подъ руководствомъ проф. М. В. Довнаръ-Запольскаго“, в. VII, давню студентську розвідку „Очерки по исторій экономическаго быта Вяземскаго уѣзда по писцовымъ книгамъ“ (с.с. 92—149). Перелік цих заголовків Максимовичевих статтів виразно визначує становище цього дослідника, ніби крайньої на українському (чи малоросійському, правдивіше) боці московської історично-статистичної дослідницької башти. В історичне дослідження українських явищ він вносить специфічні російські тенденції. Насамперед, за об'єкти дослідів бере найяскравіші зразки російської централістської й імперіялістично-колонізаційної політики на Україні; за найліпший серед них можемо сміливо вважати „дѣятельность Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей“. Досліджує, проте, ці зразки, вважаючи не на визисковно-колоніяльні їхні прикмети супроти українських робітничих, селянських, козацьких і міщанських верстов, а на їхній „добродійний“ і „організаційний вплив“ на „малоросійськім“ терені, повнім буцімби-то соціяльних, економічних неусталеностів, ба навіть суперечностів. Особа Рум'янцева панує на Україні й розсипає тут перли організаційної творчости, навіть у своїх „адюльтерних“ пригодах, що в Максимовичевому виявленню є не пригоди, а певна система. А втім, не вважаючи на таке головне установлення, факти говорили сами за себе, і Максимович найважливіші „реформи Рум'янцева мусів був оцінити, як засоби російської колоніяльно-визискової політики на Україні, а почасти й за південним її кордоном.

[1]) Окремі відбитки з „Извѣстія Историко-Филологическаго Института кн. Безбородка въ Нѣжинѣ“ т.т. XXVIII—XXX, с.с. III—399, Нѣжинъ, 1913—1915 гг.

Великий розділ своєї праці про Рум'янцева присвячує Максимович описові України 1765—9 рр. Ревізію виконано було згідно з Катерининим наказом. Мотив її — потреба людности, а справді — потреби фіску. А втім підтримка міщанства по містах, гадав Максимович, мала на меті й економічне піднесення самого міщанства. Селян описувано виключно ради фісково-адміністраційної мети. Тим-то їхні повинності супроти власників не реєстровано. „Точная регистрація населенія согласовалась съ желаніемъ Екатерины — во что бы то ни стало уничтожить вольный переходъ крестьянъ, т. е. прикрѣпить ихъ, какъ рекомендовалъ это Тепловъ въ своей запискѣ. Опредѣленіе консистентскихъ сборовъ нужно было Румянцеву для вводимаго имъ рублеваго оклада" (с. 213). Та, не вважаючи на такі „офіціозні" мотиви й наміри інтелектові Рум'янцева, Максимович надає самостійної організаційно-творчої ролі в складанню плана ревізії. Він пише: „Сравнивая теперь цѣли и содержаніе описи генеральной и описи, выработанной сенатомъ, мы видимъ, что между ними есть громадная разница, — сенатская опись имѣла своей цѣлью исключительно только ревизію населенія съ цѣлью закрѣпленія крестьянъ и установленія числа козаковъ. Румянцевъ же имѣлъ кромѣ этой цѣли и другія болѣе широкія, какъ мы говорили выше, поэтому и содержаніе генеральной описи несравненно шире выработанной сенатомъ... Сравнивая также содержаніе генеральной описи съ прежними малороссійскими ревизіями, съ образцами которыхъ мы могли познакомиться въ Харьковскомъ архивѣ, мы видим между генеральной описью и ими тоже громадную разницу, прежнія малороссійскія описи имѣли своимъ объектомъ, какъ и сенатскій проектъ, преимущественно населеніе, оцѣнку же по имуществу дѣлали только въ общихъ чертахъ дѣля въ этомъ отношеніи населеніе на „убогих" или „нищетних", „середнегрунтовых" или просто „средних" и „можных грунтовых", встрѣчаются и другія дѣленія, но въ общемъ въ прежнихъ ревизіяхъ для опредѣленія экономическаго состоянія отдѣльныхъ дворовъ брались общіе признаки, а не такіе детальные, какъ въ генеральной описи, конечной цѣлью которой было все измѣрить, исчислить, оцѣнить и закрѣпить" (216). З'ясовує Максимович описування Полтавського, Миргородського, Гадяцького, Лубенського, Переяславського полків. Виконували його російські офіцери та українські писарі. Старшина українська ухилялася або коли й активно виступала, то в своїх приватних інтересах. Відомості про маєтності давали приватні власники. Найгірше був описаний Миргородський полк. Про опис північно-українських полків є тільки побіжні відомості. Вони свідчать про таке саме виконання. У Київськім полку, представник від старшини Савич відмовивсь підписати опис, бо виконували його самі офіцери, без козацької старшини. Сама роля Рум'янцева в ревізійнім справуванні більш негативна, він підганяв ревізорів, ставив їм за зразок Аршаневського з Київського полку, радив, щоб прискорити справу, кількість худоби записувати з передніших ревізій замість того, щоб самим її обраховувати.

Максимович уважає, що відомості ревізії про людність правдивіші, про худобу — менш правдиві; для його неясно, як розуміли ревізори двір і чому худоби було більше в Золотоніському ніж у Городенському й Кролевецькому повітах; причину останнього він убачає в степовому характері Золотонощини. Загалом і зокрема відомості ревізії що-до кількости худоби Максимович не вважає за певні. Не всі могли бути зареєстровані промислові й ремісницькі підприємства. „Наиболѣе достовѣрными данными Румянцевской описи могутъ считаться тѣ данныя, которыя были наиболѣе легкими для регистраціи й наиболѣе осязательными, это именно: населеніе, его число и составъ, скотъ, дворы, постройки, торговопромышленныя заведенія, другія же данныя свѣдѣнія, о которыхъ ревизоры могли получить только отъ самого населенія, будутъ не такъ достовѣрны, это именно: доходы, промыслы, количество посѣвовъ и сѣна, цѣнность угодій, наименѣе достовѣрными могутъ считаться тѣ данныя, описи которыхъ требовали измѣреній, это именно розмѣры пахотной земли, усадебъ, лѣсовъ и луговъ... достовѣрность всѣхъ этихъ данныхъ будетъ не одинакова для всѣхъ мѣстностей“ (344). Риболовлі, пасіки переписувалися не всі. Прибутки вказувала сама людність; це знецінює їхню певність. Міри Рум'янцівського опису неоднакові й неясні. Найвиразніші й найпевніші міри орної землі, менше — сіножати, ще менше — лісів. Але позірні числа й лісової землі можуть бути використані для наукового досліду. Точніші й численніші відомості дають описи-чернетки.

У додатках видрукувані були зразки ревізій 1731, 1732 (табель сотні Ічанської), 1739 (табель сотні полкової полку Прилуцького), 1740 (табель сотні першої полкової Переяславської), 1750 (м. Зінькова й сотні), 1753 (сотні полкової Миргородської), 1764 (рангові маєтності Переяславського полку не всі). Змістом ці додатки не звязані з самим дослідом. Ревізію 1765—9 рр. Максимович з'ясовує, як справу самого Рум'янцева та його російських обер-офіцерів. На способи, що за їхньою допомогою останні збирали відомості, Максимович звертає найбільше уваги. Ролю козацького уряду, міського уряду, старшин власників посполитих, манастирів у збиранню відомостів Максимович з'ясовує менше, ніж його попередники. Так само на писарську техніку він не вважає. Максимович зовсім не досліджує вимірних одиниць перепису відповідного українського суспільно-господарського порядку, відмінного від російського і тому важкого й складного для розуміння Рум'янцева та його „обер-офіцерів“. Тимчасом це було за головну підставу, щоб злагодити новий опис з докладними плануваннями й інструктуваннями його та керівною ролею російських обер-офіцерів. Рум'янцев порушував систему звичайного урядування на Україні в інтересах російської армії й держави та її фіску. Українська козацька старшина виступила активно й пасивно супроти цього, дарма що після того, як скасовано гетьманство, довести свої права на монопольну ревізію людности не могла. На Україні не було кріпацтва і державний уряд сам безпосередньо вирахував економічні ресурси людности. Це право після того, як скасовано гетьманство,

переймав російський царський уряд на себе. Козацькій старшині Рум'янцівський опис у 1765—9 рр. був дуже загрозливий і неприємний. Але й царський російський уряд на підставі наслідків ревізії виявив, що без упривилейованих дворянства і міщанства на Україні фісково визискувати її козацтва й селянства не можна. Опір козацької старшини був головною причиною, що перепис 1765—9 рр. не закінчено, і саму систему переписів після неї було змінено, як і ввесь соціяльний устрій України. Цю нескінченість, як і причину запровадження перепису та його форми, Максимович не дослідив і не виявив. Місце перепису 1765 р. серед инших попередніх і пізніших переписів української людности лишилося неясним. Максимович навіть менше розумів це місце ніж козацько-старшинське суспільство другої половини XVIII ст.

Всі ці хиби Максимовичевого докладного виявлення техніки й організації перепису 1765—9 рр. основані на його підпорядкованості російським дослідам над матеріялом писцових і переписних книг. Зміст і форму опису 1765—9 рр. на Україні мало чим відрізняв Максимович від змісту й форми московського переписного матеріялу XVII і навіть XVI століття. Його спосіб досліджувати перепис 1765—9 рр. скидається на російське історично-статистичне дослідження для писцових і переписних книг, яке саме під цей час робить не аби-який ступінь наперед і залишає далеко позаду попередні праці [1]).

Трохи не одночасно з Максимовичевою розвідкою, тільки частково присвяченою описові 1765—9 рр., виходить у Москві велика праця Веселовського, „Сошное письмо", т. I (М. 1915), т. II (М. 1916), присвячена спеціяльно історично-статистичному матеріялові, московським фісковим переписам людности XVI, XVII ст.ст. В цій монументальній праці автор дає глибоку з соціологічним напрямком аналізу організації техніки московських фіскових переписів людности та її відповідности до вимог історичного дослідження території й людности. Встановлено було: 1) незвязаність більш єдиних шаблонових форм описування з різноманітними територіяльними життьовими явищами; 2) головну ролю громадських тодішніх організацій що-до визначення помірних одиниць і вимірних засобів для потреб „Сошнаго письма" та занепад цієї ролі підо впливом подиференційованости складу-громади. Разом із цим численні факти соціяльно фіскових взаємовідносин були типізовані, що давало змогу вкласти їх у простішу схему закономірних змінностів. Автор обмежив свій дослід завданням з'ясувати тільки організацію переписної роботи в московській державі й громаді, господарських стосунків не торкався зовсім. Трохи раніше видрукувана праця Грекова, „Новгородскій Домъ святой Софіи" ч. I (Спб. 1914, Записки Истор.-Филолог. факультета СПБ-го Университета ч. 120) та одночасно видрукувана

---

[1]) Головні: Миклашевскій „Древне-русскіе поземельные кадастры (Спб. 1903). В. Седашевъ, „Очерки и матеріалы по исторіи землевладѣнія Московской Руси въ XVII в." (М. 1912).

стаття В. Панова, „Соціальный строй Полоцкой земли по даннымъ полоцкой ревизіи 1552 г. (Журналъ Министер. Народн. Просвѣщенія, 1915, апрѣль) досліджують звязаність фісково-урядових описів з господарським станом людности, головно сільської, та їх подиференційованістю. Такий-же зміст, хоч методологічно й гіршої якости, мають твори описові, друковані в численних „Трудахъ архивныхъ комиссій" різних російських губерень, а також видання виленської археографічної комісії, яка видає тепер численний інвентарний матеріял. Відповідно до цього, російська археографічна комісія видала була 1915 року „Пописи войска литовскаго" 1528, 1565, 1567 рр., що дають числа військово-службової людности й на Україні за відповідні роки [1]). Оскільки всі ці „пописи", надто перший, були головною формально-юридичною підставою для соціяльно-політичного віддиференціювання литовських землевласників, то й це видання має і соціяльно-ідеологічну значність.

Таким чином російське історично-статистичне дослідження в середині другого десятиріччя XX століття досліджувало й виявляло технічно-організаційні умови складання російських державних переписів, а разом з тим, на підставі форми й змісту переписів соціяльно-диференційну (Москва — Веселовський), а почасти й технічно-диференційну (Грекон, Панов) складовість людности в обсязі російському, московському чи різноманітному, партикулярно-територіяльному—громадському. Політично-організаційний елемент головно є властивий для московсько-історично-статистичного твору Веселовського, економічно-організаційний — для петербурзьких губерніяльно-архівно-комісійних і виленсько-археографічних творів і видань. Цим останні ближчі до київських „московсько-писцових" дослідів доби 1905 — 1912 рр. Праці київських дослідників московського історично-статистичного матеріялу в часи передреволюційні й революційні за основний вже мають політично-організаційний елемент [2]).

В 900-х роках складають і видають загально-історичні праці чи компендіуми засновані здебільшого на історично-статистичному матеріялі. Першою працею була „Исторія русской культуры" (тт. I—III) Мілюкова видана в Петербурзі 1896—1903 рр. Далі видані були загально-історичні компендіуми Покровського (тт. I—V) і „бр. Гранат" (тт. I—VIII). Розвідки останнього засновані здебільшого на історично-статистичному матеріялі.

Найбільші зміни протягом пізніших двох десятиріччів XX ст. спостерегаємо в польському історично-статистичному дослідництві. Уже в 90-х роках Яблоновський наблизив його до виявлення селянської людности й відповідних колонізаційно-помірних осередків на основі знову-таки матеріялу з українських територій, де селянська людність була незмірно

---

[1]) „Русская Историческая Библіотека", т. XXXIII, Петроградъ, 1915.

[2]) П. Смирновъ, „Города Московскаго государства въ первой половинѣ XVII в.". т. I, в. 1. „формы землевладѣнія" (Кіевъ, 1917), в. 2-й „количество и движеніе населенія" (Кіевъ, 1919). Е. Сташевскій, „Смоленская война 1632—1634 гг. Организація и состояніе Московской арміи", Кіевъ, 1919.

активніша, як у самій Польщі (Źródła dzejowe, т. XXII). В першому десятилітті XX століття він уже цілком виразно починає історично-статистичне вивчення народньо-господарського (переважно сільсько-господарського) розвитку, використовуючи матеріял західніших, близьких до самої Польщі українських земель — галицьких і підляських [1]). У той-же час спостерегаємо напрямок дослідництва українських територій, так-би мовити, шляхетсько - соціяльно - культурницько - визначний, що ніби генезувався в працях Яблоновського (і ще раніше Руліковського), проте скерований був від його політично-економічних дослідів над людністю села й міста в бік виключно виявлення пансько-правного (формально), культурницького комплексу дій і речей [2]). Третій напрям найпоступовіший не тільки кількісно збільшив досліди над селянською людністю, але й якісно змінив їх. Року 1902 Краківська академія наук видає працю F. Bujaka „Maszkienice, wieś powiatu Brzeskiego. Stosunki gospodarcze i spoleczne [3]). Серед українських досліджень ця праця має подібності в розвідках 90-х років В. Василенка та инших земських статистиків Полтавщини, присвячених окремим групам людности чи поселенням. Українські дослідники ставили собі завдання статистично-господарське й почасти технічно - культурне виявляти людність, а Bujak досліджує господарство й культуру людности історично,— на основі не тільки урядового, а й того статистичного матеріялу, що він сам на це спеціяльно зібрав. В цьому головна цінність його праці супроти того самого змісту, як українських, так і польських, значно гірших за перші праці, присвячені описові поселень. Bujak відзначує, подібні до його дослідів, досліди в Зах. Европі, наслідки праці численних колективів — дослідницьких місцевих наукових згромаджень, але за зразок собі їх не бере, тому певне, що не мав колективно-допомічної організації. Зазначує, разом з тим, що дослід свій уважає не тільки за науковий, а й громадський обов'язок, походженням-бо він був звязаний з досліджуваною місцевістю. Культурна тодішня відсталість польських селян спричинилася до того, що розвідка Bujaka робилася індивідуалістична й оригінальна. Bujak, на підставі обізнання з усією західньою Галичиною, с. Машкениці зараховує до типових поселень з кількісно однаковими хліборобською та заробітчанською люд-

---

[1]) Źródła dziejowe... t. XVIII... Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. Warsz. 1902. „Zasiedlenie Ukrainy". Przegląd Ukrainy, 1907, t. IV, z. 2. (З приводу Архіву Ю.-З. Р. ч. VIII, т. III). Źródła dziejowe, t. XVIII, część 1-sza. Polska XVI wieku... t. VI część 1-sza. Podlasie (województwo). Warsz. 1908. „Zasiedlenie Ukrainy Kijowskiej". Przegląd historyczny, 1909, t. IX. zz. 1, 2.

[2]) Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiey. Opis geograficzno-historyczny wszystkich miast, miasteczek, wsi, przysiołków, futorów, słowem zaludnionych miejscowości w tym powiecie z dodaniem odpowiednich dokumentów. Zebral i opracował Władysław Pobóg Górski. Wydanie nakladem księżny Amelii Czetwertyńskiey. W Krakowie, 1903, ss. 346 + mapa. E. Swieykowski, „Studya do historyi sztuki i kultury wieku XVIII w Polsce", t. I. „Monografia Dukli". W Krakowie 1903. Ss. 204. „Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu", z 32 rycinami. Stary Konstantynów. 1910. XIX + 767.

[3]) Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno- filozoficzny. Serya II. T. XVI, Ogólnego zbioru tom czterdziesty pierwszy. W Krakowie. 1902.

ністю. Рух і склад людности, господарство, культура матеріяльна й духовна досліджені всебічно, але, на жаль, не всі категорії явищ з'ясовані в часовій і локальній однаковій відповідності та звязаності. Демографічний рух людности виявлено за два століття, економічний-же розвій тільки за 70, 80, 90-ті роки XIX століття, навіть більшість явищ тільки за 90-ті роки. Мало висвітлені і виявлені культурні матеріяльні й ідеологічні заклади поселення та засоби людности, зовсім випущені з уваги перевізні засоби й умови, а так само шляхово-сполучна сітка в самім селі й на полях його та цілій місцевості. Невеличкий матеріял — етнологічний та етнографічний, бракує археологічного, антропометричного з сучасного й минулого. Немає фотографій, планів. Отож прогалини й хиби в праці є навіть супроти конструкційних форм таких праць, як Meitzen'a, а без порівняння вони більші, як ті, що ми їх можемо тепер поставити історично-статистичному монографічному дослідові одного невеличкого поселення. А втім, більшого від автора, позбавленого колективного співробітництва, вимагати важко. І в такому вигляді ця розвідка може дати основоположний звязок для дослідників невеличких поселень. Року 1905 Краківська академія наук видає другу розвідку Bujak'a „Studya nad osadnictwem Małopolski“, część I, присвячену технічно-господарським культурним умовам польського „осадництва“ в XI—XIII вв. Найбільше на підставі правничого документового та хронікального, почасти історично-статистичного матеріялу виявляє автор конструкційні форми суто-польських поселень та поодиноких дворів з приналежними земельними вгіддями. Він доводить одночасне існування однодвірних і багатодвірних поселень та самостійність поселенно-організаційну й технічно-засобову поляків-хліборобів супроти німців.

Щоб конкретніше виявити розвиток поселенно-польових конструкцій XI—XIII ст.ст., Bujak використовує й пізніший матеріял XVI століття, а иноді навіть сучасні явища, які він уважає за глибоко архаїчні. Але розуміння архаїчности неясне й ужито надто бездовідно. Ясна в цій праці є прогалина в дослідженні Машкениць — нез'ясування в конкретнім селянськім житті етнологічного, етнографічно-антропологічного „архаїчного матеріялу“. Обидві перші основні Bujak'ові праці не були що-до змісту й формально методологічно звязані одна з одною і ця розірваність була головною хибою нового напрямку польського історично-статистичного дослідництва. 1914 року Академія Наук друкує третю велику розвідку Bujak'a: „Maszkienice, wieś powiatu Brzeskiego. Rozwój od r. 1900 do r. 1911“. У передмові автор зазначує, що він далі за попереднім планом і з додатками досліджує й має намір досліджувати кожне десятиріччя розвій свого рідного села. Тепер цю справу швидше й різнобічніше можна було йому виконувати, бо студентський колектив, за браком місцевого, давав допомогу авторові. Згадує автор і дискусію з приводу того, що він уважав Машкениці за типове село для всієї Західньої Галичини. Власне, заперечення викликало те, що він установив чимале економічне подиференціювання людности і наслідок її — стороннє заро-

бітчанство. Bujak тепер свою думку конкретно доводить тим, що анкетне обслідування численних поселень у Західній Галичині ствердило цю типовість, а розвій Машкениць за ці 10 років збільшив заробітчанство й економічне подиференціювання людности; таким чином виявив типовість не тільки статики, а й динаміки цього села. Відповідно до головної тенденції в розвитку Машкениць, автор багато уваги тепер присвячує заробітчанству, а куди меншу інтенсифікуванню сільського господарства (мало з'ясовано забудування, скотарство, зовсім не з'ясовано городництво); мало досліджено й промисловість та торговлю; натомість численний матеріял подано що-до позичкових стосунків. Так само, як і в першій роботі, мало досліджено культурно-технічні умови життя (нове — статистика неписьменности за 1810—1910 рр.); знову зовсім не зазначено етнологічно, етнографічно-антропологічного матеріялу. В додатках подані бюджети (нерухомі) деяких господарств і комунікаційна мапа.

Зазначені перша й третя праці Bujak'a, становлять головні вияви цілком нового історично-статистичного польського дослідництва в перших двох десятиліттях XX віку. Можна ще відзначити дві значніші праці, що здебільшого відповідають цьому напрямкові: Daszyńska-Golińska, „Uście Solne. Przyczynki historyczno-statystyczne do dziejów nadwiślańskiego miasteczka. Studyum archiwalne" (Kraków 1906); L. Białkowski, „Podole XVI wieku. Rysy spoleczne i gospodarcze" (Warszawa 1920). Що правда, історично-статистичного матеріялу автори їх куди менше використовують, але зате ухил їх досліду скерований цілком у бік історії місцевого народнього соціяльно-економічного життя. Л. Бялковський сам родом поділяк з найбільшою любов'ю досліджує суспільно-господарське тло цієї місцевости XVI ст. на підставі матеріялів центрального архіву давніх актів Київа, ближчого до Поділля, ніж Варшава, але біднішого на польський державний статистично-фісковий матеріял. Тому цих матеріялів мало використовує Л. Бялковський і вважає свою працю за додаткову до праці Яблоновського. Л. Бялковський робить чималий ступінь наперед супроти Яблоновського у виявленні основних вимірних одиниць, техніки, економіки господарства й соціяльних взаємовідносин. Для описових дослідів над соціяльно-економічною середньовічною історією окремих місцевостей України працю Л. Бялковського можна вважати за зразкову.

Праця Bujak'a про польське сільське й селянське осадництво XII, XIII в. є ніби сполучна ланка між польським історично-статистичним дослідництвом давнього напрямку і новим. А втім, автор не усвідомив так свого завдання і від цього його дослід стоїть трохи відірвано від давнього й нового напрямку. Подібну-ж відірваність має й розвідка Kamienieckiego: „Rozwój własności na Litwie w dobie przed I statutem" (Studya historyczno-gospodarcze, Kraków, 1914) та чимало инших історичних розвідок перших двох десятиріч XX століття.

Новий напрям польського історично-статистичного дослідництва є відповідний змістовно-ідеологічно-конструкційно, а почасти й методологічно-формально до подібної-ж праці в Західній Европі, надто в Німеччині,

що розпочата була ще в 80-х роках, а на початку XX століття її зорганізували й узялися виконувати місцеві науково-дослідні громадські осередки [1]). Вони своїми численними публікаціями не тільки різнобічно досліджували історично-статистично відповідні місцевості, а й висвітлювали громадянству цих місцевостів близько й конкретно йому відоме історичне минуле. Таким чином не тільки ширшало знання через притягнення масового статистичного матеріялу, а й глибшало, історично-усвідомні ідеологічні конструктування доходили численних нижчих верстов громадянства і від цього набували громадсько-життьового змісту та значіння. На жаль, численної цієї літератури, відомої з бібліографічних оглядів у київських бібліотеках немає. Тому оцінки її, принаймні типових зразків, не можна подати й установити, в якій мірі й як вони багаті на історично-статистичний матеріял.

Через розвій місцевого історичного дослідництва ставав організованішим і міцнішим звязок науково-дослідних осередків з місцевими історично-дослідними колективами, тому й змінювався зміст та метода всієї історичної та науково-дослідної роботи. Найбільша зміна спостерегається в Німеччині, значно менша у Франції. Після цього в кожній країні історичне наукове дослідництво набуває національно-культурного напряму. Висунено було вимогу повніше використовувати місцевий матеріял з минулого суспільного життя. Оскільки-ж такого матеріялу дослідами центральних наукових закладів і місцевих громадських організацій виявлено надто багато, то використати його в загальних „компендіумах" за давніми засобами й методами було неможливо. В Німеччині визначаються два суперечні напрямки загального історичного дослідництва: культурницький та державницький правно-політичний. Обидва порізному ставляться до історично-статистичного матеріялу. Представники першого занотовують його найбільше, представники другого відкидають. А втім, на основі історично-статистичного матеріялу досліджують і виявляють окремі процеси загально-німецької історії та місцеві колонізаційні дійності на підставі історично-статистичного матеріялу в творах з соціологічним ухилом [2]). Сливе зовсім не використовує історично-статистичного матеріялу і Lamprecht у монументальній історії Німеччини. Використати його було неможливо без підготовчої колективної розробки окремих частин матеріялу. В умовах індивідуально-дослідної роботи на основі історично-статистичного матеріялу могли досліджувати окремі соціяльно-економічні процеси чи невеличкі поселення та місцевості, а не великодержавні нації й території. Але з таких праць не всі були наукові,

---

[1]) За першу німецьку працю подібного до досліду Bujak'а про Машкениці можна вважати: G. Schnapper-Arnat, „Fünf Dorfgemeinden auf dem hohen Taunus". Eine socialistische Untersuchung über Kleinbauerthum, Hausindustrie und Volksleben. (Forschungen Staats- und Socialwissenschaftlichen. Herausgeg, von G. Schmoller, 12.IV.1882).

[2]) Strieder, „Zur Genesis des modernen Kapitalismus". Leipzig, 1904; його-ж, „Levantinische Handelsfahrten deutscher Kaufleute des 16 Jahrhunderts, Meereskaufe, H. 19, Berlin 1919; Ed. Fueter, „Geschichte des europäischen Staatensystems vom 1492—1559.

що-до метод історично-дослідних, наприклад за таку важко вважати розвідку Зомбарта про сучасний капіталізм. Найбільш відповідав вимогам історичного дослідження що-до виявлення процесів на підставі конкретних фактів усе-ж компендіум Белова, складений з розвідок написаних давніми методами без нових „соціологічних" ухилів і історично-статистичного матеріялу (хіба лиш використовуючи його ілюстративно та додатково [1]). Але конкретизуючи історичний процес, цей напрям стає ближчим до місцевих історичних дослідів, ніж Lamprecht'івський, дарма що на основі логічної відповідности мало-б бути навпаки. Наслідком не тільки різних метод і завдань, а й неоднакового завваження місцевої історії на початку XX ст. установлюється роздвоєність у німецькій історично-дослідній науці [2]).

Українське історично-статистичне дослідження в добу 90, 900 і 910-х років робить чималий поступ супроти доби 80-х років найбільше якісний, кількісно-ж воно зменшується і навіть на який час зникає у Київі підо впливом російського історично-статистичного дослідництва.

У 90-х роках головно досліджують форми й почасти розміри землеволодіння та форми поселенних одиниць на тлі соціяльного сільського подиференціювання, яке виявляють більше на підставі празничих і почасти історично-статистичних матеріялів. Куди менше, як попередніми 80-ми роками досліджують місько-сільське подиференціювання. Це останнє допевна стає за об'єкт дослідів на підставі правничого матеріялу Д. І. Багалія в Харкові. Але разом з тим у цьому місті історично-статистичне дослідництво у 90-х роках підупадає. Зростає воно в Київі й Львові, що стають у 90-ті роки за головні осередки українського історично-статистичного дослідження селянсько-диференційних процесів і сільсько-землеволодільських устаткованих зосереджень та історично-статистично-помірних одиниць.

Змістом і формою київське та львівське історично-статистичні дослідження в 90-ті роки найсамостійніші що-до російського, польського й німецького, не гірші за перші два, а якісно навіть вищі за їх що-до виявлення спеціяльно-селянсько-диференційних процесів. Помітне розходження українського й польського історично-статистичного досліджень, супроти 80-х років, натомість проходить до українського російський елемент, що (в особі Мякотіна) стає до певної міри підпорядкованим українському історично-статистичному дослідництву. На цей час припадає зародок історично-статистичного дослідництва місцево-усвідомного. Зароджується воно, як і більшість попередніх форм історично-статистичного дослідництва у Чернігові. Тут найрозвиненіше до 80-х років історично-статистичне дослідження підупадає

[1]) Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, hrg. von G. v. Below und Fr. Meinecke.

[2]) Школа Шмоллерівська, як і численні економісти-історики творили здебільшого незалежний і самостійний напрям що-до наукової роботи істориків. Правники-історики так само.

в 90-ті роки. В Полтаві-ж воно сливе зовсім зникає. На початку 90-х років правобережне й лівобережне дослідництво зближується формально і змістовно та зосереджується в Київі. В 900-х роках продовжується загальний напрям змістовий з поглибленням навіть в досліджування сільсько-диференційних процесів, але поселенних форм і помірних одиниць не виявляють тепер зовсім. Досліджують хіба міські поселенні комплекси в Харкові й місько-селянські диференційні процеси в Київі, причому встановлюється тут і там формально-методологічна штучність сполучення правничого й історично-статистичного матеріялу в дослідах над однаковими явищами і процесами. В 900-ті роки цілком розходиться українське історично-статистичне дослідження з польським, яке в цей час зосереджує головну увагу на суто-польських територіях або суміжній з нею найближчій українській. Тип новий польського історично-статистичного дослідництва місцево-поселенно самоусвідомний змістом, а почасти й формою, тепер значно одрізняється від українського. Ще більша різниця в німецькому історично-статистичному дослідництві що-до українського.

Російське історично-статистичне дослідництво під цей час розвивається кількісно й якісно: досліджують у Петербурзі, Москві і деяких провінціяльних містах місто чи територію соціяльно-диференційною стороною чи з господарського боку. Це дослідження має виразний політично-усвідомний велико-російський напрям. Воно не тільки підпорядковує собі українське історично-статистичне дослідництво, а просто витрує його з головного осередку Київа й устатковує тут од 1905 р. свій третій, поруч з петербурзьким і московським, мало не рівнозначний осередок. Київське українське історично-статистичне дослідництво під цей час засвоює так само політично-усвідомний елемент і набуває господарського змісту (Грушевський). Наприкінці 900-х років українське історично-статистичне дослідництво загалом значно провінціялізується. Відновлена історично-статистична праця в Чернігові й Полтаві зосереджується від 1905 року найбільше в Полтаві. Коли під цей час у Харкові й Київі історично-статистична праця підпорядковується російській, то в Полтаві вона, формально провінціялізована, змістом є цілком українськовизначна. У Чернігові й Львові українське історично-статистичне дослідження від цього часу занепадає.

Від 1910 року спостерегаємо чотири напрямки історично-статистичного дослідництва на Україні: російсько - малоросійський соціяльно-політично-визначний (Мякотін, Максимович), державно-великоросійський так само визначний (Довнар-Запольський з „писцовиками" учнями), провінціяльно-український суспільно-господарсько-визначний (Полтавський), український місцево-визначний (соціяльно-диференційний, поселенно-конструкційний). У такому стані роз'єднаности, негармонізованости, суперечности, формалізованости застає революція українське історично-статистичне дослідництво. Польське, російське, німецьке дослідництво до певної міри, хоч і роздвоєні у своїх основах що-до форми і змісту, все-ж

гармонізовані були через додержання одного принципу політично-економічної самовизначности і місцево-культурної самоусвідомлености.

Причини значного підупадового стану українського історично-статистичного дослідництва — суспільно-господарські й дослідно-виробничі. Ці останні є звязані з самою дослідною роботою й безпосередньо вони виявлені в ній, а тому одзначаю насамперед їх.

Дослідно-виробничі умови історично-статистичного дослідництва полягають в особовому складі робітників та знарядді й засобах їх праці.

Українське історично-статистичне дослідництво після 80-х років, вийшовши із найбільшого роздвоєного стану право- й лівобережної спільної праці, зосереджується формально й змістовно у Київі. Поруч Київа, але звязно з їм провадиться праця в Харкові, Львові. Ця локальна зосередженість не має відповідної керівничо-організаційної. Тільки традиційно існує антоновичівська школа, представники-ж її провадять досліди в різних напрямках, відповідно до місцевих архівних матеріялів і соціяльно-економічних тенденцій розвитку, що механічно впливали на їхню історично-аспектно виявну роботу. Отож дослідницькі завдання антоновичівської школи локально-територіяльного дослідництва тепер, ніби на підставі найвідповідніших історично-статистичних матеріялів, реалізуються. Це надає цій роботі єдиний формально й змістовно вигляд, скерований бодай до виконання встановленого в 80-х роках завдання. Виконують його безпосередньо учні Антоновича, на зміну їм проте не йдуть нові сили, як не з'являється й нова керівнича особа, група чи організація. Навіть більше: від 1905 року історично-статистична праця в Київі перевстатковується на великоросійсько-московський зразок. Робиться це мало не революційно-раптово. За переходовий ступінь ніби був ухил в литовсько-білоруське історичне дослідництво, який ми бачимо почасти з часів Антоновича і який цілком перейняв його учень М. В. Довнар-Запольський сам походженням з Білоруси. М. В. Довнар-Запольський після 1905 року далі налагоджує історично-статистичну науково-дослідну роботу в Київі, яка не то що підпорядковувала українське історично-статистичне дослідництво московському, а заміняла перше на користь другого. Після цього мало не всі молоді науково-дослідні сили в київському університеті звертаються до російського історично-статистичного дослідження. Прихильників українського не зустрічало доброзичливе ставлення, сприятливе що-до розвитку їх наукової праці. В другому університетському осередку, харківському, такого різкого переходу не спостерегаємо. Проте й тут у 900-х роках і згодом робота молодих дослідників скеровується в російському визначному напрямку або додатково-підпомічному йому „малоросійсько-обласному". Здебільшого такий-же напрям історичного дослідництва спостерегаємо в третьому університетському осередкові — одеському. Тут українське історичне дослідництво було найбільш формалізоване й відірване від соціяльно-економічного життя. Таким чином університетська наука на Україні в 90-х і надто в 900-х роках під російським офіційним впливом

де-далі більше відходила від вивчення українського минулого суспільного життя, так переповненого мотивами політично-національної й соціяльної боротьби. Тільки провінціяльні осередки в складі місцевого, не фахово вченого почасти культурницького і головно-ж господарсько-засобового дослідництва, ще могли безборонно історично-статистично вивчати минуле життя.

Разом з тим не ліпшають, а гіршають засоби та знаряддя історично-статистичних наукових дослідів. Показова річ те, що вони де-далі більше відходять од критично-джерельних і методологічних питань. Ще в 90-х роках маємо приклад завважень що-до джерел, як відгуки на чужо-національні дружні закиди чи ворожі напади. В 900-х роках джерело-критичних і методологічних завважень чи розвідок зовсім не маємо; з'являються вони тільки в 10-х роках XX ст., причому найголовніша з джерелознавства праця Максимовича цілком підпорядкована російському впливові.

Відповідно до цього допомічна архівоорганізаційна справа на Україні під цей час перебуває в занепаді. В Харкові вона стабілізується й не розвивається відповідно до поширеного й поглибленого наукового дослідництва, значить відносно занепадає; в Києві вона і абсолютно занепадає через перевіз до Петербургу ревізії 1765—9 рр. з Чернігова, ослаблення діяльности археографічної комісії. Розвиток помітний хіба в провінціяльних містах Чернігові, Полтаві, Катеринославі, де засновуються архівні комісії, що мали завдання й охороняти архівні матеріяли від урядовців й вивчати. Тут якийсь поступ помічаємо у виданні місцевих історично-статистичних матеріялів.

В цей час загалом українське історично-статистичне дослідництво набуває головно селянсько-місцевий та сільсько-господарський зміст і почасти міщансько-поселенний та місько-господарський зміст; методою, як досліди істориків так і видання матеріялів подібні до вживаних у статистиків, аж до використання таблиць, діяграм та иншого подібного. Формальна невідповідність до історично-дослідних вимог у 900-ті роки набагато більша, як у 80-ті, навіть 90-ті роки: зовсім нехтують тепер з'ясуваннями різних для кожного міста і доби основних помірних одиниць. І це тоді, коли инші національні історично-статистичні дослідництва (російське, польське, німецьке) найбільше зважають саме на з'ясування цих помірних одиниць, а так само числових джерел. Деякі досягнення що-до вивчення помірних одиниць і джерел, українське історично-статистичне дослідження мало в половині 10-х років XX ст.

Підпорядкованість українського історично-статистичного дослідження російському в часи від 1905 року, „провінціялізація" й зменшення кількости першого, його занепад критично-методологічний, формалістичність не можна з'ясувати тільки російськими негативними організаційними впливами, що одбивалися зле на дослідно-виробничих засобах. Тим більше, що помічаємо хоч і незначні, все-ж здебільшого самостійні, оригінальні й методологічно не нижчі за російські, українські дослідницькі змагання в часи найбільшого, здавалося, остаточного занепаду. Головні були внутрішні суспільно-господарські причини українського життя. Сполучно-чинниково

з'ясувати є їх така складна своїм змістом і методологією праця, що вимагає окремого досліду, та до того значної підготовчої історично-економічної роботи, бо суспільно-господарське українське життя відповідних часів не досліджене. До того звичайне звязування економічних явищ з ідеологічними чинниково цих останніх ще не з'ясовує. Тому виконавши тільки підготовчу роботу,—з'ясувавши економічний стан людности України, все-ж не можна відповісти на поставлене питання. Гіпотетично можна тільки дати на його приблизну відповідь.

Ясно, що початок в половині XIX ст. і розвій в наші часи історично-статистичного дослідництва залежить од вимог організації виробничих верстов людности сільської й міської. Ці вимоги значно складніші й залежать найбільше од активности найчисленніших і найтісніше звязаних взаємно виробничих верстов, ніж будь-коли раніше. Статистичне обрахування цих верстов допіру стає одним із засобів господарювання й урядування так званого капіталістичного суспільства. Національно-культурні й тим більше індивідуальні властивості виробників при цьому свідомо й несвідомо затиралися[1]. Певна „фетишизація загально-товарова" числового вирахування робітництва є основоположна для професійно-економічної капіталістичних часів статистики. Це саме переносять дослідники навіть в історично-статистичні праці, присвячені віддаленим і економічно зовсім відмінним єгипетському, гелленському, римському суспільним і виробничим зосередженням. Загальне, абстрактно-механічне порівняння чисел рабів, робітництва, його заробітної платні та инших кількостів є основними засобами для вивчення історії давнього „класичного" виробництва, як середніх та нових віків, таких дослідників — Франкот, Вайтцінг, Ґіро, Майер, Пельман, Хвостов, Ростовцев, почасти й Ціммерман. А втім уже сам зміст історично-статистичних дослідів над виробничими верствами людности близьких і далеких епох має в собі звичайно несвідомий елемент завваження індивідуальних і національно-культурних особливостів (не властивостів) виробничих верстов людности. Відповідно до цього, наприклад, дослідники економічної історії „класичного" світу, приналежні до різних національностів, за об'єкт свого вивчення беруть виробничі верстви відносно-відповідні тим, які історично й сучасно-чинно є найзначніші національно-культурно чи найактивніші організаційно, у тих національних комплексах виробництва, до яких сами дослідники належать: французи — переважно індустріяльне робітництво, німці те саме, а до того ремісництво, а росіяни — селянство чи торговельні групи. Отож можна з порівняльно-комбінаційного методологічно-формального й змістовного перегляду історично-статистичних праць скласти уявління про не аби-який вплив на цю галузь ідеолого-конструкційних засобів сучасної

[1]) Що-до цього, то навіть „станова" статистика передкапіталістичної доби стоїть вище, оскільки виявляє приналежність до певних культурних агрегатів — стану, культу.

дослідникам суспільної чинности й національно-культурної стосунковости виробничих верстов села та міста.

Українське історично-статистичне дослідження мало за свій об'єкт, головно, селянство, почасти ремісництво й ширше міщанство в ті часи й у тих місцевостях, де були впливовішими й показнішими ці верстви. За головні осередки історично-статистичної роботи були в 50—70-ті роки — Київ, Чернігів, у 80-ті — Київ, Полтава, Чернігів, Харків, у 90-ті — Київ, Чернігів, Львів, почасти й Харків, у 900-ті — Київ, Львів, Полтава, Харків, у 10-ті роки XX ст. — Полтава, Харків. Розвій історично-статистичного дослідництва припадає на 80-ті роки, коли формується ціла низка визначних вчених, що потім провадять усю працю. Далі не помітно великого припливу нових науково-дослідних сил, а навпаки в 900-ті роки й опісля бачимо відплив їх до російського історично-статистичного дослідництва та підпорядкованість цьому й тих нових, що за об'єкт своєї праці мали український матеріял. Сталося це в звязку з русифікаційним політично-культурним і централістичним капіталістичним економічним натиском на Україну, надто її осередкову київську частину; цей натиск негативно вплинув на культурність виробничих верстов людности, яка замість підвищуватися знижується протягом цього часу й тому на зміну давнім дослідникам з'являється дуже мало нових, особливо походженням з селянства, ремісництва чи робітництва, які переважно лишалися ще українськими.

Підчас імперіялістичної й громадянської війни історично-статистична праця на Україні не виявлялася. Сами історично-статистичні матеріяли в цей час потерпіли найбільше з усіх инших. Знищені були мало не всі волосні архіви, земських начальників та мирових, церковні, приватно-панські, повітові, земські, шкільні, земсько-лікарські, що головно складалися з історично-статистичних матеріялів. Пошкоджені були значно, а то й знищені цілком архіви заводські й фабричні, манастирські, губерських установ, як-раз найбільше тих, що складалися з історично-статистичних матеріялів (консисторій, казенних палат, межових палат, контролю, акцизного управління). Поруч з цими негативними явищами маємо й позитивні: скасування давньої системи урядування в часи революції йшло в супроводі організації спеціяльного архівного управління для збереження, догляду й упорядкування заціліліх після давніх установ архівів. Поволі створена була централізована й здебільшого матеріяльно забезпечена архівно-розпорядча організація Вона мала подвійні функції — пильнувати й упорядковувати архівні фонди нових установ і доглядати, систематизувати та вивчати архівні фонди давніх установ, що позникали. За-для цього була спланована концентрація архівних фондів давніх установ. Частково навіть повернуто було вивезені з України в Росію архівні матеріяли, хоч поки-що найважливіші історично-статистичні матеріяли затримуються в Москві й Ленінграді. Разом з цими організаційними архівними заходами встановлені були принципи національно-культурного зужиткування архівного матеріялу, науково-історичного їх дослідження й державного зберегання та впорядковування, що надавало

особливого значіння архівній справі, робило її живою громадською, а не мертвою „вѣдомственною“, як раніше. Таке пожвавішання архівної справи безпосередньо звязане було з відповідною науково-дослідною історичною працею, для якої творилися сприятливіші організаційні умови. Після цього українська історично-статистична праця в 20-х роках XX століття буйно розквітає й займає в цілій історичній праці не додаткове, як перед революцією, а головне місце. Вона зростає кількісно й збагачується якісно.

Подібно до архівної справи й дослідна історично-статистична праця виконується централізовано тільки не в Харкові, а в Київі біля Всеукраїнської Академії Наук і частково коло инших закладів Київа й по инших містах України.

Попереду відзначу розвідки, що змістом, використаним матеріялом і почасти методою продовжували передреволюційну дослідницьку працю. Підсумована була вся попередня праця над вивченням ревізії 1765—9 рр. і використанням її матеріялу в розвідці М. Ткаченка „Наукове розроблення Рум'янцівської ревізії“ (видрукуваній у часопису „Україна“ за 1924 р., книжка 3—5). 1925-го року в VI-й книзі „Записок Історично-Філологічного Відділу У. А. Н.“ вміщені були статті С. Шамрая „Козаки м. Полтави в 1767 р. за Рум'янцівським Описом“, І. Пустовійта „М. Козелець у 60-х рр. XVIII в. (за Рум'янцівським Описом)“, М. Ткаченка „М. Остер в XVII—XVIII вв. (за Рум'янцівською ревізією та иншими матеріялами)“. Перша заснована не на матеріялі самої ревізії 1765—9 рр., а на таблицях, що на її підставі склав Рклицький 1914 року. Автор використав та опрацював їх, як 1909 року зробив сам Рклицький, що-до таблиць Лучицького. Різниця тільки та, що Шамрай виявив один склад козацької людности м. Полтави, не торкнувшись господарського стану території. Склад людности, а разом і економічний її стан, виявляє Пустовійт у Козельці. М. Ткаченко досліджує рух людности Остра на підставі зміни кількости дворів за ревізіями 1723, 26, 31, 34, 66 рр., з'ясовує забезпеченість людности землею, промислами, ремеством в 1766 р. й за Мякотінським зразком визначає її економічну диференціяцію на підставі кількости робочої сили, худоби, реместв та виплати податків окремо у козаків, міщан, посполитих, підданих, підсусідків; у кінці завважує й почасти виявляє стан міського господарства. Розвідки Пустовійта і Ткаченка цілком місцево краєзнавчі. Перша з'ясовує статику міста, друга й динаміку його, принаймні що-до кількости людности. Але знов-таки, як у попередніх працях, не виявлено розміру двора, як помірної одиниці різного часу ревізій. Нове в усіх трьох розвідках є також те, що вони досліджують місто, а не територію.

1926-го року в збірнику „Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України у Київі“, т. І-й, вміщено працю І. Мандзюка „Гоголівська сотня Київського полку 1766 року“. Тут автор загалом наслідує форму розвідки Федоренка про Воронківську сотню, але в одному йде назад, завважуючи менше двір, в другому наперед, з'ясовуючи

ліпше економічний стан людности м-ка Гоголева і завважуючи його культурні та технічно-господарські засоби. Того-ж року було вміщено в „Записках Істор.-Філолог. Відділу У. А. Н.“ кн. VII — VIII розвідку М. Ткаченка „Канівська сотня Переясл. полку за Рум'янцівською ревізією“. Автор зазначує, що це його давня розвідка з передреволюційного часу. В ній досліджено соціяльно-диференційний склад людности, почасти її господарські статки. Відмінно супроти розвідок Ковби, Федоренка, Романовського, Мандзюка, автор за основу статистичних обрахувань бере не двір, а господарство, наближаючись таким чином до способу обрахувань чернігівських і полтавських статистиків. За підставу для цього було те, що двір, на авторову думку, вже втратив родовий звязок та був індивідуалізований остільки, що відповідав одному господарству.

1927 року в „Історично-Географічному Збірнику Комісії для складання Історично-Географічного Словника України“, в томі І-му, вміщено розвідку С. Шамрая „До історії М. Баришполя у XVIII ст.“. Тут автор на підставі матеріялу перепису 1765—9 рр. з'ясовує головно господарський стан, особливо промисловість, міської людности. Відзначує також негативний вплив сотенного управління на місто та взагалі подає відомості про взаємовідносини баришпільської магдебургії й козацького управління та старшинства. В 2-му томі того-ж збірника, що вийшов 1928 року було вміщено продовження цієї статті „Місто Баришпіль у XVIII в.“. Автор тут виявляє соціяльну подиференційованість людности й завважує господарські властивості її становища. До того-ж з'ясовує деякі прикмети й динаміки, наприклад продаж дворів та ґрунтів від початку XVIII ст. В цьому-ж збірнику вміщено статтю С. Шамрая „До історії Київської сотні Київського полку“, де подаються відомості про кількість дворів у власників цієї території 1756 р., за відомостями про консистентські виплати, а в селах і містечках 1756, 1766 рр. за ревізіями.

Рухові чи кількості людности України на підставі не ревізії 1765—9 рр. а инших переписів присвячено праці: Дм. Соловей, „Нові статистичні відомості про людність Харкова в сорокових роках XIX ст„ В. Юркевич, „Харківський перепис р. 1660“, вміщені в XVII-й і XX-й книгах Записок Істор.-Філ. Відділу У. А. Н. 1928 року. Формою і змістом обидві праці є описові й додаткові до праць Д. І. Багалія, але дають деякі нові факти й точніші статистичні відомості.

1926 року в І-му томі Українського Археографічного Збірника К. Лазаревська вмістила „Книгу глухівського цеху калачницького“. Тут подано матеріял для руху кількости цехового складу ремісництва за XVIII, XIX ст. ст. Цим виданням був зроблений перший крок до історично-статистичного з'ясування професійно-ремісничого складу української людности. До цієї-ж категорії історично-статистичного професійного визначення людности треба віднести статті: Боровський, „Національно-соціяльні перегруповання населення м. Києва в пореволюційний період (1917—1923)“ („Київ та його околиця... “ К. 1926), Д. Со-

ловей, „До питання про кількість кріпаків на Україні“ (Записки Історично-Філологічного Відділу У. А. Н., 1927, кн. XI), К. С. Шевченко, „Військові поселення на Херсонщині р. 1835“ (Записки Історично-Філологічного Відділу В. У. А. Н., кн. XVII 1928-го року). Рух і професійний склад єврейської людности на Україні у XVIII ст. виявляє В. Рибінський в статті „До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст.“; серед доданих до неї матеріялів є й перепис євреїв 1739 року („Збірник праць Жидівської Історично-археографічної Комісії В. У. А. Н.“ кн. I, Київ 1928).

Історично-статистичному виявленню поселенного й господарського стану певних територій присвячено частково статті Василенкової-Полонської „З історії останніх часів Запоріжжя“. (Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, кн. IX, Київ 1926), М. Ткаченка, „Гуманщина в XVI—XVII вв.“ (там само, кн. XI, К. 1927), Юркевич, „Звиногородщина в XV—XVII в.в.“ (Істор.-Геогр. Збірник УАН, I, 1927), Виноградський, „Середня Чернігівщина наприкінці XVIII та на початку XIX ст.“, М. Карачківський, „Розмежування Волинської та Подільської губ. 1799 р.“ (Історично-Географічний Збірник УАН, II, 1928).

Економічний стан різних верстов людности України на підставі історично-статистичних матеріялів виявлено в статтях: Корнилович, „Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині“ (Український Археографічний Збірник УАН, I, К. 1926), С. Шамрай, „Вінницьке селянство 1840-х р. („Істор.-Географічний Збірник, УАН, I, К. 1927), Ів. Бойко, „Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII ст. (там-же, II, К. 1928), К. Сивков, „Селяни українських вотчин кн. Куракіних наприкінці XVIII ст. (Записки Істор.-Філол. Від. УАН., т. XIX, К. 1928), I. Мандзюк, „Заборонені сторінки „Статистическаго описанія Кіевской губ. I. I. Фундуклея“ („За сто літ“, II, К. 1928).

Дослідженню історії сільського господарства присвячені такі праці: Клименко, „Развитие сельского хозяйства в связи с свеклосахарной промышленностью в России и на Украине“ (Вісник Цукрової Промисловости, 1—2, К. 1924). О. Баранович, „З історії заселення південної Волини“ (Записки Історично-Філол. Від. УАН., т. VI, К. 1925), його-ж, „Нариси магнатського господарства на півдні Волини“ (Студії з історії України н.-д. к. історії України, т. I, К. 1926), його-ж, „Панське господарство в ключі Володарськім за часів Коліївщини“ (К. 1928), його-ж, „Панське місто за часів Польської держави“ (К. 1928), О. Гермайзе, „З історії сільського господарства в Лівобережній Україні“ (Записки Істор.-Філ. Відділу УАН, кн. VI, 1925), В. Камінський, „До історії реформи 1861 року на Поділлі“ (Студії з історії України...“ т. I, К. 1926), П. Клепацький, „Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIX в.“ (Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. Ів. Багалія УАН, К. 1927), П. Федоренко, „З історії манастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII в.в,“ („Записки Істор.-Філ. Відділу УАН, кн. XI, К. 1927), А. Ярошевич, „Капіталістична оренда на Україні за польської доби“

(Записки Соціяльно-Економічного Відділу УАН, т. V—VI, К. 1927), Козубенко, „Слідство про хуторі в сотнях Яготинській та Березанській 1730-го року“ (Записки Історично-Філолог. Відділу УАН, XVII, 1928), П. Нарочницький, „Справа про „плодоносіє“ земель Новгород-Сіверського намісництва за р.р. 1787—1796“ — статистика врожаїв по намісництву за р.р. 1787—1796 (там-же), П. Клименко, „Розділчий акт на маєтки Хоткевичівські 1587 року“ (Записки Історично-Філолог. Відділу УАН, XVI, 1928), Козаченко, „Декабрист кн. С. Г. Волконський, як поміщик“ (там-же), І. Кравченко, „Ямпольський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст.“ (Студії з історії України, II, К. 1928), Федоренко, „Завдання історії манастирського господарства“ (Студії з історії України, II, К. 1928). Зміст деяких розвідок ширший, ніж одне виявлення сільського господарства. В статті Клименка с. господарство звязане з цукровою промисловістю. В розвідках Барановича, Камінського і Кравченка досліджується не тільки сільське господарство, а й кількість, рух, стан людности. В розвідці О. Гермайзе завважено значіння статистичних матеріялів та статистичної методи для історично-економічного дослідництва. Всі ці розвідки вносять нове в дослідження історії сільського господарства передреволюційного часу, з'ясовуючи не тільки історію селянського господарства XVIII ст. а й історію панського, манастирського господарства XVIII ст. на Лівобережній Україні а до того й історію панського фільваркового господарства та селянського на Правобережній Україні XVII—XIX ст.

Дослідженню історії промисловости на підставі статистичних матеріялів присвячено розвідки: О. П. Оглобліна „Очерки истории украинской фабрики“ (К. 1925), одна з них „Мануфактура в Гетманщине“ використовує історично-статистичний матеріял додатково-ілюстративно, друга — „Предкапиталистическая фабрика“ основана на історично-статистичному матеріялі, причому зазначено неповноту й неточність цього матеріялу та труднощі його досліджувати (на підставі критики Полосіна й Ільїна)[1]. Далі йдуть: В. Модзалевського „Гути на Чернігівщині“ (К. 1926)[2], О. Плевака „До матеріялів з історії цукро-бурякової промисловости на Україні“ („Україна“ 1926), його-ж „З матеріялів до історії цукрової промисловости на Україні“. (Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія“ К. 1927), К. Лазаревської „Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX в.“ (Записки Істор.-Філ. Відділу УАН, VI, 1925), її-ж, „Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку („Київ та його околиця в історії і пам'ятках“, УАН. К. 1926)[3], П. Нечипоренка „Фабрики Розумовського на Посем'ї (Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, XI, 1927), його-ж, „Умови робіт-

[1]) Рецензії М. Слабченка „Записки Іст.-Філ. Від. УАН, кн. VII—VIII, 1926, Ткаченка „Україна“, 1928, кн. I і відповідь Оглобліна на останню „Записки Істор.-Філ. Від. УАН“, кн. XIX, 1928.

[2]) Рецензія Оглобліна — „Записки Істор.-Філ. Від. УАН. X, 1927.

[3]) Рецензія П. Клименка „Записки Істор.-Філ. Відділу УАН, кн. VII—VIII, 1926.

ничої праці на Батуринських та Глухівських національних строеніях" („Історично-Географічний Збірник. . . ." УАН, № 46, І, К. 1927), Тищенка, „Суконна фабрика Київського Приказа Общественного Призрѣнія" (там-же), його-ж, „Шовківництво у Київі та в Київській губ. в XVIII та першій половині XIX в." (там-же, II, К. 1928), О. Варнеке, „До історії залізничного транспорту на Україні" (Записки Історично-Філологічного В. УАН, XI, 1927), П. Клименка, „Промисловість і торговля в Подільській губ. на початку XIX в." (Юбілейний Збірник на пошану акад. Дм. Йв. Багалія . . ." К. 1927), акад. К. Воблого, „Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловости, т. І; перед розкріпаченням селян 1861 року. Вип. І. (Збірник Соціяльно-Економічного Відділу УАН, № 10, К. 1928) [1]).

Історії торговлі на підставі почасти й історично-статистичних матеріялів присвячено праці: Оглобліна „Транзитний торг України за першої половини XIX ст.". (Записки Істор.-Філ. Відділу УАН, XII, 1927 і там само, XV, 1927), Тищенка „Нариси історії торговлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст." („Історично-Географічний Збірник . . . " УАН, II, 1928), О. Попова „До історії української мануфактурної торговлі" („Юбілейний Збірник на пошану акад. Михайла Сергієвича Грушевського" УАН, К. 1928). Історії державного фіску, фінансів, господарства на підставі частково й історично-статистичних матеріялів присвячено: Руднева, „Фінансовий стан Гетьманщини за Петра І" („Науковий Збірник УАН за рік 1925 . . . ." К. 1926), Пікуса, „Про винний відкуп по містах Новгород-Сіверського Намісництва 1780—1790 років" („Записки Істор.-Філ. Відділу УАН", XI, 1927), П. Клименка, „Відомість про скарб український у 1780 році" (там-же XV, 1927), М. Тищенка, „Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в.". („Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права УАН", в. III, К. 1927), П. Нечипоренка, „Про „порції та рації" на Гетьманщині 1725—1756 рр." („Записки Історично-Філолог. Відділу УАН", XX, К. 1928), В. Пічети „Крестьяне тяглые во второй половине XVI века в великом княжестве литовском" (Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, І. К. 1928).

Спеціяльно виявленню й почасти критичному висвітленню історично-статистичних досліджень і матеріялів присвячені статті: Клименко, „Историко-экономическое изучение свекло-сахарной промышленности в России и на Украине" („Вістник цукрової промисловости" Київ, 1923 р.), Оглоблін, „Архів Київо-Межигірської фабрики" („Записки Історично-Філологічного Відділу УАН", IX, 1926), Шамрай С., „Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 року" („Київ та його околиця . . . . . ", К. 1926), до певної міри Романовський В., „До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського" (Юбілейний Збірник на пошану Дм. Ів. Багалія . . . . К. 1927), П. Клименко, „Рештки невідомого при-

[1]) Допевна сюди можна зарахувати його-ж, „Польський ринок хімічних продуктів", „Польський ринок смакових і харчових надіб'їв" (УАН. Записки Соц.-Екон. Відділу, IV, V, VI, К. 1926, 1927).

ватно-власницького архіву з м. Козельця на Чернігівщині („Записки Істор.-Філ. Відділу ВУАН“, XIX, 1928), А. Єршов, „До відомостей „Черниговскаго намѣстничества топографическаго описанія“ Шафонського („Науковий Збірник за рік 1928....“ УАН., Київ, 1928), Шпунт, „До методології селянських рухів у революції 1905—1907 р.“ (Харків 1928). Різного змісту, переважно фіскові й господарські, історично-статистичні матеріяли видав М. Василенко п. з. „Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII в.в.“ (Український Археографічний Збірник УАН, I, К. 1926).

Виявляють економічне становище трудових верстов людности на підставі історично-статистичних матеріялів у звязку з соціяльними рухами в своїх статтях: Манілов, „К истории возникновения социал-демократического движения в Киеве (80-ые—90-ые годы) („Путь революции“, К. 1923), О. Гермайзе, „Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів (з знімками автографів) (Україна, 1924, 1—2). Його-ж „Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I, Революційна Українська Партія (РУП), К. 1926. С. Глушко, „З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року“ (Україна, 1925, 4), Рибаков, „1825 рік на Україні“ (Україна 1925, VI), В. Іванушкин, „Селянський рух 1905—1906 р. на Київщині. Економічні передумови, зміст та наслідки“ (Київ, 1926), I. Кравченко, „Боротьба за радянську владу з Гетьманщиною та Директорією на Радомисльщині“ („Під гнітом німецького імперіялізму. 1918 рік на Київщині“. К. 1927). Шамрай С., „Київська козаччина 1855 р.“. (Записки Істор.-Філ. Відділу ВУАН, XX, 1928).

У Харкові за той-же час видано, здається, всього дві статті історично-статистичного змісту: Барвінський В., „Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні“ (Науковий Збірник Харк. н.-д. катедри історії української культури, № 2—3), Дм. Соловей, „Загальний історичний огляд вівчарства Полтавщини“ (Наукові Записки Харк. н.-д. катедри істор. укр. культури“, т. VI, Харків 1927). Ще видано одну більшу працю частково засновану й на історично-статистичному матеріялі — А. Пажитнова „Очерки по истории рабочего класса на Украине“ (без року видання) і праці соціяльно-політичного змісту з економічним історично-статистичним заоснуванням: Мірза-Авак'янц, „Селянські рухи 1902 року на Полтавщині“ (Червоний Шлях 1924), Шамрай С., „Хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 р. (там-же, 1925, IX), Горбань, „Гайдамаччина 1750 року“ (Науковий Збірник Харківськ. н.-д. катедри і. у. к., № 2—3, Харк. 1926) [1]), В. Качинський „Селянський рух на Україні в роки 1905—7, ч. I р. 1905“, М. Яворський „Нариси з історії революційної боротьби на Україні“. В Одесі видано,

[1]) До того в тім-же часопису „Червоний Шлях“ вміщено було критичні статті Оглобліна „Старовинна Українська фабрика“ (1905, VIII. З приводу праці Слабченка „Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны“, т. II), Слабченка „До методології історії робітничого класу“ (1927, V. З приводу праці Пажитнова: „Очерки по истории рабочего класса на Украине).

здається, одну статтю історично-статистичного змісту — М. Слабченко, „Два топографічні описи Полтавщини й Чернігівщини“ (Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки“, Одеса, 1927), і одну більшу працю, присвячену історії торговлі — Н. Букатевич, „Чумацтво на Україні (Од., 1928). У Кам'янці-Подільському видано, здається, одну статтю — Несе-ловського „Наймити та наймички на Поділлю в XVIII ст.“ (Записки Кам'янець-Подільського Інституту Нар. Освіти“, II, Кам'янець-Подільський, 1927). До місцевовизначної літератури належать юбілейні видання присвячені 1905 року. Найбільше має історично-статистичного з'ясувального матеріялу збірник браттів виданий у Києві, а значить поповнює літературу київську. З инших має оригінальну історично-статистичну розвідку, присвячену заводові збірник миколаївський, компіляційні пояснювальні історично-статистичні частини — збірники харківський і подільський [1]).

Вся ця численна література кількістю і якістю значно переважає видані за цей-же час історичні розвідки, засновані на правничому, господарсько-організаційному (не статистичному) чи хронікально-мемуарному матеріялі. Складається вона переважно з невеличких описових статтів, а то й таких, що переказують сировий матеріял. До розвідок з дослідним ухилом належать праці Барановича, Іванушкина, Клименка, Кравченка, Мірзи-Авак'янц, Пустовійта, Тищенка, Ткаченка, Шамрая, Федоренка, Ярошевича. З цих дослідного ухилу статтів треба відзначити нові методологічно „соціяльно-революційні“ розвідки з обґрунтуваннями історично-статистичними Мірзи-Авак'янц, Гермайзе, Глушка, Рибакова, Іванушкина, Шамрая, Качинського, Яворського. З їх праця Глушка є в економічній частині методологічно погіршене наслідування праці Мірзи-Авак'янц, — погіршене тому, що диференціюється людність неправдиво: козаків не виділено від селян, нема середньозаможних селян, економіка территорії повстань не виділена з усієї Чернігівщини, загально подані статистичні дані; вона не може вважатися за дослід; до-певна те саме стосується й до праці Шамрая про київську козаччину. Инші діляться на три категорії: після способу чинникового економічного обґрунтування рухів: одні ставлять революційний рух у залежність

---

[1]) „1905-й рік у Київі й на Київщині“, Київ 1926. Статті з історично-економічним з'ясуванням: Шингарьов, „Робітничий та професійний рух у Київі (1905—1907 р.р.), Іргізов, „Південно-російський машино-будівельний завод року 1905“; „1905, рік на Поділлі“ ч.ч. I, II, Вінниця 1925 Тут подаються несистематично статистичні відомості що-до заробітної платні, економічного становища селян. „1905 год в Харькове“ Харк. 1925. Тут, щоб з'ясувати умови революції 1905 р., подана статистика руху робітництва й розвитку промисловости, еміграції „русских“ робітників на Україну і розвиток харківської промисловости на підставі використаних компілятивно праць: Фін-Єнотоєвский (Современное хозяйство Россіи), Балабанов (Общественное движение, т. I), Туган-Барановський (Русская фабрика), Брант (Торгово-промышленный кризис), Гливиць (Жел. промышленность), Ванаг і Томсинський (Экономическое развитие России), Порш (Робітництво України). В збірникові „1905 годъ на Николаевщинѣ“ (Николаевъ, 1905) на основі історично-статистичного матеріялу написана стаття „Изъ исторіи Николаевскаго Судостроительнаго завода“ і з'ясовано економічне становище селянства Херсонщини.

від споживчих вимог людности (Мірза-Авак'янц, Горбань), другі — від виробничих (Яворський, Качинський, Гермайзе), треті — від тих і других (Рибаков і почасти Іванушкин). Стаття Козаченка про декабриста Волконського як господаря теж має ніби на меті звязати ідеологію з господарством. Проте в усіх цих розвідках звязують економіку з ідеологією автори механічно — більш рівнобіжно, ніж чинниково.

За досліди-монографії можуть уважатися праці Воблого, Оглобліна, Пажитнова, Гермайзе, Яворського, Качинського.

Організаційно-видавничий осередок мало не всієї історично-статистичної роботи є Історично-Філологічний та почасти Соціяльно-Економічний Відділ В. У. А. Н. Сами дослідні роботи виконують не планово, в різних комісіях цих відділів, особи, що працюють здебільшого в Київі та в різних містах України більше-менше звязано з дослідними осередками в Київі. Поруч з київською більше-менше значна робота виявлена в Харкові й Одесі. В Харкові видано чималу розвідку про історію робітничого руху, хоч не зовсім українсько-визначну, як це завважив М. Слабченко. В Одесі видано значну працю Букатевича, надто правда описово-компіляційну. Після революції в Одесі видано першу історію народнього господарства України від часів Хмельниччини до сучасної революції М. Слабченка. Цей монументальний завбільшки твір, виданий 1922—1926 рр., теж чималою мірою є заснований на історично-статистичному, переважно видрукуваному, матеріялі. Оскільки цього матеріялу було видано до часів великої імперіялістичної війни замало й до того здебільшого не відповідно до наукових вимог, то й праця М. Слабченка в її найважливіших частинах, дослідно-історично-статистичних, надто слаба й недовідна, ба навіть неправдива. Її можна вважати за спробу на дослідній практиці виявити всю вбогість виданих українських історично-статистичних господарського змісту матеріялів; проте-ж автор використовує не все видане. Розміщення частин, присвячених рухові людности й історії господарства, в Слабченковій праці відповідає тому, в якій мірі висвітлено ці два процеси в нашій передреволюційній історичній літературі. Найперше опрацьований був рух людности в звязку з її сільським економічним становищем. Його виявляє М. Слабченко в І-му томі своєї праці Натомість розміри частин Слабченкової праці, які присвячені рухові всієї людности й історії господарства, відповідають післяреволюційній зацікавленості цими двома процесами й галузями історичного знання: рухові людности приділено незначне місце в І-му томі, де він виявляється лиш у звязку з історією сільського господарства, а господарству промисловому, торговлі, державному господарству й фінансам без руху людности приділено 2-й, 3-й і 4-й томи. Ця „політика двох душ" зле одбилася на обох частинах: рух людности в звязку з її економічним становищем (подиференційованістю) виявлено побіжно, некритично і без використання чималої частини важливої літератури, а народнє й приватне господарство досліджені з великими про-

галинами через цілковиту неосвітленість їх у дотеперішній літературі, а разом і складність сучасної економічної „проблематики“ [1]).

Разом з працями М. Слабченка треба відзначити загально-історичні праці М. Яворського, в яких менше як у Слабченка, але все-ж звернено досить уваги на економічні процеси українського минулого. В хрестоматійного типу розвідці „Україна в добу капіталізму“ подано чимало взятого, на жаль, не з перводжерел, а з літературних відомостів історично-статистичного матеріялу. Автор не виділив цей матеріял з инших матеріялів, а так само не відмежував подань у літературних опрацюваннях від перводжерельних даних. Критики останніх немає. В инших своїх розвідках М. Яворський чинниково сполучає економіку з ідеологічними політичними і організаційними засобами різних клас українського народу. Це висовує потребу використовувати чималий історично-статистичний матеріял та насамперед встановити, відповідні методологічні правила дослідної праці, що може бути досягнене тільки в монографічних розвідках. Працю намітили й почасти розпочали деякі молодші харківські історики (Свидзинський, Шпунт).

Українська історична праця цілком несплановано й так-би мовити стихійно після революції пішла в бік найбільшої технічно-видавничої осередковости в Київі, методологічної „статистичности“, змістової господарськости й територіяльно-локальности, але всеукраїнського розгалуження. В усіх цих галузях було зроблено поступ такий, який тільки можливий був після матеріяльних умовин нашого часу. З цим, очевидячки, звязується і занепад місцево-визначних історично-статистичних досліджувань чернігівського, полтавського, катеринославського, кам'янець-подільського. Спричинилося до цього скасування в усіх цих відповідних містах губерніяльних осередків і нерозвинення окружних осередків до попереднього стану перших.

Польське історично-статистичне дослідження в цей час абсолютно й відносно підупадає. Що правда, історично-статистичне дослідження фільваркового і почасти ремісницько-міського господарства поширюється,

[1]) Слабченко, Організація народнього господарства України“, т. І, в 5 розділі виявляє рух людности почасти й диференційно. Він з'ясовує кількість людности окремих міст Полт. полку р. 1628 й за Макарієм, збезлюднення України підчас Руїни, зміну кількости людности за реєстрами та компутами в усіх полках 1649, 1650 р.р., а в лівобережних за ревізіями 1723, 1724, 1729, 1764 р.р. За останній рік подається кількість осіб чоловічої статі, а за перші тільки кількість дворів. М. С. виявляє також рух кількости людности в Київі 1685 р., 1727 р., 1731 р., 1748 р., 1763 р. 1795 р. За останній рік показано людности надзвичайно мало, але автор на це не зважає. Так само некритично подає кількості людности міст 1654, 1767, 1804 р.р. на підставі відомостів літературних. За 1724 р. подає ґрунтовні кількості людности по п'ятьох полках на підставі Кирилова „Цвѣтущее состояніе“... Відзначує зростання хоч і невеличке сільської людности, зупинене зростання міської людности (міста замінилися містечками). Доводить, що зріст людности в Київі в кінці XVIII ст. був незначний, а у деяких містечках Стародубщини й Чернігівщини 1749, 1771 р.р. вона навіть зменшилася. Цей загальмований рух людности чинниково звязує з пошесними хоробами, військовими розрухами, еконо-

але инші явища й процеси не досліджуються. Натомість зростає історія церковницька й урядово-організаційна [1]).

Надзвичайно зросла історично-статистична місцева й надто міськовизначна дослідна праця в Німеччині [2]). Але супроти цього зростання, а разом і так званого Шмолерівського напрямку історично-статистичних досліджень, зростає нехіть як серед частини істориків, так і соціологів. Надто формалістично-юридичний Oppenheimer уважає навіть усю цю літературу за зайвий для дослідження, непотрібний тягар. Навпаки, чимала частина істориків рішуче висловлюється за поширення такого дослідження. Bellow, оцінюючи працю Dopscha з її новими, значно відмінними супроти попередніх, поглядами на економічний стан і розвій ранньо-середньовічної Німеччини, доводить, що всі ці нові твердження можуть бути певні тільки після історично-статистичного дослідження окремих місцевостів Західньої Европи, а в розвідках заснованих не на їх чи на невеличкій їх кількості, як Dopsch'івська, вони будуть гіпотетично не точними.

У російській історичній літературі спостерегаємо, що історичнодослідна праця кількісно зростає супроти передреволюційного становища. Головно-ж відбулася якісна змінність: замість історично-статистично досліджувати сільське господарство й державний фісково-переписний матеріял, досліджують більше історію робітництва в спеціяльних для цього часописах („Архив по истории труда“). У Ленінграді було видано 1923—1924 рр. три томи праці Пажитнова „Положение рабочего класса в России“, присвяченої історії індустріяльного робітництва на всій території колишньої російської держави і чималою мірою заснованої на історично-статистичному матеріялі. У Москві було видано працю Шестакова „Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России“ присвячену історії сільсько-господарського робітництва на території колишньої російської держави. В обох цих працях виявляється й українське робітництво індустріяльне й сільсько-господарське, дарма що

мічними утисками, що спричинилися до зменшення приросту людности, блукання її й несталости осідку, врешті „нищетности“. М. Слабченко для з'ясування руху людности не використав чимало важливої літератури. До того він змішав економічно-професійний і демографічний рух людности, замість розмежувати джерела, методи, навіть завдання досліду того й того. Вчення про двір М. Слабченко вважає важливим і спеціяльно на йому спиняється, але не використовує значніших творів що-до цього вчення, наводить численні, різночасові й різномісцеві форми дворовстаткування, двороправовизначення й форми землеволодіння, не виявляючи при цьому ознайомлености навіть з літературною проблематикою питання. Звичайно, що після цього двір як статично так і динамічно лишився, не вияснений, а визначений був тільки загально.

[1]) Польських розвідок у київських книгозбірнях немає. Висновки роблю на підставі бібліографічних оглядів часопису „Kwartalnik Historyczny“. Можливо, що вони неповні, бо цей часопис всю українську історичну літературу, зараховуючи до польської, визначує її неповно з чималими прогалинами. Та сама неповнота, можливо, є і в огляді властиво польської історичної літератури.

[2]) Цієї літератури в Києві немає. Користуюся оглядами бібліографічним у часопису „Историк-Марксист“ і критично-бібліографічним в „Historische Zeitschrift“.

й без уваги на його особливості економічні та національно-культурні. Досліджують автори так само й кількість робітництва абсолютну та відносну. Але що-до цього аж до другої половини XIX ст. бракує матеріялу.

Відзначу ще розвій цілком нового історично-статистичного досліднйцтва в Білорусі після революції. Як українське в Київі, зосереджено воно в Менську назколо Інституту Білоруської Культури. Головним чином молоді білоруські історики досліджують історично-статистично окремі території, міста, містечки, сільське господарство (фільваркове)[1]). Старі історики склали дві загально-білоруські господарського змісту історично-статистичні праці: Пичета, „Исторія сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии" ч. I до конца XVI в. — мало оперта на історично-статистичному матеріялі, Довнар-Запольський, Народное хозяйство Белоруссии (1861—1914 г.г.) (Минск 1926) — оперта виключно на численному історично-статистичному матеріялі[2]).

Отож за наших часів маємо цілком иншу „відносність" історично-статистичної дослідної праці української, польської, німецької, російської, білоруської, як у період імперіялістично-військовий й передреволюційну добу. Зросла кількісно й розвинулася якісно змістовно українська, російська й білоруська історично-статистична праця, а підупала кількісно й якісно — абсолютно польська й відносно німецька. Можна здогадуватися, що численні місцево-визначні історичні досліди німецькі тепер куди більше засновані на культурно-побутовім матеріялі, замість історично-статистичного, як було в попередній добі. Не випадкова річ і те, що тут чуються голоси, які заперечують доцільність та корисність історично-статистичних дослідів. Треба так само відзначити більшу прихильність за наших часів серед німецьких істориків з соціологічним напрямком до правничого матеріялу та формалістичних узагальнюючих „типологізувань" громадянських звязків на його підставі. Історично-статистичні російські досліди, головно, присвячені робітництву й селянству. Творяться спеціяльні дослідні осередки для історично-статистичної робітниче-селянської самоусвідомної роботи. Так само встатковується, що правда, з меншими технічними засобами, чимала частина історично-статистичної роботи на Україні та в Білорусі. Отже історично-статистичне дослідництво має на меті вивчати селянські, ремісницькі та робітничі верстви, або навіть воно є засіб історичного самовизначування й самоусвідомлювання цих верстов. Представники цих громад найзручніше певно можуть не тільки змістовно а й формально методологічно правдиво наставити історично-статистичне дослідництво. Не можна вважати за методологічно відповідні завданням історичної науки всі дотеперішні праці, де історики використовували історично-статистичний матеріял за вимогами самої лиш статистичної методи, як це ми

---

[1]) Бібліографічний огляд подають „Запіскі адзелу гуманітарних навук, кніга 3. Працы кляси гісторії, т. II, Менск 1928.

[2]) Рецензія Курца — Записки Істор.-Філ. Від. УАН, т. X, 1927.

бачимо у німецьких дослідників Шмоллерівської школи. Такі вимоги ставив, як знаємо, в обов'язок історик Довнар-Запольський (а з російських істориків Веретенніков, Любович) і відповідно до цього написав свою останню працю з історії білоруського народнього господарства. За числами тут ми не бачимо конкретних, змінних й чинниково звязаних фактів. Такі досліди виконані, власне, за методами відповідними до матеріялів хронікального, мемуарного, правничого, урядового чи організаційно-господарського змісту. Тільки замість конкретних фактів, що визначають ці джерела, подаються загальні твердження на підставі статистично обрахованих чисел більше-менше ідеально-статичних. Щоб могти порівнювати такі числа в часовій послідовності й локальній відповідності, треба виконати попередню досить складну з'ясувальну роботу. Історик має числа не тільки кількісно порівнювати, а й якісно звязувати. Сама зміна кількости робітництва, коли не виявлено ввесь технічно-виробничий комплекс механічних і природніх умов з одного боку, споживчі народньо-господарчі обставини з другого, психо-фізичні й культурні індивідуальні якості робітників з третього, — не викриває нам, чи творче зростає, чи, знесилившись виснажившись занепадає господарча дійність певного виробництва. Але замало виявити числами всі відповідні чинності навіть у супроводі психо-фізичних з'ясувань, — треба розкрити сами числа, як витвір людського інтелекту й суспільної ідеології. Тільки після цієї попередньої роботи числа можна використовувати, як історичний, а не статистично-обраховний матеріял. Таку роботу потрапить виконати тільки досить численний і надто гармонійно сполучений колектив істориків, які не тільки можуть дати собі раду з історично-статистичним матеріялом, але й наочно спостерегати відповідні до нього явища. Реально давно минулих масових явищ зобразити не можна, і тут на допомогу стають речові залишки. Для того кожен історично-статистичний дослідник власне мусить наочно спостерегати, коли не сами відповідні до чисел масові речі, то їх сучасні, після більш чи менш довгого розвою, встановлені зразки. За неминуче потрібний коректив для дослідів мають бути дані соціології та порівняльної етнології й археології.

Всі технічні, організаційні й розумово-уявні умови історично-статистичного дослідження можуть бути досягнені тільки після великої суспільно-виховної роботи та ширення „історизму“ серед широких верстов людности. Тепер ми можемо тільки проспектувати на більше-менше далеке майбутнє необхідність такого стану історично-статистичного дослідництва. В сучасних умовах мусимо обмежуватися корективами до його переходових форм, що за них матеріял використовуємо не відповідно до методологічно-змістових вимог історичного дослідження. Тому головне завдання теперішнього мого корективу — зменшити цю невідповідність, з'ясовуючи головний історично-статистичний народньо-обраховний український матеріял XVIII ст. в його цілокупності й частинах, як витвір певного суспільного життя.

Основний український історично-статистичний матеріял XVIII ст. склався внаслідок народньо-господарчої дійности своєрідної української державної організації й використовувався від 50-х років на те, щоб з'ясувати економічне становище селянства. З погляду цілком инших державно-суспільних стосунків у звязку з розвитком змісту й форми нового дослідництва вимоги від цього матеріялу тепер ускладнилися: головно-ж треба виявити його з погляду суспільного українского життя XVIII ст. Безперечно, вже час, особливо в звязку з головним завданням, поруч з цим господарчого змісту й фіскового походження матеріялом, виявити й вивчити суто-демографічний та морально й культурно статистичний матеріял. Початки й цієї праці маємо в українській історіографії. Огляд цієї літератури, а так само відповідних матеріялів я теж доробив; проте вважаю, що дослідження й використання їх має бути об'єктом-завданням окремої самостійної праці. Переписний матеріял, що стосується до народнього господарства та виробництва й демографічний, звязаний з фізіологією та фізіографією, а далі з споживанням, мають відмежовуватися як завданнями, так і методами дослідчої роботи. Окремо має досліджуватися й історично-статистичний матеріял моральности чи ширше духової культури.

Свою теперішню працю я, беручи на увагу всю дотеперішню літературу, скеровую головне на з'ясування всіх переписів XVIII ст., окрім ревізії 1765—9 рр., що загалом її більше-менше вже з'ясовано й вона потрібує тільки критичних аналіз що-до окремих деталів. А втім ревізію 1765—9 рр. я досліджую й виявляю як еволюційну ланку всієї української переписної справи XVIII ст. Через засіб, головно, порівнювання конструкційного ревізії й на основі ревізійного діловодства виявляю суспільно-господарче значіння цього матеріялу. Культурно-освітню передумову ревізійного справування я не виявляю, — для цього потрібен окремий дослід; у розвідці про двір її буде з'ясовано разом з питанням про правдивість ревізійно-переписного матеріялу.

II. Формальний, конструкційний і суспільно-визначний огляд компутів та ревізій.

Перед сучасною українською історичною наукою стоїть одне з чергових важких завданнів — з'ясувати кількісний рух української людности, її економічних та культурних засобів у минулому на всім просторі розселення і в неперерваній течії з найдавніших часів до наших днів. Найперше мають бути розшукані й досліджені всі історично-статистичні матеріяли. Надто цінні з їх будуть ті, які дають просту й правдиву відповідь на питання, що ставлять сучасні суспільнознавчі вимоги. На жаль, минуле суспільно-державне життя не тільки таких матеріялів залишило мало, а й що глибше йдемо в минуле, тим точність і вірність їх підупадає, бо основні помірні обраховні одиниці не були твердо встановлені та тривалі: складачі статистичних обрахувань уживали їх здебільшого умовно та неодномірно. Найважче з'ясувати цю умовність та

встановити одномірність обраховних одиниць. Ці труднощі для українського історика куди більші через руйнації й змінності державного життя на Україні. Обрахування української людности протягом часу через руйнацію часто переривалися формально і змістовно, а через змінності цілком перейначувалися. Основні помірні одиниці мало того, що були неоднаковими, але не переходили еволюційно одна в одну, до того вони встановлялися часто в один і той-же час по різних частинах України в різних умовах суспільно-економічного життя та од кількох незалежних державних організацій. У XVIII ст. таких організацій на території України існувало чотири: польська для західньої, правобічної й литовської України, гетьманська для лівобічної, січова для запорізької, російська для слобідської й потім чорноморсько-кубанської України. Всі ці частини значно відмінялися як суспільно-економічними умовами, так і державно-організаційними засобами та вимогами, що-до обрахування людности.

Західньо-литовська й правобічна Україна належала до складу Речи Посполитої, що під цей час мала слабку державну центральну владу, і тому млявий обраховний центральний апарат. Урядова „статистика" людности в польській державі XVIII ст. стояла не вище, а може навіть нижче супроти її-ж XVI—XVII ст. ст. Натомість розвинулася „статистика приватно-власницька". Тому приватно-панський обраховний матеріял для цієї частини України у XVIII ст. має найбільшу вагу. Поруч з цим церковна організація провадила свою статистику людности й вона дає добірний матеріял для XVIII ст. Церковні метрики правобережної, західньої наддністрянської України, Холмщини й Підлясся дають головний демографічний історично-статистичний матеріял для XVIII, а почасти й XVII століття. З цього матеріялу відомі подільські уніятські метрики XVIII ст. Збережені в Кам'янець-Подільському мало не цілком, вони мають загально-українську вагу як з боку демографічного історично-статистичного, так і графічного.

Лівобічна Україна мала свою державну організацію з розвиненою центральною владою, яка з власної ініціятиви й почасти через домагання московсько-російської зверхньої державної організації старанно обраховувала людність. Брак упривилейованої панської верстви, яка в Росії й Польщі тоді економічно й правно піддала собі селянство й сама обраховувала його, та панування дрібної й середньої сільсько-господарчої й міської ремісницької промисловости на Україні ставили перед українською державною організацією важке завдання самій безпосередньо обраховувати людність. Тому урядова українська „статистика" у XVIII ст. стояла вище від російської й польської і навіть коли не перевищувала західньо-европейську, то дорівнювала їй.

Запорізька Січ у XVIII ст. пережила стільки змін, що архівних матеріялів мало лишилося. Не з'ясовано тут статистичне обрахування людности і відповідних матеріялів не досліджувано досі.

Слобідська та чорноморсько-кубанська Україна ввіходила до складу російського державного організму. Обраховний апарат російської держави у XVIII ст. був недосконалий. Правдивість і точність обрахувань

навіть у російських умовах була досить невеличка, а ще гірша вона була в умовах слобідсько-українського життя. Тому для цієї території історично-статистичний матеріял бідніший за гетьманську.

Отже історично-статистичне дослідження українського народу складне. Основний матеріял історично-статистичний для XVIII ст. дає нам українська гетьманська урядова організація. Частково цей матеріял вже досліджено, але в його суцільності не виявлено. Певна річ, його ми вважаємо за частковий для цілої України, що цілу територію її він не охоплює; дослід її потрібує розшуків історично-статистичних матеріялів в архівосховищах мало приступних для нас.

Найбільшу методологічну вагу має історично-статистичний матеріял, що створила його українська державна організація в XVIII столітті. Він дає не тільки найточніше з усіх попередніх і найповніше обрахування української людности, але й є відображення суспільно-господарчого життя України. Для деяких суспільних процесів цей матеріял має загально-наукове значіння.

Українська урядова організація свої обрахування людности виконувала через періодичні описи. Найбільш використано й досліджено останній незакінчений перепис 1765—9 рр. Попередні переписи не досліджені й мало використані.

Переписи української людности в XVIII в., так зв. „Ревѣзіи“, „вѣдѣнія“, „компуты“ були дуже численні і мали складну історію.

Козацька військова організація ще за польських часів виробила спосіб реєстрації свого складу — службово-визначний. В часи козацької революції був складений такий особовий реєстр козаків. Після приєднання до Москви з ініціятиви останньої були уряджені два переписи 1654, 1666 р. Обидва переписи основувалися на системі реєстрування господарчих одиниць з поділом їх на суспільно-господарчі розряди. Перший перепис охоплює найширшу територію право- і лівобічної України і реєструє людність з поділом на дві суспільні категорії козаків та міщан, другий перепис перераховує людність тільки лівобічної України й стосується до самого міщанства з поділом його на три маєткові категорії. Отже спосіб обраховувати людність є цілком відмінний від тогочасних — польського й московського. Його, очевидячки, виконали місцевими українськими урядовими засобами відповідно до суспільно-економічного складу людности. Тому ці перші переписи вкупі з козацькими реєстрами ще польських часів можна звязувати з пізнішими переписами XVIII в., що почали складатися після довгої перерви підчас Руїни.

Увесь архівний матеріял, що залишила українська урядова організація по скасуванні Гетьманщини, звезено було до Чернігова. Зберігся список цього матеріялу, що опублікував Рагозін. Серед 753.558 актів різного змісту було й 149 ревізій, а саме: „ревизіи и компуты о казакахъ и другого званія людяхъ полковъ Нѣжинскаго съ1731 по 1750 годъ книгъ— 13, Стародубскаго 1723 года книга — 1, Лубенскаго съ 1729 по 1752 годъ книгъ — 9, Прилуцкаго съ 1713 по 1741 годъ книгъ — 12, Миргородскаго съ 1723 по 1757 годъ книгъ — 15, Переяславскаго съ 1723 по 1757 годъ

книгъ — 24, Кіевскаго съ 1723 по 1757 годъ книгъ — 5, Гадяцкаго съ 1723 по 1757 годъ книгъ — 20, Черниговскаго съ 1690 по 1757 годъ книгъ — 24, Полтавскаго съ 1721 по 1765 годъ книгъ — 26". Правдивість цього списку проблематична, бо тепер є книжки, які не поввіходили до його.

Є ще список книжок приставлених для ревізійної комісії 1765—69 рр.:

1712 р.—Компут Лубенського полку.

1713 р.—Ревізія Полку Прилуцького, Компут Полку Чернігівського.

1721 р.—Компут Полку Полтавського козаків і посполитих.

1723 р.—Ревізія всіх 10 полків.

1726 р.—Список козаків і посполитих полків Чернігівського і Переяславського. Список козаків полку Переяславського на лінії й ревізія посполитих.

1730—31 рр.—Ревізії Полку Ніженського, три: дві козаків, третя козаків і посполитих. Ревізії инших 9 полків.

1732 р.—Ревізії всіх полків.

1734 р.—По дві ревізії Миргородського полку, инших по одній.

1735 р.—По дві ревізії Полку Переяславського, Стародубського, Полтавського, инших по одній.

1736 р.—Відомості виборних козаків Гадяцького, Полтавського, Чернігівського, Ніженського, Переяславського, Прилуцького, Миргородського, Київського. Списокъ „о выборныхъ козакахъ 20000 число, наряженихъ въ полку Кіев. одна. Того-жъ 1736 р. ревизія полку: Переяславск. Кіевск. двѣ, Стародуб., Полтавск., Черниг., Гадяцк., Нѣжинск. по одной".

1737 р.—Ревізії всіх 10 полків.

1738 р.—Ревізії всіх 10 полків.

1739 р.—Ревізії всіх 10 полків.

1740 р.—Ревізії по „двѣ" всіх полків, а Полтавського — три. 2 компути виборних козаків Чернігівського полку. По дві ревізії Миргородського, Переяславського, Чернігівського, Прилуцького, і по одній Лубенського, Київського, Полтавського, Гадяцького і Ніженського старшини, виборних козаків „артилерійских".

1743 р.—Ревізії полків Переяславського, Прилуцького, Полтавського, Гадяцького по три, Чернігівського — одна, инших по дві.

1746 р.—Ревізії Полку Лубенського чотири і по одній Стародубського, Прилуцького, Миргородського, Ніженського.

1748 р.—Ревізії 10 полків.

1751 р.—Ревізії 10 полків.

1752 р.—Ревізії 10 полків.

1755 на 1756 р.—Ревізії 10 полків і дві Стародубського полку.

1763—64 рр. Ревізії козаків і посполитих усіх полків, відомості про козаків і посполитих [1]).

---

[1]) „Отчетъ о занятіяхъ слушателя Археологическаго Института Н. П. Рагозина по приведенію въ порядокъ дѣлъ бывшей Малороссійской коллегіи, принадлежащихъ Историко-Филологическому обществу при Харьковскомъ Университетѣ (Сборникъ Археологическаго Института т. V, сс. 9, 10) М. 1886; Максимовичъ, „Дѣятельность Румянцева по управленію Малороссіей" сс. 220.

Були приставлені повні комплекти ревізійних книжок усіх полків за рр. 1723, 1730—31, 1732, 1734, 1735, 1737, 1738, 1739, 1740, 1743, 1748, 1751, 1752, 1755—56, 1763—64. Деяких полків книжок ревізійних було по кілька за один рік. З другого списку двох компутів Лубенського полку 1712 р. і Прилуцького 1713 р. немає в переписові звезених до Чернігова книжок, і вони можливо за цей час загинули.

Кількість ревізійних книжок, що збереглися для нас, значно менша від списаних за Рум'янцева. Частина книг певно загинула, частину були розібрали приватні особи, а від них нарешті дещо перепало українським архівним установам, а дещо московським. Тепер ревізійні книги переховуються в Харкові (Центральний Історичний Архів), Київі (Архів Давніх Актів, Книгозбірня Київського ІНО, Рукописний відділ Всенародньої Бібліотеки України), Чернігові (Історичний Архів), Ленінграді (Академія Наук), Москві (колишній Рум'янцівський музей, тепер Бібліотека імени Леніна), Конотіпському музеєві; частина їх певно знаходилася і знаходиться в архівних фондах Полтавської й Київської Казенних Палат. За браком потрібних коштів не було змоги виявити в російських архівосховищах ревізійний матеріял. Думаємо, що його не багато. Отже більшу частину збереженого досі виявив я по вищезгаданих архівосховищах і на підставі цього кількість ревізійних книжок і компутів з'ясовується в таблиці (с. 151)[1]).

Окрім цих книжок у Чернігівському Історичному архіві є такі книги ревізій 1764 і 1782 рр.

Ревізія 1764 р.: 1) Київського полку посполитих у сотнях Козелецькій, Остерській, Моровській, козаків у сотнях Козелецькій, Остерській, Моровській, Олішевській, Мринській, Кобизькій, Бобровицькій, Гоголівській, Баришпільській, Київській, козаків і посполитих — Носівській, Мринській, міст — Козельця, Київа, 2) Стародубського полку посполитих у сотнях першій і другій полковій, Новоміській, Топальській, Ропській волості, Розкольницькій волості, Шептаківській волості, сотнях Новгородській, Погарській, першій і другій Почепській, Мглинській, козаків у сотнях — Новгородській, Погарській, Бакланській, першій і другій Почепській, Мглинській, першій і другій полковій, Новоміській, Топальській, Шептаківській, 3) полку Чернігівського посполитих у сотнях — полковій, Білоуській, Вибельській, Слабинській, Любецькій, Рогищенській, Городницькій, Седневській, Березенській, Столинській, Синявській, Менській, Киселівській, Сосницькій, Волинській, Понорницькій, козаків у сотнях — Березенській, Столинській, Менській, Синявській, Киселівській, Сосницькій, Волинській, Понорницькій, Полковій, Білоуській, Вибельській, Слабенській, Любецькій, Рогищенській, Городниць-

[1]) Скорочення читаються: ЦА — Харківський Центральний Історичний Архів, АК — Археографічна Комісія, що збірка її зберегається в Київському Архіві Давніх Актів, РЛ — рукописи Лазаревського, що зберегаються в Бібліотеці Київського ІНО, НБ — Всенароднья Бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук у Київі, ЧА — Чернігівський Історичний Архів, КМ—Конотіпський музей.

кій, Седневській, 4) полку Ніженського — посполитих у сотнях Конотіпській, Коропській, Воронізькій, Кролевецькій, Ямпільській, Глухівській, Полковій, Івангородській, Зіньківській, Прохорській, Веркіївській, Дівицькій, Борзенській, Бахматській, Батуринській, Шаповалівській, Попівській, Новомлинській, козаків — Глухівській, Ямпільській, Воронізькій, Коропській, Батуринській, Новомлинській, Бахматській, Попівській, Кролевецькій, Конотіпській, Полковій, Веркіївській, Заньковецькій,

Роки \ Полки	Гадяцький	Київський	Лубенський	Миргородський	Ніженський	Переяславський	Прилуцький	Стародубський	Чернігівський	Полтавський	Всіх
1713	—	—	—	—	—	—	1(АК)	—	1(ЧА)	—	2
1718	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1(РЛ)	1
1721	—	—	—	—	—	—	—	-	—	1(РЛ)	1
1723	1(АК)	1(АК)	—	1(РЛ)	-	—	—	1(АК)	1(АК)	1(НБ)	6
1726	—	—	—	—	—	1(РЛ)	—	—	—	—	1
1729	—	—	—	1(ЦА)	—	1(ЦА)	—	—	1(ЦА)	—	3
1731	1(ЦА)	—	—	1(ЧА)	—	1(ЦА)	1(РЛ)	—	—	1(НБ)	5
1732	1(ЧА)	1(КМ)	—	—	—	1(ЦА)	1(ЦА)	—	2(ЦАКМ)	2(РЛНБ)	8
1734	1(ЧА)	—	—	—	—	—	1(ЦА)	—	—	—	2
1735	1(АК)	—	1(АК)	-	1(АК)	1(ЦА)	1(АК	—	1(АК)	2(ЦААК)	8
1736	1(РЛ)	—	--	1(РЛ)	1(РЛ)	1(ЦА)	—	—	—	—	4
1737	1(ЦА)	—	—	—	—	1(ЦА)	1(ЦА)	—	—	1(ЧА)	4
1738	1(ЦА)	—	—	1(ЧА)	1(ЧА)	1(ЦА)	—	—	1(ЦА)	1(ЧА)	6
1739	1(ЦА)	—	—	1(ЦА)	—	1(ЦА)	1(ЦА)	—	1(ЧА)	—	5
1740	2(ЦА)	—	—	—	—	1(ЦА)	1(РЛ)	1(ЦА)	3(ЦА)	1(ЧА)	9
1741	1(ЦА)	—	—	1(ЦА)	—	1(ЦА)	—	—	—	—	3
1743	1(ЦА)	—	1(ЦА)	—	—	2(ЦА)	—	—	1(ЦА)	1(ЦА)	6
1745	2(ЦА)	—	1(ЦА)	—	—	—	—	—	—	—	3
1747	—	—	1(ЧА)	—	1(ЦА)	—	—	—	—	—	2
1748	1(ЦА)	—	—	—	—	2(ЦА)	1(ЦА)	—	—	—	4
1750	1(ЦА)	—	—	—	—	1(ЦА)	—	—	—	—	2
1751	—	—	—	—	—	—	—	—	1(ЧА)	—	1
1752	1(ЧА)	—	—	1(ЦА)	—	1(ЦА)	—	—	—	1(ЧА)	4
1755	1(ЧА)	—	—	—	—	—	—	1(ЦА)	1(ЧА)	1(ЧА)	3
1756	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1(ЧА)	1
1757	—	1(ЦА)	—	—	—	—	—	—	—	—	1
											95

Дівицькій, Прохорській, Івангородській, першій і другій Борзенській, Шаповалівській.

Ревізькі сказки 1782 р.

М. Борзни козаків Борзенського повіту, селян Борзенського повіту, м. Глухова і Глухівського повіту, м. Городні, селян Городнянського повіту, козаків Городнянського повіту, м. Козельця і Козелецького повіту, Козелецького й Остерського повіту, Конотіпського повіту селян, козаків, духівництва, м. Конотопа, Кролевецького повіту селян, козаків, різночинців і духівництва м. Кролевця, Коропського повіту козаків, селян і духівництва м. Коропа. Мглинського повіту селян і козаків м. Мглина, Новгород-Сіверського повіту духівництва, селян і козаків м. Новгород-Сіверськ., Київо-Печерської Лаври, маєтностів Новгород-Сіверського, Суразького й Конотіпського повітів, Новоміського повіту й Новоміської слободи, Ніженського повіту селян, козаків м. Ніженя, Остерського повіту селян, м. Остра, Погарського повіту державних селян і козаків, селян і духівництва м. Погара, Прилуцького повіту, Стародубського повіту м. Стародуба, Стародубського повіту власницьких селян, Сосницького повіту м. Сосниці, Суразького повіту духівництва, розкольників, м. Суража міщан, козаків і селян, Слободи, Чернігівського повіту козаків, селян, духівництва, м. Чернігова, Березенського повіту козаків, селян м. Березного.

Маємо тепер отже фрагменти переписів 1690, 9 рр., компути, ревізійні книжки: 1713 р. двох полків, 1718 р. одного полку, 1721 р. одного полку, 1723 р. шістьох полків, 1726 р. одного полку, 1729 р. трьох полків, 1731 р. п'ятьох полків, 1732 р. п'ятьох полків, 1734 р. двох полків, 1735 р. восьмох полків, 1736 р. чотирьох полків, 1737 р. чотирьох полків, 1738 р. шістьох полків, 1739 р. п'ятьох полків, 1740 р. дев'ятьох полків, 1741 р. трьох полків, 1743 р. шістьох полків, 1745 р. трьох полків, 1747 р. двох полків, 1748 р. чотирьох полків, 1750 р. двох полків, 1751 р. одного полку, 1752 р. чотирьох полків, 1755 р. трьох полків, 1756 р. одного полку, 1757 р. одного полку, 1764 р. чотирьох полків, 1782 р. шіснацятьох повітів. Жаден рік не має повного комплекту для всіх полків. Порівняння нашого списку з списком XVIII ст. вказує, що загинуло всього 62 книжки. Загинуло певно більше, бо в списку складеному у XVIII в. немає однієї книжки Стародубського полку і книги 1718 р. Полтавського полку, які дійшли до нас, і значить не всі книжки були перевезені до Чернігова, частина їх могла залишитися на місцях і збирачі взяли їх прямо там, де вони переховувалися перед перевезенням до Чернігова.

Добу, коли знищено ревізійні матеріяли, важко встановити. Можливо, що чимало книжок загинуло перед звезенням до Чернігова підчас пожеж, другу частину знищено вже згодом, коли масами руйновано українські архівні матеріяли протягом XIX ст. Загинуло багато, коли зважимо, що переписи уряджувалися в 1713, 1718, 20, 21, 23, 29—52, 55, 57, 64, 65—9, 82 рр. для всіх полків, а в деякі роки для окремих ще додатково для перевірки, як складалися книги.

Збереглася, отже, невеличка частина матеріялу; в окремі роки для численних полків не маємо книг від 2 до 8.

Ревізійні книги складалися в полкових канцеляріях і були частиною полкових архівів. Звідси їх передавали в сотенні управління та в Генеральну Військову Канцелярію. Тут на їх підставі вираховувано кількість людности всіх полків. Маємо обрахунки ті, які збереглося за рр. 1729, 1751, 1753, 1764. Обрахувань людности за 1764 р. збереглося двоє: дворів і чоловічої стати душ. Останнє було складено 1782 р. на вимогу Рум'янцева. Окрім цих збереглося обрахування всієї людности, що присягала Лизаветі. Ці обрахування важко перевірити, бо чимало полкових ревізійних книжок за відповідні роки втрачено. Полкових ревізійних книжок ми так само не можемо перевірити, бо знищено мало не все чорнове сотенне діловодство та всі поселенні й міські переписи, що на їх підставі складалися полкові книги. Досі пощастило, окрім тих сотенних списків, що дослідила Радакова, знайти переписи Чернігова, Кобеляцької й Нехворощанської сотень Полтавського полку, Ірклїївської, Кропив'янської, Піщанської сотень Переяславського полку 1752 р., Баришівської сотні Переясл. полку 1755 р.

Через розпорошеність архіву звезеного за Рум'янцева до Чернігова, а ще раніше полкових, сотенних та Генеральної Канцелярії архівів, не пощастило знайти суцільного ревізійного справування, окрім справування 1764 року й то, на жаль, без початкової частини. Для попередніх ревізій знайдено тільки деякі адміністраційні справи. Позверховой й почасти неправдиво складений опис справ так званого „Чернігівського відділу“ Харківського Центрального Історичного Архіву надто утруднював розшук справування й дуже можливо, що дальша розшукна робота в цьому напрямкові дасть позитивніші наслідки.

На те, щоб з'ясувати формально-конструкційні й суспільно-визначні елементи компутів-ревізій, відомостів у літературі можна знайти небагато. Почасти з'ясовано, надто останніми часами у працях Л. Окиншевича, центральне гетьманське урядування, але й то найменше що-до його громадсько-визначних з одного і канцелярсько-писарських технічних засобів з другого боку. Що-до нижчих установ, то в давній літературі маємо вказівки на їх головне в працях Лазаревського. Але тут теж техніка й форма урядування досліджена мало: автор головне зважає на надуживання урядовців, а не на їх звичайне справування[1]). Тільки безпосередньо ми можемо зробити висновок, що сотенне урядування засновувалося на активній участі значніших козаків і було допевна колегіяльним, повільно втрачаючи цей свій елемент. До того-ж значкові товариші з громадсько-репрезентативних перетворювалися в урядниче-начальницькі елементи. Такі самі основи мало й полкове урядування з тою-ж зміною стану військових товаришів.

---

[1]) Окрім „Описів“, розглянених в огляді української історично-статистичної праці, посередні вказівки дають „Сотники“ — („Русскій Архивъ 1873 р.), окремі завваження „Люди Старой Малороссіи“ і дещо — „Павелъ Полуботокъ“ — (Русскій Архивъ 1880).

М. Слабченко в монографії „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи" з'ясовує урядову організацію та почасти суспільно-економічні функції полку. Організація полку, уряди та їх справування, — головніші питання праці — М. Слабченко досліджує не історично-генетично й еволюційно, а головно формально-юридично. Суспільство, що створило полкову організацію, не з'ясовано зовсім. Мало з'ясована сотенна канцелярія, як орган полкової організації, — той низовий апарат, що давав можливість сполучатися численній масі козацтва політично повноправного, а економічно самостійного. Історичні властивості полку, що одрізняють його від попередніх і пізніших та й сучасних нам адміністративних урядових установ, мало з'ясовані. Саме козацтво та його старшина, як пануючі верстви визначені занадто загально. Щоб глибше й змістовніше дослідити козацтво та старшину, треба-б звернутися до тих основних клітинок, що їх за Гетьманщини було вільно згромаджено й на громадянськи-організаційних основах підпорядковано зверхнім урядам сотенному й полковому. Вся сума регламентаційно-громадських засобів належала самому козацтву й міщанству, виконували її низові основні організації — курені, цехи, потім громади, ратуші, магістрати, — їх не з'ясовано у Слабченка. Мало з'ясовані з громадсько-репрезентативного боку і канцелярсько-технічного також ратушне й магдебурзьке урядування. Взаємовідносини цих усіх урядів зовсім не досліджені як динамічно, так почасти й статично.

Найважливіші висновки з праці М. Слабченка будуть такі. Від другої чверти XVIII ст. зверхня урядова організація сотенна й полкова починають відриватися від низової та бюрократизуватися. Але все-ж основні свої справи ревізування й суду без низових вони не могли виконувати; відриваючись технічно, — урядово разом з тим мусіли ці справи вдосконалювати й розвивати, щоб мати можливість не особистими зносинами, а бюрократичними засобами визначити становище людности та регулювати її взаємовідносини. Тим-то розвинулися ревізії, як спільна справа полкових канцелярій, сотенних і курінних громадських та ратушних організацій з одного боку й приватно-власницьких закладів з другого.

Що-до техніки самих ревізій, то М. Слабченко не виявляє її, як частину роботи полкової канцелярії, а тільки як засіб, щоб визначити склад полку. Бувши логічно послідовним, М. Слабченко, принаймні для першої доби, до 20-х років, полкового урядування, мусів-би з'ясувати цей засіб, як самовизначно-громадський, тоб-то функціонально звязати його коли не з курінним, то принаймні з полковим чи сотенним урядами. Але на цю добу Слабченко зважав найменше.

Полкове ревізійне справування М. Слабченко з'ясовує так: „Полкъ, какъ военная единица, дѣлился на пѣхоту и конницу (поклик. Исторія Русовъ, 16); число той и другой вносилось въ особыя списки-компуты. До Вельяминова списки составлялись неисправно. А съ 1723 г. сравнительно достаточно хорошо. Съ цѣлью составленія компутовъ въ каждый полкъ назначено было по два бунчуковыхъ и по 2 ревизора, кото-

рые и составляли (отъ обознаго) списокъ по сотнямъ и куренямъ, козацкимъ родамъ, зажиточности и роду службы. Въ эти же списки вносились и лица другихъ сословій, какъ отыскивавшія свое козачество, такъ и вообще посполитые (покл. „Рус. Арх.“ 1880, I, 186, „Зап. Наук. Тов.“ XIII і ст. Н. Василенка за різні роки в „Кіев. Ст.“) [1].

Основне тут — з'ясування ревізії 1723 р., як справи централістсько-бюрократичної, виконуваної підо впливом агента російського уряду Вельямінова. Що-до ревізування після 1723-го року, то М. Слабченко його не досліджує. Він тільки визначає зміни основ його за гетьмана Апостола після розділу козаків на виборних і підпомічників. Цю зміну він теж з'ясовує як акт бюрократично-централістичний, що стався в супроводі канцелярського підпорядкування полкових і сотенних урядів Генеральній Канцелярії [2]. Але особливо М. Слабченко виявляє бюрократичну централізованість ревізійного справування в містах. „На этомъ смотрителѣ (міщан) лежала обязанность составлять мѣщанскіе компуты. Такія дѣла лежали собственно на полковыхъ канцеляріяхъ, но смотритель свои списки представлялъ прямо въ Коллегію, слѣдовательно полковой канцеляріи подчиненъ не былъ“ [3]. На підставі цього перенесення ревізійного справування до центральних установ, а так само того, що взагалі, з'ясовуючи різні справи полкового й сотенних та ратушних магістратських урядів, М. Слабченко не завважує ревізійне справування, можна скласти уявління про те, ніби виконувано ревізійне переписування в центральній гетьманській урядовій організації. Свідомо чи несвідомо на цьому стоїть М. Слабченко в розвідці про український полк, дотримуючись погляду О. Лазаревського який уважав, що ревізію 1723 року організував Вельямінов за наказом од Сенату [4].

Організацію опису Гетьманської України 1765 — 9 рр. докладно висвітлено в праці Максимовича. Принагідно й побіжно він одзначує й попереднє українське ревізійне справування та наводить зразки переписів. Максимович гадає, що ревізії виконували спеціяльно призначені в Генеральній Військовій Канцелярії чи Колегії ревізори, збираючи відомості від козацьких урядовців та управителів або розпитуючи саму людність. Останнього способу вжито в ревізії 1765—9 рр., а перед тим його реально, здається, не вживали, дарма що принципово припускали. Після 1765 — 9 рр. ревізії виконували, тільки перевіряючи відомості урядовців та власників. Максимович докладно дослідив процес виконання ревізії 1765—9 рр. у різних полках на підставі однакової для всіх даної од Рум'янцева інструкції. Формально однакове ревізування в усіх полках, змістом одрізнялося залежно від особи російських штаб-офіцерів.

---

[1]) М. Слабченко, „Малорусскій полкъ...“ с. 181, Од. 1909.

[2]) „Полковая и сотенная власти обязывались прислать относительно выборныхъ въ Генеральную канцелярію самыя подробныя свѣдѣнія“, с. 184. Справді-ж цей розділ установлений після гетьмана Д. Апостола.

[3]) Малор. п., с. 132.

[4]) А. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ („Русскій Архивъ“ 1880, 186, 187) був для М. Слабченка головне джерело.

Максимович нічого не каже про взаємини Генеральної Військової Канцелярії й Колегії в справі призначення ревізорів, установлення того чи иншого способу збирання й перевіряння відомостів, інструктування й керування ревізіями. Всі ці організаційно-правні засади ревізійного справування були важливі, як це з'ясовує в ревізії 1765—9 рр. сам Максимович.

Формально з'ясовували частини ревізії 1765—9 рр. тільки Червинський, Ковба й Федоренко, порівнюючи чорнові та чистові списки. Техніки письма, писарських засобів вони не торкнулися. У пореволюційній літературі торкнувся ревізійного справування М. Слабченко в 4-м томі „Організації народнього господарства України" в звязку з фісковою організацією Гетьманщини (Організація господарства України, т. IV, 128). М. Слабченко про ревізії пише так: „и такие списки (що за списки — невідомо. *П. К.*) в XVIII ст. заменялись периодическими ревизиями, которые имели целью установить точное число лиц, несших тягло, и уравнять обложение. Если „Лейстры" Сомка („мітичні" поки-що. *П. К.*) были именными, то переписи составлялись по дворам. С 1718 г., фактически же с 1724 г., привлечен был сюда и момент индивидуальный". Тут М. Слабченко покликається на працю Чечуліна „Очерки истории рус. финансов", сс. 114—115, і пише далі: „Однако ревизии на практике имели и весьма отрицательную сторону в том смысле, что они формально являлись источником закрепощения посполитых крестьян (покликання на Семевського — Крестьяне въ царст. Екатерины II), правда, при ревизиях предоставлялось право подачи жалобы на неправильное привлечение в число невольных. Но им пользоваться могло только козачество, как привилегированная группа населения Гетманщины, да и то без успеха. Волокита канцелярий, множественность инстанций, дороговизна процесса, пестрота законодательных распоряжений, крайний недостаток в деньгах — все эти обстоятельства отнюдь не благоприятствовали задержанию процесса закрепощения свободного крестьянства и, по признанию Екатерины, служили „к великому отягощению и скудности народной", тем более, что самое совершение ревизий ложилось на крестьянские массы новым налогом — мужики давали не только натуру, но и деньги по 2—5 коп. на канцелярские расходы. Положение ратушных крестьян не облегчилось и после обращения их в казенные" (ibid. с. 129).

М. Слабченко, як Катерина II й російські дослідники Чечулін та Семевський, мало розуміє утворений через козацьку революцію гетьмансько-козацький уряд, звязані з їм ревізії; обвинувачуючи деяких українських дослідників двору в залежності од російських поглядів, Слабченко сам дивився крізь ті-ж окуляри. А втім, в иншому місці 4-го тому своєї праці М. Слабченко самостійно виявляє ревізії, дарма що й не каже нічого нового супроти своїх попередніх тверджень. Виявлення це зроблено на підставі особистого обізнання М. С. з оригіналами чотирьох ревізійних книг (Прилуцького полку 1732, 9 рр. Переяславського — 1739 р., Гадяцького — 1743 р.), що їхні підрахування використав він у 4-му томі. Незначність цих книг у порівнянні з усіма иншими добре розумів М. С. і тому його виявлення, з претенсією на з'ясування, зфор-

муловано дуже загально. „Расположение консистентов“ производилось согласно данных, заключавшихся в ревизионных полковых книгах. Ревизионные книги велись от одной до другой ревизии населения Гетманщины. Составлялись они по сотням, с поименованием в них всех местечек, сел, хуторов, и поименным перечислением жителей, их социального состава, занятий и степени зажиточности, а также с указанием наличности или отсутствия данного обывателя, иногда при этом определялся наряд от населения на работы. Помимо того, в книгах имелись статистические таблицы по крупным административным единицам, что облегчало представителям власти в значительной мере всякого рода разверстки“ (с. 171). Тут бачимо певну суперечність першій гадці, але відзначено регулярність ревізії, хоч і не виявлено приблизної кількости ревізій, їх взаємних різниць, порядку виконання ревізій, яких верстов людности і в якій мірі вони торкалися. Отож і в новій праці М. Слабченка, що має чимало використаного ревізійно-обраховного матеріялу, саме це джерело виявлено, як і раніше, тільки частково, хоч і точніш.

Зміст ревізій почасти використаний, як знаємо, у працях Лазаревського, Радакової й трохи Максимовича, чернігівських статистиків, Лучицького, Багалія, Ковби, Федоренка, Романовського, Ткаченка, Мандзюка, Шамрая; всі вони мало визначують ревізійне справування. О. Лазаревський дає відомості про зміст ревізії Прилуцького полку 1713 року й використовує їх. Він зазначує, що ревізія 1713 року переписує тільки посполітство, а козаків вписували, певно, в компути. На тій підставі, що в ревізії 1713-го року переписані господарі з кількістю худоби кожного, як найціннішого їхнього майна, Лазаревський гадає про подібність її переписові людности України 1666 р. [1]). Загальніше визначено в инших працях Лазаревського, так само Радакової й Максимовича зміст ревізій 30—50-х років, без одзначення його різниці в окремих полках. Найбільше відзначено й виявлено зміст опису 1765—9 рр. теж у загальних рисах, що-ж до окремішностів місцевих, то вони й тут мало з'ясовані. Встановлено головно різницю міри землі, що вживали складачі опису. В Стародубському полку ревізори 1765—9 рр. вирахували землю або в тодішніх місцевих мірах (чвертках, третинках, четвертях, шостках, пляцах), або в пудах висіву. Ці місцеві міри були неоднакові в різних селах [2]). У Чернігівськім полку орну землю мало не в усіх селах показано в четвертях або чвертках. Ревізори, переводячи ці місцеві міри на десятини, рахували четверті різно: 1760 кв. сж., 2400 к. с., 1800 к. с., 2125 к. с., 2929 к. с. [3]).

Всі дослідники або зовсім не ставили питання про те, яке завдання мав на оці уряд, складаючи ревізії, або коли й ставили, то звязували його з політично-фінансовими потребами й відокремлювали цілком від

---

[1]) А. Лазаревскій, „Описаніе Старой Малороссіи“, т. III, Полкъ Прилуцкій, с. III.

[2]) Филимоновъ, Румянцевская Генеральная опись Суражскаго уѣзда, Вятка, 1888, с. I.

[3]) Матеріалы для оцѣнки земельныхъ угодій Черниговской губ., т. XIV. 80.

змісту ревізій, використовуючи тільки частину останнього, щоб дослідити соціяльно-диференційні процеси. Коли-ж хто з дослідників одзначав инші, негосподарчі відомості ревізій, наприклад, Лазаревський — школи — то знов-таки механічно вибирав їх частково звідти, не зупиняючись над їхнім значінням. Виразне є таке „механічне й формалістичне“ використання ревізійного змісту в останній розвідці М. Слабченка, надто в 4-му томі, де досліджено, між иншим, і фісково-фінансову організацію Гетьманщини. Здавалося-б, зміст ревізій мав стати для автора за одне з головних джерел та об'єктів критичного виявлення. А тимчасом М. Слабченко, відкидаючи фіскове обкладання землі до 1752 р., зовсім уневажнює ревізії й їхній зміст. У його фісково-фінансових концепціях цьому матеріялові немає місця. Основна причина та, що концепції свої про XVIII ст. М. Слабченко будує за фісковими зразками кінця XIX й початку XX ст. [1]). Після всіх дотеперішніх дослідів ревізійне справування виявляється переважно своїм змістом.

Супровідний лист Прилуцького полковника до ревізії 1731 р. встановлює такий формуляр ревізійного справування: 1) наказ та інструкція генеральної канцелярії, 2) наказ та інструкція полкової канцелярії, 3) переписи власників дворів та їхнього майна, що складали для сотні чи кожного селища городові, курінні отамани, державці сіл, посідачі сіл, або їхні прикажчики, та перевірчі списки людности ревізорів, 4) сотенні списки осіб поділених на кілька розрядів відповідно до їх суспільно-економічного стану, з коротким відзначенням кількости у бідніших їх худоби, з підсумками людности цілої сотні, 5) полкові книги, що складалися з сотенних ревізорських переписів та підрахувань людности цілого полку, які звалися „перечневыми табелями“ (Лазаревскій „Описаніе старой Малороссіи“, т. III с. XI). З'ясовано частково й поверхово різноманітність ревізійного формуляру у різних полках за різні роки в звязку з неоднаковими формами землепомірности. З усього ревізійного справування найменш виявлено, а так само й збереглося сотенне справування й зовсім не збереглося поселенне чи покурінне. Невеличку кількість дворових описів сотенного ревізійного справування 40-х років використала Радакова. Куди більше використано дворових описів 1765—9 рр. Останні повніші на зміст, ніж описи попередніх ревізій, але формально подібні. Не виявлено зовсім змінність дворів окремих територій та їх переписування через порівняльну аналізу ревізійних переписів за різні роки. Про підрахування людности всієї Гетьманщини на підставі ревізій дають уявління табелі 1729, 1764-го років, що видрукував Астряб.

---

[1]) Наведу, щоб з'ясувати це, перше-ліпше твердження М. С.: „Предположить земельное обложение в пользу государства раньше 1752 г. не приходится, так как ранговые или войсковые земли по своей природе не могли быть обложены, помещичьи же имели привилегию. Ведь не могли же аграрии желать обложения своих недвижимостей. Да и. неизвестно ни одного случая обложения по количеству распахиваемой земли. Впрочем, при обложении все же руководствовались тем, имеет ли данное лицо грунт или не имеет, и уже в зависимости от этого облагали его выше или ниже (Организация хоз. Укр., т. IV, 228).

Виявлені ревізійні книги полкові 1713—1764 рр. та переписи дворів з частковими посотенними підрахуваннями людности разом з справуванням 1765—9 років дають матеріял, щоб з'ясувати загальний розвиток переписно-ревізійного формуляру в XVIII ст. На підставі такого якісного неоднорідного матеріялу можемо зробити висновок, що різні часово й територіяльно ревізії належать двом циклам. Ревізія 1764, а надто 1765—9 рр. закінчують один цикл, і разом відкривають другий, що починається фактично в ревізії 1782 р. Другий посередній висновок буде той, що українські ревізії XVIII ст. є важливе історично-статистичне джерело, як з боку формально-конструкційного, так і з боку суспільно-визначного. Що-до першого, то видрукувані матеріяли показують нам, як повільно вдосконалювався канцелярський обраховно-статистичний апарат, що-до другого, то вони дають належні, хоч і непевні та неточні, але незамінні числа для з'ясування, як одбувавсь рух української людности та її економічний і суспільний розвиток на Гетьманській Україні. Ревізійні обрахування до 1764 р. виявляють тільки суспільно-професійну приналежність та властивості людности. Ревізії від 1780 року зовсім мало виявляють суспільно-господарчі властивості людности, а тільки особовий і статевий її склад. Отже в ревізіях першої половини XVIII ст. виявляється правне, економічне й почасти культурне становище українського народу, а в ревізіях другої половини — особовий склад оподатковуваної людности. Переходовий стан у 60-ті роки має обидва визначні елементи. Такі більше-менше наші уявління про українські ревізії XVIII ст. на підставі дотеперішніх друкованих матеріялів та праць, що використовували їх. Поставлене до того питання про їхню одиницю виміру — двір, але не розвязано: установлено складність двору, його генезову звязаність з дворищем і тенденції переходу в однородинний двір. Правдивість самих ревізійних чисел переписів не досить з'ясовано.

Недослідженість історії суспільно-державної організації, що створила ревізійне справування, значно утруднює формально-конструкційно й суспільно-визначно виявити, досліджувати й з'ясовувати їх. Перше питання, що має бути поставлене відповідно до сучасної історичної проблематики, про походження українських компутів і ревізій XVIII ст. Відповідь на це питання дати неможливо через те, що архівні матеріяли козацько-гетьманської України XVII ст. знищено, Козацький реєстр 1649 р., складений в умовах політичного життя польської Речи Посполитої, певно був не перший зразок такого „статистичного" обрахування козацтва. Але генезувати в йому компути-ревізії XVIII ст. не можна. Після того, як приєднано Україну до Москви, уряджені на вимогу останньої два переписи 1654 і 1666 р. відрізняються від польських і московських тогочасних переписів, але разом з тим не можуть формально генетично звязуватися як сами одні з одними, так і з українськими компутами-ревізіями XVIII ст. Можна знайти формальні подібності останнім у литовських переписах, що теж звалися ревізіями. Знаємо, що литовське державне й приватне право було дуже поширене серед

громадянства Гетьманської України XVIII ст., а так само більше-менше доведено, що литовське право є дальший ступінь у розвитку князівського руського права, що панувало на Україні певно до XV ст. Отож литовські й українські правні порядки XVIII ст. формально є ніби частина одного розвойового процесу, що тільки мав різні місця свого зосередженого дійно-творення: до XIII в. на Україні, в XIV, XV, певно в Галичині, потім Волині, в XVI—XVII вв. в Литві з переходом наприкінці XVII-го ст. на Україну. А втім, це може тільки дозволити нам висловити здогад, що українська переписно-обраховна робота розвивалася, переміщуючись на Україні й у Литві. Таким чином можна вбачати у литовських „пописах" війська й ревізіях людности, тільки формальні прототипи українських компутів і ревізій XVIII в., а генетичного звязку між обома встановити не можна.

Перші зразки переписів української людности, що від них починається безперервна їх смуга, простягнута через усе XVIII століття, належать 90-м рокам XVII ст. Перед тим державна організація Гетьманщини, коли й уряджувала переписи, то вони зникли без сліду й впливу в пізнішім переписнім справуванні. Початкові-ж переписи 90-х років державні установи Гетьманської України XVIII ст. вважали за формально-правні джерела урядового справування. Так, перший зразок козацького компута Понорницької сотні зберігся тільки тому, що на підставі його Генеральна Військова Канцелярія в 1754 році мала встановити приналежність до козацтва осіб обернених у піддані. З справи ясно, що всі компути 90-х років переховувалися й зберегалися в полковій канцелярії, тимчасом як у Генеральній Військовій Канцелярії вони (можливо в часи шведсько-україно-російської війни) зникли. Отож, виходить, сами компути складано принаймні в двох примірниках, а можна гадати напевно, що й у трьох — для Генеральної, полкової, сотенної канцелярій. В усіх цих установах їх уважали за правосильне джерело. Хто і як переписував козаків Понорницької сотні у 1690-му р. — невідомо.

З форми реєстру козаків Київського полку 1699 року видно, що складала його полкова канцелярія на основі звідомлень сотників.

Ревізії посполитих наприкінці XVII ст. складано в полкових канцеляріях. З ревізії посполитих Чернігівського полку 1713 року видно, що перед тим ревізію виконувала спеціяльна особа — відомий Радич — у цілім полку. Саму ревізію Чернігівського полку р. 1713 виконано за наказом полковника. Ревізію-ж 1713 року Прилуцького полку виконала за наказом гетьмана спеціяльно призначена од нього самого особа. Хто й як складав ревізію Чернігівського полку 1713 р. — встановити не можна.

Перепис козаків на фільварках міських „Кустовці" й „Квашинці" полкової сотні Прилуцького полку, що його „чернетка" збереглася в оправі ревізійної книги цього полку 1713 р., мав назву „реєстр". Форма переписування цього „реєстру" подібна до форми перепису Понорницької сотні 1690-го й Київського полку 1699-го року. Так само переписані тількі ймення й прізвища козаків. Але з тих поправок у надписаннях, що поробив певно писар, знати змагання двох форм

реєстрування: писарсько-військового й міського. Загальне надписання визначує склад козаків у міських фільварках. Окремі надписання спершу були „в сотні Кустовській“ та „сотні Квашинській“, згодом ці назви закреслено й надписано иншою рукою „на Кустовцях“ і „на Квашинцях“.

Певно, що реєстр цей належить не до кінця XVII, а до початку XVIII ст., коли в Прилуцькому полку, принаймні, починали переписувати козаків разом з посполитими однаковими писарськими засобами; реєстр чи компут козацький формально почав наближатися до ревізії. Попервах поплуталися були давніші формально-конструктивні елементи, надто в назвах і заголовках. Отже на підставі поки-що єдиного зразка козацького реєстрування Прилуцького полку й то комбінативно датованого не пізніше від 1713 року можна гадати, що вже в ці часи козацькі переписи формально почали наближатися до переписів посполитських. Відшукавши цілого компута чи реєстра козацького 10-х років XVIII ст., або принаймні витяг з його, можна буде напевно встановити змінність перепису козаків у цей час з наближенням до ревізійно-посполитського переписування.

Реєстри, компути й ревізії в 1690, 1695, 1699, 1713 роках складалися певно в усіх полках з відому чи навіть за наказом гетьманського уряду. Але форми їх в окремих полках були неоднакові. Так ревізії посполитих Чернігівського й Прилуцького полків 1713 року різні: першу виконала полкова канцелярія, другу військовий канцелярист призначений од гетьмана, першу написано скорописно на доброму папері, другу скорописним уставом на поганому папері.

В ревізії посполитих Прилуцького полку 1713-го року визначено кількість компанійців у кожнім поселенні, тому вона тісніше звязувалася з розкладом серед неї повинностів на утримання найманого війська і цим наближалася формально до козацького перепису. В Чернігівському полку переписи козаків і посполитих виконував полковий уряд самостійніше й до того відокремленіше формально, ніж у Прилуцькому полку, де виконання їх було підпорядкованіше гетьманському урядові, звязаніше та подібніше формально.

В ревізії 1713 р. одного якогось полку переписи людности окремих сотень були формально різні, певно тому, що складали їх сотенні канцелярії. Спостерегаємо й різниці в переписах козаків окремих сотень у компуті Київського полку 1699 р. через те, що списки складали не хто, як сотники, иноді навіть „по памяти“, як у Бобровицькій сотні.

Три заціліі переписи 1718 р. свідчать про неоднакові форми й підстави складання: ревізію прилуцького поспільства склали дві особи, — з них одна — військовий канцелярист. Мета цієї ревізії пропорційний розподіл серед людности порцій, рацій. Хто склав „специфікацію“ Стародубського полку — невідомо, мета її та сама. Компут Полтавського полку склав військовий генеральний осавул через спеціяльно розісланих людей за гетьмановим наказом, мети не визначено. Ясно, що різниця назов цих трьох переписів та виконавців залежала від того, що

зазначені три полки перебували в різному стосунку до гетьманської влади. Найближче стояв до неї Стародубський полк, — тут одбувається „специфікація“ кількости ґрунтів; далі стояв Прилуцький полк, — тут „ревізують“ призначені певно од Генеральної Канцелярії особи; найдалі був Полтавський полк, — тут складає компута за гетьмановим наказом і від гетьмана призначений генеральний осавул. Через те що складати переписи Полтавського полку була річ важка й важлива, то доводилося відряджати спеціяльних осіб ще й таких визначних та військово-спеціяльних, як генеральний осавул.

Форма книги компуту Полтавському полку відповідає важливості самої переписної справи в йому. Графічні оздоби свідчать про дбайливе й пильне переписування; надписання окремих частин книги кажуть про те, що відомості складали місцеві військові або міські уряди та патрони посполитих, тому в уяві полкового переписувача їх відокремлювано формально. Відомості про козаків подавали військово-організаційні установи, патрональні особи й поселенно-громадські уряди, а відомості про посполитих — власники й громадські уряди поселеннів. Очевидячки, відомості про склад людности подавали й чисто професійні організації (цехи). Вжито було давньої назви козацько-військових переписів — „компут“ для перепису всієї людности певно тому, що виконували його тут головно козацькі уряди.

Незалежно від великих формальних різниць у полкових переписах р. 1718,—запроваджено спільне переписування козаків і посполитих в одних книгах, що виконували відповідальні на цілий полк особи, яких могли призначати гетьман і місцева полкова влада.

Книга ревізії Полтавського полку 1721 року, можливо, вийняткова, й складено її самостійно та окремо в цьому полку за полковим наказом. У заголовку книги сказано, що її складено „по указу“ полковника. Цей російський термін і збіг часу, коли запроваджено на Україні колегіяльне врядування й складено Полтавського „Компута“, можливо, не випадковий, а чинниково сполучний: привід до того, щоб скласти „Компута“, міг дати „указ“ Колегії. Про те саме може свідчити й подвійність термінології в заголовку „Компут.., через ревізію справлений“. Термін „компут“ старотрадиційний полковий козацький, термін „ревізія“ новий, принаймні для полтавського слововживання і впроваджений тут через сторонні канцелярсько-термінологічні впливи. Він свідчить, що „справлення компуту“ виконувано ревізійним способом і що цей останній одрізнявсь від попередніх чисто „компутових“ переписів. Це відрізнення виявляється з порівняння форми компуту полтавського 1721-го року з попереднім 1718-го року. Правда, порівняння утруднене тому, що перший компут складається з окремих переписів сотень і міст оправлених в одну книгу, а другий є суцільно списаний за певним планом на підставі загально-зібраного матеріялу. А втім треба гадати, що компут 1721 р. був остаточною формою й суцільнішої книги на його підставі не було складено. Давали відомості про кількість людности і складали списки в 1721 р. представники урядово-військових, громадських, професійних

організацій, зверхники посполитих; всі визначували сами свій склад і стверджували його правно. Полкова організація тільки перевірила ці списки й склала на їхній підставі одну загально-полкову книгу. Перепис Полтавського полку 1721-го року одрізняється від перепису 1718 року канцелярсько-писарським виконанням без жадної графічної оздобности; сліди цієї останньої збереглися тільки в оправі.

Отже різниця форм двох компутів більше-менше свідчить про змінність „ревізійного" справування в Полтавському полку 1718—1721 роках. Формально полтавський компут 1721 року скидається на чернігівську ревізію посполитих 1713-го року, а полтавський компут 1718-го року більше подібний на ревізію прилуцьку 1713-го року та, можна гадати — Чернігівського полку ревізію Радича. На підставі цього можна подати гадку, що консервативніше ніж в инших полках полтавське „компутове" переписування формально йшло за зразками ревізійного переписування инших полків але воно не мало попередньої стадії окремого переписування козаків і посполитих. Можливо-ж, що ця подібність установлюється не через формальні запозичення, а через однаковий суспільно-громадський розвиток Полтавського полку, запізнілий супроти північніших і західніших полків. Та хоч-би які були причини, ясно, що переписування людности Полтавського полку 1721-го року в назву „компут" вклало зовсім новий зміст супроти „компуту" 1718-го року. В полтавськім переписі людности 1721 р. збігаються архаїзовані форми окремих компутового військово-організаційного й ревізійно-господарського посполитського переписування з формами поступовішого загального переписування полкової людности після відомостів, що зібрали місцеві громадські заклади й перевірила - звела в одну книгу полкова організація. Ці нові формальні елементи переписів людности, виявлені почасти в компуті 1718-го року, цілком виформовується в компуті 1721-го року. Цим компутом закінчується один період формування компуто-ревізійного справування, коли його виконувано хоч і після загально-державних вимог та розпоряджень, але без відповідної державно-установленої організації, форми й техніки переписування, а засобами нижчих громадських організацій і військових урядів. Через це маємо в цю добу велику різницю форм полкових а почасти й сотенних переписів та неоднаковий темп їх розвитку. Формально перед у цьому розвитку ведуть північні полки (Чернігівський) до 1713-го року, а південні (Полтавський) в 1718, 21 рр.

Ревізійним справуванням керують військові канцеляристи. В Чернігівському полку відомий Радич складав ревізію посполитих наприкінці XVII ст. В Прилуцький полк посилала Генеральна Військова Канцелярія 1713-го року в. к. Стефана Тернавського, а 1718-го року можливо теж Йосифа Тарасова і Павла Минецького. В Полтавському полку відомий є керівник ревізії 1718-го року генеральний осавул Василь Жураковський, якого нарочито послав гетьман ревізувати. Невідомі виконавці ревізії, розіслані на місця, можна гадати, були полкові канцеляристи. Ревізією Полтавського полку в 1721 році керувала певно полкова канцелярія, а відомості збирали місцеві уряди.

Час, протягом якого ревізували, відомий напевно тільки в Прилуцькому полку 1713-го року — 3 місяці, инші полки певно переписувалися протягом одного року.

Коли призначено Колегію на Україну, петербурзький уряд ужив заходів щоб виявити фіскову можність людности. За відповідним сенатським наказом урядили були ревізію 1723 року спеціяльно призначені од Генеральної Військової Канцелярії комісії з 2 ревізорів на кожний полк.

В жовтні 1723 року Генер. В. К. подає промеморію до Малорос. Колегії, в якій повідомляє, що відповідно до указу Сенату про справу „о козакахъ обрѣтаючихся во всей Малой Россіи такожъ о дворовомъ числѣ и посполитихъ людей", для виявлення цього послані були у всі полки „Нарочніе ревѣзори а іменно в полку Переяславскомъ справовали тіє о козакахъ и посполитыхъ людяхъ наличніе списки два товарища бунчуковіе Стефанъ Забела и Іванъ Тернавіотъ которіе списки они ревѣзори особливими книгами сочиненіе подали". З Генер. Військ. Канц. ці книги через самих ревізорів надсилаються до Малорос. Колегії [1]).

Ревізорами були в усіх полках спеціяльно призначені бунчукові товариші. Таким чином, виконанням ревізії вперше централізовано більш-менш керує Генеральна Військова Канцелярія силами старшинсько-козацької зверхньої верстви. На обов'язок ревізорів було покладено переписати подвірно козаків-господарів і тих, що в „походах", посполитих і осіб повернутих в посполиті з козаків. Технічні засоби, як ревізувати, повинні були давати полкові уряди. Централізаційний вплив на ревізійне справування визначився таким чином надто позверхово й не зовсім позитивно. Всю роботу мали виконувати, як і раніше, полкові уряди, але не відповідно до різних місцевих суспільно-організаційних і урядових вимог і засобів, а згідно з згори накиненими бюрократично встановленими загальними формами. Розбіжність цих форм і місцевих умов позначилася насамперед в опозиції окремих полкових урядів супроти накинених обов'язків ревізувати. Ревізії в окремих полках через це виконувано неодночасно й неоднаково. Власне кажучи, полковий уряд виконувати ревізії доручав сотенним урядам. Дарма що форму ревізування встановлено скрізь однакову, сотенні переписи людности Полтавського полку одрізняються один од одного принципами визначувати людність, навіть термінологією заголовків, прим. перепис Кобеляцької сотні названо „компут", переписи инших сотень — ревізіями. Перепис Київського полку має один заголовок „ревізія". Перепис Стародубського полку теж названо „Компутом зревѣдованіе". Взагалі назви розділів у перепису цього полку архаїчні: „Компут" — перепис козаків, „веденіе" — перепис дворів старшинських, реєстр—перепис хуторів, „компут" — перепис поспільства.

Отож ще 1723 року, коли панували тенденції централізувати й узагальнювати, партикулярні особливості полкового переписування людности не аби-як позначилися на формі й термінах. До цього ще й під пере-

---

[1]) Харків. Центр. Іст. Архів, Черн. вид., № 10594.

писом Стародубського полку підписалися три особи, замість двох,—певно третю особу додатково призначив полковий уряд.

Всі три ревізійні книги (Полтавського, Київського, Стародубського полків) мають різні, але подібні рукописання й прості оправи; в книзі Стародубського полку оправа відірвана. Ясно, що техніка того, як полкові й сотенні уряди виконували перепис 1723 року, одбилася на формальних властивостях його книг підо впливом розвиненого раніш полково-сотенно-громадського переписного справування. Тому на підставі різноваріянтних полкових переписів 1723-го року й їхньої розбіжности з загально-встановленою формою більше-менше можна уявити основні відзнаки й тих полкових переписів людности наприкінці XVII й на припочатку XVIII ст,, що до нас не подоходили. Супроти твердженнів Радакової й Слабченка не можемо надавати рішучого значіння ревізії 1723-го року в запровадженні нових форм переписування людности. Попереднє переписування було таке розвинене й організаційно встановлене, що ревізія 1723-го року формально хіба підсумовувала те, що в цій галузі зробили були полкові уряди. Посередньо в основі її лежали форми попереднього полкового переписування. Нові-ж форми централізованого загального ревізування, що хтів запровадити російський уряд 1723-го року до місцевої практики, на дальший розвиток форми ревізійного справування не вплинули.

Боротьба між українською урядовою організацією і призначеною од центрального російського уряду малоросійською колегією позначилася на ревізійній справі не так позитивно, як негативно. Централізована ревізія 1723 р., що її одбуто, зігнорувавши полкові уряди, не стала за форму, як розкладати повинності серед людности. У 1726—7 рр. зроблено спробу запровадити цілком нову форму ревізувати людність, використавши на це засоби російського війська й обминувши Генеральну Військову Канцелярію та полкові канцелярії. Спроба ця кінчилася зовсім невдатно.

Одночасно з офіцерською ревізією 1726 року, що одбувалася коли не за офіційним дозволом, то певно за мовчазною згодою російської влади, Генеральна Військова Канцелярія розпочинає традиційними полково-урядовими організаційними й виконавчими засобами своє ревізійне справування. Знаменно, що й тут ми спостерегаємо суперечність українсько-російську. Тимчасом як ревізію в Переяславському полку 1726-го року за наказом Г. В. К. виконує полковий уряд, до Ніженського полку, де урядував росіянин Толстой, Г. В. К. посилає своїх двох ревізорів призначених з старшин иншого полку.

Від 1726 р. дійшла до нас 1 ревізія Переяславського полку, а було ще дві. У повідомленні про ці ревізії переяславського полковника написано, що її виконали за дорученням полкового уряду в одній частині полку троє значкових товаришів, а в другій сотник. Останній „омешкалъ“, а три значкові товариші впоралися своєчасно. Тут бачимо, що половину ревізії виконують вже не козацькі урядовці, а місцева старшина, а другу

хоч і виконує сотник, тільки-ж не в своїй сотні й незалежно од свого урядового становища, а за спеціяльним дорученням од полкового уряду. Формально ревізія Прилуцького полку 1726-го року більш скидається на ревізію Полтавського полку 1721-го року. Відомості складали сотенні уряди під орудою призначених од полкового уряду старшин, що згодом перевіряли складені списки й затверджували їх. Навіть загально-полкових форм ревізійного справування не визначено. Ревізію виконано, очевидячки, протягом одного року.

Поруч з цілковитою полково-сотенною „партикулярною“ формою прилуцького перепису 1726-го року Генеральна Військова Канцелярія робить спробу надати централізаційної форми ревізії Ніженського полку. На цьому ґрунті повстало змагання двох відповідних принципів, а через це утворилася ціла адміністраційна справа, що з'ясовує суперечність обох форм ревізій.

7. X. 1726 р. Г. В. К. надсилає ордер ніженському полковникові на те, що згідно з промеморією Малоросійської Колегії, до Ніженського полку для ревізії призначені колишній Стародубського полку полковий писар Гр. Скорупа і значковий товариш Мих. Яворський, перший з них ще не був розшуканий, а другий сам з'явився до своєї справи. Тимчасом призначення цих осіб викликало насамперед протести в боку стародубського полкового уряду. У його „доношеніи“ Г. В. К. мотивується протест: „подлуг давного обыкновенія да как и самая слушность кажеть один полк на другой не служить“ і бунчукові та значкові товариші в Стародубському полку свою ревізію роблять, усі инші старшини вислані в похід, так що окрім Скорупи, недавно випущеного з-під арешту, й Яворського, що служив замість батька, людей у Стародубському полку не лишалося. Наприкінці Стародубський полковий уряд загрожує, коли Г. В. К. його мотивації не візьме на увагу, то він скаржитиметься до Колегії. В иншім „доношенії“ Стародубський полковий уряд вже прохає Генеральну Військову Канцелярію, щоб звільнила Скорупу від обов'язку ревізувати Ніженський полк, бо він має за дорученням од полкової канцелярії засідати в суді, замість призначеного од Генеральної Військової Канцелярії сотника Галецького, що від'їхав до генерала Вейсбаха. Генеральна Військова Канцелярія відмовляє. Сутичка „старого“ принципу — обслуговувати полкові справи за допомогою полкової-ж старшини й „нового“, що висунула Генеральна Військова Канцелярія й підтримала, а певно й внесла Малоросійська Колегія — обслуговувати ревізійне справування за допомогою загально й всеукраїнських старшинських сил, — закінчилася в даному випадку на користь другого принципу. Формально переміг новий принцип, і Скорупа та Яворський поїхали ревізувати Ніженський полк. Тут їх празно визнав росіянин полковник Толстой, але разом з тим натрапили вони на технічну перешкоду від української ніженської полкової канцелярії, що відмовилася давати їм засоби до ревізування й писарів. Ревізори повернулися до Генеральної Військової Канцелярії, і та відпустила їх додому. Це дозволяє гадати, що й у Генеральній Військовій Канцелярії були реакційні супро-

тивники нового принципу, надто серед писарського контингенту. А втім Г. В. К. вдалася з вимогою до ніженської канцелярії, і нарешті її засобами Скорупа зревізував половину Ніженського полку. 1727 р. 28 лютого він сповіщає Генеральну Військову Канцелярію, що сам без Яворського поїхав до Ніженського полку й зревізував 10 сотень, а 10 належних для ревізії Яворському лишилося не зревізованих, бо цей, призначений на „дозорчество" до Батурина від Андрія Гудовича, від'їхав туди й до ревізування не з'являється. Скорупа прохав, через те що полковник Толстой йому помічника не дає, наказати Яворському чи двом новим особам зревізувати 10 сотень, почавши від Бахмутської, Конотіпської, Батуринської, Новомлинської до Глухівської, а йому дозволити начисто переписати ревізію 10 сотень і здати. Г. В. К. ухвалила вдатися в цій справі до Малоросійської Колегії. Отож централізаційна форма ревізійного справування викликала й тут перешкоди правно-організаційні, а також суперечності приватні господарсько-організаційні. Певне значіння мало й те, що не було зверхнього гетьманського уряду, а Малоросійська Колегія не створила своєї системи й не здобула відповідного авторитету серед старшинсько-урядових, козацьких і посспільських кіл. Наслідком цього, як це бачимо на прикладах ревізії 1723-го року й Прилуцького та Ніженського полків 1726-го року, централізаційна форма ревізування поступилася нарешті перед полково-сотенною децентралізаційною.

По тому, як відновлено гетьманство, уряджено нову ревізію 1729 року. Виконали її згідно з гетьманським наказом полкові уряди. Відповідно до згори встановлених принципів, форму ревізії визначено від переяславського полкового уряду воронківському й баришпільському сотникам. Догляд за ревізійним справуванням у цих сотнях полковий уряд доручає спеціяльно надісланому значковому товаришеві. Разом установлюють, очевидячки, загально-полкові форми й принципи ревізування. Відомості мали складати сотенні уряди. Додано зразок перепису. Отже тепер ревізійне справування формально є ніби загально-полкове й певною мірою централізоване в полку. Мета його фіскова й військово-службово визначна. Ревізія Прилуцького полку, переведена р. 1729, окремо визначує посполитих (з розподілом маєтковим і професійним за принципом поселенно-громадсько-визначним). Кожен сотенний список стверджено підписами сотенного й міського уряду. Переписи козаків і посполитих 1729 року були формально відокремлені, звичайно менше й инакше як наприкінці XVII ст. та 1713 року. Складене загально-українське „расположеніе" порцій і рацій на підставі ревізії 1729 року свідчить про головне завдання самої ревізії.

Отож протягом 20-х років ревізійне справування було цілком підпорядковане фісковим вимогам головно військово-російського постачання. Розпочатий був централізований більше-менше загальний розпорядок цього справування; тенденції до централізування й керівничо-організаційної роботи закінчилися невдало, але досягнення все-ж було. Організовував ревізії, а так само формально-конструкційно визначав їх тепер полковий уряд,

відомості-ж збирали сотенні й нижчі військові та громадські уряди. Увесь цей час можна спостерегати боротьбу двох основних форм ревізійного справування громадсько-визначної та сотенно-урядової й державно-української, що закінчилася нарешті створенням компромісової форми полково-урядового ревізування, підпорядкованого загальновизначній гетьманській організації.

Формальна змінність переписів за ввесь час така. Заголовкові визначення переписів за час од кінця XVII ст. часто змінялися й різноманітні назви переписів — компут, реєстр, ревізія — вживалися до 1723 року, після-ж того усталюється одна назва ревізія, власне „ревѣзія". В цій змінності є певна правильність. У 90-х роках XVII в. й на початку XVIII ст. вживаються дві назви для переписів козаків — реєстр, компут, для перепису посполитих „ревѣзія". У 1718—23 рр. назви переписів плутаються й уживаються в різних полках не систематично й по-різному. В 1726—9 рр. назви спеціяльні для козацьких переписів зникають і усталюється назва посполитських переписів. За цей-же час змінюється й писана форма переписів. Наприкінці 90-х років XVII ст. і на припочатку XVIII ст. письмова форма різна в окремих полках: канцелярські зшитки в Чернігівському, книги в Прилуцькому. Чи одрізнялися формально-письмово компути й ревізії одне од одного, важко встановити. Року 1718 маємо книгу з графічними оздобами в Полтавському полку й канцелярські зшитки в Стародубському, Прилуцькому полках. Тут письмова форма однакова для козацького й посполитського переписів. Року 1723 встановлюється для перепису форма книги оправленої й писаної звичайно, але різно що-до старанности й пильности: книжки Київського й Полтавського полків пишуть півуставним скорописом, а Стародубського простим скорописом. Після 1726-го року в двох полках ревізії надається форма книги з писанням скорописним і звичайною оправою. До того-ж книги р. 1729 так само як наприкінці XVII-го та на припочатку XVIII ст. окремо складаються для посполитих і козаків. Оскільки нам конкретно невідомі переписи козаків за той час, то не можна певно сказати про їх назву й форму. Так само не можна виявити, чи спільна одна форма книг для всіх полків. Варіянти напевно були.

Поспитаюся з'ясувати для всієї цієї доби ревізійно-компутового справування від 90-х років XVII ст. до кінця 20-х років XVIII ст. конструкційну змінність переписів. Відомі компути, реєстри, 90-х років XVII ст. Понорницької сотні й Київського полку, а певно й ревізія Радича Чернігівського полку та инших, були частиною справування полкових канцелярій. Чи належали вони до сотенно-канцелярського справування — невідомо. Примірники цих переписів були й у Генеральній Військовій Канцелярії. Книжки Прилуцького полку 1713 і 1729 рр. й зшиток 1718-го р., що містяться тепер у збірці Лазаревського, невідомо до якого справування належать. На тій підставі, що в справі першої з їх є рештка прилуцького чорнового ревізійного списку, треба гадати, що вона була приналежністю прилуцької полкової канцелярії. Друга з їх

має скріплення сторінок і два чергові номери, що свідчать про її приналежність справуванню Генеральної Військової Канцелярії. Обидві проте писані руками взаємно подібними й приналежними, дарма що відповідними різним часам, але одній канцелярській школі. Певно першу книгу склала й залишила в себе прилуцька полкова канцелярія, а другу склала й надіслала до Генеральної Військової Канцелярії; прототип надісланий до Г. В. К. й прототип залишений у прилуцькій полковій канцелярії до нас не дійшли. Зшиток 1718 року з розкладом порцій і рацій є приналежність справування Генеральної Військової Канцелярії; можливо, що прилуцька полкова канцелярія, маючи в себе саму ревізійну книгу, надіслала до Г. В. К. тільки складений на її підставі розклад порцій і рацій. Ревізійна книжка посполитих Чернігівського полку є тепер частина Чернігівського відділу Харківського Центрального Історичного Архіву, а значить фонду колишньої Малоросійської Колегії, а властиво Генеральної Військової Канцелярії, — значить належала до справування останньої. Книжки-компути Полтавського полку 1718, 1721-го рр. обидві в збірці Лазаревського певно були частинами справування полтавської полкової канцелярії. Першу книгу бачив у Полтаві Данилевський 1856-го року [1]). Друга витисненими на палітурці літерами свідчить про свою приналежність полковому полтавському урядові, — отже справуванню полкової канцелярії. Треба гадати, що відповідні сотенні списки полкової ревізійної книги 1721-го року були частинами й сотенного справування. Що саме надсилалося з полкової полтавської канцелярії до Генеральної В. К. замість книг, не можна встановити. Всі книги 1723, 1726-го рр. окрім Полтавської, що не має початку й кінця, належали до справування Генеральної Військової Канцелярії. Складалися вони всі в полкових канцеляріях для надіслання до Генеральної Військової Канцелярії. Отож усі зазначені ревізійні книги складано в полкових канцеляріях, але тільки три з їх, — одну прилуцьку 1713 року і дві полтавські, — призначувано для справування полково-канцелярського, всі-ж инші для справування генерально-канцелярського.

Фрагменти компутових переписів кінця XVII ст. є односкладові й певно такими-ж були й цілі відповідні списки. Всі книги 1713, 18 рр. односкладові, суцільно одними руками писані, їхні сторінки почислені слов'янськими літерами. На жаль, оправи прилуцької книги 1713-го р. й полтавської 1718-го р. до нас не дійшли і ми не знаємо їх конструктивної звязаности з текстами книг. Не можемо встановити, оскільки звязані були книги й зшитки з цілим канцелярським справуванням, що частинами його вони були.

Порівняймо з полтавськими книгами що-до конструкційної звязаности ревізійну книгу Чернігівського полку 1713-го року, що написана зовсім скорописно по-канцелярському, не має оправи, й скла-

---

[1]) Данилевскій, Полтавская старина въ отношеніи ко времени Петра Великаго. „Журн Минист. Народ. Просвѣщ." XXXIX. СПБ., 1856 р.

дається з окремих зшитків. До архаїстичних формально сполучних елементів цієї книги можна зарахувати почислення не аркушів чи сторінок книги, а зшитків. Нам невідомо, чи таку-ж конструкційну звязаність мав другий примірник чернігівської ревізійної книги 1713-го року, призначений для самої полкової канцелярії, чи иншу з елементами виобразности. Конструкційною односкладовістю чернігівська книга 1713-го року дорівнює полтавській книзі 1718-го року, але одрізняється від неї канцелярсько-писарською формою, разом з тим останньою вона подібна книзі полтавського полку 1721-го року, але одрізняється від неї своєю конструкційною односкладовою звязністю.

Отже збережені ревізійно-компутові книги 10-х років XVIII ст. належать до трьох зразків: односкладового графічно оздобного, різноскладового письмово-оздобно-оправного й односкладового письмово-канцелярського. Ці три зразки можна вважати й за три ступені розвитку книго-письмового конструювання. Пізніші полтавські, проте, дають нам більше-меньше примітивні зразки конструктивности переписних книг, раніша чернігівська дає зразок пізнішої форми конструктивности. Не цілком збережена книга Прилуцького полку 1713-го року, дає середню між ступенями відповідними полтавським і чернігівським книгам конструктивність. Це свідчить про те, що кожна полкова канцелярія більше-менше самостійно творила свій ряд як загально справувального, так і книгоконструкційного ревізійного розвитку, і найдальшими творчими шляхами йшли полтавська та чернігівська канцелярії, середнім між їми — прилуцька.

Чи й сами полкові канцелярські справування так само відрізняються, як книги полтавські, прилуцькі, чернігівські, київські, за браком архівних матеріялів не можна сказати напевно. Все-ж гадаємо, що така відповідність певно була. На цій підставі можна твердити про нескладність, примітивність полтавського канцелярського справування й складність чернігівського в 10-х роках XVIII ст.

Книжка Полтавського полку 1721-го року різноскладова: текст писаний просто, тільки з деякими слідами півуставної графічности; разом з текстом дано підрахування; хоч і проста, все-ж орнаментально-оздобна оправа, дизгармонює з текстом просто-письмовим і відрізняє цю книгу від звичайних канцелярських записових книг. Сам текст книги є складений власне з списків окремих сотень, які в суцільність не перетворені. Отже на початку 20-х років попередня односкладовість ревізійної полтавської книги, а певно й самого справування, змінюється й власне порушується.

Ревізійні книги 1723 року в письмі й оправі односкладові, а в змісті, що йому відповідають почасти й надписання, одрізняються конструкційно. Книга Київського полку 1723 р. суцільніша, бо в їй мало помітно окремішність сотенних списків, і краще звязані переписи козаків, посполитих, дворів та инших. Книжка Полтавського полку 1723-го р. складністю рукописаннів подібна до попередньої книги цього полку, має архаїчне числення аркушів слов'янськими літерами; через те, що оправу відірвано, не можна цілком встановити її конструктивну складовість, надто

в порівнянні з книгою 1721-го року, що до неї вона подібна записовим текстом. Можливо, що полтавська книга р. 1723-го й належала до фонду полкової канцелярії, — в ній оправа була орнаментована і вона внутрішньо суцільніша, загалом була роздвоєна протилежністю оздобної оправи й простого писання. Стародубська книга має різноскладову внутрішньо змістову конструктивність більшу як полтавська, але оправа й текст односкладові, так само й рукописання.

Загалом конструктивність книг ревізії 1723-го року переходова. Від попередньої доби перейшло технічне оформлення та уявління про односкладову книгу, приналежну канцелярському справуванню полку й відповідну йому. 1723-й рік поставив вимогу створити ревізійну книгу відповідну сотенному й генерально-канцелярсько-військовому справуванню з відповідним різноскладовим внутрішнім змістом і спільним для всіх ревізійних книг технічним оформленням. Конструктивність книг 1723-го року є наслідок компромісового завдоволення традиційних умов та засобів і нових вимог книготворення.

Книжки Переяславського полку 1726 й Прилуцького 1729-го року є конструктивно односкладовіші від книг 1723-го р., надто остання цілком канцелярсько-письмова, з незначними елементами півуставного письма попередніх книг цього полку. Оправи й записовий текст у цих книгах звичайні, загальні й покладені в основу сотенні переписи формально й змістовно більше-менше гармонізовані взаємно.

Протягом трицятьох років конструкційність ревізійних книг перейшла еволюцію від окремішно-полкової односкладовости через різноскладовість до нової загально-полкової односкладовости. Цю еволюцію ревізійні книги окремих полкових канцелярій переходили й закінчили неоднаково. Полтавська канцелярія, почавши від найбільш архаїзованих односкладових книг, переходить потім до найбільше різноскладової й новітньої формальної книги, мало зменшуючи цю різноскладовість і р. 1723. Прилуцька книга 1729-го року не наблизилася до односкладовости книги 1713-го року.

Перегляд компутів і ревізій початкової доби в різних полках виявляє розвиток формальної конструктивности неоднаковий в окремих полках, але єдиний у свойому напрямку. Від односкладової формально і конструктивно різноманітности місцевої, відповідної найменше трьом зразкам чернігівському, полтавському й прилуцькому, — переписування людности еволюціонувало до різноскладової формально-конструкційної одноманітности загально-гетьманщинної 1723-го року і потім до загальної двохскладовости, що уявління про ню можемо мати з прилуцького зразка перепису 1729-го року й табелі розкладу порцій та рацій. За головний стимул для такого формально-конструкційного узагальнення треба вважати не самі лиш ініціятивні заходи Генеральної Військової Канцелярії, а потреби розподіляти людність за однаковими маєтковими розрядами, що визначав центральний уряд.

Кількість ревізій за цей час мало одрізняється: в 90-ті роки XVII ст. — 3, в 10-ті роки XVIII ст. — 2, в 20-ті роки XVIII ст. 3 чи може 4.

Витяги з „вѣденія — Полтавського полку 1731-го року, ревізій Чернігівського і Лубенського полку 1735-го року, Ніженського, 1735 р. зразок сотенного переписування й визначення виборних козаків у другій полковій Переяславській сотні 1736 го року більше-менше виявляють установлену форму й конструкцію переписування 30-х р. В „указі“ українського центрального уряду полтавському полковникові Кочубеєві 1735-го року, в ордері останнього сотникам та зразках ревізії визначується організація перепису. Людність переписувано козацьку, посполитську й підсусідську поселенно протягом короткого часу, а саме літа, за встановленими статтями без затаювання, неправдивого внесення можних у статті вбогих і навпаки. Завдання ревізії — розікласти податки й инші „общенародные пользы“. Переписували людність сотенні уряди. Отже, згідно з цим порядком, саму ревізію уряджувала, після гетьманських універсалів чи иншої центральної української влади або після наказів Генеральної Військової Канцелярії, полкова канцелярія й за своїм зверхнім технічним доглядом. У Чернігівському й Лубенському полках полкові канцелярії давали інструкцію для ревізії й призначали ревізорів з козацьких старшин, здебільшого значкових товаришів свого полку в складі кількох осіб, або й після розрахунку приблизно по одному на дві сотні. Ці ревізори об'їздили відповідні сотні й перевіряли ті, що поскладали громадські військові уряди й старшини-державці посполитських сіл, ревізійні списки або, так звані, „вѣденія“ стверджені заручними підписами сотенних і ратушних урядовців. Зразок попереднього „вѣденія“ дає витяг з книги Полтавського полку 1731-го року. Більше-менше формально однаково з деякими змістовними різницями сотенні списки цього „веденія“ мають скрізь підрахування й поручні підписи сотенних та ратушних урядовців. Списки складалися разом для всіх верстов людности з маєтковим розподілом. Усю людність полкова канцелярія підраховувала в табель. Після завідомлень полтавського полковника до сотників р. 1735 бачимо, що збирати відомості й складати табелі мали самі сотенні уряди — полкова канцелярія тільки об'єднувала їх у загальнополкові й пересилала до Генеральної Військової Канцелярії. У Чернігівському й Лубенському полках участь полкових урядів у збиранні відомостів, їх перевірці й складанні загально полкових табелів була більша. Ревізію року 1735 в Чернігівському полку переведено за керівництвом та відповідальністю обозного, одного військового товариша й сотника Березинського; ревізію складали в окремих сотнях і инші сотники, певно з доручення полкових ревізорів. Нове тут є направування окремого загально-полкового ревізійного органу. Саме збирання й перевіряння та систематизування переписного матеріялу не вельми одрізняються від того-ж у Полтавському полку 1731-го року. Визначені й обраховані „вільні“ двори. Серед них є й школи, шпиталі; останнє свідчить не тільки про фіскове завдання ревізії, дарма що воно й було головне. За тими самими принципами й засобами складено й ревізію Лубенського полку 1735 року. Різниця тільки та, що в Лубенському

полку доглядали за збиранням відомостів спеціяльно призначені 8 значкових товаришів. Подібно, як у Чернігівському полку, було уряджено ревізію Ніженського полку 1735 й 1736 року. Ревізійна книга Ніженського полку 1735-го р складається з властивих ревізій окремих сотень і „вѣденій“, тоб-то попередніх списків, що складали сотенні уряди. Але й під сотенними ревізіями 1735 і 1736 років підписані не хто инший як сотенні урядовці. Можливо, що ревізію Ніженського полку в 1735, 6-му роках склали сами сотенні уряди й тому вона більше скидається на ревізію полтавського ніж чернігівського полку.

Отож у 30-х роках можна встановити дві направи ревізійного справування: через призначених од полкової канцелярії чи може навіть од уряду спеціяльних комісій ревізорів і через сотенні уряди,—перші перевіряли відомості, що складали сотенні уряди,—другі стверджували відомості, що складали нижчі козацькі, міські уряди та посполитські державці. У такому ревізійному справуванню, зрозуміла річ, головну ролю відгравало місцеве самоврядування козацьке, міщанське й навіть посполитське, що само себе маєтково й суспільно визначувало, відповідно до загально встановлених розрядів - „статтів“. Генеральній Військовій Канцелярії окрім ініціятиви перепису належало, як і раніш, установлення маєтково-розподілових „статтів“. Але, здається, новин Генеральна Військова Канцелярія не вводила й „статті“ лишалися попередніми, як їх установлено наприкінці 30-х років. Визначується дужчий ініціятивно формальний вплив на ревізійне справування російського уряду. Виданий р. 1734 указ про регулярні урядження ревізій відбився на їхній кількості: принаймні в ближчі роки їх починають переводити що-року. Виданий року 1735 указ про поділ козаків на виборних і підпомічників викликав нову форму збирання відомостів і визначування козаків. Те й те виконували сотенні й нижчі козацькі уряди; через це їхня роля в ревізійному справуванні зросла, а роля полкових канцелярій підупала. Тепер курінні організації для переписів виявляють головно маєткове становище козаків, — на цій підставі складалися сотенні відомості. Ревізори перевіряли ці списки, можливо навіть „вибірковою методою“, щоб прискорити справу.

Форми ревізійних книг 30-х років цілком канцелярські. Тільки „веденіе“ Полтавського полку має шкуратяну оправу з витисненим грубим орнаментом. Ця книга як приналежність полково-канцелярського справування зберегла незначні традиційні форми попередніх полтавських книжок. Брак инших полково-канцелярських книг не дозволяє встановити, чи й вони, принаймні на початку 30-х років, мали оздобні оправи. Цілком позбувшись графічної оздобности, ревізійні книги 30-х років набувають форми статистично-обраховного записування числового матеріялу: в ревізійних книгах завсіди подані „табелі“ полкової людности, а після більшости сотенних переписів — і сотенні „табельні“ підрахування. Ці „табелі“ мають навіть сотенні „вѣденія“ Ніженського полку 1734 р., дарма що й не всі.

Конструкційно ревізійні книги 30-х років взаємно мало відрізняються як у часі, так і в просторі. В суцільності чи сотенно-переписних частинах вони є приналежність сотенного, полкового й генерально-військового канцелярських справуваннів. „Вѣденіе“ Полтавського полку 1731 року найбільше конструкційно-різноскладове: оправа одрізняється від тексту, текст складений з окремих списків козацьких і посполитських. Книги 1735-го року конструкційно односкладові і звязок сотенних списків досягнено більше-менше через сотенні табелі, а ввесь записовий текст ідеально усуцільнено загально-полковою табеллю. Але не в кожній книзі підчас її складання перенумеровано сторінки, дарма що всі їх оправлено. Книга Ніженського полку 1736-го року конструкційно двохскладова, подібна до книги Полтавського полку 1731-го року. Ця ревізія, як і „вѣденіе“ для переписів окремих сотень, мають різні заголовки підписання й форми перепису. Вплинули на це нові завдання визначувати виборних і підпомічників козаків.

Усіх ревізій у 30-х роках було дев'ять.

Загальний порядок ревізування в 40-х роках залишається той самий, що вироблено в 30-х роках. Генеральна Військова Канцелярія тільки частково виявляє тенденції підпорядкувати безпосередньо собі ревізійне справування, призначаючи в полки доглядачів-ревізорів бунчукових товаришів. Иноді вона намагалася визначити й самих ревізорів. Року 1741 від Г. В. К-рії наказано глухівському городовому отаманові їхати „для сочиненія ревізії дворового числа на сей 1741 год“ у Ямпільську сотню. Але гор. отаман звернувся з проханням до Г. В. К. звільнити його від цього обов'язку, бо мав з иншою сотенною старшиною ревізувати свою Глухівську сотню. Г. В. Канцелярія його звільнила. Загалом у 40-х роках можна вважати за більше-менше загально встановлений порядок ревізування через полкові канцелярії за допомогою спеціяльно призначених для цього значкових товаришів, що не тільки перевіряли відомості, а й доглядали на місцях за складанням списків. Очевидячки, ці „ревізори“ ініціятивніше впливали на форму списків і більше її уніфікували. Записовий текст загально-полкових ревізійних книг у 40-х роках одрізнявсь од тексту в 30-х роках більше, ніж записовий текст у 30-х роках од тексту в 20-х роках. До 40-х років сотенні списки більше-менше механічно з'єднувалися в полковій канцелярії з незначними додатковими змінами й підраховними табелями, а в 40-х роках сотенні списки тільки давали матеріял для складання загально-полкових книг. Ці останні складалися з поселенних списків людности окремо козацької й посполитської та їх підсусідків за „статями“ (маєтковими розрядами). Супроти кожної особи в відповідних графах визначувалося кількість відповідних дворів, хат, родин у дворах. Тільки вільні двори переписувались окремо, не в таблицях. Отож форму підраховних посотенних таблиць 30-х років було поширено на ввесь переписний матер'ял загально-полкових книг у 40-х роках. Ясно, що для цього полковим канцеляріям треба було працювати куди більше, так само й призначеним

для ревізування особам, які тепер мали не тільки перевіряти сотенні відомості, а керувати й опрацюванням матеріялу, що вимагало відповідного вміння. Це мусіло впливати на створення кадру більше-менше постійних ревізорів у кожному полку та на їх взаємну звязаність спочатку фактичну, а згодом і правно-організаційну (комісійну). Ревізійну полкову книгу Лубенського полку 1740-го року окрім полкового урядовця й ревізорів стверджує бунчуковий товариш Савич, зверхній призначений від Г. В. К. доглядач за ревізією. Він, певно, спочатку не тільки стежив за виконанням ревізії, а й керував складанням полкової ревізіяльної книги. Отже, на припочатку 40-х років звязок між сотенними ревізорами встановлював керівник полкових ревізорів, урядження-ж комісій, певно, припадає на другу головину або навіть кінець 40-х років. Форма ревізійних книг 40-х років цілком канцелярська: усі їх писали українські писарі на доброму папері більшого формату, вони мають оправу з картону, обтягнену парусиною.

Всі книжки, що надійшли до нас, були частиною справування Генеральної Військової Канцелярії, мають визначення кількости аркушів і почасти стану їх від другої половини XVIII ст. Аркуші перенумеровані були вже підчас писання книг. Тоді-ж робили й звичайну оправу. Односкладовість книг порушують переписи дворів старшинських та инших, виконані не статистично таблично, хоч і просто записово рядками, як переписувалися господарі в книгах прилуцькій 1713-го і київській 1723-го рр.

Всіх ревізій було чотири—в 1740, 3, 6, 8 рр.—супроти 9-х у 30-х роках, 3-х у 20-х і 2-х у 10-х роках.

Ревізійне справування до кінця 40-х років головним чином ішло шляхом формального ускладнення, й тільки набувало тенденції конструкційного узагальнення. Ці тенденції конструкційного узагальнення найдужче виявлені в 20-х роках, занепадають у 30-х роках і зміцнюються в 40-х, хоч не однаково в окремих полках усієї Гетьманської України. Найбільше досягнень у цьому мало ревізійне справування Чернігівського полку, але навіть і тут пильний розгляд списків окремих сотень у 30-х роках виявляє між їми конструкційні відміни. Протилежне чернігівському полтавське полкове ревізійне справування сприяло створенню самостійнішого сотенного справування й установленню більше-менше різних форм сотенного переписування та складної конструкційної відповідности місцевим умовам і вимогам центрального уряду. Ревізійні справування в инших полках ішли посередині між полтавським і чернігівським напрямками й наприкінці 40-х років цілком урівноважили засоби та форми полкового й сотенного канцелярського переписування людности та конструктивної складовости й відповідности різних частин матеріялів (відомостів, книг). Отож довгий півстолітній шлях уніфікування формального, узагальнення конструкційного переписів української людности в умовах відсутности постійної сталої центральної влади й створеної від неї спеціяльної ревізіяльної організації, а тільки після довільно висовуваних підо впливом реальних потреб фінансових і економічних вимог переписувати людність, після технічного пристосу-

вання цієї роботи до засобів нижчих урядових козацьких і громадських закладів Гетьманської України призвів до того, що встановилося полкове сотенне більше-менше однакове формально й загальне конструкційно-ревізійне справування. Для цілої Гетьманської України ці взаємно звязані ревізійні справування мали однакову вагу, але в окремих полках їх значіння було різне.

Загальне підрахування людности всієї України 1742-го року подане в матеріялах тільки посередньо може бути віднесене до ревізійного справування. Воно було складено в Генеральній Військовій Канцелярії на підставі заручних списків заприсяглих осіб на вірність цариці Лизаветі. Певно ці заручні списки мають в основі й ревізійні переписи людности, принаймні козацької. Але чималу кількість визначених у їх груп людности в ревізіях не переписувано. Цілком нові тут числа людности Слобідської України. Перепис заприсяглої людности виявляє існування обрахуваннів українського народу не ревізійних і близьких до нього формально. Ці обрахування стосувалися до службового й почасти професійного складу; вони мали на оці більше-менше дорослу людність, що становила урядовий, громадський та освітньо-культурний дійний склад людности Гетьманської України. Чи існували ці обрахування раніш від 40-х років, чи вони з'являються допіру цими останніми часами після того, як більше-менше усталилися подиференційовано урядово-громадсько-культурні групи людности, — не можна напевно сказати. На підставі різниці змісту обрахування загально-українського (що-до Гетьманщини й Слобідської України принаймні) 1742 року в порівнянні з ревізійними треба-б гадати про існування в Гетьманській і ширше козацькій Україні поруч з козацько-посполитсько-підсусідницькими переписами й службово-урядових та культурно-громадсько-визначних. Зародок цих останніх, можливо, був також у козацьких компутах і реєстрах, але в тій їх частині, що обраховувала старшинські урядові кола. З другого боку, напевно існувало церковницьке переписування культових службовців, а разом освітніх на той час закладів. У 40-х роках українська центральна урядова організація — невідомо оскільки самостійно, а оскільки підо впливом російської державної влади — певною мірою бере до своєї компетенції обрахування всієї громадсько дійної людности Гетьманської та навіть, у певний урочистий момент, Слобідської України. Разом з цим об'єднанням мало було відбутися і пристосування відповідно до окремих груп людности — різних чи місцево-громадсько чи професійно-службово. Після таких вимог вже більше-менше зосереджено в полкових канцеляріях та підпорядковано Генеральній Військовій Канцелярії ревізійне справування тільки частково повинно було далі йти в напрямку узагальнення й усунення формально-конструкційних різниць полкових і сотенних переписувачів людности. Два шляхи для цього було: спрощувати маєткове переписування людности чи ускладнювати його так, щоб воно відповідало всім різним локальним господарчим і службово-професійно-громадським властивостям. Установлена наприкінці 40-х років гетьманська влада на Україні серед инших повинна була розвязати й це завдання.

Відповідно до цього основного завдання в 50-х роках повинні були однаково сильно й дійно виступати всі попередні виконавці ревізійного справування: Генеральна Військова, полкова і сотенна канцелярії. Рівнозначна ревізійна дійність усіх цих трьох козацько-урядових закладів та соціяльно-політична несвідомість відновленого гетьманату (де головну ролю відігравав Теплов) що-до минулих і навіть сучасних потреб переписної справи утворювали в окремих полках умови для виявлення змаганнів установити формально-конструкційність сотенно-полкову, полково-сотенну й загально-гетьманську на різних засадах основану.

Щоб з'ясувати ревізійне справування 50-х років, використано місцеві відомості Чернігівського, Переяславського, Полтавського полків, рештки Прилуцького й генерально-військово-канцелярського справування.

Текстуально-записово сотенні списки 50-х років в полках одрізняються. Чернігівські й полтавські списки відзначаються статистично-табличним „чистим" письмом на ґарному папері. Особливо досконалі цією стороною відомості Кобеляцької й Нехворощанської сотень, що цілком статистично-таблично визначують у господарів кількість майна. Нехворощанську відомість писано розвиненим скорописом, що тільки згодом уживано його скрізь. Списки сотень Переяславського полку Баришівської, Піщанської, Ірклїівської подібні до сотенних списків 30-х років, пишуть маєткові визначення власників дворів у формі приміток на берегах відомостів. Завбільшки списки чернігівські, полтавські, переяславські—аркуш писаного паперу, тільки списки магістратських посполитських сіл Чернігова складено в піваркушевого розміру зшитках.

Розклад полково-канцелярських видатків за ревізійними даними в Прилуцькому полку 1753-го року писаний „табельово" на гарному папері.

Табелі, що обраховують усю людність гетьманської України за ревізіями 1751, 1753 рр., і обраховна розкладка порцій та рацій 1753-го року писані без поправок статистично-„табельово" на доброму папері „чистим" письмом.

Ревізійне справування чернігівського магістрату 1750-го року і частина його другої половини 50-х років виявляють, що існувала спеціяльна полкова ревізійна організація, і те, як ставивсь до неї в процесі її праці міський уряд. На вимогу ревізорів чернігівського полкового осавула Славатинського й значкового товариша Даниловича від 1750-го року 22 листопада чернігівський магістрат подає іменний список мешканців Чернігова з розділами на „статті". Цехові організації подають свій список. Окремо визначено в магістратському списку двори вакансові й шинкові. Разом з цим магістрат дав заручну підписку, що міщан за „статями" виказано правдиво, а двори визначено відповідно до їхнього справжнього житлового складу. Все це магістрат був подав у грудні 1750-го року за 8 днів після вимоги ревізорів. У тому-ж місяці невідомо котрого числа ревізори перевірили магістратську відомість, визначуючи двори, хати, коні й воли міщан пойменованих у спискові. В спискові

складеному після перевірки, ствердженому підписами ревізорів, виданому магістратові — усіх міщан на скількись осіб менше. Не внесено до цього ревізорського міщанського списку цехових. Певно для їх було складено окремий список і, можливо, передано безпосередньо цехами. Разом з цим на вимогу від 29 вересня 1750-го року ревізорів — сотника Городницького Івана Пирятинця і значкового товариша Данила Колчевського — магістрат дає списки посполитих магістратських сіл з поділом на статі й відзначенням дворів, хат, волів, коней. Списки ці були подані 13 жовтня 1750-го року, за три місяці перед міськими. Отож ревізували різні особи і не в один час у самому Чернігові та в селах Білоуської сотні, що належали магістратові. За ревізорів у двох суміжних сотнях були різні особи, але в обох сотнях один з їх був козацький старшина иншої сотні, другий значковий товариш. Це свідчить про однаковий принцип призначувати ревізорів. Самий процес ревізування не був централізовано загально-полковий. Місцеві урядові й громадські заклади подавали списки не в один час і не цілком однаково що-до форми. Перевіряючи ревізори робили свої списки за однією формою. Цим ревізійним вимогам підпорядковувалися місцеві допомічні заклади. Виявлення такого-ж підпорядкування треба вбачати в тому, що людність магістратських сіл ревізували відповідно до його адміністраційної, а не власницької належности.

У Чернігові козацтво й певно навіть цехових, коли збирано відомості й складано ревізійні списки, визначувано од своїх урядово-громадських організацій. На жаль, ми не маємо сотенних козацьких відомостів Чернігівського полку й не знаємо про їхню форму та одміни від форми списків, що складали ревізори.

Форма ревізорських списків чернігівських міщан та посполитих, що відповідала формі загальних ревізійних книг, є досить спрощена, але все-ж складніша, принаймні що-до міщан, проти форми відомости поданої од магістрату. В останній зовсім не відзначено дворів і худоби. Ця різниця свідчить про те, що магістратський чернігівський уряд в формальному спрощенні переписних відомостів ішов далі від полкової ревізійної комісії. Так само, треба вважати, він ішов далі в тенденціях спільно переписувати міщан і цехових, тоб-то всієї людности міської громади. Ревізори, представники козацького уряду, відповідно до поставлених їм завдань од гетьманського уряду та інструкцій од полкового, установлювали складнішу форму перепису людности за її адміністраційною підпорядкованістю й маєтковою забезпеченістю.

Різниця форм магістратських відомостів і ревізорських списків та скорість надіслання перших виразно свідчить про те, що існувало самостійне магістратське переписування людности принаймні міщанської й посполитської магістратських сіл. Зразок цього переписування пізнішого від 1750-го років часу є в тій-же справі. Це список міщан і посполитих магістратських сіл без початку, кінця й дати з примітками про зміни супроти ревізії 1755 року в житловому й маєтковому становищі

людности. З приміток видно, що цей список складено незабаром після ревізії 1755 року. Людність у ньому погруповано подібно до того, як це зроблено в магістратських відомостях 1750-го року, так само й тут немає відзначень маєткової забезпечености господарів. І в другій половині 50-х років магістратське переписування людности не змінилося. Магістрат готував свій переписний матеріял, основуючись на попередніх відомостях, тільки замінюючи одних осіб на инших або переміщуючи з одного розділу в инший, відповідно до змін маєткових і житлових.

У Чернігівському полку, отож, козацько-урядова ревізійна організація й міський уряд на початку й почасти наприкінці 50-х рр. були однаково чинні що-до збирання й перевіряння відомостів про склад та становище людности. Ревізори визначували людність маєтково значно складніше ніж магістратський уряд. У складанні переписів виразні дві тенденції: ревізорська визначно-маєткова й магістратська визначно-особова. Тенденцію ревізорську, як і відповідну їй форму переписування, треба вважати за більше-менше загальну на Гетьманщині.

Конструкційно ревізійне справування чернігівського магістрату є поки-що єдиний зразок магістратського справування. Воно різноскладове як що-до змісту, так і що-до форми. Відомості магістрату писала одна особа, списки цехових инша й на поганому папері, списки ревізорські — третя, цілком инакше писано посполитські відомості. Але найбільше робить різноскладовим це справування відомість після 1755 року, цілком механічно пришита до справи ревізування 1750, 1 рр. В усьому цьому цінність справування як суто магістратсько-конструкційного, різноскладового технікою, формою, завданнями, змістом.

Зразки сотенного ревізійного справування степових полків Переяславського й Полтавського 50-х років з'ясовують певною мірою переписну чинність місцевих козацьких урядів. На жаль, ми не маємо тут суцільного справування, — подібного до чернігівського магістратського, а тільки окремі частини сотенних ревізійних справувань початкові чи кінцеві. За останні треба вважати стверджені од ревізорів відомості сотенних урядів кропив'янського, іркліївського, піщанського в Переяславському полку 1752 року та відомість про козаків з їх майном сотні Баришівської стверджену од ревізора сотника бубновського Максимовича та про посполитих з їх майном стверджену од сотника басанського Нестелія в липні 1755 року. Отож ствердження свідчать, що це були власне ревізорські списки складені на підставі перевірених відомостів поданих на вимогу ревізорів од сотенних урядів. Відомості-ж Нехворощанської і Кобеляцької сотень вкупі з підпискою уряду першої ревізійної комісії, в особі сотника Сулими, є початок сотенного ревізійного справування [1]). А втім пагінація цих відомостів свідчить, що вони були частинами однієї великої книги, напевно полково-канцелярської. Через це треба гадати, ревізори Полтавського полку формально не зміняли со-

---

[1]) Всенародня Бібліотека України, Р. В. №№ 4277—4285, 4286—4293.

тенних відомостів, збагачуючи їх на нові маєтково-визначні дані, а навпаки перевіривши брали їх за основу для своїх списків. Тому певно в 50-х роках тут була формальна звязаність полкового й сотенного канцелярських справуваннів. Сотенні списки Нехворощанської й Кобеляцької сотень складено статистично таблично, до того-ж у відповідних графах визначені двори, хати й маєткові належитості. Графи в обох списках розподілено різно: у Кобеляцькому списку розряди козаків (виборні, підпомічники до війська та до датків) визначено в графах, у Нехворощанському — цих граф немає й козаків переписано за розрядами; одрізняється й систематика маєтково визначних граф, дарма, що їхня кількість в обох списках однакова. Це свідчить про те, що останні списки в Полтавському полку розпочали й закінчили сотенні канцелярії складати статистично-табельово в 50-х роках може за приводом тільки або за вказівками й загальними формами полкової канцелярії. Письмова техніка сотенних списків своєю досконалістю свідчить про те, що цей спосіб мав попередню підготовчу стадію розвитку. Отже в Полтавському полку сотенне ревізійне справування 50-х років формально поставлено було краще за полкове. Сотенні канцелярії виробили більше-менше однакову, спільну для всіх форму переписування людности з складним маєтковим її визначуванням.

Конструкційно сотенні переписні відомості кобеляцька й нехворощанська односкладові: козаки, посполиті, підсусідки в нехворощанській відомості визначено однаково, для всіх груп, статистично-табельово, тільки дворі й хуторі переписано просто за йменнями власників. У кобеляцькому списку козацькі підсусідки переписані статистично-табельово, але простіше визначено двори, хати, коні, воли. Полкова полтавська ревізійна комісія й канцелярія могли свої статистично-табельові переписи основувати на сотенних, що перевірили ревізори, формально їх не змінюючи, а тільки конструкційно звязуючи та узагальнюючи.

Стверджені од ревізорів списки сотень Піщанської, Ірклїївської 1752-го р. теж формально напевно нічим не одрізнялися від відомостів, що подали сотенні уряди. Стверджений список людности Баришівської сотні 1755 р., що разом з иншими безперечно урядовими сотенними матеріялами становить одну книгу, цілком подібний до передніх сотенних відомостей 1752 р. і є твір сотенного переписного справування. Форма переяславських сотенних списків 50-х років подібна до форми сотенних списків 30-х років цього полку. Так само переписано дворовласників, а в примітках визначено їхнє майно. На підставі цих відомостів потім полкова канцелярія складала свої статистично-табличні списки, опрацьовуючи їх. Отже формальної однаковости і звязаности сотенних відомостів полкових ревізійних переписів у Переяславському полку не спостерегаємо.

Сотенні списки Переяславського полку конструкційно дуже складні. Відомості 1752 року дійшли до нас певно, як частини полкового справування. В одній книзі вміщені: 1) „Перечневая табель сотнѣ Кропивянской

коликое число в оной сотнѣ имѣется... посполитих людей свободних войскових и владѣльческих поданних в том числѣ мѣских и сѣльских старшин служителей яко то войтов комисарчиков десятчиков... протчих дворов також и особо состоящих бездворних хат и во всѣх хатах семей и каких они по своим имуществам суть статей нижей сего 1752 году июня „ “ дня „ “ 2) „Книга“ ревізіяльна козаків Ірклиївської сотні 1752 р. 3) табель козаків, „реєстр“ дворів старшинських, попівських. 4) „Книга“ ревізіяльна посполитих сотні Ірклиївської й табель цих посполитих — всі ствердив ревізор піщанський сотник Кандиба, — 5) „Книга ревѣзиалная“ козаків, артилерійських службовців, компанійців, підсусідків, сотні Піщанської 1752 р. і табель козаків, реєстр дворів старшинських і попівських, 6) „Книга ревѣзиалная“ посполитих сотні Піщанської (кінець відірвано) — все це стверджено підписом ревізора сотника терехтемирівського Гриневського [1]).

Так само різноскладова книга Баришівської сотні 1755-го року. Ця книга, написана одніею розбірливою рукою, оправлена в картонні палітурки, обтягнені папером, формально є суцільна й приналежна сотенному справуванню. Переписні відомості людности це тільки частина її змісту. Конструкційно вона складається з різних змістом і почасти формою та часом списків, а саме має в собі: 1) відомості про кількість козаків виборних, новонабраних, підпомічників, підсусідків, їхніх дворів, хат, родин з визначенням майна в примітках (коней, волів, поля, сіножатів, гаїв в рублях, хуторів, бджіл, казанів по гуральнях, млинів). 2) така сама відомість про посполитих, 3) табель посполитих з поділом на маєткові статті, 4) реєстр домів старшинських, попівських, „афѣцерских“, шкіл, шпиталів, 5) реєстр посполитих 59 дворів, що під ратушею „состоять“ 1752-го р. (здебільша вони — цехові), 6) розклад підвід — серед козаків з 15 дворів по 1-й, а їх підсусідків з 16 дворів по 1-й, серед посполитих з $3^1/_2$ дворів та з їх підсусідків з 6 дворів по одній 1744-го р., 6) Список козаків виборних і новонабраних з визначенням років, кількости зброї у кожного, коней, рушниць, фунтів пороху, пулів, кременів, шабель, 1748 р. [2]).

Книжки Баришівської сотні 1755-го року єдина й винятково цінна своєю формою, змістом, а головне конструктивністю, як решта тільки сотенного переписного справування [3]). Дуже знаменна річ, що в ній до ствердженої од ревізорів переписної відомости 1755 року додано розклад підвід 1744 й збройне військове визначення козаків 1748-го р. Висновок той, що в сотенній Баришівській канцелярії не складали регулярно відповідних підвідних і зброєвизначних переписів до 1755 року, навіть

---

[1]) Рукоп. Відділ Всенародньої Бібліотеки України №№ 4277—4284.

[2]) Р. в. В. Б. У. № 4285, а.а. 1—16, № 4287, а.а. 18—43), № 488 а.а, 44—48, № 42—89. а.а. 48—50, № 4290, а.а. 5152, № 4291, а.а. 53—55, № 4292, а.а. 55—60 (58 чистий), 4 останні аркуші книги переплутані.

[3]) Ця книга й инші сотенні переписні матеріяли має бути видана згодом разом з розвідкою про двір.

і після його послугувалися списками: підвідним 1744 р. і збройно-військовим 1748 р. Відсталість сотенно-канцелярського переписного справування тут цілком виразна. Це було за причину книжкової різноскладової конструкційности.

У Переяславському полку сотенні списки давали матеріял для полкової ревізійної комісії, де його цілком переробляли, як і в Чернігівському полку з тією одміною, що в першому полкові переписи були спрощенням сотенних, а в другому були ускладненням магістратських. Усталюється отже в 50-х роках різниця організаційна й формальна та конструкційна сотенних ревізійних переписів у трьох полках: 1) у Чернігівському магістратське ревізійне справування організаційно підпорядковувалося полковому, а формально відрізнялося, виявляючи тенденції спрощувати переписи, 2) в Полтавському сотенне ревізійне справування було організаційно самостійним і формально основоположним для полкового, а разом було маєтково-визначним, 3) у Переяславському полку сотенне ревізійне справування було організаційно підпорядкованим полковому і формально додатковим до нього. Конструкційно чернігівське й переяславське місцеве переписування людности було різноскладовим, а полтавське місцеве односкладовим. Причина першого та, що формально одно йшло наперед, а друге назад від полкового ревізійного справування, третє-ж було цілком з їм погармонізоване.

Отож поруч з розвиненням, хоч і не одномірним, спеціяльно полкового ревізійного справування в 50-х роках не однаково стосувалися до його місцеві переписи людности. Ясно, що це мало впливати на різне встаткування полкового ревізійного справування й перешкоджати справі всеукраїнського узагальнення його організаційного, формального, конструкційного.

Полково-канцелярську чинність загалом, і спеціяльно що-до ревізійного справування в 50-ті роки почасти виявляє розклад серед людности видатків канцелярських на підставі ревізійних відомостів у Прилуцькому полку 1753-го року. Відомості використані, як матеріял для розкладу витрат на утримання тієї-ж організації, що тепер функціонально стала безпосередньо звязана з ревізійними переписами людности. Цей розклад полково-канцелярських витрат серед людности за ревізійними переписами, знаменує зміцнювання конструкційної звязаности ревізійного справування з полково-канцелярською організацією на підставі взаємної чинниково-дійности.

„Всеукраїнські“ табелі, що склала Генеральна Військова Канцелярія на підставі табелів полкових ревізій 1751 і 1752 рр. виявляють нам частково формально й конструкційно ревізійне справування центрального уряду. Підписаний під обома табелями старший військовий канцелярист Сергій Дергун і військовий канцелярист Олексій Балацький були певно тими особами, що доглядали в центрі за ревізійним обрахуванням людности в 51 і 52 роках XVIII ст. Під розкладкою порцій і рацій підписані Михайло Скоропадський, Ми-

кола Ханенко, Петро Апостол, Василь Гудович, члени центрального уряду й Генеральної Військової Канцелярії; вони посередньо мали стежити за ревізіями людности. Розкладка порцій і рацій датована 16-м травня 1753-го року, табель людности 26 липня того-ж року. Отже в 50-х роках першим завданням ревізії було дати матеріял, щоб розкласти військово-постачальні повинності серед людности. Ствердження розкладки „порцій" і „рацій" підписали всі урядові старшини, що свідчить про їх відповідальність за це, а разом про те, за яку важливу вважали цю справу. Формальне порівняння загальних „табелів" 1751 і 1753 рр. з сотенними списками чернігівськими, полтавськими й переяславськими й прилуцькою канцелярською розкладовою відомістю свідчить про їхню не аби-яку подібність. А втім є і різниці: полкова канцелярська відомість і загальні „табелі" на багато спрощені проти сотенних, надто переяславських переписів. „Статистикам" Генеральної Військової Канцелярії доводилося виконувати чималу додаткову роботу, конструкційно уподібнюючи всі різноманітні полкові ревізійні переписи, щоб можна було звязати їх для вирівняння в одно ціле. Точність їх загальних підрахуваннів після цього не тільки якісно визначно, а й кількісно числово знижувалася.

Відомостів сотенних і полкових переписів про двори, хутори, школи, шпиталі в загальних табелях немає; певно їх підраховували окремо. Тому треба гадати, що й загальна Генеральної Військової Канцелярії статистично-обраховна робота конструкційно була різноскладова. Вона й не могла бути иншою в умовах організаційної й технічної залежности її від різних полкових і сотенних урядово-канцелярських засобів.

Вимоги що-до точности статистичних підрахуваннів людности, зростаючи, змушували Генеральну Військову Канцелярію не тільки виконувати самостійну додаткову формально-писарсько-обраховну переконструктивну роботу, але й перевіряти саме ревізійне справування на місцях. Показова для цього справа, як перевіряли велике зменшення підсусідків після ревізії 1756-го року супроти ревізії 1753-го р. в Миргородському полку. Через брак центральної ревізійної організації справа ця видалася надто складною й затяглася до 1762 р. та певно й не була закінчена до нової ревізії 1763, 4 рр. Перший призначений для цього бунчуковий товариш помер, другий (Павловський) не виконував її, а третій (Маламуга) знайшов справування, хоч і в запечатаній скрині, але в такому безладді, що провадити його далі не міг, а мусів розпочати наново. З справи видно, що бунчукові товариші, перевіряючи ревізійне справування, могли тримати папери у себе дома і навіть губили такі документи як інструкцію Генеральної Військової Канцелярії. Не видно так само, щоб у їх була своя технічна писарська сила, а вони одержували її очевидячки від полкової й сотенних канцелярій.

Формально-конструкційні труднощі загального ревізійного виявлення людности ще збільшувалися через її рухливість, що не припинялася, не вважаючи на всі заходи старшинської верстви й гетьманського уряду в 50-ті роки. Отож доводилося утворити спеціяльну центрально-

гетьманську організацію для всеукраїнського ревізійного справування формально спрощеного, конструкційно односкладового й загального.

1762-го року місцеві урядові установи в звязку з військово-організаційними й фісково-фінансовими потребами порушили справу про нову ревізію. Місцеві уряди, що до того відгравали головну ролю в ревізійному справуванні, швидше й дужче ніж Генеральна Військова Канцелярія, відчули потребу й виявили ініціятиву що-до ревізії. П'ять полкових урядів вдалося в цій справі до центрального гетьманського уряду. Генеральна Військова Канцелярія згідно з їхніми завідомленнями й на підставі центрально-урядових ревізійно-переписних вимог звернулася до гетьмана, прохаючи призначити нову ревізію людности. Після цього призначено й універсалом оповіщено не тільки нову, але й відмінну від попередніх, ревізію всіх станів української людности з визначенням особовим, а не дворово-маєтковим.

15 березня 1763 року гетьман К. Розумовський видає універсала про ревізію. Насамперед у цьому універсалі, підписаному в Москві, визнано за правну підставу ревізії царський указ 1734-го року 8 серпня. Отож українську державно-правну ревізійну традицію замовчувано. Далі універсал критикує попередній спосіб складати ревізії за маєтковими статтями й подвірно. Перепис за маєтковими статтями, одно через трудноші вимірювати та порівнювати маєтки, друге через змінність маєтків не міг бути за джерело для рівномірного розкладу державних податків і повинностів. Перепис дворами й хатами так само не міг виявити однаково маєткові засоби, бо родини, що жили в їх, були різні завбільшки. Відкинувши отож обидва давні принципи обрахування людности, універсал установлює новий спосіб ревізування, що більше-менше докладно і описує в 15 пунктах. У 1-му пункті визначено об'єкт перепису. Переписані мали бути всі стани людности: козаки виборні й підпомічники, їхні підсусідки, міщани, посполиті вільні й приватновласницькі та їх підсусідки поселенно, подвірно, похатно й посімейно, але замість розподілу за маєтковими „статтями" тільки з пойменованням усіх чоловічих душ й зазначенням їхнього віку. В 2-му пункті визначено порядок перепису. Виконують ревізію призначені ревізори. Місцеві урядовці й власники посполитих готують списки людности, а ревізори на місцях перевіряють ці списки як що-до форми, так і що-до змісту. Складачі списків дають підписку, що не затаюватимуть дворів і душ. Коли власник посполитих затаїть, то його карають відібранням затаєного і передачею його тому, хто це викаже, коли затаїть прикажчик, війт чи управитель, то дістає публічну кару на тілі й його висилають у вічну роботу, сотників за це позбавляють звання й переводять у рядові козаки, сотенну старшину, міських урядовців жорстоко карають і назавсіди віддаляють од урядування. У 3-му пункті визначено порядок, як записувати доми одзволені від податків (старшинські, офіцерські, попівські, дияконівські, належні урядовцям) і підсусідків, робітників та службовців у цих домах чи тих, що коло їх живуть. Останні пишуться

підданими дворовласників, коли вони походять із сіл належних тому, кому служать, чи відповідно до иншої своєї приналежности, службовці — попівські й старшинські діти пишуться в окремі реєстри. Так само переписуються мешканці в позаміських і приїжджих власницьких домах та манастирських володіннях. У 4-му пункті визначено порядок, як переписувати мешканців шкіл і шпиталів: тільки три дячки в кожній церкві й один паламар записуються у вільний реєстр, всі инші у податковий, посполитський, як „лінтяї“, що уникають роботи. У 5-му пункті визначено порядок, як переписувати канцеляристів, гарматських службовців, кампанійців, жолдаків. З їх у вільні реєстри писати тільки тих, хто справді служить і зазначений у „генеральному определеніи“, а всіх инших з їх підсусідками, а так само й родичів тих, що справді служать та живуть укупі з їми, писати рядовими козаками, чи посполитими. Спеціяльно одзначено перепис сіл де мешкали „жолдаки“. Мотиви — багато осіб не належних до жолдаків, користуючись з того, що немає жолдацьких дворових і особових списків, щоб одзволитися од податків, удають із себе жолдаків. У 6-му пункті застережено вірне записування козаків і посполитих у відповідні розділи та зазначення судових справ з приводу належитости до тієї чи тієї категорії. В 7-му пункті визначено порядок, як переписувати чужоземців. Особливо переписуються російські військові, що служать, унтер-офіцери й салдати, а ті инші, що мешкають у їх домах та всі инші чужоземці пишуться разом з „малоросіянами“, тільки звільнені від податків гетьманськими грамотами пишуться в окремі реєстри. У 8-му пункті визначено перепис ніженських греків з їх робітниками нарівні з иншими міщанами, згідно з відомостями суддів ніженського грецького братства. В 9-му пункті зазначено обов'язковість переписувати розкольників згідно з відомостями й заручними підписками про незатаювання від війтів і управителів розкольницьких слобід. У 10-му пункті визначено порядок ревізування. Для цього Г. В. К. призначає на кожен полк по двоє бунчукових і по два військових товаришів, розподіляючи їх роботу так, щоб вони не мали в ревізованих полках своїх маєтків. Призначені ревізори присягають, що безсторонньо, дбайливо ревізуватимуть і не затаюватимуть ревізовані душі. Після присяги з інструкціями їх відряджують у полки. Полкові канцелярії додають до їх двох полкових старшин, що присягають так само. Ревізори поділяють полки на дві частині й ревізують кожну з їх окремо. Сотник чи його заступник має бути при ревізорах увесь час й показувати поселення та допомагати ревізорам, а по закінченні ревізії він має ствердити своїм підписом правдивість своїх вказівок і те, що не проминув жадного селища чи двору. Селища на межі полків чи сотень треба було записувати туди, куди воно належить після розслідування. У 10-му пункті встановлено порядок, як складати й переховувати ревізійні записи та книги в кожній частині полку. Переписану поселенно й постановно людність з відзначенням груп за віком до 10-ох і після 60-х років підраховують у сотнях „табелями“ й ці сотенні списки з табелями стверджують

своїми підписами та печатками ревізори й передають сотенним урядам з розписками від їх про переховування й незагублення ревізійних списків. Закінчивши цю роботу, ревізори обох частин складають загально-полкову табель і ревізію людности цілого полку в двох примірниках, оправляють, прошнуровують і стверджують їх своїми підписами та печатками. Один такий примірник вони передають полковим урядам, які дають розписки про те, що переховуватимуть книги й не загублять їх. Другий примірник з розписками сотенних і полкових урядів та иншими оригінальними відомостями ревізори пересилають до Ген. Військової Канцелярії. Цяя має всі ревізії оправити в 10 книг і переховувати їх. Нікому до рук книг не дають, а тільки довідки з їх. У 12-му пункті коротко визначено техніку переписування: писарів „зъ чистим листом" дає полкова і сотенні канцелярії, козаків для доручень дають навпереміну сотенні уряди, папір дає Ген. Військ. Канцелярія. У 13-му пункті коротенько мотивовано ревізію: щоб запобігти нерівномірності розкладки й виправити всі „при прежних ревизіях упущенія неисправности и утайки от чего не без обтяженія паче скудным людем чинилось". У 14-му пункті просторо з'ясовано завдання ревізії. Насамперед застережено, що вільний перехід людности й після ревізії не касується. А втім без писаних відпусток і свідоцтв усіх посполитих і козаків затримуватимуть й повертатимуть на їхні місця, а старшин і инших осіб, коли приймуть без писаних посвідок людей, штрафуватимуть. До того всім урядовим і неурядовим особам було пораджено з'ясовувати людності шкідливість переходу. Так само застережено, що перепис не дворів, а осіб має на оці не що инше як тільки рівномірний розклад повинностів. Козацьким сотенним урядам порадженo з'ясовувати козакам, що перепис їхнього складу їх не обтяжить, а навіть корисний і потрібний їм, бо кожен козак буде забезпечений у своїх правах після того, як його йменння буде записано в іменній відомості. Нарешті, зазначено, що коли ревізія не дасть бажаних наслідків — урівноважити й полегшити податки, — то таким порядком надалі її не буде проваджено. В 15-му пункті зазначено обов'язок полкових урядів оповістити людність своїх полків про ревізію, а Генеральної Військової Канцелярії повідомити магістрати міст, скласти інструкції ревізорам та надіслати до гетьмана відомості, кого буде наставлено за ревізорів. На Генеральну Військову Канцелярію покладали ще обов'язок керувати ревізійним справуванням і розвязувати непорозуміння що-до його виконання [1]).

На підставі цього універсалу Г. В. К. зорганізувала перепис людности в усіх полках і навіть, дарма що невдатно, в Січі. Ревізію розпочати мали здебільшого в червні, липні 1763-го року, — в деяких пізніше, а закінчити мали в лютому 1764 року. Через те, що не відшукано початку ревізійної справи 1763—4 рр. Генеральної Військової Канцелярії, не можна з'ясувати кого призначено було на ревізорів, як їх

[1]) Всенародня Бібліотека України, рук. в., № 5912.

інструктовано, коли надіслано на місця й почато ревізію, що припадає на травень — червень 1763-го року. А втім, цей початок був не одночасний не тільки в усіх полках, а й у двох частинах окремих полків. Так, ревізію однієї частини Переяславського полку почато 7 червня 1763-го року, на багато раніше від ревізії другої частини. Наслідком цього ревізію навіть у близьких місцях виконували неодночасно. Отож, важлива умова, щоб статистичне виявлення людности було правдиве, — одночасности перепису, в ревізії 1763, 4 рр. не зовсім було додержано.

В окремих полках та їхніх частинах ревізійне справування натрапило на труднощі технічні, організаційні та суспільно визначні, що викликало зносини з Г. В. К., показові для виявлення ревізійної дійности взагалі й зокрема на місцях.

Чернігівський полк ревізували: 1-шу частку — б. т. Василь Корсак, обозний полковий Василь Петрашевич, в. т. Петро Жураковський, 2-гу частку — б. т. Петро Савич, полковий хоружий Петро Григорович, в. т. Семен Рубець.

У ревізорів другої частини були тільки невеличкі труднощі з папером і оправлюванням книжок.

1764 р. квітня 9 ревізори 2-ої частини б. т. Савич з товаришами повідомлюють Г. В. К., що їхню ревізію переписано, оправити-ж її в одну книгу через надмір матеріялу не можна і паперу, щоб посписувати копії, бракує. 21 травня 1764 р. на прохання ревізорів Г. В. К. видала паперу, і б. т. Савич надсилає підводу до Глухова по 3 стопи паперу та разом прохає дозволу закінчити переписування його половини полку, „ревізію" оправити й надіслати до Глухова. У квітні 1764 р. ревізори 2-ої частини запитують Г. В. К., що, переписавши ревізію, робити. Та відповідає: з'їхатися з ревізорами 1-ої частини в одно місце й скласти „перечневые табели". Отож другу частину було обраховано незалежно й раніше від першої. Ревізію окремих частин виконували без постійного взаємного звязку. Тоді саме, коли ревізори 2-ої частини запитують Г. В. К., що їм робити, переписавши книги, ревізори 1-ої частини повідомляють Г. В. К., що управителі розкольницьких слобід Радуль і Добранка не надіслали списків і через те ревізія загаялася. З приводу неприставлення розкольницьких списків починається листування між Г. В. К., гетьманом і київською губерською канцелярією.

Непорозуміння повставали й тоді, як збирано переписний матеріял у Чернігові. 1763 року до Г. В. К. скаржиться чернігівський магістрат на те, що ревізори на підставі списків сотенної канцелярії записали трьох міщан у козаки. Г. В. К. наказала записати їх у міщани, коли вони в попередніх ревізіях так записані, живуть у міщанських дворах і не хочуть бути козаками. Такого розсліду полкова канцелярія не зробила. 1764 року 24 березня чернігівський магістрат знов удається до Г. В. К. з скаргою на полкову канцелярію, що та, не вважаючи на наказ Г. В. К., не повідомила сотенне правління, а воно, складаючи списки, знову записало міщан козаками, і тому, мовляв, ревізійна комісія, так само, не маючи

відомостів про міщанство зазначених трьох осіб, пише їх козаками. Г. В. К. знову надіслала наказа з'ясувати, ким були записані зазначені особи в попередніх ревізіях та на чиїх вони ґрунтах живуть, і, згідно з цими даними, записати їх у ревізію. Полкова канцелярія з'ясувала, що записані козаками в попередніх ревізіях писані більше міщанами, менше козаками, а живуть на козацьких ґрунтах, один, родом попович, живе на старому ґрунті невідомого точно правного становища. Тому два перші мають бути записані в козаки, або позбавлені своїх ґрунтів.

19 травня 1764 року два мешканці сотні Волинської прохали Г. В. К. переписати їх з боровницької відомости, — куди їх записав ревізор Савич через неправдиво подані відомості з-за недоброзичливости до їх отамана боровницького, — в козацьку, де писалися їхні батьки й предки в усіх попередніх ревізіях; Г. В. К. наказує з'ясувати (аа. 837—842). 1764 р. липня 3 дня полкова чернігівська канцелярія повідомляє Г. В. К., що записані од ревізорів у бобровники сотні Волинської Василь Куличенко і Іван Пушенко, як установлено, мають родичів і предків записаних у компутах і ревізіях від 1713 до 1756 р., то серед бобровиків, то серед козаків. Г. В. К. надсилає ордер з'ясувати, на яких ґрунтах живуть ці особи (аа. 921—924).

Усі ці справи одбивалися на ревізійному справуванні. Наслідком їх ревізію 1-ої частини Чернігівського полку закінчено тільки в вересні 1764 р.: 15 вересня на вимогу Г. В. К. ревізор б. т. Корсак відповідає, що книги оправлено й надіслано (а. 1020).

Ревізори Стародубського полку: 1-ої частини — б. т. Василь Доброниський, инші невідомі (до цієї частини належало місто полкове з різночинцями та магістратом, перша і друга полкові сотні, Новоміська, Шептаківська й Топольська сотні), 2 частини — б. т. Павло Мокрієвич, в. т. Іван Данилович, підсудок повіту погарського Павло Лобасевич (до їх належали — сотні Новгородська, Погарська, Бакланська, дві Почепівські, Мглинська).

Обидві частини полку переписували теж відокремлено. А втім у справі одержання відомостів від ревізійних комісій инших полків про зайшлих туди людей ревізори 1-ї частини відсилають ордер Г. В. К. до ревізорів 2-ої частини. Це свідчить про невеличку, але все-ж консолідацію.

Труднощі ревізування в Стародубському полку викликав брак паперу й свічок. 1764, III, 9, ревізори 2-ї частини Стародубського полку прохають до попереду даних 1 стопи папери й $^1/_4$ ф. сургучу надіслати ще 4 стопи паперу й палку сургучу, — вислано їм 4 стопи (аа. 551, 552). III, 25 ревізори 2-ої частини Стародубського полку прохають наказу Г. В. К. до полкової канцелярії, щоб та давала свічки для нічного переписування, бо полковий писар відмовився давати свічки; Г. В. К. наказала тимчасово давати свічки (аа. 564, 565). 26, III ревізори 1-ої частини Стародубського полку прохають до раніше одержаних 3-х стіп паперу надіслати ще 3 стопи й сургучу; надіслано 2 стопи

й сургучу ½ фунта (аа. 523—526). IV, 18 прохають ревізори 1-ої частини у Г. В. К. ще 3 стопи, бо попереду надіслані 3 стопи недостатні, — 2 з їх вужчі й коротші і для переписування ревізії начисто непридатні, в полковій канцелярії паперу немає. До того ревізію, що її почали були переписувати без формуляру, треба наново писати за формулярами (аа. 561—8).

Виникали тут і формально писарські труднощі. 1764 р. 27 травня ревізор Старод. полку Добронизький повідомляє Г. В. К., що він, обраховуючи людність згідно з надісланим формуляром, додав три лінійки, щоб визначити численних у його частині козачих і посполитських підсусідків, удів, що не мали синів, слуг і робітників. Цих лінійок ревізори другої частини не вживали. Г. В. К. загадала повикидати зайві лінійки, а в переписаній на чисто ревізії всі зазначені розряди позаписувати в відповідних селищах разом з иншою чоловічою людністю цих селищ (аа. 854—856).

У того-ж Добронизького сталася сутичка з шептаківським сотенним урядом та управителями розкольницьких слобід на ґрунті збирання відомостів. 30 травня 1764 р. сотенний отаман Плаксин повідомляє ревізіяльну комісію, що він не може вислати сотенного писаря для „сочиненія ревизіяльних табелей и подводу под каждим селом и владеніем перечней“, бо це не належить до їхніх обов'язків відповідно до 12 пункту, а сотенний уряд повинен тільки підписатися на ревізіяльних книгах та складених „табелях“. Що-до вимоги повернути втікачів канцеляристів і писарів, то Плаксин заперечує самий факт утечі: канцелярист Зеленський з трьома писарями не втік, а приїхав додому по харчі, „а паче во убѣжаніе того что от оной Комисіи другие сотнѣ к крайнему в прожівѣ в Стародуб убытку докончивать им письмом повелено было“. Тепер Зеленський з одним писарем повертаються, а для підпису книг і табелів їде хоружий. Усі инші старшини й писар роз'їхалися (а. 861). Після цього 2 червня 1764 р. ревізор Добронизький скаржиться до Г. В. К., що шептаківське сотенне правління в особі сотенного отамана Плаксина не виконує п. 8, 9 інструкції, де наказано сотникові або сотенному старшині бути постійно при ревізії й заприсягши правдиво називати селища й подавати инші відомості ревізійній комісії та давати писарів вірогідних і тямущих для писання ревізії, а так само не хоче надіслати писарів, що втекли від переписування, скаржиться й на те, що сотники відмовляються підписувати власницькі відомості. Г. В. К. ордером загадала виконати всі вимоги ревізорів, втікачів-писарів повернути (аа. 859, 870, 863).

1764 року 26 б. т. Добронизький скаржиться до Г. В. К. на управителів розкольницьких слобід, що ті не дають відомостів про людність цих слобід. В попередні ревізії цю людність переписували, а тепер управителі на тій підставі, що вони сами урядили перепис розкольницької людности й не закінчили її, не хочуть давати списків. А перепис управительський може закінчитися й за півроку. Тимчасом розкольники найбільш торговельні й промислові не опиняться в ревізії й не одбувати-

муть повинностів на шкоду иншим верствам людности, що на них самих спаде цілий податковий тягар. До того непереписані розкольники множаться й живуть „воровством“, а виявити їх неможливо. З скарги ревізорів знати, що уряд дуже невдоволений на зайшлих на українську землю розкольників, які ще й особливі права мають, збагачуючись чесно й нечесно коштами місцевої людності й уникаючи повинностів. Г. В. К. вдалася в цій справі до гетьмана, а той до київської губерської канцелярії.

Маємо й непорозуміння з визначенням станової належности людности в Стародубському полку. 10 вересня 1764 року канцелярія Генеральної Артилерії сповіщає Г. В. К., що ревізори Стародубського полку, супроти змісту ордера миргородським ревізорам, записали багато артилерійських дворів у козацькі й міщанські списки, а для артилерії залишили тільки 20 дворів.

Через усі ці труднощі ревізія 1-ої частини Стародубського полку затяглася, тимчасом як ревізію 2-ої частини закінчено раніше.

Ревізори Ніженського полку першої частини були б. т. Іван Рашевський, полков. хоружий Петро Клецунов, в. т. Іван Рубець, другої частини—б. т. Ів. Ширай, осавул полковий Занкевич, в. тов. Трусевич.

До Ніженського полку спочатку був призначений за одного з ревізорів б. т. Єсимонтовський, але за невиконання обов'язку його покарано позбавленням свого звання. Згодом його, що правда, відновлено в званні. Замість його призначено б. т. Ширая, що сумлінно виконує свої обов'язки. 1764 р. 24 березня через смертельну недугу матери бере відпустку, на письмі зобов'язавшись незабаром повернутися.

Ревізія 2-ої частини полку через відмову Єсимонтовського почата пізніше, й затяглася вона найдовше: тільки в листопаді 1764 р. ревізійна комісія — б. т. Ширай з товаришами — повідомляє Г. В. К., що на її вимогу посилає виписку з ревізійної „табелі“ дев'ятьох сотень другої частини Ніженського полку, табелі сотні Глухівської не посилає, бо не надіслано од глухівського сотенного уряду відомостів про козаків, посполитих і жолдаків.

В обох частинах бракувало паперу, але особливі труднощі що-до цього, а так само і що-до свічок повставали в ревізійній комісії другої частини, що територія діяння її була надто велика.

16 червня 1764 р. ревізор Ніженського полку б. т. Ширай прохає Г. В. К. надіслати паперу скільки можна, бо надіслані 2 стопи і $^1/_2$ ф. сургучу „сойшло“. Покладено резолюцію: 3 стопи видати (а. 885). 25 червня 1764 р. ревізори 1-ї частини полку Ніженського Рашевський з товаришами прохають видати ще паперу й сургучу (а. 905). 5, IX ревізійна комісія 1-ої частини Ніженського полку прохає ще надіслати паперу, бо надіслані 3 стопи витрачено (а. 998). На поновні вимоги Г. В. К. запитує б. т. Ширая, скільки витрачено паперу й свічок. На це 15/X ревізор Ширай повідомляє Г. В. К., що багато витрачується паперу й свічок через велику роботу: свічок спалюють що-ночи в кожній сотні по 2, а в Глухівській по 8. Тому 100 надісланих свічок уже

спалені, деякі писарі купують сами свічки, треба надіслати ще 200 свічок. Прохає надіслати білого паперу 3 стопи й розхожого 1 стопу. Незабаром знов прохає 2 стопи білого й розхожого 1 стопу. Як він повідомляє, працювало над переписом 64 писарів і писарчуків, а саме: в сотні Глухівській — 16, Ямпільській — 6, Конотіпській, Батуринській, Кролевецькій — по 5, Попівській, Бахмацькій, Новомлинській — по 4, Коропівській — 8, Воронізькій — 7. 17/X Г. В. К. пише ревіз. б. т. Шираєві, щоб свічок від глухівського сотенного правління не вимагав, а брав від Г. В. К., — потрібні й надсилає Г. В. К. (аа. 1015, 1016).

Не аби-які непорозуміння повставали у ревізорів Ніженського полку, коли вони збирали відомості, як з полковою канцелярією, так і з місцевими урядами та приватними власниками.

1764 року 4 лютого ревізори Ніженського полку скаржаться на ніж. п. к.; з цього приводу на запитання Г. В. К. 13 лютого полкова ніженська канцелярія рапортує, що скарга ревізора б. т. Рашевського з товаришами на П. Н. К., буцім-то вона не дає канцеляриста і підканцеляриста „з чистим письмом“, не дає відомостів про служників полк. канцелярії й полкової артилерії „по генеральному определенію и сверх його находящихся“, про значкових товаришів у сотнях, не дає наказів у сотні, щоб сотники допомагали збирати відомості про козаків і давали козаків для доручень,—неправдиві, бо ревізори першої частини одержали абшитованого сотенного писаря, а другої полкового канцеляриста, у сотні наказано щоб сотники або, коли їх тимчасово немає, хтось з сотенної старшини „по учиненіи повелѣнной присяги били безотлучно при них ревизорах для показанія сел деревен и прочого поселенія и для потребного в протчем споможенія — також писара сотенного и писцов (а буди оних нет то хочай козаков) с чистим писмом и для случаючихся посилок козаков потребное число с переменною в каждой сотнѣ давало б“. Усе це ревізори одержали, дарма що, коли вони пороз'їздилися по домах, призначені канцеляристи ґуляли. Відомість про служників і значкових товаришів 14 січня надіслано, бо раніше через незатвердження значкових товаришів Г. В. К. не могла цього зробити [1]).

Повстали непорозуміння, коли збирано відомості. 1764, III, 4 канцелярія Генер. Артил. удається до Г. В. К. з завідомленням, щоб згідно з заявою коропівського війта зменшено було харч, питво, сіно й фураж для ревізорів од Коропа, бо половина з того що припадає на всю сотню для ратушу нерівномірно багато, — вона мало має посполитих тай ті зубожені, бо від їх повідбирали винокурні промисли. Г. В. К. з'ясувала, що ревізори повинні жити своїм коштом і нічого на утримання не вимагати, бо ревізія має бути їм зарахована за особливу військову службу (аа. 462, 465). Відмовився на вимогу ревізорів б. т. Ів. Ширая, полк. ніж. осавула Микол. Занкевича, військ. т. Прокопа Трусевича дати списки посполитих коропівський війт; він їх не міг скласти, бо багато посполитих

---

[1]) № 11375, аа. 418—419, 444.

„покозачилися“, дарма що живуть на посполитських ґрунтах. Уряджене слідство в цій справі не відбулося, бо призначені для слідства б. т. Ханенко і в. т. Левенець не прибули. Війт прохав записати посполитих згідно з попередніми ревізіями. На це Г. В. К. наказала, що війт мусів скласти й подати список, а сотенна старшина мала перевірити, хто „покозачився“ записаний у ревізії 1756 р. посполитим, що володіє посполитськими ґрунтами (аа. 418, 460, 461). 1764, III, 15. ніженські ревізори пишуть до Г. В. К., що не подали відомостів у с. Фастівцях Івангородської сотні староста Генеральної Артилерії про підданих артилерії, супроти вимоги івангородського сотенного правління, а так само різні м. Ніженя духовні й світські власники, ніженське братство; ревізори запитують, що робити з такими власниками, які не подають відомостів, а старост, прикажчиків, яких за неподачу після інструкції можна брати „за караул“, не мають; далі запитують, що робити з відомостями про зайшлих у Ніженський полк з инших полків мешканців, яких вони надіслали до тих полків і одержали назад, бо там ревізія вже закінчилася. III 17, ревізійна комісія знов повідомляє про відмову, навіть після того, як узято під караул війта м. Коропа, дати списки підлеглих Генеральній Артилерії посполитих. Старший військовий канцелярист запитує канцелярію Генеральної Артилерії, на підставі чийого наказу коропівський війт не дає списків. Після цього Генеральна Артилерія загадала дати списки. Г. В. К., діставши пояснення од Генеральної Артилерії, надіслала ревізорам ордера про те, що відомості від старости Генер. Артилерії наказано дати, представників братства й власників після неподачі од їх відомостів не брати під „караул“ самим, а повідомляти про їх полковий уряд, а цей мав розпорядитися, щоб двох або трьох представників братства та власників, коли вони не дадуть відомостів після ще одного нагадування, взяти й тримати при сотенних правліннях, аж поки подадуть відомості (аа. 514, зв. 515).

Неправдиві відомості подав ревізорові Шираєві з товаришами архімандрит Гамаліївського манастиря. Після апробації ревізорів „явилась утайка и вмѣсто дворов немалое число поставлено бездворными и почти пустыми хатами, також и число людей проминено, о служителях же монастыря и не подано“. Виявивши це 7-го травня, ревізори, ніженський полковий осавул Занкевич і військ. товариш Трусевич з численним відділом козаків і инших людей з'явилися до манастиря і, як описує у своїх донесіннях архімандрит, ґвалтовно зупинилися „намѣтом“ (в иншому місці „шатрами“) коло огорожі манастирської, „послали в монастирь многих человѣк козаков и других с шумами и стращаніями которіе посланные козаки втащилис в ключническую келію й тут пойло всякое как грабительніе татари пили и переливали без вѣдома и дозволенія хозяйского, нѣкоторими еще болшими и горшими командами козацкими вес монастыр стращали, и разніе вимисли чинили; а сами панове ревизори за монастырем тоже стращательніе и непристойніе крикы и галасы подимали канова (sic) монастырского Степана

Могилевского под караул взят покушалис людей всѣх на лице представлять себе в мгновенії ока заставляли, некоторой монастырю неизвестной верующей домагались нѣкоторими недобрими и пакостними поступками грозились и разнія непристойности монастырю и настоятелю его причинили". Усе це архімандрит з'ясовує бажанням ревізорів поживитися коштом манастиря й стравами та напоями його. Ревізори-ж після такого наїзду на манастир, здобувши від манастиря відомості 9, 10 травня, згідно з повідомленням „иконома" (sic), заарештували підданих манастиря і війтів сіл—11 осіб; а коли й після цього архімандрит м-ря надіслав скаргу на них тільки, а відомостів не дав, то, надіславши листування й повідомлення про неподачу відомостів од манастиря до Г. В. К., рушили далі виконувати ревізію. Г. В. К. на скаргу архімандрита відповіла йому, що він повинен дати правдиві відомості (аа. 843—852).

1764 р. VI, 25 Ревіз. Коміс. 1-ї частини Ніженськ. полку б. т. Рашевський з товаришами повідомляє, що абшитований значковий товариш Первоборзенської сотні Круглик затаїв своїх підсусідків і на виклик ревізорів не з'явився, щоб доповнити список підданих; коли-ж був узятий під караул його підсусідок, сам Круглик під той час, як ревізорів не було, з'явився з юрбою і визволив заарештованого. Ком. прохає Г. В. К. вжити заходів до покарання „нахальника", що затримує ревізію. Г. В. Канц. пише ордера до ніженського полковника, щоб той „штрафовав" Круглика (аа. 916—919). Полк. канц. оштрафувала 31 липня 1764 р. Круглика „держаніем при полковой канцеляріи под караулом восемь дней" (а. 925).

1764 р. 2 липня Марія Гудовичева сповіщає Г. В. К., що прикажчик її скаржився на ревізора полкового осавула Занкевича, який, приїхавши до села Вихторова, вимагав квартиру у власнім домі Гудовичевої, курей, баранів, корму для коней; не одержавши цього, він лаяв прикажчика непристойними словами й для чести Гудовичевої „незносними", потім узяв під караул прикажчика, загрожував бити його і „возмущав мужиков", щоб вони писалися в козаки, знов-же робив якісь позначки в своїх списках, ходячи селом. На запитання Г. В. К. Занкевич повідомив, що нічого він не вимагав і тільки прохав прикажчика, щоб переписав начисто списки, той брутально відмовивсь, а згодом виявилося, — він затаїв двори, за це його було взято під караул, сам Занкевич мужиків не підбурював, а прикажчик вигадав усе, бо він є нечесна людина: виборний козак сотні Новомлинської, що втік з сотні ховаючись від служби військової і поробивши різні „шалості" (аа. 886, 891, 892). Г. В. К. наказала б. т. Шираєві перевірити скаргу Гудовичевої та ревізію с. Вихторова. 1764 р. липня 19 д. б. т. Ширай повідомляє Г. В. К., що він їздив у с. Вихторово маєток Гудовичевої для „переслѣдованія" Занкевичевої ревізії і ніякої несхожости в його відомостях „так что б хто козаком обмечен, кромѣ подлежащого порядка" не виявилося; відомість Занкевича без поправок підписав прикажчик Жолніровський (а. 926).

У вересні ревізійна комісія 2-ої частини Ніженського полку, працюючи в Тулиголові, вимагає від отамана Дунайського двох кінних і одного пішого козаків з двохтижневими харчами, а так само трьох козаків, що вміли писати, для писарської праці. З цього приводу скаржиться сотенний уряд до Г. В. К., й прохає заборонити ревіз. комісії самій, обминаючи сотенний уряд, вимагати козаків од отаманів і розпоряджатися їми. Г. В. К. наказала Глухівському сотенному урядові надіслати всім отаманам розпорядження давати ревізійній комісії на її вимогу козаків і писарів.

У вересні війт і міщани кролевецькі подали до Малоросійського Скарбу заяву, що „из поданой де от них война и мѣщан ревизорам Нѣжинского полку вѣдомости, которая де сочинена ими по предложению определенного над ними смотрителя войскового товариша Григорія Костенецького, изключено свободных поополитих войскових кролевецких одинадцать человѣк" (а. 987). З цього приводу канцелярія Малоросійського Скарбу сповіщає Г. В. К, що з поданого до ревізійної комісії списка міщан і посполитих і складеного, згідно з наказом доглядача військового тов. Костенецького, од війта кролевецького той-же Костенецький виключив і переписав у козацьку відомість 11 осіб, які значаться в міщансько-посполитських списках в описі комісії й ревізії 1756 року. На запитання Г. В. К. сотник кролевецький пояснив, що він не наказував записувати козаками вільних посполитих, „но когда по подачи война кролевецкого ревизорам с вѣдомости показалось за перезивом свободних посполитих, что с них едни с природи козаки, а другие на едних козачих грунтах живут в чем и войт согласовал, то ревизори по своему разсмотрению оних совѣтовали в посполитскую ведомость не ставить, и потому де войт оних исключил с вѣдомости, или по прошению оних истцов он сотник не вѣдает, а опосля с повеленія комисіянтского оние в вѣдомость козачую вписани писарем сотеним". Тепер їх можна переписати, бо тільки чорнові складено списки.

1764 р. вересня 12 дня ніж. ревізійна комісія звертається до Г. В. К. з проханням, щоб вона наказала надіслати компути компанійців і жолдаків для внесення до ревізії, бо є багато таких, які себе показують їми. Г. В. К. пропонує брати ці відомості від сотенних урядів і жолдацьких капітанів (аа. 1008—1009). У цій справі 8 жовтня сотник і отаман городовий глухівські сповіщають Г. В. К., що капітан жолдацький відмовився подавати ревізійні відомості про жолдаків поселених у Мутині, Тулиголовах, Божку спочатку тому, ніби сільські отамани вже подали такі відомості, а згодом, ніби без пояснїння од Г. В. К. давати цих відомостів не може, і прохають такого розпорядження. Г. В. К. наказує генеральним осавулам і бунчужному, нехай зроблять розпорядження давати такі відомості, щоб не ховалися за жолдацтвом різні особи не належні до його (аа. 999—1001).

Нарешті, 1764 року жовтня 15 дня б. т. Рашевський повідомляє Г. В. К., що ревізію закінчено, тільки один з комісії в. т. Ів. Рубець

давно від комісії від'їхав у Глухів прохати відпустки до „С.-Петербургу“ і це затримує ствердження й відіслання ревізії (а. 1024). Тоді-ж він надсилає у відповідь на ордер від 2 жовтня табелі людности кожної сотні, окрім спірних між первополковою сотнею й ніженським магістратом осіб, повідомляючи, що загально-полкову табель складатиме після того, як поприїздять до Ніженя ревізори другої частини Ніженського полку (а. 1028). Г. В. К. наказала 25 жовтня Рубцеві з'явитися до б. т. Рашевського, щоб закінчити справу (а. 1026). Таким чином ревізія Ніженського полку затяглася в обох частинах і була закінчена певно в листопаді 1764 року.

Київський полк ревізували одну частину б. т. Андрій Войцехович, полковий хоружий Шум, і невідомий на прізвище військовий товариш, другу частину б. т. Дунін-Борковський, військовий товариш Чуйкевич і невідомий полковий старшина.

Насамперед відзначимо більші, як де-инде паперові й технічні труднощі. 1764 р. б. т. Дунін-Борковський і в. тов. Чуйкевич пишуть до Г. В. К., що даних двох стіп паперу і $^{1}/_{2}$ фунта сургучу не вистарчило, багато позичено в полковій канцелярії, іще треба для переписування начисто й на те, щоб поробити довідки, 6 стіп паперу і $^{1}/_{2}$ фунта сургучу, отож їх вони й прохають вислати (а. 468). 3 березня б. т. Войцехович Андрій пише до Г. В. К., що не може одіслати до инших полків списки зайшлих людей, бо немає паперу — його треба позичати й прохає надіслати (а. 469). 18 березня ревізор Войцехович прохає до виданих 3-х стіп надіслати 4 стопи (а. 524). 15, IV — полковий київський хоружий Шум посилає підводу по 4 стопи паперу до Г. В. К. з листом „Антону Филиповичу“, повідомляючи, що ревізори з свят ще не поз'їздилися (а. 562).

Непорозуміння виникло і з справлюванням полкових книг. Року 1764 26 червня київська полкова канцелярія пише, що вона не має грошей, щоб заплатити палітурникові за оправлення ревізійних книг, а до того й підстав для такої витрати й разом скаржиться, що вже й так зайві та безпідставні видатки має на папір і сургуч, мотузки, рогіжки, барила для вантажів київської губерської канцелярії (а. 528). Г. В. К. відповіла наказом заплатити з канцелярських сум (а. 884). Року 1764 19 лютого ревізор Київського полку б. т. Войцехович звертається з проханням до старшого військового канцеляриста Г. В. К. „Андрія Филиповича Жайворонкова“, щоб той з'ясував йому, як писати — в лініях чи в ряду в тексті козаків виборних, однокінних, підпомічників і підсусідків, та чи можна підраховувати в табелях сотенних не поселенно, а загалом тільки відповідно до звання кожного. Труднощі ці були утворилися через брак тямучих писарів, — сам ревізор мусів працювати над виробленням форми переписних відомостів, бо писарі були не надто вправні. 3 березня б. т. Войцехович повідомляє Г. В. К., що не може остаточно скласти списки, бо з инших полків не надіслано відомості про зайшлих туди мешканців Київського полку.

Підчас збирання матеріялу виникали трудноші в самому Київі. Переписати треба було в верхньому Київі російських військових, купців і селян, що жили на території фортеці. На вимогу ревізорів дати списки київська губ. канцелярія відповіла „а как в оном верхнем городѣ Кіевѣ и в форштатѣ при Кіево-печерской крѣпости дѣйствительно военно служащіе також отставніе статскіе и протчих чинов люде поселеніе своими дворами имѣют на казеных землях, кои до малоросеійского вѣдомства ни почем не подлежать, слѣдовательно и состоящих в оных верхнем городѣ Кіевѣ и при кіевских крѣпостях в форштатѣ военных и статских чинов дворов, при сочиняемой нынѣ вами ревизіи переписывать не слѣдует; упоминаемые ж живущіе в верхнем городѣ Кіевѣ Малоросіяне по учиненому в кіевской генерал губернской канцеляріи ноября 3-го дня 1763 года определенію поручены в вѣдомство кіевского гарнизона Стародубского полку полковнику и кіевскому коменданту Ермолову, из коих нѣкоторые тамо и родились і вышедшіе из Польши а протчіе из малороссійских мѣст туда пришедшіе и что они живут на казенной землѣ, оное ж кіевскою генерал губернскою канцеляріею определено их употреблять для исправления работ в новозаведенном в Кіевѣ виноградном саду“. Після цієї відмови к. губ. канцелярії ревізори пишуть до Г. В. К. [1]).

Непорозуміння й сутичка сталася між полковою канцелярією й ревізійною комісією тоді, коли визначувано виборних козаків. Року 1764 4 серпня київська полкова канцелярія звертається до Г. В. К. з донесінням про зайво поверх установленого комплекту записаних у ревізії по Козелецькій сотні 40 виборних козаків, які, бувши кревні один з одним, живуть різними дворами, щоб не було між їми сварок, а службу одбувають спільно з кількох дворів через одного виборного, й за убозтвом та різними транспортовими перешкодами виборної козацької служби виконувати не можуть, навіть декотрі з їх і досі „малинового мундира“ не справили, бо „заводов“ прибуткових не мають. Полкова канцелярія прохає на так зформульованій підставі „почему сколко показано по сотнѣ Козелецкой вѣдомостями от находившагося вмѣсто сотника писара сотенного козелецкого Алексѣя Подвисоцкого и курѣнних отаманов, козаков виборних одноконних и других оніе по их статтям и в ревізію написани, гдѣ не пропущено дворов хат и числа душ, а за едно в едном дворѣ жиючим, либо и в особих дворах по сродству присовокупленним, кому с кем отбувать службу слѣдоватиметь, то, яко о том расположеніи чинит, ревизорам полку Кіевского недоложено, недѣланно, слѣдовательно против даних как помянутым писарем Подвисоцким с городових козаках, так и курѣними атаманами о сѣлских козаках же вѣдомостей, виборних подпомощикам полагать ревізіяльной комисіи неможно, ибо же ревизию велено сочинить от даних от кого подлежить вѣдомостей“. Тому вона просить по-над комплект записаних виборними переписати в під-

[1]) Справа № 11374 а. 818.

помічники. У відповідь на це ревізійна комісія роз'яснює, що в указі не сказано, щоб ревізори додержувалися комплекту, а тільки щоб не проминали дворів і душ та згідно з відомостями даними від кого належить списували їх і не дозволяли затаювання. Отож за такими відомостями ревізію в Київському полку й складено. А що з'явилося звйвих 60 дворів виборних, 150 однокінних, 577 підпомічничих, 3194 посполитих, то це тому, що їх було затаєно. Тим-то ревізійна комісія прохає Г. В. К. ордером наказати київській п. к. не затримувати приймання ревізії (аа. 945, 946).

Отож ясно, що підчас ревізії було виявлено чимало осіб, що їх затаїли як сотенні уряди, так і приватні власники. Про їх полкова канцелярія не пише, а сама обвинувачує ревізійну комісію, що та записала по-над комплект 40 виборних козаків не внесених у списки, але відомих на місці правно як виборні й у комісії підчас перевірки відомостів зазначених такими за їх громадським станом, що одзволював їх од повинностів. З цієї справи ясно, що ревізію Київського полку закінчено в серпні.

Ревізори 1-ї частини Переяславського полку (куди належали сотня Терехтемирівська й инші) були б. т. Іван Александрович, полковий осавул М. Лукашевич, в. т. Пав. Огронович, — 2-ої частини (куди ввіходили сотня Другополкова й инші) підкоморій переяславський Семен Безбородько, а инші хто — невідомо.

Про паперові й технічні труднощі тут мало матеріялу.

В березні ревізор Безбородько прохає надіслати „2 рубли", заплачені за оправлювання ревізійних книжок...

Ревізію обох частин виконували не контактно. Ревізію в 2-й частині Переяславського полку з Другополковою сотнею почато 1763 р. 7 червня раніше від ревізії 1-ої частини, що до її складу ввіходила сотня Терехтемирівська. Не вважаючи на це, ревізію 1-ї частини закінчено раніше.

1764 року 22 лютого переяславські ревізори 1-ї частини б. т. Александрович і в. т. Огронович пишуть до Г. В. К., що вони згідно з ордером надіслали відомості про зайшлих до инших полків, а сами їх з инших полків не одержали, і прохають повідомити, що з такими чинити, коли їх здобуто буде після надіслання ревізійних книг до Г. В. К. (а. 472). Книги 1-ої частини надіслано до Глухова після того, як ревізія вже закінчилася в травні без загально-полкових табелів. Г. В. К. наказала повернути книги назад до Переяслава, щоб скласти табелі. Ревізор б. т. Александрович прохає Г. В. К. надіслану од нього до Глухова ревізію його частини до Переяслава не повертати, бо вона може попсуватися; загально-ж полкові табелі могли бути складені на підставі ревізійних книг залишених у полковій канцелярії.

Суперечності підчас збирання відомостів на ґрунті визначення людности тут були невеличкі, але показові. Деякі сотники Переяславського полку записали в відомості козаками таких міщан і посполитих, які

ніколи козаками не були. 1763 р. 27 грудня гетьманським ордером переяславському полковникові було заборонено це й призначено кару таким сотникам — бути прикутими до гармати. Дуже незначні сварки двох сотень Другополкової й Терехтемирівської за приналежність до однієї з них трьох спірних козаків викликали чимале листування й з'ясовування принципове справи ревізорам. Член ревізійної комісії однієї частини Переяславського полку Безбородько з приводу вимоги переписувати з списків сотні Другополкової трьох козаків до списків сотні Терехтемирівської, після того, як скінчилася ревізія й книги оправлено, в квітні відписує до Г. В. К. про неможливість цього з технічних причин, бо доведеться перешивати книги й псувати їх, а також недоцільність, „яко полковая канцелярія и послѣ сей ревизіи по усмотренію своему з сотнѣ в сотню по отбуванню службы і к общенародним повинностям козаков определять может“. Окрім того козаки сами бажають бути записаними за Другою полковою сотнею. Отож домагання полкової канцелярії що-до переписування член ревізійної комісії прохає відкинути як нічим не обґрунтовані й технічно-ревізійно шкідливі. Таку саму заяву він надсилає б. т. Александровичеві, що керував ревізією другої частини Переяславського полку, куди ввіходила Терехтемирівська сотня.

1764. 3. IV. повідомляє той-же ревізор підкоморій Семен Безбородько про заяву однієї попаді вдови переписати її синів із козаків до списку урядовців згідно з ордером гетьмана від 1763 р. 24. X. (а. 928).

Року 1764 13-го червня Семен Безбородько сповіщає Г. В. К., що на сотенних списках не підписалися, бо не були вдома, сотники кропивенський Дараган і домонтовський Плошкевич; останній надіслав підписку: „на сей сотнѣ моей ревизіи, что воной никакое и малѣйшее поселеніе не укрито и не утаєно, под лишеніем за малѣйшего чего при том упущеніе, моего чина, и сверх того по важности преступления и вящшого штрафа, саморучно подписуюсь сотник домонтовский Антон Плошкевич“ (аа. 437, 438). Це більше-менше встановлює кінець запізненої ревізії 2-ої частини Переяславського полку в липні, серпні 1764 року.

За ревізорів полку Лубенського були 1-ї частини б. т. Сандурський, полк. хоружий Ст. Корнієвич, в. т. — невідомий, — 2-ої частини — б. т. І. Маркович, полк. осавул Рвачевський, в. т. І. Жураковський.

Ревізійні комісії багато вимагали паперу.

1764 р. II, 2 ревізори Лубенського полку б. т. Павло Сандурський і хоружий полк. Степан Корнієвич прохають у Г. В. К. шість стіп паперу, щоб переписати ревізію начисто. Надіслано 1764. 3. III чотири стопи з Глухова козаком Андрієм Самойловським і завважено, що ревізори багато вимагають паперу. А втім 18. III знову прохають 6 стіп, бо 4 стопи вже позичили; на це канцелярист Г. В. К. пропонує надіслати підводу на 4 стопи паперу, бо надісланий верхівець не може взяти їх з собою (аа. 522, 425).

1764 р. 2 березня ревізори 2-ої частини Лубенського полку повідомляють про закінчення ревізії й прохають пояснити, що їм далі робити — чи чекати, доки закінчиться ревізія 1-ої частини, чи одіслати їхню ревізію до Г. В. К. та й їхати додому (а. 479). Другого дня, 3 березня, ті-ж ревізори знову повідомляють Г. В. К., що ревізію закінчили й сотенні списки в сотні роздали, а відповідів від полків Ніженського, Київського, Чернігівського, Стародубського про вписання зайшлих до Лубенського полку людей не здобуто і вони не знають, як і чи вписувати їх тепер після неодержання у закінченні книги. До того скаржаться, що київський ревізор, б. т. Дунін-Борковський надіслав „пашквиль которого ни снесть не могучи" пересилають до Г. В. К. У „пашквилі" написано, що „не розсужденіями ревизоров, но на основаніи данной инструкціи ревизія сочиняется и сочинятись должна", а причини, чому київські ревізори затримали довідки, гетьманові відомі. Особи, що підписали цей пашквіль, б. т. Дунін-Борковський і в. т. Йосиф Чуйкевич (аа. 424, 425). Ордером Г. В. К. 10 березня наказано надіслати ревізію, скоро лиш ревізію 1-ої частини буде закінчено, не чекаючи, поки понадсилають відомості ревізори инших полків (аа. 481).

19 березня ревізори 2-ої частини прохають у Г. В. К. дозволу після того, як закінчать вони ревізію, роз'їхатися додому, аж поки буде закінчено ревізію другої половини (а. 804). 22 березня ревізор другої частини б. т. Маркевич знову прохає Г. В. К. дозволу від'їхати додому з приводу занедужання дружини й дітей та закінчення й підписання ревізії. Г. В. К. дозволила виїхати на Великдень, — після свят він мав повернутися, щоб складати полкову табель (аа. 554, 555).

9 липня лубенський полковий хоружий Корнієвич один, з ревізорів першої частини полку, вдається з проханням до Г. В. К про дозвіл не їхати на вимогу останньої до Глухова особисто, щоб прикласти печатку, а доручає це зробити полковому ревізорові б. т. Сандурському; покликається він на нездужання (а. 927). Отже ревізію другої частини Лубенського полку закінчено в березні, а першої частини—певно в червні.

За ревізорів Прилуцького полку були: однієї частини—б. т. Тризна, полковий осавул Величко, в. т. Столповський, а другої — б. т. І. Домонтович, хоружий полк. Ф. Марковський, в. т. невідомий.

Року 1764 24 лютого ревізіяльна комісія 2-ої частини полку прохає стопу паперу на те, щоб переписати начисто табелі; раніше виданий папір було списано, а до того позичено було у прилуцької канцелярії 12 дестів (аа. 426, 434). 5 березня Г. В. К. повертає полк. прилуцьк. канц. ті, що позичила ревізійна комісія, 12 дестів паперу через посланця (а. 464). 9 серпня знову надсилає Г. В. К. полковникові переяславському 5 дестів паперу, що позичила ревізійна комісія у отамана (а. 939, 940). Ревізію обох частин тут закінчено було мало не одночасно й відповідно до призначеного терміну, дуже рано в лютому. Непорозумінь підчас збирання відомостів не одзначено, тільки ревізори звертаються до Г. В. К. з того приводу, що ревізійні комісії инших

полків не подали відомостей про зайшлих туди людей мешканців Прилуцького полку. 1764 р. 23. II пишуть ревізори 1-ої частини Прилуцького полку б. т. Тризна і полк. осавул прилуцький Величко, що вони згідно з універсалом, інструкцією й ордером удень і вночі дбали якнайшвидше й як-найправдивіше виконати ревізію і, щоб у противному разі не позбутися „чинов", закінчити ревізію до лютого 1764 р. і свої відомості про зайшлих з инших полків, де свої осілості мають (Київського — 4, Стародубського — 6, Чернігівського — 3, всіх — 13), скрізь надіслали, а відповідних відомостів з инших полків не здобули; тому вони прохають ордером наказати, щоб ревізійні комісії инших полків надіслали відомості, або-ж дозволити — складати табелі без їх. Г. В. Канцелярія наказала всім ревізорам вислати відомості. 1764. 14. III відповідають б. т. Н. Савич, в. т. Рубець ревіз. п. Чернігівського, що вони „извѣстий" від. б. т. Тризни не одержували, а одержували від прилуцьк. військ. осавула Величка, потім від його-ж і військ. тов. Столповського про вписання зайшлих з Чернігівського полку людей; це було зроблено й тоді-ж повідомлено прилуцьких ревізорів. Отож останні даремно турбували Г. В. К. (аа. 404 — 409, 412, 451). 1764. 24. II ревізіяльна комісія „второй части" полку Прилуцького повідомляє Г. В. К., що ревізію закінчила, але не одержала від инших ревізіяльних комісій відомостів про зайшлих туди мешканців полку Прилуцького, які мали нероздільні ґрунти в Прилуцькому полку, не вважаючи на відношення до їх і обов'язок, такі відомості негайно з посланцями давати згідно з інструкцією (аа. 430 — 433).

За ревізорів Миргородського полку були однієї частини б. т. Корнілій Кобеляцький, полковий хоружий Козинецький, в. т. Іван Ставицький, другої частини — б. т. Михайло Милорадович, обозн. полков. Ярема Родзянко, в. т. Гр. Марковський.

Паперових і технічних та в справі збирання відомостей труднощів тут було небагато. Року 1764, 12 березня ревізор Миргородського полку б. т. Кобеляцький пише до Г. В. К., що видані 4 стопи паперу вийшли, позичено в миргородської полкової канцелярії 2 стопи; їх він і прохає вислати (а. 483).

Року 1763, 13 серпня гетьманським ордером ревізорам Миргородського полку Милорадовичеві з товаришами наказано артилерійських службовців писати у вільний реєстр тільки тих, які звільнені від загальних повинностів гетьманськими ордерами й генеральними ухвалами.

Року 1764, 29 лютого ревізори Миргородського полку Милорадович з товаришами пишуть, що вони з відповіддю на запитання ревізорів инших полків надіслали відомості про зайшлих людей, а сами досі від Ніженського полку довідки про зайшлих туди людей не здобули; тому вони сами написали до Ніженського полку, що зайшлих туди людей з Миргородського полку записано в ревізії Миргородського полку. Після того, як складено табелі, від ревізорів Київського полку здобуто список учнів у київських школах та мешканців Миргородського полку, що

живуть у Лаврі, а так само й инших, що зайшли туди. Вони відповіли, що не можуть уписати їх у свою ревізію,—через це довелося-б переробляти табелі, а прохали записати всіх у ревізію Київського полку (аа. 484, 485). Г. В. К. ухвалила, щоб усі в списку надісланому від Київської ревізійної комісії були записані в Миргородські ревізійні книги, за особливим списком (а. 487).

Ревізію обох частин роблено цілком самостійно. Року 1764, 9 й 12 березня ревіз. ком. обох частин Миргородського полку надсилають взаємні скарги на те, що кожна з їх, ревізуючи окремо свою частину й не з'являючись для порозуміння на спільні з'їзди в полкове місто Сорочинці, написали різні ревізійні книги, і загально-полкову табель не переробивши книг не можна скласти. Головно не однаково були записані підсусідки й двори старшинських дітей. На це повідомлення ревізійних комісій обох частин Миргородського полку про неоднакові визначення підсусідків і старшинських дітей і про неможливість скласти через це спільну полкову табель, Г. В. К. відповідала 1764. 22. III ордером, щоб обидві ревізії з канцеляристами, що їх складали, були надіслані до Глухова (а. 502). Року 1764, 4 травня б. т. Милорадович сповіщає Г. В. К. і рапортує в. т. Марковський, що вони прибули згідно з наказом до Глухова, виправити неточності ревізії, а обозний полк. миргородський Родзянко рапортує, що занедужав і через те не може прибути. Г. В. К. все-ж наказала Родзянкові прибути не гаючись (аа. 776—887).

За ревізорів Гадяцького полку були: однієї половини, що складалася з сотень Другої й Третьої полкової, двох Камишанських, Рашевської, Веприцької, Куземинської, Грунської,—б. т. Мих. Миклашевський, полков. хоружий Андрій Кондаскалов, в. т. Степан Висоцький, а другої половини, що складалася з сотень Первополкової, Лютенської, Ковалівської, Борківської, трьох Опішнянських, трьох Зіньківських, — б. т. Дмитро Борозна, обозний полковий гадяцький Іван Родзянко, в. т. Соболевський.

Непорозуміння виникли насамперед у звязку з ненадісланням од сотенних управліннів „ведомостей о числѣ внов укомплектованих виборних козаках и подпомощниках, яко де по оному укомплектованню и з подпомочников могут бит виборние а из виборних в подпомощники написані". Після скарги ревізорів до Г. В. К. й розпорядження від останньої гадяцькій полк. канцелярії ця наказала „сотникам з старшиною ревизорів письменно увѣдомлено, чтоб во всѣх сотнях полное до комплекту число виборних козаков тот час опредѣлив кто оние имянно о всяком порозн сколко у кого мужеска полу душ такою формою, как о сочиненіи ревизіи ордером повелено, зараз подат господам ревизорам ведомость с виключеніем из числа подпомочников тѣх если кои ис подпомошчников в виборние записани будут, и таковую прислат в самой скорости не далѣе ж как того ж генваря 27 (аа. 422).

Року 1764 14 лютого в другій половині Гадяцького полку ревізію закінчено. Треба було тільки „сочинит в общѣ полковую табель" (а. 467). Тут виявили невелику дисциплінованість молодші

члени комісії військові товариші. 20 березня ревізор першої половини б. т. Миклашевський сповіщає Г. В. К., що товариш його „в сочиненіи“ ревізор в. т. Степан Висоцький, не чекаючи, аж поки закінчиться ревізія, й не притиснувши на тих книгах, що мали бути надіслані до Г. В. К. й сотні, своєї печатки, поїхав до дому своєї жінки полку Лубенського в село Коровинці, не вважаючи на його (Миклашевського) нагадування, покладаючись на те, що попередні його від'їзди минались йому безкарно. 26 березня Г. В. К. надіслала ордер роменському сотенному правлінню знайти Висоцького в жінчиному будинкові чи де там він тепер є, взяти під варту та й відпровадити до Гадячого до Миклашевського (а. 529, 530). 2 квітня пише в. т. Гр. Соболевський до Г. В. К. рапорт, що він, після того, як закінчилася ревізія половини Гадяцького полку, поїхав додому, тому що ревізію другої половини ще не починали переписувати, а її ревізори були в роз'їзді. Тимчасом позакінчувані та попереписувані ревізійні книги були підписані, а його про це не повідомили, тільки б. т. Родзянко після підпису послав йому партикулярний лист. Коли він приїхав до Гадячого, книги без його підпису надіслано до Глухова й сотенних міст. Соболевський повідомляє про це й прохає розгляду, щоб не зазнати за непідписання жорстокої кари. Одночасно полк. канцелярія сповіщає, що ревізійні книги без підпису Соболевського надіслані до Г. В. К. безпосередньо од ревізорів без її відому, разом з повідомленням про те, що Соболевський їх не підписав, — на запитання поставлене од полкової канцелярії ревізорам, чому книгу не підписав Соболевський, ті відповіли, що через від'їзд його додому й про причини та обставини від'їзду нічого не сказали. Сами ревізори послали й до сотень ревізійні книги без підпису Соболевського. Тепер, коли сам Соболевський приїхав для підпису, полкова канцелярія й сотники не мають розпоряджень надсилати знов до Гадячого книги для підпису, а тому полкова канцелярія гадає, що Соболевському треба їхати до Глухова до Г. В. К. і там дістати розпорядження. Г. В. К. наказала Соболевському з'явитися до Глухова для підпису, а б. т. Борозду запитала, чи справді він не сповістив Соболевського про підписання і, не чекаючи його прибуття та підпису, відіслав книги до Глухова й сотенних канцелярій (аа. 569—573).

За ревізорів Полтавського полку були: однієї частини — б. т. Вас. Полуботко, полк. осавул Дем. Бонковський, в. т. Гр. Корицький, а другої невідомі.

У квітні 1764 р. на вимогу полтавських ревізорів вислано з Г. В. К. додатково до попередньої 1 стопи паперу для переписування сотенних книг і табелів $2^1/_2$ стопи (а. 772). Непорозумінь підчас збирання матеріялу тут не виявляється. 1764 р. лютого 2-го полтавській ревізійній комісії надіслані були через Г. В. К. відомості з Старод. полку про зайшлих людей, а від ревізорів осавула полк. Дем'яна Банковського і в. т. Григ. Корицького 9 березня надійшла відповідь, що вони цих

відомостів не здобули. Про закінчення ревізії в Полтавському полку відомостів немає.

В гетьманськім універсалі спеціяльно не визначено ревізування людности в Січі. А втім заходи що-до цього було зроблено. Невідомо, коли їх розпочато. В справі знаходимо, що Г. В. К. допіру 13 травня 1764 р. надсилає до Запорозької Січи вимогу переписати осіб чоловічої стати в слободах. 19 травня Г. В. К. сповіщає гетьмана про заходи в Січі урядити ревізію через бунч. т. Новицького. Кошовий з старшиною відповів на вимогу урядити ревізію, що людність підо впливом чуток про гетьманський перепис та нові тягарі розбіглася, багато втекло за кримський і польський кордон, заселили слободи під Кримським ханом, і тому прохали дозволу зробити ревізію самій січовій старшині, а Новицького звільнити. Після того кошовий ревізії не зробив і жадної відповіди не дав. Г. В. К. прохає у гетьмана дозволу таємно зібрати відомості: скільки слобід поселилося за кордоном, на якій віддалі, в чийому володінні й порозумітися в цій справі з сенатом (аа. 828—830). 21 травня надіслано другий ордер до Січи про надіслання „з общаго нашего согласія“ перепису осіб чоловічої стати, що мешкала на запорозьких землях (аа. 825, 6). Червня 26 дня „Атаман Кошевой Филип Федоров с войсковою старшиною отаманами курѣнними і товариством“ відповідає Г. В. К. рапортом у справі виконання ревізії, що „вишедших з Малой Россії в здешніе места людей никого здес, потому что сюда на поселеніе з женами і дѣтми стол не принимаютца, кромѣ поженившихся козаков нѣт; для учинения ж переписи... всѣм в запорожском владѣнії жительствующим поженившимся запорожским козакам і вишедшим из полской стороны і протчих мѣст людям ис Коша нарочніе старшины опредѣлены і посланы были; кои прибыв туда присланние в Кош доношенія представили, что, по учинившему еще в прошлом 763 году между тѣми людми по их простотѣ немалому сумнѣнію, вишедшіе іс Полщи і из других заграничних мѣст тайним и явним образом в разние мѣста разошлис, так что тепер в тѣх било населенних местах весма мало“. Так само і на цей раз, коли прибули старшини переписувати „не только тѣ люди, но и поженившиеся козаки учиня между собою по прошлогоднему сумнѣніе і наговаривая разностей друг другу стали было расходица і бѣжать“. Старшини мусіли з'ясовувати, що переписують тільки для відома Коша, і нарешті припинили перепис; через те його й не закінчено (аа. 229, 30).

Генеральна Військова Канцелярія головно стежила за належним формальним виконанням ревізорських обов'язків й завдовольняла ревізорів технічно та давала їм пояснення. Більше-менше вона виступає самостійно, як зверхній правновизначний орган що-до окремих осіб чи верстов людности, ухвалюючи переписати їх до иншої категорії.

У січні 1764 р. 9 дрібних власників Ніженського полку — значкові, військові товариші, писар, два священики, пишуть до сотенного управління, що їх підсусідки „в одних толко хатах при огородах наших живучие и иншие и без двориков в одних толко хатах и мазках, в которих

подсусѣдков наших нѣкаких пахотних и сѣнокосних земель неимѣется но з едних заработков и в нас занимаючи хлѣб и денги питаясь и по хозяйству нам способствуют“ записані в ревізії 1756 р. посполитими „в крайнюю нашу обиду“, бо сами вони не мали земель і податки посполитські за їх мусіли сплачувати власники; тепер ці дрібні власники прохали записати їх підсусідками знову. Згідно з цим сотенне правління вдалося до ревізіяльної комісії, а ця до Г. В. К., яка з'ясувала справу. Російський указ 1734 року 2 серпня після 6 пункту встановив поревізувати на Україні всеньку людність, щоб податки були рівні, і потім кожен рік чи через кілька років робити постійно ревізії „и в том і поступать по тамошнему обстоятельству смотря по переходам тамошних жителей“. Указ 1741 р. 5 березня встановив розклад повинностів робити „за справедливым уравненіем по пропорціи имуществ обывателей и по числу хат“. Тому всіх тих, що не мали ґрунтів, а тільки хати й двори, до 1753 р. писали підсусідками кінними й пішими; з їх брали „по указам гетьманским и давним обычаям и постановленіям с конних на зимніе мцѣ по три копейки а пѣших по две а за лѣтніе мцѣ и пол тех денег“, записані посполитими мусіли платити порції, раціі й консистенти. Р. 1753 в гетьманському універсалі про ревізію було встановлено писати посполитими й усіх тих підданих, які ґрунтів не мали, а двори, хати й раніше писалися підсусідками. Так їх писали в ревізіях 1753, 1756 рр. У цю-ж ревізію інструкція чи писати їх знов підсусідками не одзначила, а ордер у жовтні 1763 р. виданий на те, щоб пояснити запитання ревізорів, установив: „таковых людей кои жительствуют в разних чинов либо козаков и посполитих особих дворах, а поставлениї в ревизіи подсусѣдками отмѣтит, что они должны быть поставлены в посполитской ревизии подданими, и в табелях внесть между посполитіе, подсуседками ж означат единственно только тѣх кои в едних з хазяями дворах особливими хатами живуть“ (аа. 901—914).

Р. 1764, 5 березня полкова переяславська канцелярія прохає Г. В. К. двічі записаних за Терехтемирівською й Другою полковою сотнями козаків, зайшлих з-за Дніпра ще перед 1746 роком, Микиту Кривенка, Василія Городниченка з зятем Гаврилом Ступаченком і Степаном Начленком и Мойсѣя Погорѣлого з синами (поселилися вони коло Переяслава) записати за Терехтемирівською сотнею, бо в їй козаків обмаль. Не вважаючи на ревізорське заперечення Г. В. К. погодилася з полковою канцелярією (аа. 490, 492, 493).

Полковник переяславський Сулима в квітні 1764 року прохає Г. В. К. записати в ревізію значковими товаришами не тільки призначених 50 осіб, але й їх родичів, що декого з них обрано й на возні. Мотив: значкові товариші тепер живуть неподільно з родичами й це збільшує їхню маєткову забезпеченість, а коли вони змушені будуть поділитися, то значкові товариші не зможуть виконувати своєї служби, а їх родичі, не користуючись вільністю й обтяженії податками, не змо-

жуть відбувати рядової козацької повинности. Г. В. К. наказала все-ж записати значковими товаришами тільки 50 осіб.

У березні р. 1764 Г. В. К. розглядала прохання б. т. Єсимонтовського позбавленого чину за те, що не виконав обов'язків ревізора; після того, як гетьман вибачив йому цю провину, в спеціяльному ордері чин Єсимонтовському повернуто (а. 881).

29 березня Г. В. К. на звідомлення-прохання ніженської полкової канцелярії від 27 того місяця, щоб уписати як козака борзенського мешканця Прокопа Упировського, що року 1757 одруживсь, покупив ґрунт у козака Волосянки й відтоді відбував козацьку службу, відповіла — записати Упировського так, як він був записаний у попередніх ревізіях, незалежно чи володів він козацьким ґрунтом, чи ні (а. 539).

6 травня сотник Миргородського полку Остаповський прохає Г. В. К., щоб наказала ревізорові б. т. Кобеляцькому повернути йому першу відомість про сотню від нього подану, а потім через неправдивість замінену на иншу (а. 806). На прохання того-ж сотника, щоб не викликувано до Глухова сотенного писаря для складання табелів, бо в сотні нікому буде урядувати через одночасове відрядження його сотника згідно з гетьманським ордером для відання тютюнової плантації, Г. В. К. загадала не висилати писаря (а. 770).

7-го травня підкоморій Лубенського полку Іван Александрович прохає Г. В. К. загадати ревізорові Сандурському переписати його хутір „Свѣчковщину“ з сотні Яблунівської в сотню Первопирятинську. Г. В. К. наказала записати хутір туди, де в попередніх ревізіях він був записаний (аа. 807, 809).

1764 р. 11 травня військовий канцелярист Г. В. К. Гаврило Хильчевський пише доповідь, де відзначує, що до ревізійних книг Гадяцького полку не відтиснув своєї печатки хоружий полковий гадяцький Кондаскалов і не підписався зовсім через від'їзд в. т. Соболевський. Г. В. К. наказала Кондаскалову й Соболевському виконати ці їхні обов'язки (аа. 865 — 868). Після того знову Хильчевський сповіщає, що лубенські ревізори понадсилали книги й матеріяли не відповідно до порядку визначеного в пункті 11 універсалу про генеральну ревізію [1]); супроти цих правил ревізори шнуром жадної сотенної книги не прошнурували, печатками не закріпили, не описали відомостей надісланих про козаків од старшин, а від власників про посполитих.

---

[1]) „Сочинямые ревизіи каждой сотнѣ писат чисто без переправок і в тетрадях за шнуром и печатми ревизорскими на трое, из которих одну сотенную и с перечневою табеллю отдать во всякой сотнѣ в сотенное правленіе с роспискою сотника и сотенних старшин, а другіе тѣх сотен ревізіи с перечневими сотенними и полковими табелями и взятыми розписками от урядов, привязав онніе под шнур и печати ревізорскіе к той же ревізіи, отдать в полковую канцелярію с распискою сотника и сотенних старших, третій ж каждого полку всех сотен такових ревизіи с перечневыми полковими и сотенними табелями, из взятою от полковника и полкових старших розпискою представит в генеральную канцелярію“.

Г. В. К. ордером наказала ревізорам Лубенського полку приїхати до Глухова з канцеляристами полковими й тими, що були при ревізії, та виконати все встановлене, щоб скріпити ревізії (аа. 878, 879, 880).

Організація ревізії 1763, 4 рр. найголовніше була заснована на співдіянню Генеральної Канцелярії й сотенних урядів. Полкові канцелярії брали в ревізії невелику участь. Ревізори були звязані безпосередньо з Генеральною Військовою Канцеляріею й навіть члени комісії призначені від полкових канцелярій становили тільки інформаційний звязок комісій з полковими організаціями. Папір та свічки ревізійним комісіям постачала сама Генеральна Військова Канцелярія. Що правда, це постачання зорганізовано було зле. Замість видавати гроші на те, щоб набувати потрібне приладдя на місцях, Генеральна Військова Канцелярія сама надсилала ревізійним комісіям папір і свічки. Це лягало зайвим тягарем на допомічних ревізійним комісіям козацьких службовців. Хоч-би як дешево коштувала тоді підвода, але привезення 1, 2, 3 стіп паперу з Глухова до Київа, Лубень, Полтави, навіть Чернігова, Ніженя надто збільшувало вартість цього паперу. Так само й що-до свічок. Тому, певно, зовсім не маємо вимог на папір і свічки від ревізійних комісій Прилуцького полку і надто мало від инших степових полків і значно більше від Ніженського, Чернігівського, Киïвського. Певно в перших полках місцеві козацькі уряди вважали за вигідніше самим давати потрібне приладдя, ніж посилати по їх до Глухова. А це порушувало принцип єдиного технічного зорганізування перепису й ставило в тісніший звязок ревізійні комісії з полковими, сотенними урядами та місцевим старшинством, що могло зле одбиватися на збиранні матеріялу. Ті самі незручності могли утворюватися в звязку з утриманням ревізорів. Сутички на цьому ґрунті маємо в Ніженському полку. Короповський війт заперечує навіть не проти вимоги ревізійних комісій постачати харч і фураж, а тільки проти невідповідної розкладки постачання між ратушею й сотенним урядом. Ми знаємо, що тоді харчувати всіх приїжджих і проїжджих урядовців мусіли були міські установи. Тому, певно, обов'язок ревізорів самим себе харчувати й фуражувати існував більше на папері. Тільки окремі впливові старшини, як от та сама Гудовичева або скупі ченці, як гамаліївські, могли не давати утримання ревізорам й наражатися на конфлікти. Усі инші, мабуть, давали таке утримання й це звичайно не могло не позначитися на точності відомостів перепису.

Приблизно можна встановити, скільки писарської робочої сили вимагала ревізія 1763, 4-го років. Справування в сотні виконували відповідно до її розмірів від 4 до 8 писарів, а у вийнятково великих, як Глухівська, до 16 писарів. Серед їх більшість могла бути мало вмілими, навіть козаками, що лиш допіру були навчалися письма. Взагалі вмілих писарів з чистим письмом було мало, а дуже вмілих зовсім не було;

обмежене число їх було в полках і сотнях, а тому ці уряди не вельми охоче давали комісіям своїх писарів. Труднощі писарсько-вправні знов-таки позначаються дужче в північних полках Ніженському, Київському, Стародубському. Саме збирання відомостів і складання попередніх списків належало сотенним, курінним урядам та старшинам-власникам посполитих. Ревізійні комісії перевіряли ці списки й потім на підставі перевірених складали загально-сотенні списки. Знову на цьому ґрунті значні труднощі бачимо в північних полках особливо через те, що не приставили списків уряди великоросійської людности; вийнятково привилейоване становище зайдів-старовірів, завдяки тому, що їх було підпорядковано київо-губерській канцелярії в ревізії 1763, 4 років позначається більше ніж у попередніх, а це одбивалося на загальному виконанню ревізії й дратувало ревізорів. Спричинилося до цього й те, що ревізори в збиранні відомостів певною мірою залежали від місцевих урядів не тільки інформаційно, а й справово-виконально. Ревізійний перепис у володіннях Запорозької Січи не можна було виконати саме через те, що ревізори справово-виконально залежали від місцевих урядів. Разом цей приклад з'ясовує нам, що ревізійне справування могло відбуватися тоді, коли поселення на Україні були сталі: що людність була рухливіша, то складніше, а то й зовсім невдатне, могло бути ревізійне визначення її поселеннів. Замість поселенного тоді відповідним було військово-організаційне чи професійне його визначення з активною участю керівничих громадських закладів.

Ревізійний перепис 1763—4 року був формально і конструкційно перехідним від засад виконально-справної підпорядкованости місцевим громадським урядам до творення перепису самостійною спеціяльною ревізіяльною більш-менш централізованою організацією. Ця остання вже більш-менш викристалізовується. В складі Генеральної Військової Канцелярії на чолі ревізійного справування стоїть старший військовий канцелярист. Ревізори шанобливо величають його з російським ухилом „Антон Филипович" і він підписується теж з російським ухилом „Жайворонков". Можна вбачати в цьому русифікуванні ймення і прізвища головного керівничого перепису 1763—4 рр. вияв тих впливів російських, що ширилися особливо сильно за гетьманства Розумовського й одбилися на зреформуванню ревізійного справування. За помічника Жайворонові був військовий канцелярист Хильчевський. Його іменують ревізори теж з російська „Гаврило Федорович". Іменування центральних генерально-канцелярських керівничих ревізійного справування 1763, 4-го року таким чином відбиває новітню тенденцію, відповідну російським впливам на всю цю справу, тепер вже бюрократично-адміністраційну. Оскільки ця остання система була під той час розвинена в Росії, то ясно, що вона почала найбільше впливати змістовно й формально на українське ревізійне справування. Змінялося після цього й уявління активних учасників ревізії 1763, 4 рр. про свої функції. Новий зміст речей вимагав нових термінів. Керівничі ревізійних комісій бунчукові товариші та й їхні

молодші товариші не зовсім добре розуміли новий зміст та істоту покладених на їх обов'язків. Андрій Войцехович старий, що ледві й удень бачив, бунчуковий товариш з м. Седнева, певно мав тісні стосунки економічні й культурні з московською людністю, але виявляє в свойому листі до Жайворонка правно-змістовну дезорієнтованість, хоч разом з тим — формальне розуміння всіх вимог російської „кореспондентности" того часу. Форма була засвоєна технічно й організаційно, зміст-же лишався мало, а то й зовсім незрозумілим. Фактично ревізію виконувано не тільки справово-виконально підпорядковано місцевим урядам, а й мало централізовано керівниче. Важлива умова централізованости, ділові взаємні зносини ревізійних комісій не були налагоджені. Одно з завдань цих зносин — виявити зайшлих людей, принципово для ревізії 1763, 4 рр. вельми важливе, сливе не було виконане. Коли судити з кількости визначених у деяких надісланих од одної ревізійної комісії до другої списків зайшлих людей, то їх на увесь полк набиралося не більш як 20 осіб. Отже рухливости людности, яка відзначається і в самому гетьманському універсалі за найбільше зло, ніби не існувало. Ясно, що ревізійні комісії обмежувалися вказівками місцевих урядів і просто не реєстрували зайшлих людей та не дбали про те, щоб надсилати відомості про них до инших полкових ревізій. Мало допомагав справі зносин і контактности ревізійних комісій керівничий заклад у Генеральній Військовій Канцелярії. Що він міг робити, коли сами ревізори ізольовано виконували свою роботу, тільки після непорозуміннів чи технічних труднощів користуючися генерально-канцелярською допомогою. Не тільки міжполкове виконання ревізії, а навіть в двох частинах більшости полків не було контактовано. У тих полках, де контактність існувала, не маємо відомостів, як її здійснювано — чи через з'їзди, чи через листовні стосунки. Найгірша хиба від надто малочинної централізованости й контактованости ревізійних комісій, полягала в тому, що неодночасно збирано й перевірювано ревізійні відомості. Людність з частини неревізованої могла переселятися в частину ревізовану й не підлягати ревізуванню. Жадних застережень супроти цього в ревізії немає. А тимчасом, замінюючи принцип професійно-економічного визначення станово-особовим, таке застереження обов'язково мало бути встановлено.

Отож організація ревізії 1763—4-го року була подвоєна в своїх основах що-до організації й техніки, збирання-перевіряння матеріялів. Од попередньої доби залишився чинний низовий збирально-викональний заклад, якому не гармонізував новостворений центральний заклад, що заміняв собою певною мірою попередній полковий; знищення останнього ще більше роз'єднувало центральний ревізійний заклад і місцеві збирально-викональні установи. Ясна була незавершеність новоствореної ревізійно-справувальної організації в 1763 році що-до відповідности головному її завданню — вірного й точного обчислення усіх станів людности, Мало було створити незалежну від місцевих урядів та старшинських елементів

ревізійну комісію, а треба було й дати їй відповідно-централізований збирально - статистично - матеріяловий й виконально-переписний писарський заклад.

Спеціяльно призначені в Ген. Військ. Канцелярії писарі стежили тільки за формальним виконанням ревізії й, коли її закінчувано, вимагали від ревізорів формально-належної здачі книжок. Цей утворений писарський центральний ревізійний керівний заклад в наслідок своєї праці дав потрібну табель усіх станів людности в усіх полках гетьманської України та їх сотнях. Нема тільки табелі людности Полтавського полку. З ревізійного справування мало маємо відомостів про перепис у цьому полку. Можливо, що ревізія тут затяглася й своєчасно не була закінчена. Особливі умови ревізування Полтавського полку й тут себе виявили.

Табель 1763, 4 рр. значно більша ніж табелі 1751, 1753 рр. й визначує людність не тільки полково, а й сотенно. У цьому відбивається головна відміна конструкційности ревізії 1763, 4 рр. сотенно-генерально-військово-канцелярської. Окрім табелі діяльність тих самих канцеляристів лишила велику справу ревізії 1763, 4 р., що, на жаль, дійшла до нас без початку й кінця. У попередніх ревізіях справування проваджено в полкових канцеляріях, а в 1763, 4 року воно провадиться в Генеральній Військовій Канцелярії. Складається воно головно з відношень ревізорів, полкових урядів та инших урядових і приватних осіб. Мало в йому маємо відношень самих канцеляристів. На кожне відношення дається тільки резолюція канцелярії, якої в самій справі подана чернетка з виправками старшого канцеляриста. Увесь цей матеріял зшито в хронологічному порядкові за окремими справами з написами про зміст їх. Хронологічно різночасові частини однієї справи вшиті в різних місцях. Суцільности, отже, справування не має.

Форма ревізійних відомостів та книг у 1763, 4-му році була більш-менш точно визначена в універсалі та інструкції. Ревізійні комісії повинні були виготувати місцевими писарськими силами три ревізійні списки: для окремих сотень, для полків і Генеральної Військової Канцелярії. Відміни між ними що-до змісту не повинно бути, тільки що-до обсягу: сотенні списки ввіходили до складу полкових книг, полкові-ж книги не відрізнялися від генерально-канцелярських. Вийнятково в деяких полках, як от наприклад Миргородському, вони не мали загально-полкових табелів людности. Ревізійні книги 1764-го року обов'язково оправлювано, прошнуровувано й скріплювано печатками ревізорів та їх підписами. Заказувано робити в їх виправки чи будь-які зміни в тексті. Форма записувати матеріяли була статистично-таблична. Конструкційно книги були мало не цілком суцільні: записи осіб, таблиці посотенні й полкові взаємно доповнювали одна одну. Тільки розписки сотенних урядів „механічно“ прилучалися (прив'язувалися) до тексту книг, замість попереднього „органічного“ до його прикомпонування. Це певною мірою роздвоювало конструкційно ревізійні книги 1763, 4 років, подібно до

того, як підготовча збирально матеріялова робота місцевих урядів роздвоювала цілу ревізію, а провадження ревізійного справування в Г. В. Канцелярії окреме від складання ревізійних книг і табелів роздвоювало центральну організацію керівництва ревізією.

Перепис м Лубень 1767 року, що його влаштував міський уряд на основі ревізії 1763, 4 р., з відзначеностями змінностів, як і перепис Чернігова на підставі ревізії 1755-го року, вказує на власне міське „ревізіяльне" переписування людности. Отже місцеве українське ревізійне справування, принаймні в містах, тривало й далі після ревізії 1763, 4-го років, — і, навіть тоді, коли представник російського уряду, Рум'янцев, впроваджував нову систему цілком централізованого ревізування людности.

Організацію ревізійного перепису 1765—9 рр. цілком дослідив Максимович у трьох степових полках і частково в инших. Її теж основано було на детальній інструкції, загальній для всіх полків. До інструкції запроваджувано корективи й додатки, які були більші чи менші залежно від ревізорової особи. Якою мірою одбивалися на цих додатках місцеві умови, Максимович не з'ясовує, — певно тому, що він дослідив ревізійне справування тільки в одній групі степових полків, а не в більш різних Полтавському й північних полках.

Організацію ревізії 1765—9 рр. було цілком централізовано. Виконували її ревізійні комісії, що складалися з керівника — російського обер-офіцера й членів — бунчукового та військового товаришів. Отже склад комісії був удвоє менший, ніж склад Комісії 1763, 4 рр., а разом менше звязаний з місцевим урядом та людністю. Роботи було значно більше. Комісії мали за обов'язок не перевіряти відомості про людність, од місцевих урядів подавані, а самим збирати відомості й то не тільки що-до особового складу родин, а й маєткового стану дворів. Відомості про маєток дворів збирано навіть ширше й численніші ніж у ревізіях 50-х років. Самий спосіб збирати ці відомості по різних полках точно не встановлений. Збирачі певне не могли бути надто уважні. Подавали відомості не урядові особи, принаймні в козацьких поселеннях, а сами господарі двоdo власники. Ревізійні комісії таким чином безпосередньо ревізували козацьку людність. Що-до инших верстов, то спосіб збирати матеріяли тут ближчий був до способу ревізії 1763, 4 рр.

Не дослідив Максимович, якою мірою ревізію 1765—9 рр. виконувано централізовано. Ясно, що ревізійне справування окремих полків не було контактоване, а навпаки ще роз'єднаніше ніж у ревізії 1763, 4 рр. Ревізійні комісії безпосередньо не листувалися, а мали звязок тільки з Румя'нцовим. Йому-ж не щастило належно гармонізувати ревізійне справування в усіх полках, хоч тенденції до цього у його й були. Сама ревізія, зважаючи на недостатні сили та засоби, знов-же й великі завдання, затягнулася на кілька років і не була закінчена. Вона залишила по собі цінний статистичний історичний матеріял, не маючи центрально-урядового правно-дійного значіння.

Те, що ревізія затяглася, певно зле відбилося на однаковості й точності зібраного матеріялу. Частина рухливої людности могла не потрапиті до переписних списків. Людність цілої України після перепису 1765—9 рр. не була виявлена. Те, що ревізія 1765—9 рр. невикінчена, це утруднює її формально-конструкційне з'ясування. Але разом з тим збереження всього переписного матеріялу виявляє такі форми переписування, які від усіх попередніх ревізій затрачені, і навіть ми не знаємо, чи на письмі виконувано їх. Це переписи майна дворів та копії документів людности на земельні й инші права. У попередніх ревізіях усі ці відомості збирали нижчі громадсько-урядові установи й записи їх, коли вони були, загинули разом з їх архівами. У ревізії 1765—9 рр. ці відомості збирали самі комісії й вони збереглися. Отже тут пізнаємо форми дворових описів. Початкові „чорнові" записи формально мало відрізняються від чистових: якість письма і паперу других ліпша від перших; чистові переписи дворів були певно остаточні. Таким чином ревізійні переписи 1765—9 р. є не статистично-табличні, а господарчо визначні: вони описують докладно особовий і маєтковий склад дворів. До переписів дворів додані сотенні обраховні таблиці й документи. На підставі їх у Київському полку складено екстракт. Посотенні обрахування і „екстракт" виявляють кількість людности усіх станів (з поділом роковим і статевим) належної землі, худоби в усіх сотнях і цілім полку. Не підраховані будови в дворах, розмір садиб, промислові заклади, професійні властивості людности. Конструкційно, почасти в наслідок невикінчення ревізії, почасти і в наслідок різноманітности форм та матеріялу мало сполучені книги дворових переписів з сотенними табелями, а екстракт Київського полку навіть цілком відокремлений від переписного матеріялу. Так само відокремлений від переписів дворів инший важливий матеріял — копії документів: вони були додані в окремих книгах з розподілом за літерами, що звязували їх з переписами дворів.

Отож формально-конструкційно ревізійний перепис 1765—9 рр. складається з 3-х частин, кожна з яких є окреме ціле, більше-менше звязане з иншими. Складові частини не одрізняються якісно, але й не гармонізовано з'єднані в одну суцільність. Усю ревізію треба вважати за приналежність як російського центрального, так і українського автономного уряду, а разом і ні того ні того. З неї маємо в найбільшій мірі штучний бюрократичний твір розвинених протягом попередніх ревізій українських писарських сил, відповідно до завданнів російського урядового закладу, щоб виявити соціяльно-економічне становище України й можливі розміри її військово-постачального визиску.

Формально-конструкційно й своїм змістом ревізія української людности 1765—9 рр. була найвищий ступінь ревізійного визначення української людности. В їй виступили поруч російський ініціятивно-політичний вплив і українська суспільно-творча чинність, яскраво виявилася суперечність цих двох основних елементів українського ревізійного

справування. Через невідповідно штучно-прискорені тенденції російського ініціятивно-політичного елементу перейти в сферу української суспільно-творчої чинности ревізію не викінчено й правно не зреалізовано.

Після 1765—9 рр. до 1781-го року ревізій не уряджувано. Під цей час російський уряд повільно, планово й невпинно перебудовував українське урядування відповідно до загально-російського зразка. Досвід усенького XVIII ст. й нарешті перепису 1765—9 рр. доводив, що, щоб знищити українську „автономність“, мало замінити зверхній гетьманський уряд на російський колегіяльний, а треба перебудувати й низову урядову організацію та її суспільно-господарчі основи. Остаточно перебудовано її допіру в 80-х роках. Протягом цього часу козацька урядова організація зверхня й нижня втрачають свої традиції й заразом розуміння ревізій та відповідну технічну вмілість. Це негативно одбилося на збереженні архівних матеріялів, що до їхнього складу ввіходили й ревізії. Коли, після того, як запроваджено нову урядову організацію, треба було виявити кількість людности та мати инші статистичні відомості, то завдовольнити ці потреби видалося надто важким тому, що архіви були невпорядковані. Вжито заходів до того, щоб їх упорядкувати та з'ясувати кількість людности. Перше виконали спеціяльно на те призначені „старшини“ Туманські, що належали до старшинства вже російського урядового виховання[1]). А тимчасом канцеляристи на вимогу Рум'янцева в 80-х роках невдало підраховували всі стани людности міст, містечок та сіл за ревізією 1764-го року, і надто загально подали довідку про походження козаків виборних і підпомічників. Підрахування було сповнено помилок, які канцеляристи мусіли виправляти, довідка виявляє, що канцеляристи здебільшого не знали попередніх ревізій і всіх категорій козацтва та як розвивалося їхнє справжнє правне взаємовідношення.

Після того, як скасовано українську урядову систему, замість відповідного їй ревізійного переписування, в 1781, 2 рр. виконують російське. На Україні воно формально й конструкційно трохи одрізнялося від загально-російського. Відомості подавали не тільки власники кріпаків, а й представники козацької та різночинної верстов людности В магістратах певно далі провадили своє спеціяльне обрахування людности; про це свідчить те, що Чернігівське Намісницьке Правління надіслало Чернігівському магістратові на його прохання список людности. Ревізійне переписування колишнього поспільства, тепер кріпаків, засновується на відомостях, що складають пани власники, а козацьку й міщанську верству обраховують низові урядові організації до кінця XVIII ст. Що-до козаків, то цю справу виконують повітові суди, замість колишніх сотенних урядів. Матеріял їм давали певно козацькі самоврядові громадські заклади. Міщан ревізійно визначували їхні міські уряди.

---

[1]) Теличенко, Скорбный листъ архива Малороссійской коллегіи, „Кієв. Стар.“, 1889, II, 451.

Принцип громадського переписного самовизначення тепер зовсім мало помітний і мало чинний. Відповідно до цього людність переписують тільки станово й поселенно, а не військово чи професійно-організаційно.

Формально всі ці ревізійно-переписні справи тепер суто-канцелярські. У 80-х роках складувано ревізійні книги, що писали українські писарі статистично-таблично. Книги ці оправлені й скріплені шнурами, печатками, підписами. У 90-х роках маємо зшитки поруч з книгами. Папір їхній гірший за папір книг попередніх. Спостерегаємо занепад формально-технічний. Конструкційно ревізії тепер однескладові відповідно до замкнено-станового визначення людности; становище це моністичністю відповідає становищу початкового ревізійного справування, коли бачимо теж зшитки, в Чернігівському 1713-го р., Стародубському й Прилуцькому 1718 р. полках поруч з книгами в Прилуцькому 1713, Полтавському 1718 рр. полках.

До ревізійних переписів прикомпоновується в 80, 90-х рр. землепомірний матеріял. Він сполучається з ревізійними обрахуваннями людности остільки, оскільки з цих останніх усунені будь-які майнові відомості. Отож утворюють тепер землепомірні мапи з визначенням категорій поселеннів і обраховними таблицями. Ці мапи були невідмінним додатком до ревізійних переписів, але конструкційно з їми не становили якоїсь суцільности. Тісніш вони були звязані з ревізійно-переписними матеріялами в місцевостях східніх, де були великі обшири незалюдненої землі. Там визначування кількости людности та кількости залюдненої й незалюдненої землі були гармонійно звязані взаємно. Посередньо ця гармонійна конструктивність, як і сама колонізаційна чинність на цих територіях, відбивалися на деконструктивності українсько-російського ревізійного справування й картографічних матеріялів.

Для кінцевої доби українського ревізійного справування матеріялу збережено на багато більше, як для попередніх і надто початкової. Але заціліліші ревізії кінця XVIII ст. через свою однозразкову шаблоновість мало дають матеріялу що-до формально-конструкційного дослідження переписів людности.

Формальний і конструкційний перегляд компутів та ревізій XVIII ст. виявив складний розвиток їх від одноформових і суцільно-конструкційних, але різнополкових і навіть різносотенних переписів козаків (компутів) та посполитих (ревізій) кінця XVII і початку XVIII ст. через різноформові й складово-конструкційні переписи полкових канцелярій старшинсько-козацько-міщансько-посполитсько-підсусідницькі 30, 40-х років до загально-гетьманської простоформовости й дуалістичної конструкційности 60-х років та остаточної уніформовости й деконструкційности російсько-малоруських ревізій 90-х років. Розвиток цей ішов нерівномірно з перескоками в звязку з різночасовими місцевими внутрішніми соціяльно-економічними силами й зовнішніми політичними та мілітарними організаційними впливами. Перші, оскільки їх виявляє зміст самих українських переписів, для нас важливіші. До розгляду їх виявлення в переписах я й переходжу.

Компут Понорницької сотні 1690-го року і реєстр Київського полку 1699-го року визначують козаків без жадного внутрішнього поділу, як суцільно згромаджену військово зорганізовану, иноді, навіть, територіяльно не встановлену верству. Переписів посполитих з цих часів до нас не дійшло. Вказівку на їхній суспільно-визначний принцип дає Ново-Санжарівський сотник у відповіді 1749 р. Генеральній Військовій Канцелярії: в перепису Полтавського полку 1699 р. (і потім до 1739 р.) міщан не визначувано зовсім, а тільки посполиті та окремо від їх цехові ремісники [1]). В ревізії Чернігівського полку 1713-го р. визначено міщан торгових і посполитих з маєтковим поділом і поселенно. Міщан визначено в Чернігові, Седневі, Березнім; в останньому з міщан виділено ремісників. У Сосниці визначено торговців і ремісників. Порівнявши кількість людности за цією ревізією з кількістю її за попередньою ревізією Радича, можна бачити, що й останню, переведену наприкінці XVII ст., складено за тим-же суспільно-визначним принципом. Він був професійно-економічний з невеличкою може домішкою станового у відокремленню міщанства Чернігова, Седнева й Березного.

Ревізія Прилуцького полку 1713 року визначує теж тільки посполитих з кількістю їхньої худоби, але без поділу на маєткові категорії. Отже ревізія поспільства Прилуцького полку 1713 р. простіша за перепис 1666 року. Її можна вважати за оригінальний примітив господарчого поселенного перепису посполитих. Перепис цей звязаний з військово-постачальними обов'язками посполитих. Після перепису окремих сотень визначується кількість „компанійців", що їх мали утримувати посполиті.

Фрагмент перепису козаків цього полку вказує на їх визначення, як військово-організованої верстви без маєткового поділу. А втім помітні тенденції до переписування й поселенно-територіяльного. Канцелярист певно мав завдання переписувати козаків територіяльно, а разом і військово-організаційно; це стало за причину його тавтологізування Кустовецької сотні й Кустовців, Квашинської сотні й Квашинців: як він уявляв, там, де козак, мусіла бути сотня, а не поселення. Поселенно-визначне переписування заміняло, отже військово-організаційне. Важко гадати, щоб така заміна була випадкова й з'явилася підо впливом самої лиш канцеляристової помилки. Але не можна гадати, що ця заміна свідчить про встановлення цілком принципу переписування поселенного замість військово-організаційного. Після ревізійної книги 1732-го року існував Кустовецький курінь [2]). У розкладці канцелярських видатків Прилуцького полку 1753-го р. були визначені „курень Кустовський" та „курень Квашинський". Тимчасом у списках козаків 1713 р. вжито або військово-організаційний, але надто широкий, визначний термін — „сотня",

---

[1]) П. Клименко, Місто і територія на Україні за Гетьманщини („Записки Іст.-Філол. Відділу У. А. Н.", кн. VII—VIII, с 356. 1926).

[2]) М. Слабченко, Организация хозяйства Украины..., т IV, 17.

або виправлений топономічно-поселенний. Причина цього та, що перепис виконувала ратушно-міська організація, яка плутала під цей час принцип військово-організаційний і поселенно-територіяльний. Суто військово-організаційно-визначний термін „курінь“ зовсім випадав з уявління переписувачів і натомість вони усвідомлювали мішано-симбіозний військово-організаційно-територіяльно-визначний — „сотня“, або невиразний змістом загально топономічний, чисто поселенний. І те і те не відповідало значінню козацько-військової спілки — „курінь“. Заміняючи його більше територіяльно-визначним терміном, переписувачі свідомо чи несвідомо наближали козацький реєстр до посполитського переписуревізії. Попервах давні й нові суспільно-визначувані елементи, надто в назвах та заголовках, геть-чисто поплуталися.

Отож у 90-х роках і на припочатку XVIII ст. дві основні верстви людности гетьманської України XVIII ст., можна гадати, переписували по-різному: козаків — сотенний уряд за доручённям полкового уряду, посполитих — спеціяльно призначені од полкової канцелярії особи, що користалися допевна технічними міськими засобами. Відповідно до цього переписування козаків було військово-організаційним, а переписування посполитих професійно і поселенно-визначним. На підставі поки-що єдиного зразка козацького реєстрування й то комбінативно датованого Прилуцького полку 1713 року можна гадати, що вже в ці часи козацькі переписи суспільно-визначно почали наближатися до переписів посполитських. Після того, як буде відшукано цілого компута чи реєстра козацького 10-х років XVIII ст., або принаймні витяга з його, можна буде напевно встановити зближення компутового до ревізійного переписування людности в Прилуцькому полку. Натомість у Чернігівському полку маєтковий поділ посполитих — ревізування 1713 р. — відрізняє його від тогочасного компутового переписування козаків.

У 1718 р. переписи людности в полках одбуваються під приводом призначених для цього козацьких старшин або військових канцеляристів. Переписуються вкупі всі верстви людности з маєтковим розподілом.

Від 1718 року маємо три різні форми переписів Прилуцького, Полтавського і Стародубського полків. Перший і третій переписи, як і Прилуцький 1713 р., призначені для розкладу військових повинностів; вони визначають маєткове становище людности й розподіл серед неї порцій та рацій. У Прилуцькому полку за обраховну одиницю для цього вперше вживають двір, у Стародубському — чвертку; обоє не однакові завбільшки і тому порції та рації розподілено не відповідно до кількости дворів та чверток, а, так-би мовити, до їхньої економічної якости. Перепис Полтавського полку на багато складніший; зветься цей перепис „Компут“, — а втім він містить у собі не тільки козаків, а й усю людність Полтавського полку. Перепис зроблено по сотнях та селах і з розподілом на станові та професійні верстви: козаки, міщани, цехові, посполиті, мужики, піддані. Кожна з цих верстов ділиться на маєткові

групи: тяглі, піші, а козаки ще й на кінних; маєткового розподілу для цехових не зроблено опріч м-ка Будищ.

Економічне розгрупування можна було зробити тільки на основі опису окремих господарств. Треба гадати, що й різну величину дворів та чверток у ревізіях Прилуцького та Стародубського полків можна було встановити тільки описавши окремі двори та чвертки. Отож можемо вважати, що описувати господарчі одиниці почато р. 1718, або за доби між 1713—1718 роками. В примітивнім перепису Прилуцького полку 1713 року визначували тільки кількість худоби, а в переписах 1718 року визначують уже й кількість землі.

У Прилуцькій ревізії 1718 р. поруч з козацько-урядовим елементом перепису стоїть старшинський посполито-державницький, а в Стародубській „специфікації" останній навіть переважає і приналежні йому поселення визначені на першому місці. Людність переписано за принципом поселенности. Очевидячки, мета всіх переписів 1718 року військово-постачальна. Але, найвиразніше виявлена в Прилуцькій ревізії і Стародубській специфікації, вона зовсім мало помітна в Полтавському компуті. Тимчасом як перші дві неначе-б посполитські фіскові обов'язки покладають і на козаків, третій перепис у назві й змісті посполитську людність припасовує до козацької.

Ревізія Полтавського полку 1720, 21 рр. має складний поділ людности: козаки кінні, слуги військові, козаки тяглі, вбогі, що в чужих хатах мешкають, піші, що свої ґрунтики мають, люди купецькі, мужики посполиті тяглі, мужики посполиті піші, старці, що хліба просять, цехові тяглі й піші; для м-ка Великих Будищ та сотні подано ще дрібніший поділ: козаки кінні й ґрунтові, що волову упряж мають і ґрунтові, такі самі не ґрунтові, вдови козацькі тяглі, козаки піші, що ґрунту не мають, міщани тяглі, що мають ґрунта, піші, що не мають ґрунтів-дворів, мужики тяглі, що не мають ґрунтів, піші посполиті, що не мають ґрунтів і дворів, вдови піші, що старцюють, цехові тяглі, вдови тяглі, піші, неімучиї, що старцюють, підсусідки козачі й мужичі дворові, піддані піші. За основну вимірну одиницю взято двір у заможних. Принцип перепису поселенний, чисто територіяльно-визначний; а разом з тим виявляються військово-організаційний поділ і професійний склад.

Дуже складний поділ та дрібне групування людности в ревізії 1723 р. Полтавського полку, що зветься теж компутом, дарма що тут ця назва вживана тільки традиційно була. Виправдання цієї традиційної назви можна вбачати почасти в тому, що козацьку верству тут визначено дуже докладно й усебічно не тільки з економічного, професійно-військового, а й з культурно-освітнього боку. Козацьку верству погруповано так: старшина та її підсусідки, служителі військові, значкове товариство, удови знатніші, сторожі полкові й крисові, козаки ґрунтові кінні, заможні, вбогі, пішослужачі, курінчики під власниками, протекціяльні, нововписні, дуже вбогі, що не можуть служити, дуже вбогі, що в чужих хатах живуть, компанійці, вдови. Окремо визначено міщан цехових,

посполитих, підданих, збірщиків з маєтковим розподілом на ґрунтові, заможні середні, вбогі, вельми вбогі. Окремо переписано двори старшин, попів, школи, шпиталі, шинки, хуторі. Окремо переписано козаків, що померли в походах. Вимірна одиниця у заможних — двір. Козаків і инші групи людности переписано вкупі за сотнями й селищами з відповідними підрахуваннями.

Ревізійна книга Київського полку 1723 року суспільно визначно відрізняється від книги Полтавського полку тим, що в їй козаків більш відокремлено від инших верстов людности і переписано за куренями, селищами й сотнями з розподілом маєтковим на можних, ґрунтових, мізерних, що тягло мають, дуже мізерних, піших. Окремо від козаків переписано міщан, посполитих, підданих з однаковим маєтковим розподілом. У Бобровицькій сотні окрім того визначено бояр. Окремо переписано двори старшинські, попівські, школи, шпиталі, корчми церковні, то-що. Нарешті переписано всіх померлих на канальній роботі та в Терковськім поході.

Перепис Стародубського полку 1723 р. вельми складний, що-до суспільно-визначности. Окремо переписано козацьку, старшинську, міщанську, посполитську людність, їхні переписи названо різно: компут, реєстр, ревізія. Поділ козаків почасти професійний, почасти маєтковий, а саме: ґрунтові кінні, убогі піші, дуже вбогі, бобилі, нововписні. Професійно визначені: бобровники, стрільці, пороховники. Переписано міщан і посполитих з розподілом професійним і маєтковим: можні гендльові, середньо-ґрунтові, вбогі-малоґрунтові, бобилі - городники, бобилі - безгородники. Окремо переписано: двори й двірці старшинські, попівські, школи, шпиталі, шинки, хуторі, козаки померлі в походах, козаки, що були виписані, а тепер знов вписуються. Вимірна одиниця у заможних — двір.

Усі ревізії р. 1723, що виконали їх за однією інструкцією призначені од Г. В. К. особи, все-ж одрізняються що-до групування людности в Полтавському, Київському, Стародубському полках. У Полтавському полку переважає професійно-економічний принцип: як і в попередніх ревізіях 1718, 1721 рр. тут виділено цехових із міщан і посполитих, міщанство відокремлено від поспільства, а серед останнього виділено підданих. Київському полкові властиво те, що тут козацтво визначено військово-організаційно, а міщанство мало відокремлено від поспільства, і замість підданих визначено підсусідків. У ревізії Київського полку традиційно переписувано козацтво з розподілом поселенно-військово-організаційним окремо від поспільства. Більшу ролю ніж в инших полках тут відогравало козацько-урядове переписування. Стародубський полк характеризує те, що в ньому старанно визначено старшинську верству, нововписних козаків, бобильство; так само, як у Київському полку, тут визначено підсусідків.

Через те, що полкові уряди було зігноровано, але використано їхні технічно-виконавчі засоби, ревізію 1723-го року поставлено неначе

по-за межі правно-чинного значіння, бо центральна українська державна організація основувалася на полкових урядах і через їх мала стосунки з людністю. Тим-то ревізійне справування 1723-го року юридично відстороннивши полкові уряди зробилося обраховним матеріялом позбавленим суспільно-визначної ваги. Ревізія 1723-го року, як і переписи української людности 1654 і 1666-го рр., виконана технічними засобами українського уряду під політичним впливом стороннім, була нейтралізована через українські суспільно-визначні умови й дає нам тільки матеріял, що виявляє склад людности, але не доводить суспільно-визначну змінність самого ревізійного справування.

Дарма що маєткове погрупування в ревізії 1723 р. різноманітне, вже визначилися досить виразно п'ять основних економічних груп: ґрунтові, заможні, середні, вбогі, дуже вбогі. Вони однакові для козаків і посполитих. Після цієї ревізії людність стало професійно й економічно подиференційовано. Визначається окремо вперше дужа група козачої старшини, що володіє дворами, хатами, маєтками. Але станово її не визначено, тільки професійно відокремлено і то не в однаковій мірі по різних полках. Уряджена згідно з станово-визначним принципом російського уряду ревізія 1723 року мало відповідала суспільно - визначним умовам української дійсности.

Ревізія Прилуцького полку 1726 року визначує людність військово-організаційно з професійно-економічним ухилом. Козаків списано в одних сотнях окремо від посполитих і чисто військово-організаційно, — в инших сотнях укупі з посполитими й територіяльно-визначно. Дворів старшинських та инших зовсім не переписано.

У ревізійній книзі 1729 р. економічно-професійний поділ той самий. У книзі переписано тільки посполитих та їхніх підсусідків, цехових переписано окремо. Козаків у цій книзі зовсім немає, — значить їх переписано було в окремій книзі. Посполитих переписано за селищами й сотнями, правдивість цього переписання стверджують підписи сотенних урядів. Отже в цій ревізії професійно-економічний принцип перепису посполитих має допевна військово-організаційний ухил. Установлюються основні чотири маєткові групи: можні, вбогі, дуже вбогі, „нищетні". Власне ці чотири групи ще з п'ятою, — „середні", є звичайні групування людности в усіх наступних ревізійних книгах. У ревізійних книгах 1729 року його вперше посистематизовано замість складного, а разом і переплутаного економічного групування людности в попередніх ревізійних книгах.

Інструкція й табель вказують, що завдання ревізії 1729 року було головно військово-постачально-орґанізаційне. А втім застереження в інструкції переписувати козаків за селищами й не проминати одиноких козацьких хуторів, а старшинських дворів і хуторів не переписувати, свідчить про тенденцію урядово-старшинського кола складати всю військово-постачальність на козаків і посполитих, а саму себе становити по-за межі

такої визначности. Цим накреслювався фактично старшинський ухил до станового самовизначування.

Професійно-економічні погрупування людности подібні до попереднього має „Виденіе“ Полтавського полку за 1731 рік. Воно до того подає краще посистематизовані сотенні підрахування з підписками до їх ревізорів про незатаювання посполитих та невписування заможніших до складу бідніших. Зміст цих підписок свідчить про те, що в ревізіях наприкінці 20-х і на припочатку 30-х років за головне завдання було правдиво визначити людність з професійного й економічного поглядів.

У ревізійних книгах 1729 і 1731 рр. суспільно визначуються професійні й економічні групи людности й старшинська зародково-станова, а культурно-освітні заклади не показані. У ревізійній книзі Чернігівського полку 1735 року останні знову стають за об'єкт перепису. Тут визначені двори старшинські, попівські, хуторі, школи, шпиталі, шинки. Основні верстви — козаки, посполиті, міщани визначені професійно-економічно; додані до цього специфічно чернігівські бобровники, пташники, стрільці. Економічне погрупування — можні, маломожні, безґрунтові, „нищетні“ і дуже вбогі. Остання група вже цілком пролетарська, бо її кваліфіковано як „скота не имучие з зажону живучие“. Отже тут уперше визначується цілком зубожена група, що не мала не тільки землі, але й худоби, хоч разом з тим вона не була реміснича, а сільсько-господарча заробітчанська група, що жила „з зажону“. Визначені в цій ревізії козаки, що перебували в поході. Загалом надто докладно тут визначено було козацтво: службово й економічно. В деяких сотнях за-для останнього відзначено складність дворів та кількість робочої худоби.

Ревізійна книга Лубенського полку за той-же 1735 рік трохи відрізняється від Чернігівської, вона проминає школи, шпиталі й переписує тільки шинки. В економічних групуваннях не виділено окремо бідняцьку верству: „з зажону и другой роботизни живучих“. Після — „нищетних“ у переписі Лубень означено підсусідницьку людність старшинських дворів.

Листування полкової Лубенської старшини з ревізором Костянтинівського повіту свідчить, як у ті часи відбивалися на суспільно-визначному змісті ревізій занесені на Україну російські дворянсько-станові порядки. У жалуваних од царя селах Хоружевці та инших селян переписано тільки двома „статьями“, а не шістьма, як установила інструкція ревізорам; причина та, що власник сіл уважав селян за кріпаків, а їхню землю за свою власну та непідлеглу ревізійним переписам. Цей погляд, суперечний принципам професійно-економічного визначування посполитської людности, оснований на царських грамотах, полкова лубенська комісія не вважала за слушний і намагалася переписати посполитську людність, згідно з інструкцією, розподіляючи на шість „статів“. Та перемогти опір представника російсько-дворянського суспільства полкова ревізійна комісія не спромоглася: вона надіслала перепис людности м-ка Костянтинівки, с. Хоружевки, Журавки, зроб-

лений за становим і в невеличкій мірі професійним принципом та своє листування в цій справі до Г. В. К.

Порівнюючи ревізійні книги 1735 року Лубенського й Чернігівського полків спеціяльно, що-до встановлення в них становo-визначного принципу, спостерегаємо, що він помітніший у книгах другого полку. Треба гадати, що в ревізійних книгах Полтавського полку станово-визначний принцип був найменше помітний. Знаємо, що в Чернігівському полку ревізію виконують спеціяльно призначені старшини, в Лубенському сотники в чужих, а иноді й своїх сотнях, у Полтавському сотенні уряди. Останній порядок найбільше відповідав військово-організаційному й економічно-професійно-визначному принципу ревізійного переписування. Тимчасом наказ Г. В. К. 1735 року писати козаків і посполитих після попередніх ревізій неначе-б зміцнював станово-визначний принцип однаково для всіх полків. На чолі українського уряду, що видав цього наказа, стояв князь Барятинський. Полтавський полковник цілком слушно вважав його за головного інспіратора ревізії, коли надсилав до нього свою відповідь. Отже станово-визначний принцип ревізування й на місцях, у Лубенському полку, і в центрі впроваджували представники російських урядово-дворянських станів. Представники ці діяли неорганізовано на підставі своїх приватно-власницьких прав та інтересів і організовано за наказами російського центрального уряду. Указами останнього 1734, 5 рр. про регулярність урядження ревізій і „форму" козаків проспектувалося ревізіям важливіше, як раніше значіння станово-визначного чинника. Але вони впливу переважного не мали. Розвій ішов своїм внутрішнім шляхом. Ревізійна книга Ніженського полку 1735 року суспільно-визначно подібна книзі Лубенського полку. Чималих змін не має й книга Ніженського полку 1736 р., тільки після указу 1736 р., про поділ усіх козаків на виборних і підпомічників у сотенних табелях цієї книги підраховано окремо виборне козацтво. Відомості Переяславського полку 1735-го року про визначення виборних та ревізійна книга Ніженського полку 1736-го року козацтво визначують усе-ж професійно-економічно, без того станового ухилу, що встановлювався після „форми" розділу козаків на виборних і підпомічників. Козацький уряд головно визначував після „форми" козаків виборних, як військово-службових, а підпомічників тільки припасовував економічно до виборних. Завдання-ж форми було не тільки забезпечити постійний кадр здатних до військової служби козаків, а й виділити з усього козацтва частину призначену для оподаткування державним фіском.

Здебільша становий поділ козацтва, відповідний до зазначеного указу, має ревізійна книга Лубенського полку 1740 року. Все-ж і в цій книзі новий поділ прикомпоновується до старого, тому надто ускладнюється поділ угрупування людности. Козаки поділені на: виборні без підпомоги, козаки виборні з підпомогою, визначені в підпомогу, ремісники. Кожну з цих груп поділено на економічні підгрупи: ґрунтових, середніх, малоґрунтових „могучих", малоґрунтових „немогучих", тягло-вбогих, піших

„нищетних“. Окремо переписано підсусідків козацьких і старшинських. За вимірні одиниці взято двори, хати, сім'ї. Посполиті визначені, як просто військово-козацькі й старшинські посполиті; вони поділені на такі-ж економічні групи, як і козаки. Посполиті ремісники виділені й переписані окремо; також підсусідки в посполитських дворах визначені окремо. Складено окремо й перепис дворів старшини, попів та инших. Особливі „табелі“ в цій ревізії мають ремісники, обраховані за сотнями. Переписані були окремо й наймані люди різних хазяїв.

На межі професійного й станового визначування стоїть „табель“ заприсяглої людности 1742-го року: в їй підрахована людність за професійно-економічним розділом, але зовсім проминено поспільство, відповідно до його станового визначення, як неправної верстви. Яким чином під цей час вільно-посполитська верства перетворювалася в станово-неправну верству, показує відомість 1744-го року про визначених у підданство сотникові Крижанському військових посполитих м. Красного Колядина. Ревізійний перепис козаків сотні Конотіпської 1746 року показує, що козаки в цей час визначуються професійно-економічно. „Указ“ російського уряду 1747 року про стягання консистентів відповідно до майна й кількости хат свідчить, що так уперто впроваджуваний од цього уряду на Україні станово-визначний принцип відбивався суперечно-негативно на інтересах військово-фіскових.

В обрахуваннях людности цілої гетьманської України за ревізіями 1751, 1753 р. людність ділиться на козаків, посполитих, підсусідків. Козаки поділені на виборних, підпомічників.

Економічні погрупування в ревізії 1751 р. чотири: можноґрунтові знатного промисла, середньоґрунтові середнього промисла, малоґрунтові малого промисла, нищетні; в ревізії 1753 р. категорій п'ять: знатним промислом „бавячиїся“ і можноґрунтові, середнім промислом „бавячиїся“ і середньоґрунтові, малим промислом „бавячиїся“ і малоґрунтові, нищетні, „крайне нищетні“. Одиниці поміру в ревізії 1751 р. — двори і хати, в ревізії 1753 р. — двори, хати й сім'ї.

У ревізії Чернігова 1751 року маєткових розрядів міщан визначено тільки 2 і до міщан приписані їхні підсусідки; окремо визначено цехових. За тими-ж розрядами визначено посполитих магістратських. Отже суспільно визначні елементи тут професійно-економічні і почасти станові. У перепису міщан після 1755 року міщан поділено на чотири розряди; старшину міщанську окремо не визначено. Становість виявлено тут виразніше.

У розкладі канцелярських сум Прилуцької полкової канцелярії 1753 року посполитих визначено станово. Так само в сотенних списках Ірклїївської, Піщанської, Баришівської сотень виразний становий принцип визначати посполитих. Менше виразний він у сотенних списках 1753 року Нехворощанському й Кобеляцькому. Козаки в цих останніх визначені військово-організаційно з розподілом на виборних, підпомічни-

ків військових й підпомічників податкових. Останній розряд ховає в собі елемент становости.

Значний крок у напрямку станового ревізійного визначення людности зробило гетьманське розпорядження про обмеження вписувати підсусідків до ревізії 1753 р. До цього указу підсусідків уписувано разом з тими верствами до яких вони належали, як допомічна маєткова сила. Таким чином їх визначувано професійно-економічно. Мала оподаткованість та станова незамкненість спричинилася до численного збільшення їх. Це одбивалося негативно й на гетьманському фіскові й на встановленні станово-визначного принципу ревізії людности. Тому вільний порядок записувати в підсусідки було скасовано і в ревізії 1753 року мали вписувати підсусідками тільки тих, хто в одних дворах з власниками, але в окремих хатах мешкав. Такому порядкові мало спочували окремі представники старшини, навіть російського дворянського суспільства. Так управитель князя Трубецького в 1763 році прохає гетьманський уряд записати підсусідками визначених у ревізії 1755 року посполитих його сіл. Це вказує, що принаймні деякі представники упривилейованого стану не дуже свідомо обстоювали впровадження ревізійного станово-визначного принципу.

Ревізія 1764 року має зовсім инакшу суспільно-визначність перепису. Людність ділиться правно-станово на: власників-старшин, церковних упричетників, міщан, козаків, посполитих, підданих рангових, приватних, підсусідків, наймитів, великоросійських купців. Економічного групування немає, лиш іноді відзначується професійна приналежність. Помірна одиниця — двір, хата і особи чоловічої стати всіх років. Родина визначається тут кількістю чоловіків. Ревізія 1764 р., таким чином, не підраховує економічні й професійні сили українського народу, а головно його суспільно-становий склад. Поіменувати всіх чоловіків значило закріпити їх приналежність надалі до відповідних станів. Надзвичайно зростає стан посполитих підданих приватним власникам у селах і містах. У переписі Лубень 1764 р. категорія вільних посполитих зникає і мало не всіх посполитих записано, як підданих приватних осіб.

Переписані чоловіки усіх віків у 1764 р. таким чином установлювали спадкову належитість до певних станів. Станово-відокремлені козаки професійно-поділені на три групи: козаків двох кінних походно-військових, козаків однокінних внутрішньо-службових, козаків неслужбових податкових. Отже військово-організаційні та професійно-визначні елементи в ревізії 1763—4 рр. трохи збереглися, а економічно-визначні зовсім зникли.

Установлюючи новий порядок і принцип ревізування, Розумовський в універсалі виявляє побоювання, що козацтво й поспільство зустрінуть їх негативно. Щоб завдовольнити перше, він підносить те, що після цієї ревізії будуть забезпечені станові права козацтва, а щоб примирити посполитих з їх становим визначенням, радить старшині провадити агітацію, що переходи господарчо шкідливі. Виконання ревізії свідчить, що від цих верстов людности отвертого опору ревізійному

переписуванню не ставлено. Прохання Козелецької полкової канцелярії обмежити кількість виборних в цьому полку (яке подане було певно не без порозуміння з козаками) свідчить, що козацтво тут не обстоює військово-організаційного чи професійно-економічного визначення: малиновий мундир для його не відзнака гонорова, а знак фінансово-економічного тягару. Варто порівняти ці тенденції й настрої козацтва з боротьбою за збільшення реєстру козацького в XVII в., щоб зрозуміти, що суспільне самоусвідомлення козацтва цілком змінилося. Воно тепер самоусвідомлюється станово й сільсько-господарчо, а не військово-організаційно. Перше самоусвідомлення давало йому право на землеволодіння і звязані з їм аграрні промисли. Фонд козацьких земель тепер визначується і володіння частиною цього фонду вважається здебільшого за підставу приналежности до козацтва. Тому сільська людність такого професійно-військового типу, як бобровники уважає за краще належати до козацтва. Так само й инші військово-професійні верстви — гармаші, жолдаки, компанійці виявляють тенденції зіллятися з козацтвом.

По містах помітно зростають тенденції зараховувати в козаки міщан. Проти цих тенденцій сотенних урядів рішуче бореться гетьманський уряд. Так само й міщанство змагається проти записування в козаки. Отже станово-визначні тенденції ширяться серед раніше найбільше просякнених професійно-економічно-визначними елементами верстов козацької й міщанської. Проте заходів, щоб усю міську людність визначити як окремий стан, не спостерегаємо. Головним чином визначуються станово козацько-старшинська і піддана їй поспільська верстви, далі, козацька і нарешті міщанська. Непорозуміння більші виникали з приводу визначення найбільш невиразних підсусідків, а так само дітей колишніх старшин козацьких. Гетьманський уряд від 1753 р. установлював що-до їх виразний станово-визначний принцип, що за ним їх особливою групою не визначалося. У Миргородському полку ревізор-Кобеляцький ці групи визначив окремо і таким чином надав їм не то станового, не то професійно-економічного характеру. Найбільш отверто супроти нового принципу суспільно-визначного виступають окремі представники козацької старшини чи церковництва, коли він їм невигідний, але й таких мало.

Новий суспільно-визначний принцип ревізія 1763—4 рр. провела без великих отвертих непорозумінь. Посполитська людність виявила великий опір новому принципові пасивно. Вона втікала на Запоріжжя, а коли зроблено спробу переписати її там, то й далі у володіння кримського хана. Тікаючи від свого станового визначення на Запорізьку територію, поспільська людність несла туди хліборобство та спричинялася до надзвичайно прискореного після 1763—4 р. економічного переродження Січи. Цим вона творила небезпеку для Січи внутрішню й зовнішню: внутрішня полягала в сталому професійно-економічному диференціюванні давніш єдиного і міцно військово-організаційно-консолідованого товариства, зовнішня в становій ворожнечі російського дворянства

і української старшини до неї, як організації, що порушувала ствердження станово-визначного принципу суспільного порядку.

Перепис 1765—1769 рр. лишивсь незакінчений і книг полкових з табелями не складено. Проте він не менш важливий як попередні, бо збереглося мало не все первісне переписне справування — описи поселень, дворів мало не з усім майном і численними документами. Незакінченість ревізії 1765—9 рр. звязана з її суспільно-визначною невиразністю. Тому її суспільно-визначний елемент виявити важко. Людність переписана і з становим і почасти з професійно-економічним розподілом на старшин, козаків, посполитих рангових, магістратських, манастирських, старшинських-панських, міщан, підсусідків. Визначені були ремісники взагалі й цехові спеціяльно. Станово-визначний елемент звязується з власністю земельною, професійно-економічний — з промисловістю. Але свідомого точного додержання того чи того принципу не спостерігається в перепису, а також і в інструкції. Помірними одиницями вжиті двори та душі обох статів. Після перепису поселень і сотень дається обрахування дворів, особистого складу, землі та худоби окремих станів і груп професійних всієї переписаної людности. Окрім суспільно-визначних завданнів на перепис 1765—9 рр. покладалося виявлення українських господарчих і виробницьких засобів, потрібних для російських фісково-мілітарних потреб. Виявлення це не було доконаним. „Екстракт“ Київського полку, що зробив для цього виявлення найшвидший „ревизор“ Аршаневський підраховно, не досить вірний, певно, як і вся його на швидку виконана ревізія. В „екстракті“ подані обрахування душ і маєтків (землі та худоби), козацької, міщанської, посполитської, церковницької, підсусідницької верстов. Поділ ніби професійно-економічний, але переважає в йому елемент станово-визначний. Насамперед таке значіння має не обрахування старшинських маєтків, потім розподіл посполитих за їх становою приналежністю (рангові, манастирські, власницькі), далі — визначення тільки козацьких підсусідків. Міщанство в „екстракті“ визначено теж станово, тимчасом як у переписі відокремивши цехових йому надано більше професійно-економічної визначности. Таким чином „екстракт“ Аршаневського має більше станово-визначного елементу, ніж самий перепис [1]).

[1]) Взаємовідносини соціяльно-економічні внутрішні на Україні й політику російську виявлювано в дотеперішніх дослідах надто просто і головно з погляду російських правничих і суспільних порядків. Останнє показне освітлення з цього погляду дав В. О. Романовський з приводу вирозуміння Максимовича позбавлення виборчих прав українських міст і містечок в комісію 1767 р. (В. Романовський: Максимовичъ „Выборы и наказы въ Малороссіи въ Екатерининскую комиссію 1767 г.“ — Наше Минуле, 1918, III). Навіть новіші, правда не методами, а лиш часом, історики права і господарства не розуміють істотности правно-суспільного порядку українського, установленого після революції 1649 р. й у принципах витривалого до скасування Гетьманщини, дарма що він підлягав руївничим впливам суперечного російського порядку. Деякі вказівки на властивості цього українського порядку я подав у „Місто й територія на Україні за Гетьманщини“, деякі, загальні й ширші висвітлення роблю тепер, головні-ж більш-менш вичерпливі з'ясування відкладаю на далі.

Ревізію 1765—9 рр. можна розглядати допевна й, як уряджену „конкурентно“ від російського дворянського стану, щоб відірвати частину неправних з його погляду станових заволодінь української козацької старшини щойно закріплених ревізією 1763—4 рр. Планувала ревізію група російського дворянства, що розташувалася на Україні; тому Рум'янцев, відповідно до її станових інтересів, поширив формуляр перепису даний від Сенату. Особливо перевірення прав на земельні володіння мало дати потрібний матеріял для зменшення станових здобутків козацької старшини.

Ревізію 1765—9 рр. не скінчено, як через пасивний організаційний опір козацької старшини, так і через пасивний втікальний опір поспільства. Становий принцип визначення української людности не могли перевести ані козацька старшина ані російське дворянство доти, доки на значних південно-українських просторах існували супротивні цьому принципові Запорізька Січ і за нею Кримське Ханство. 70-ми роками російська військова й політична сили Ханство звоювали, а Січ скасували. Це вельми зміцнило станово-визначні тенденції козацької старшини. Ревізій в цей час на Україні зовсім не уряджують. Суспільна приналежність людности визначувалася за ревізією 1763—4 рр. Та козацька старшина згодом іде далі. Р. 1780 Рум'янцев запропонував Малоросійській колегії скласти й подати відомість про кількість людности міської, містечкової, сільської. Відомість складено й подано з обрахованнями й помилками, які виявляють тенденцію зменшити міщанську верству міської й містечкової людности. Більша частина її обрахована власницькими підданими, менша козаками й найменша, головно по великих містах, міщанами. Таке обрахування ще не вказує на те, що воно відповідає справжньому складові міської людности, а тільки на те, що козацька старшина прагнула зробити собі підданою трохи чи не всю міську людність, тоб-то монополізувати свою становість [1]). З цим російський уряд і російське дворянство, що само не мало такої станової монополістичности, не могло погодитися особливо тепер, коли готувалося приєднання правобічної України й значної частини Польщі з їхніми монополістично-становими шляхетствами. Після того сполученість однаково монополістичних станів козацько-старшинського і шляхетського була-б загрозливою силою для цілої Російської Імперії. Монополістичні станові тенденції козацької старшини російський уряд не підтримав. Уряджена загально-російська ревізія 1782 р., поширена й на Україну з певними відрізненнями формальними й конструкційними та суспільно-визначними, трохи чи не всю людність міст і частково містечок визначила міщанами. З-поміж міщанства були виділені цехові. Визначені були й підсусідки. Козацтво теж було визначено з професійно-економічним ухилом. Загалом професійно-визначний елемент в ревізії 1782 р. дужчий ніж в підрахованні 1780 р., навіть почасти ніж у самій ревізії 1763—4 рр. Ревізію 1782 р. на Україні можна кваліфікувати, як професійно-станову. Правно

[1]) Знов-же й фісковий мотив мав тут певне значіння.

затвердженої становости на Україні не існувало під цей час, і тому, оскільки загальний російський станово-визначний принцип мусів бути ревізійно-переписно поширений і сюди, за підставу для станової приписности мала бути професійна приналежність. Цим досягнено було значне збільшення міщанства і зменшення підданих панських по містах. Пізніш, скасовуючи підсусідництво, російський уряд дав право прирахувати його до міщанства. Таким чином на час правного ствердження дворянського стану на Україні кількість станово підпорядкованої йому людности в містах була максимально зменшена. Нищачи економічну монополістичність ново-ствердженого українського дворянства, збільшуючи кількість міщан на Україні, російський уряд зміцнював тут силу допомічну московській торговельно-капіталістичній верстві. Така політика викликала велике незавдоволення з боку українського козацько-старшинсько-дворянського суспільства й серед його зростає опозиційний настрій, що виявляється політично (зносини з Прусією), історіографічно (Исторія Русовъ), статистично (Описаніе Черниговского Намѣстничества Шафонського з його свідомою чи несвідомою тенденцією мало визначати торговельну верству). До певна продовжують українську статистично-обраховну роботу з станово-визначним ухилом складачі топографічних описаннів намісництв Новгород-Сіверського, Чернігівського, Київського. З їх перше було писано з великим професійно-економічним ухилом, друге з професійно-становим, третє, коли йому відповідає цілком рукопис рукописного відділу В. Б. У., — з поселенно-становим.

Ревізію 1793 року сконструйовано на кріпосницьких станово-визначних основах. Людність ділиться відповідно до її звязаности з панським двором, одиниця поміру — душа. Держава всю регламентацію економічну й порядкування соціяльно-політичне, що-до „крестян“ передає пану кріповласникові, а сама тільки реєструє ці окремі панські володіння та їх людність. Що-до козаків державна організація поводиться подібно до того, як пан що-до своїх кріпаків: вона реєструє їх душі й землю, не торкаючись иншого майна. Отже історично-статистичні матеріяли українські наприкінці XVIII ст. набувають багатий зміст демографічний, але втрачають зміст суспільно-господарчо-визначний. За першої половини XIX століття хіба тільки приватно-панські архіви могли-б дати статистично-економічний матеріял для дослідження сільської людности.

У ревізіях кінця XVIII ст. остаточно зникають разом і козацтво, як професійно-економічна категорія поділу і двір, як одиниця поміру. Українські ревізійні переписи XVIII стол., засновані на цих двох основних „вимірних“ величинах, заміняються загально-російськими подушними ревізіями. Тільки козацькі громади від цього часу і в першій половині XIX ст. вживають стару систему подвірно-господарчих статистичних переписів. Дві книги таких переписів першої половини XIX ст., що взяті були з волосного архіву с. Ярославки Козелецького повіту на Чернігівщині на жаль загинули. Подібні заховані в волосних архівах козацьких громад переписи козацтва є остання форма колись складних і численних

загально-українських ревізій. Виходячи з того, що форми кінцеві певного еволюційного ряду подібні до форм початкових можна-б на підставі цих громадо-козацьких розкладових переписів з першої половини XIX ст. розкрити генезову форму козацьких ревізій, що виникли в узькому колі козацьких громад, і завмерли в їх же, як вузька гуртова організаційна справа, дійшовши у верховинах свого розвитку державно-конструкційного оформлення.

З'ясувати вповні й цілком суспільно-визначні елементи компутів і ревізій можна тільки вивчивши ввесь лад Гетьманської України. Чи можливе це, — коли загинув основний архівний матеріял низових козацько-посполитсько-міщанських організацій, сказати важко. Тепер тільки можна гадати, що перший творчий період козацького урядування позначавсь глибокою самостійністю й своєрідністю, і в наслідок цього й з'явилися такі ж самостійні й своєрідні переписи людности. Тому вивчати те й друге треба теж самостійно і своєрідно без жадної підпорядкованости будь-яким чужонаціональним зразкам, хоч і з відповідністю всім загально установленим методам і проблемам.

На підставі дотеперішніх дослідів соціяльно-економічного ладу України в другій половині XVII і першій половині XVIII в. можна гадати, що до 30-х років XVIII ст. перевагу в цьому ладі мало козацтво. Компути й ревізії це стверджують. Навіть більше — їх суспільно-визначні елементи першими 30 роками XVIII ст. виявляють козацтво, як головну творче-переписову силу. Українські ревізії, з формального боку генезово звязані з литовсько-руськими ревізіями, конструкційно й суспільно-визначно генезують в реєстрах і компутах козацьких [1]); компути й ревізії первісно створила козацька громада й її тавро потім лежить на переписах української людности до цілковитого їх припинення. В 30 – 50-х роках провід і саме виконання ревізійного справування забирає козацько-старшинський уряд, 60-ми роками ревізує центральний старшинський уряд і ціла станово-організована старшина, після того російський уряд і малоросійське дворянство.

Ця груба періодологічна схематизація лиш загалово й відповідно дотеперішній уяві визначує головні віхи змінности організації ревізійного справування. Розглянувши суспільно-визначні елементи ревізійних книг, спостерегаємо значно тонші часово-місцеві модуляції цієї змінности. Три основні елементи суспільно-визначні в ревізійних книгах військово-організаційний, професійно-економічний, особово-становий були виявлені неодномірно розвойовими в цілій Гетьманщині, окремих полках, навіть сотнях.

---

[1]) Ще за польської підвладности України складалися такі реєстри так городовим „реєстровим" козацтвом, як і низовим „січовим",—до нас дійшов останній реєстр 1649 р., що його видав Бодянський: „Реєстра низового войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянскимъ. Изданіе Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ. Москва, 1875. Як генезові зразк дуже важливі переписи 1702 – 4 рр., про які пише загалово Лазаревський (Малор. посп. Крест., с. 49. 1908).

Основний військово-організаційний елемент є головним в переписах людности української кінця XVII і початку XVIII ст. В 20-х роках поруч елементу військово-організаційного в переписах існує елемент професійно-економічний. В 30, 40-х роках військово-організаційний елемент підпорядковується професійно-економічному. В 50, 60-х роках військово-організаційний елемент помітний тільки в переписах козацтва. Після того він зовсім зникає.

Професійно-економічний елемент є помітний в перепису 1666 року й порівняльно менше й змістовно відмінно в прилуцькій ревізії посполитих і більше в чернігівській ревізії 1713 р. Контаміновано з військово-організаційним професійно-економічний зміцнюється й набуває нового суспільно-визначного змісту в 1718 році; в ревізіях посполитських 20-х років переважає військово-професійно-економічний елемент; на протязі 30, 40-х років вже спостерегаємо затирання професійно-економічно-військово організаційних елементів в переписах козацтва, а елемент професійно-економічний цілком збережений в переписах міщанства; на протязі 50, 60-х років останній існує тільки в переписах міщанства, та почасти підсусідництва; в ревізіях 80-х років він трохи зміцнюється, потім зовсім зникає, а виявляється головно в топографічних описах.

Станово-визначний елемент найважче генезувати в українськім ревізійнім справуванні. Досить складна і важлива проблема рецепції чужих правничих інститутів практикою впроваджування станово-визначного принципу в українське ревізійне справування розвязується ствердженням формалістичности цього явища. Станово-визначний елемент з'являється початково-генезово в українських ревізіях 20-х років формально мало помітним і несамостійним та залежним від установлених й панівних тоді в Росії станових переписуваннів людности. Проте далі він самостійно повільно зміцнюється через відокремлення переписів старшинських дворів і посполитих в 30, 40, 50-х роках. Російські впливи тут були суто формальні, як наприклад, ствердження „формою" про визначення козаків виборних і підпомічників фактичної диференціяції козацтва. Особливо-ж російський формалістичний вплив що-до станового визначення людности української помітний в 60-х роках. Підписаний в Москві універсал гетьмана Розумовського цілком підпорядкований цьому формалістичному впливові. Та основу для його дійности створила еволюція самого громадського життя України. Цей формалістичний вплив у 80, 90 х роках перетворюється в цілковите загально-російське станово-визначне ревізійне справування. Таким чином рецепіювання формалістичне потягло за собою врешті формально-конструкційне замінення українських ревізій загально-російськими. Установлюється тісна звязаність суспільно-визначного елементу ревізій з формально-конструкційним. Перше ніж з'ясовувати цю звязаність зауважу різницю змінности суспільно-визначного елементу по окремих полках.

Найчистішого зразку військово-організаційний принцип суспільного визначення вживано, здається, в так званих „Секретах війська Запорізького", які, на жаль, в початкових формах не збереглися. У Полтавському

полку, як територіяльно, так і суспільно-визначно найближчому до Запоріжжя, теж найміцнішим був військово-організаційний принцип, що тут у сполученні з професійно-економічним принципом вживався в ревізіях найтривкіше стало-елементово, підпорядковуючи, до часу запровадження загально-російського ревізування, станово-визначний прицип. Можна думати, що ревізійне справування в двох суміжних полках, — Гадяцькому й Миргородському, мало таку саму суспільно-визначну змінність. Досить тривким військово-організаційний елемент спостерегаємо в ревізіях Київського полку, але тут він не так сполучається з слабо розвиненим професійно-економічним, як перетворюється на станово визначний елемент. Подібності суспільно-визначній змінності Київського полку спостерегаємо в полках Лубенському, Прилуцькому, Переяславському. В Чернігівському полку військово-організаційний принцип ревізійного справування був найменш тривалим і найслабшим. Натомість сильніший був професійно-економічний суспільно-визначний принцип, що в сполученню з раніш тут розвиненим станово-визначним, існував стало-елементово до запровадження загально-російського ревізування. Близькими до чернігівсько-полкової суспільно-визначної змінности ревізійного справування були стародубсько- й ніженсько-полкові. Ревізійне справування цих трьох полків з найбільшою ймовірністю можна генезово звязувати з попередніми порядками часів литовсько-руських й київсько-руських. В инших полках, надто Полтавському, в основі генези переписів людности лежав „компут“ чи „реєстр“.

Така неоднаковість суспільно визначного принципу компутів і ревізій в різних полках та районах України залежить і від різної увязаности його з формально-конструкційними елементами переписного справування.

Певно і глибоко звязати суспільно-визначний принцип компутових ревізійних книг з конструкційністю їх не можна. Для цього не маємо вивченої історії козацьких урядово-громадських закладів. Архіви найтісніше звязаних з ревізійним справуванням за найважливішої доби його розвитку полкових, сотенних, ратушних, курінних, сільсько-громадських закладів знищені. Тому вважаю український компутово-ревізійний матеріял, мимо всієї якісної відповідности, за неповний і частковий для належного вирішення питання про звязаність формально-конструкційних принципів і суспільно-визначних елементів переписово-рахувальної чинности. Можна дати тільки загальні положення.

Односкладові конструкційно книги є завсіди одноелементові. За початкової доби ревізійного справування заоснована була звязаність конструкційна книжок з сотенною козацькою урядовою організацією. Односкладові сотенні козацькі списки механічно сполучені в київському полковому реєстрі 1699 р. Односкладові ревізійні книги посполитих в цю добу звязуються з ратушним козацьким урядуванням. Вони різняться своєю конструкційністю в окремих полках. Встановлюється повна відповідність одноконструкційности переписів козацьких військово-організаційному принципу окремих сотень і цілої Гетьманщини з одного боку і різно-

конструкційности переписів посполитських професійно-економічному принципу ратуш (і окремих полків) та цілої Гетьманщини. Створення загальних книжок переписних козацько-посполитських надто складно конструкційних в 20-роках відповідає сполученню військово-організаційних і професійно-економічних суспільно-визначних принципів. Така складноконструкційність окремополкових книжок зростає в 30-х роках, але перевага тоді професійно-економічного принципу відзначається зростанням однаковости конструкційної ревізійного справування цілої Гетьманщини. Вийнятковим є хіба полтавське полкове ревізійне справування та йому близькі. В 40, 50-х роках повільно установлюється й одноконструкційність полкового ревізійного справування, звязана з його переважно професійно-економо-визначним принципом. Перехід від цього принципу до станово-визначного, а разом і від полкового до генерально-канцелярського не відзначається такою складноконструкційністю, як попередній перехід від військово-організаційного до професійно-економічного. Причина цього простого переконструювання (а так само пізнішого деконструювання) полягає в створенні загальногетьманської спеціяльної організації для ревізійно-переписного справування, що свідомо сплановувала його напрям відповідно до інтересів визначення людности станово-суспільного. До того довгий розвиток ревізійного справування нарешті сприяв установленню стабільности форм і техніки його, які, через певну інерцію, не порушувалися і в переходові доби, а тільки перевстатковувалися з однієї односкладової конструкційности в другу.

Звязаність форми ревізійних книг і справування з конструкційністю і суспільно-визначністю важко встановити через недослідженість технічно-письмових засобів і загалом письмово-рахівничої освіти на Україні.

Можна гадати, що пера і атрамент наприкінці XVII і XVIII ст. були вже досить поширені на Україні, але папір і, як бачимо з практики ревізії 1763—4 років, потрібні для інтенсивної прискореної переписної роботи свічки були мало поширені. Це було одною з важливих перешкод для розвитку складніших форм козацько-громадського ревізійного справування та перенесення його після такого ускладнення в сотенні, потім полкові й нарешті генеральну канцелярію. Тодішнє ремісницьке й мануфактурне виробництво паперу і воско-лойове свічкарство не могли настачити своїми виробами надто розвинене переписне й загалом письмове справування в численних козацьких громадах.

Козацько-громадське письмове справування й зосібна переписне складалося специфічно-формально в час найбільшого розвитку ремісницького виборництва технічно-письмових засобів як на Україні, так і взагалі в Европі; в цім одна з причин його якісної поступовости в порівнянні з одночасними переписними справуваннями давніх державних організацій, що засновувалися в умовах примітивнішого технічно-письмового виробництва. Розвивалося козацько-громадське переписне справування формально теж залежно від розвитку цехово-ремісницького виробництва як технічно-письмових засобів, так і взагалі засобів тепер

званої матеріяльної культури. За передумову для цього мала бути повна контактність, навіть подекуди сполученість, козацької й цехово-ремісницької громад і їхніх організаційних закладів; згодом ця контактність мала зростати. Відповідно до цього бачимо форму окремих, але взаємно додаткових переписних книг: козацьких — „компутів“ і „реєстрів“ та посполитських, міщансько-цехових — „ревізій“ в кінці XVII і на початку XVIII ст. і спільні козацько-посполитські (та ремісницько-визначні) переписні книги в 20-х і головно в 30, 40-х р. XVIII ст. Формально ці книги — чимале досягнення переписної техніки й обрахування в порівнянні навіть з тогочасними державними переписами західньо-европейськими, а без порівняння вищі за російські та польсько-литовські. Важлива передумова їх формальної височини — цехове ремісництво старанно реєструється в переписних книгах і надто тих полків, де воно мало найбільше внутрішньо-господарче значіння: полтавському й суміжних; в полках ринково-постачально та купівел-но ремісницько-речево звязаних з польсько-литовським чи москво-російським виробництвами цехове ремісництво в переписних книгах визначується менше, а більше визначується загалом ремісництво. Реєстрування останнього стає переважним у ревізійних книгах 40-х років. Його треба так само відрізняти від реєстрування цехового ремісництва, як форму ревізійних книг 30-х і 40-х років. Перше було звязане ще з козацьким переписним справуванням, хоч вже й знеціненим почасти російсько-урядовим і козацько-старшинським впливами, друге було цілком козацькостаршинським. У 30 роках цехово-ремісницьке виробництво припиняє свій розвиток і починає зміцнюватися мануфактурне виробництво. Козацьке громадянство консолідоване з цеховим ремісництвом еволюційно чи революційно повинно було перейти до нового виробничо-мануфактурного ладу, який дав-би між иншим і більш відповідно потрібні для дальшого розвитку його громадського переписного справування технічно-письмові засоби. Суспільні передумови — маса пролетаризовано-найманої людности — були, усвідомлення потреби такого переходу, хоч може й невелике, теж було і воно виявилося зосібна в формі статистично-табелевій ревізійних книг та реєстрування всього ремісництва, — але переходу не сталося; натомість бачимо організаційну нездатність козацько-цехового згромадженнів устаткувати колективістичне мануфактурне виробництво, що можливо було звязане з довгим попереднім ухилом індивідуалістично-господарчим простого козацтва й ремісництва, який понівечив колективістські основи козацької громади XVII ст., а разом і з довгим підпорядкуванням цим первісним основам купецтва й козацької старшини, які тому мало були здатні утворити на чисто індивідуалістично-підприємчих основах капіталістичне мануфактурне виробництво. Одна Запорізька Січ мала організаційні передумови, але не мала технічно-засобових. Тільки головно в аграрно-промисловій галузі народнього господарства тенденції до встаткування свого мануфактурного виробництва на Україні були зреалізовані представниками як українського, так і російського індивідуалістичного під-

приємства та в певних специфічних обставинах представниками церковного колективу — манастирями; ті й ті використали однобоко суспільні сприятливі диференційности. Козацьке-ж громадянство не вийшло по-за межі дрібного виробництва, що від 40-х років становиться відсталим та невідповідним до розвитку всієї системи народнього господарства, хоч вимоги до господарчого перевстаткування у йому відчувалися: форма ревізійного справування в 40, 50-х роках, удосконалюючися статистично-табелево, відповідає потребам виявлення не тільки вояків, господарів, але й виробників і промисловців. За вийняток тут є хіба тільки Полтавський полк. В наслідок цього занадто невеличке українське мануфактурне виробництво, що повільно розвивалося до 60-х років, розмірно підупадає в порівнянні з російським і головно західньо-европейським. Останнє зорганізовується надто централізовано поза межами України й підпорядковує собі українське, а так само в меншій мірі російське народнє господарство. Після цього й форма українського ревізійного справування відповідно спрощується до визначення особового складу родин, що правда ще виробничого на початку, а згодом у 80, 90-х роках найголовніше споживчого. Виконання ревізій відривається від представників козацької громади. Форму ініціятивно свідомо встановлюють представники співдіяння україно-російського великовласницького аграрно-промислового і західньо-европейського та почасти російського мануфактурного підприємництв: Розумовський-Теплов, Рум'янцев, а почасти Потьомкін. Останньому належить посередній та важливий вплив на перетворення форми українських ревізій. Потьомкін зруйнував Запорозьку Січ саме в той момент, коли та розвинувши своє господарство революційно-швидко, в наслідок масової втечі людности від „малоросійського" станового визначення, й перспективно не з меншим, а з більшим темпом, приймаючи втікачів, мала її розвивати далі, нарешті можливо створити й мануфактурне, безперечно колективістичне, господарство та відповідне статистичне обрахування людности. Коли Рум'янцев, реформуючи українське урядування й переписне справування, творив ґрунт для російського торговельного капіталістичного підприємництва функціонально звязаного з капіталістичною промисловістю, то Потьомкін руйнацією Січи знищував суперечно-смертельно-загрозливу розвиткові російської капіталістичної господарки й відповідної станово-визначної ревізійної форми зародкову запорізько-колективістичну. Після цього традиційні форми українського військово-організаційного, професійно-економічного ревізійного справування були засуджені на безповоротне знищення й забуття та навіть історичне формальне знецінення з погляду свідомих і несвідомих ідеологів-спадкоємців їх нищителів аж до нашого часу.

Як знаємо, Потьомкін, знищивши огнище потенціяльного мануфактурно-завідського колективістського розвитку — Січ (зрозуміла річ, що й унутрішні її суперечності тієї переходової доби цьому допомогли), робив заходи створити тут підприємницьку мануфактуру. Очевидячки, — ідея ця була в цій місцевості суспільно-життьовою. Але супроти західньо-

европейського капіталістичного підприємництва, потьомкінське було економічно зайвим пародіюванням чужих зразків. Важко сказати, як-би ця ідея реалізувалася в умовах життя Запорозької Січи. Так само підо впливом головно її скасування не можна бачити остаточного розвитку та переходу в досконаліші форми козацького ревізійного справування перерваного в 60-ті роки. Технічно-письмові засоби саме від часу занепаду козацького військово-професійно-організаційного ревізування в 60-х роках й дальше — більше теж виробляються переважно поза межами України й форма її ревізійности стає звязаною з осередками цього виробництва.

Технічно-письмові засоби звязують форму ревізійного справування, головним чином, з його суспільно-визначними елементами, а виобразно-письмові засоби звязують її з конструкційністю і далі, що для вирішення кардинальних проблем (і не тільки історичної науки) найважливіше, з психікою людини. Для останнього треба з'ясувати особи переписувачів, їхню освіту, ідеологію, суспільну приналежність. Матеріялів для цього до 30-х років цілком немає, і вельми мало після цих років. Тому цього питання не можна всебічно з'ясувати.

Загально-освітні передумови писарства виявляють ревізії 20, 30, 40 років, головно-ж 30-х. Тоді переписуються двори старшин, що були принаймні в 20; 30-ті роки допевна інтелектуально-творчими організаційними осередками й козацько-громадськими, школи, шпиталі й шинки; в шпиталях тоді звичайно мешкали шкільні вчителі-дячки, шинки-ж відгравали ролю сучасних клубів. Старанний перепис цих закладів мав не тільки фіскові завдання. Звільнення від податків усіх цих закладів свідчить про те, що громада козацька та уряд надавали їм не аби-якої культурної ваги. Тому внесення їх в переписи цілком відповідає добі їх найбільшого значіння. Як цехове ремісництво, так і ці установи переписуються в ту добу, коли саме переписування найбільше потрібувало письменних людей з козацько-громадського кола. Переписувати їх припиняють, коли стали ревізувати більше-менше спеціялізованими старшинськими й канцелярськими силами. Відтоді переписуються тільки старшинські та инших службовців двори, які мали вже вагу переважно урядовницько-господарчу, а потім і приватно-господарчу.

За тієї доби, коли переписувано школи та допомічні козацько-громадсько-інтелектуальні заклади, змінюється форма письма з півуставного скоропису (роздільне писання гнутолучних літер з титловими надписаннями) в скорописний півустав (з'єднане писання гнутолучних літер з титловими надписаннями) та повільна заміна літер і слів числами з відповідним лінійним розміщенням. Після того встановлюється певний скоропис українського типу з додержанням деяких титлових надписанів і відповідним завсіди рівнозначним уживанням чисел і табелів. Так само спрощуються заголовкові надписання й нумерація сторінок книг. У переходову добу вона замінюється з церковно-літерної на арабсько-числову, до того-ж иноді сторінки й не нумеруються. Причина цього та, що попередня нумерація зшитків вийшла з ужитку, а нова нумерація

сторінок не ввійшла в ужиток. В переходову добу найпоширенішого зразку ревізійна книга була складена з окремих зшитків. До цієї доби для переписування частіше вживають цілих книг, після неї це робиться звичайним, допіру в 90-х роках знову поширюються зшитки. Ця зміна письмово-виобразної форми ревізійного переписування звязана з розвитком шкільної освіти на Україні. Народня, козацько-посполитсько-міщанська, школа розвивається головно починаючи від кінця Руїни й до кінця 30-х років. Вона під цей час утворює чимало письменних осіб не надто кваліфікованих, але цілком здібних до простої переписної роботи. Але дальшого розвитку ця школа, як і взагалі вся система освіти на Україні, не мала. Причини цього мали бути: з одного боку економічні — повільне убожіння народніх верстов, — з другого боку політично-організаційні — постійне руйнування од російського уряду зверхнього державно-організаційного козацько-громадського закладу на Україні, що єдиний міг-би зреформувати систему освіти, відповідно до вимог дальшого розвитку козацької громади. Нарешті, починаючи від 40-х років, народня школа не може готувати належно письменних осіб, які-б могли виконувати ускладнене в цей час ревізійне справування; козацьке старшинське коло тому технічно перейняло його до своєї компетенції, а козацька громада повільно відійшла від ревізійного самовизначення. Залишилося воно довший час у компентенції міщанської громади, що в 30-х роках цілком віддиференційовується від козацької а й посполитської, яка ще раніше від козацтва в усій своїй верстві втратила формально-письмові засоби ревізійного самовизначення. Рішучий удар народній українській школі завдав універсал Розумовського про урядження ревізії 1763, 4 рр. пунктом що-до записування неоподаткованими обмеженої кількости осіб, що мешкали в шпиталях. Таким чином дяки-вчителі, мешканці таких шпиталів, не могли зростати кількісно, а навіть мусіли „скорочуватися". Розумовський мотивував свій пункт лінощами дяків, мешканців шпиталів. Правдивість цього мотивування така сама, як правдивість думки буцімби-то покріпачено посполитих через те, що їхні переходи їм шкодили. Певно вчителі-дячки вже не відповідали своєю кваліфікацією вимогам складнішої народньої освіти й раніше та й у цей час не змогли вивчити дітей з народніх верстов так, щоб ці не припустили їх ревізувати оподаткованими через їхні лінощі.

Не в усіх полках ревізійні книги з однаковим темпом змінювали свою письмову форму: на багато швидше у Чернігівському полку й повільніше в инших, надто в Полтавському. „Компути" останнього 1718, 21 рр. ще архаїзовані технічно-письмово і елемент цієї архаїзованости тримається тут потім досить довго; в цьому-ж полку розвивається формально-письмово складне сотенне переписування, чого в инших полках не спостерегаємо. Відповідно до всього цього Полтавський полк відрізняється міцністю козацької громади, сталістю цехового ремісництва, поширеністю народньої освіти. Графічна оздобність його компуту 1718 р. ніби відбиває громадську уявність тієї консолідованости основних суспільно-

господарчих верстов, що встатковується наприкінці 10-х роках XVIII ст. на цілій Україні, але очевидячки не скрізь однаково швидко й усвідомлено. Другий різкий технічно-письмово-формальний злам ревізійного справування в 60-х роках так само відповідає зламові суспільно-господарчому й культурному. Ревізійне справування Генеральної Військової Канцелярії 1763, 4 рр. у завідомленнях ревізійних комісій виявляє вельми різночасові письмові форми, відповідні шкільно-освітньому й канцелярськи-практичному партикуляризмові не тільки полків, а й сотень. Ця технічна різноманітність проте має вже спільні риси стилю. Форма — різна, конструкція — подібна.

Отож виявляється повна внутрішня звязність у статиці й динаміці форми, конструкційности й суспільно-визначної елементовости ревізійних книжок і загалом ревізійного справування. Сторонні російські впливи до 60-х років мало помітні, а все-ж були й їх треба відзначити.

Найвиразніший вплив виходив з російської військової організації. Причина цього, певно, полягала в деякій спорідненості козацької військової організації створеної в половині XVII ст. і російської військової організації створеної наприкінці XVII й наприпочатку XVIII ст. Обидві були професійно віддиференційовані від иншої людности, але козацьке військо не було станово замкнене, а російське військо було таке, бо створила його не народня революція, а урядова реформа. Російська військова організація, розташувавшись на Україні вельми рано, сама спитувалася переписувати людність з постачальними завданнями й переписувала та визначувала взагалі територію з військово-операційними. Ця російська військова статистика починається власне в ці часи й виявляється найвиразніше на Україні. Безпосередньо вона все-ж не впливає на українське ревізійне справування. Тільки вимогою ліпшої професійности козацького війська вона творила передумови для підготовки, а нарешті й установлення професійної, а потім і станової замкнености козацтва та відповідної його ревізійної визначности. Своїми постачально-консистентськими вимогами російська військова організація дуже впливала на інтенсивність ревізійно-справувальної роботи, ускладнення її форми й утруднення техніки, а значить відрив від козацько-громадської викональности й перехід до козацько-старшинської та нарешті до російсько-бюрократичної організації. В цю останню добу активними творцями українського ревізійного справування з використанням українських технічно-письмових засобів виступають російські оберофіцери з Рум'янцевим на чолі. Але цілком нової форми й вони не створили, а тільки змодифікували доповненнями давню українську форму, що до неї перепис 1765—9 рр. ближчий навіть за перепис 1763—4 рр., бо Рум'янцев відповідно до правно-організаційного українського складу людности інструктував свою ревізію педантичніш і формальніш, ніж Розумовський, що керувався загально становим інтересом старшинства. Це тільки стверджує, що в уяві російських визначніших державних організаторів, політично набагато свідоміших і освіченіших ніж пред-

ставники української козацької старшини, українське ревізійне справування відбивалося цілком самостійним і своєрідним формально, конструкційно і суспільно-визначно навіть під час його остаточного занепаду.

Початок компутів і ревізій, їх дальший складний розвиток в основі мають ті великі господарчі завдання не тільки місцевого, не тільки російського, а й европейського значіння, що поставлені були перед українським народом після революції половини XVII ст. і Руїни третьої чверти цього століття. Ці завдання головно виконувані були створенням двору, що в ревізіях 20—50-х років XVIII ст. є основна вимірна одиниця. Вся зміна політичного й економічного становища козацької верстви підпорядкована розвиткові господарче-виробничої клітинки — двору, що почав устатковуватися на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст., а закінчив у другій половині XVIII. Ревізії другої чверти XVIII ст. припадають на добу надто інтенсивного встаткування двору. Як бачимо в трицяті, сорокові, а в Полтавському полку в п'ядесяті роки XVIII ст., мало не вся увага ревізорів скупчується на обрахуванню дворів та їх унутрішнього складу. На цей час припадає й перелім у розвиткові козацької верстви. Занепад її в цей момент звязується з тим, що цілком встаткований козацький двір, внутрішньо культурно-національно відповідно встаткований і міцний, мало відповідав вимогам міжнародньої економічної кон'юнктури. Козацтво спромоглося устаткувати найконсолідованішу й найгармонічнішу виробничо-організаційну форму для свого прожитку та забезпечити її від руйнації з боку російської державної й господарчої організації. Але знищити вплив західньо-европейського капіталізму, що від другої половини XVIII ст. вже не тільки економічно, а й політично став підпорядковувати собі Україну, як частину Росії, козацьке суспільство не могло, а тому від організаційної активної боротьби, вже тільки економічної в другу чверть XVIII ст., перейшло до оборони в останню чверть XVIII ст. Сама ця оборона була не надто успішна.

Занепад середньо-власницької продукції, переважно козацької, ширення дрібно-власницької, переважно посполитської, та збільшення пролетаризованої бездвірної верстви, сприятливої підсиленню великовласницького господарства, цілком позбавили зовнішньої економічної й політичної ваги козацький двір. Він виходить з урядового уживання в ревізіях другої половини XVIII ст., та замінюються „душею", або „маєтком", згодом кріпацьким селом, що його обраховували кількістю душ.

Останніми часами XVIII ст. цій системі ревізування було піддано й козацьку людність, що стала в такі самі стосунки до держави, як поспільство, тепер „крестьянство", до землевласників-дворян.

Порівняння складеної відповідно до вимог козацького суспільства на зорі XVIII ст. ревізії посполитих та перепису козаків Прилуцького полку 1713 р. з ревізією козаків і підданих складеної наприкінці XVIII ст. згідно з вимогами й потребами дворянського суспільства,

з'ясовує однаковість і різницю формально-конструкційну й суспільно-визначну та почасти й чинники в початку та кінці еволюційного ряду; самий ряд розкривається переглядом ревізій. Їх створила в кінці XVII і початку XVIII ст.ст. автономна політично й самостійна економічно Українська козацька республіка, щоб обраховувати свої сили, а в кінці XVIII і початку XIX ст.ст. вони перетворилися на засіб визначати особовий склад людности „Малоросійської" колонії для дворянської кріпацької Росії, яка, закріпивши своїх „крестьян" і скувавши власний розвиток продукційних сил протягом XVIII ст., — в кінці його спільно з козацькою старшиною, нарешті спромоглася це доконати й на Україні.

Увесь розгляд ревізійних книг впевнює нас, що історично дослідити й використати ревізійно-статистичні матеріяли XVIII ст. можна тільки належно виявивши речову основу дворового встаткування та ув'язавши його з економічним розвитком України. З'ясовуючи українське ревізійне справування соціяльно - функціонально чи суспільно-справувально, історикові це треба мати за підготовчий ступінь до їх зрозуміння особово-виконального. Не тільки двір, як об'єкт і разом основа для переписування, а й особу-індивід, як суб'єкт і разом підставу до переписування, ми повинні дослідити, вивчити й з'ясувати в їхніх взаємних виробничо-споживчому, фізично-психічному й суспільно-справувальному національно-культурному зав'язку й звязку. На швидке виконання такого складного завдання не можна сподіватися, надто в наших технічних і економічних умовах дослідчої праці. Тому вважаю за корисне визначити деякі положення, що-до особово - викональної звязаности в статистично-обраховній дійності.

Основне питання оскільки ця дійність професійно-самовизначна і скільки суспільно-друговизначна звязана з питаннями, чи наша чисельна здібність є наслідок внутрішньо-ритмової самоспостережливої дійности чи зовнішньо-дразливої другозасвояльної чинности. Основа першого — наші виробничі м'язово-нервові рухи, основа другого — наші „споживчі" симпатичні й парасимпатичні, рефлекторні нервові відправи. Наше теперішнє числення є наслідок схрещення обох цих різно-генезових елементів ритмування, що довший час існували окремо й тому зберегають здібність ухилятися до первісної одноелементовости. Так само й статистично-обраховна дійність особи, суспільства, нації. Українське статистичне обрахування в першій половині XVIII ст. професійно-самовизначне відповідає найбільшій самостійності виробничо-господарчій. Територіяльно-полкові градації ще й варіянтами своїми стверджують таку звязність. Особливо самостійна полтавсько-полкова статистично-обраховна робота відповідає такій-же виробничо-господарчій дійності. Перехід статистично-обраховної роботи до суспільно-друговизначности у другій половині XVIII ст. відповідає становому поділові суспільства, втраті громадської самостійности виробничих верстов людности, перетворенню зверхніх верстов на організаторів споживачів, а потім на визискувачів і механічних передатників визискуваного чужонаціональним виробничим осередкам у замін знову-таки

на речі споживання. Під цей час українське статистичне визначування людности замінюється російським, що його станово визначній системі потім цілком підпорядковується Україна. Російське статистичне суспільно-друговизначення (і польське) було теж відповідним несамостійності виробничих верстов і пануванню стану споживачів-організаторів безпосередньо звязаних то з азійськими то европейськими виробничими осередками. Змагатися з цими двома осередками український не міг і тому як він сам, так і його статистично-визначна робота, ставали у XVIII ст. дальш-більш посередньо через російську й польську системи підпорядковані головно західньо-европейському а почасти й азійському виробничим огнищам.

Українське історично-статистичне дослідництво XIX і XX ст. виявляє ті-ж елементи професійно-само- й суспільно-друговизначности, що й статистично-обраховна робота XVIII ст. Другий елемент, розуміється, в дослідчій роботі XIX ст. переважає. Більшу самостійність спостерегаємо знов-таки в дослідах виконально-матеріяльно звязаних з ґрунтом і суспільністю полтавськими. Але мало бачимо в дослідах тут технічно-економічного елементу й причина ясна — занепад індустріяльно-виробничий Полтавщини XIX ст. супроти Полтавського полку XVIII ст. Найскладніше модулює в XIX ст. історично-статистично-дослідча робота, звязана з київським дослідчим осередком, що повільно набував загально-українську звязаність територіяльну і осередковість суспільно-господарчу. Гадаю, що й той більше-менше загальний її перегляд, який я подав у першому розділі цієї розвідки (та ще невидрукуваний — статистично-переписної роботи) після синтетично-аналітичних з'ясувань виробничого розвитку Києва й усієї України, ствердить певну їх звязаність, що намічена вже є в самім цім розгляді. Цей збіг доводів зміцнює для мене певність основоположної концепції, що до звязаности суспільно-справувальної й особово-викональної історично-статистичного дослідництва (та й статистично-переписного визначенства) з господарче-виробничим розвитком, якої вивчення, звичайно, потрібує дальшої складної надзвичайно скрупульозної праці, щоб нарешті наблизитися до більше-менше математичної точности.

Додаток.

СПИСОК АРХІВНИХ МАТЕРІЯЛІВ, ЩО НА НИХ ОСНОВАНО ДРУГИЙ РОЗДІЛ ЦІЄЇ РОЗВІДКИ [1]).

1. „Компутъ“ козаків Понорницької сотні 1690 р.
2. „Реєстръ“ козаків Київського полку 1699 р.
3. Витяг з ревізійної книги посполитих Чернігівського полку р. 1713.
4. Витяг з ревізійної книги посполитих Прилуцького полку 1713 р.: перепис м. Прилуки.
5. Витяг з ревізії посполитих Прилуцького полку 1718 р.: підрахування людей і порцій та рацій сотні полкової.
6. Витяг з специфікації посполитих Стародубського полку 1718 р.: підрахування людей тяглих, козаків і льозних, та чверток, порцій, рацій Стародуба, полку та людности цілого полку.
7. Витяги з компуту козаків, міщан, посполитих Полтавського полку 1718 р.: підрахування людности м. Полтави, Великих Будищ, Нового Санджарова, Кобеляк.
8. Витяги з компуту козаків, міщан і посполитих Полтавського полку 1720 р.: підрахування людности м. м. Полтави, Великих Будищ, Нового Санджарова, Кобеляк і цілого полку.
9. Витяги з ревізії козаків, міщан і посполитих Полтавського полку 1723 р.: підрахування людности м.м. Полтави, Нового Санджарова, Кобеляк, сотні Сокольської й цілого полку.
10. Витяги з ревізії козаків, міщан і посполитих Київського полку 1723 р.: перепис людности Бобровицької сотні та м. Києва, підрахування людности цілого київського полку.
11. Витяги з компуту козаків, міщан та посполитих Стародубського полку 1723 р.: підрахування козаків у сотні полковій і цілім полку, міщан і посполитих в м. Стародубі, сотнях Новоміській, Топальській, Погарській, Бакланській, Мглинській, Шептаківській, Новгородській, Почеповській та в цілім полку.
12. Витяг з ревізії козаків, міщан і посполитих Переяславського полку 1726 р. Повідомлення з канцелярії Переяславського полку про загаяння Басанського сотника з ревізією його частини й затримку через це всієї ревізії, підрахування людей і дворів міщан в м. Переяславі,

---

[1]) Злагоджені до друку ці матеріяли через великий розмір не могли бути вміщені, в Археографічному Збірнику.

козаків сотні першої полкової куреня міського, сотні другої куреня міського, козаків і посполитих цілого полку. Промеморія генеральної військової канцелярії до Малоросійської колегії з приводу „офіцерської“ ревізії 1726 р.

13. Інструкція сотникам Воронківському й Баришпільському Переяславської полкової канцелярії 1729 р. Витяг з ревізії полку Прилуцького 1729 р. Табель розподілу порцій і рацій на всій Україні гетьманській за ревізією 1729 р.

14. Витяги з ревізії Полтавського полку 1731 р.: підрахування людности м. Полтави, сотні великобудишської, м. Великих Будищ, сотні сокольської, цілого полку.

15. Витяги з ревізії Чернігівського полку 1735 р.: підрахування сотні полкової, підрахування людности м. Чернігова, підрахування людности цілого полку.

16. Витяги з ревізії Лубенського полку 1735 р.: листування з приводу перепису посполитих м-ка Костянтинова, підрахування людности всього полку, перепис людности м. Лубень. Витяги з ревізії Ніженського полку 1735 і 1736-го рр.

17. „Указ“про розділ козаків на „выборных“ і „подпомощников“ 1735 р.

18. Відомість сотні другої переяславської про визначення виборних козаків 1736 р.

19. Витяги з ревізії Лубенського полку 1740 р.: рапорт полкової канцелярії до генеральної, підрахування козаків, посполитих і ремісників цілого полку, підрахування ремісників у селах Лукомської сотні, Перепис м. Лубень 1740 р.

20. Підрахування людности Лівобережної й Слобідської України 1742 р.

21. Перепис дворів посполитих м. Красного Колядина Прилуцького полку 1744 р.

22. Перепис козаків сотні Конотіпської 1746 р.

23. Перепис і ревізія м. Чернігова 1750 р., перепис його-ж кінця 50-х рр.; підрахування людности Лівобережної України 1751 р.

24. Фрагменти дотичні ревізії 1753 р.: перепис нехворощанської сотні 1752 р., подворова розкладка грошей, які мали стягати на платню полковим урядовцям і канцелярські видатки в Прилуцькому полку 1753 р., підрахування людности Лівобережної України 1753 р., розклад порцій і рацій 1753 р.

25. Витяги з ревізії 1764 р.: завідомлення ревізорів у справі ревізії, ревізія людности Ярославського куреня Бобровицької сотні, перепис людности м. Лубень, підрахування дворів людности Гетьманської України, підрахування людности чоловічої статі на Гетьманській Україні за ревізією 1764 р., злагоджене 1782 р.

26. Витяги з ревізії 1767 року: опис козачого двору Ярославського куреня бобровицької сотні, підрахування людности, землі й худоби Київського полку, або так званий „Экстрактъ Кіевскаго полку“.

27. Підрахування дворів і козаків виборних і підпомічників 1735, 1736, 7, 9, 1740, 1764 рр., зроблене в Г. В. К. 1782 р. після вимоги Рум'янцева.

28. Фрагменти ревізії 1782 р.: перепис людности деревні Рикова Козелецької округи; витяг із підрахуваннів ревізії 1782 р. Чернігівського повіту — підрахування чоловіків у містах і повітах Київської губерні з перевіркою підрахувань П. К. Федоренком.

29. Підрахування людности й землі в Задніпрянських селах Новоросійської губерні (Слобідської України).

30. Витяги з відомости про число козаків і посполитих в повіті Золотоніськім 1790 р. „Опись о крестьянахъ" полковника Сулими 1806 р. відповідно до ревізії 1795 р.

Подав П. Клименко.

1928, IV, 30.

Два документи до історії кріпацтва на Україні.

I.

Перша половина XIX ст. на Україні — це доба, коли найвище розвинулося кріпацтво і разом з тим — доба, коли дідицьке господарство переживало кризу. Необхідність розвивати господарство, неврожаї, недоплатки за кріпаків, невеличка продуктивність кріпацької праці, безладдя в господарстві, то-що, все це примушувало дідичів боргуватися й довело їх до катастрофічного становища. З другого боку жорстокість, надмірні вимоги та катування мали своїм наслідком масові втечі кріпаків, заколоти, як вияви соціяльного протесту од пригніченого селянства проти тодішнього становища. Тоді-ж-таки поширюються чутки про намір уряду знищити кріпацтво.

Тоді далекозоріші од звичайних з-поміж них дідичі, побоюючись, щоб селяни не почали розкріпачуватися сами (себ-то за допомогою революції) починають подавати до уряду різні проєкти звільнення селян, дбаючи, певна річ, про те, щоб через скасування кріпацтва поліпшити своє матеріяльне становище. До таких проєктів стосується й тая записка „Валковскаго (Харк. губ.) предводителя дворянства Колокольцова", що він подав був до уряду через „Черниг., Полт. и Харьковскаго генералъ-губернатора кн. Н. А. Долгорукова" 21 травня 1841 р. (Архфондъ Черниг., Полт. и Харьк. Ген.-Губ. — Полт. Окр. Архівне Управління — справа № 5, „Дѣло по отзыву Предводителя Дворянства Валковскаго уѣзда Колокольцова касательно крѣпостного состоянія въ Россіи"). Подаємо цю записку в повній основі.

Секретно.

Милостивый государь
Князь Николай Андреевичъ.

Вникая въ духъ россійскаго законодательства, можно полагать, что правительство со времени вступленія на престолъ императора Александра I постоянно медленно и осмотрительно стремится къ уничтоженію крѣпостнаго состоянія въ Россіи, и дѣйствительно, съ 1800 года уже никому не были жалованы вотчины, потомъ запрещено было обращать въ крѣпостное состояніе вымѣниваемыхъ дѣтей у кергизцовъ, на Оренбургской линіи, и у прочихъ инородцевъ, и постановлено: что люди однажды уже поступившіе въ свободное состояніе, хотя бы то было и черезъ подлогъ съ ихъ стороны, не могутъ быть снова крѣпост-

ными, что крестьяне безъ земли, описанные для удовлетворенія исковъ, не должны быть продаваемы, но получаютъ свободу, а правительство плотитъ за нихъ кредиторамъ по 400 рублей на ассигнаціи за каждую ревизкую душу; что люди проданные съ раздробленіемъ семействъ, или на ярмаркахъ и торгахъ, лично поимянно и безъ земли, получаютъ свободу; что если помѣщикомъ будетъ продана часть земли, отдѣльно отъ поселенныхъ на ней крестьянъ, и за такою продажею останется менѣе $4^1/_2$ десятинъ на душу, и въ теченіи года не будетъ помѣщикомъ пріобрѣтено и дано крестьянамъ соразмѣрное количество земли, то они берутся въ казенное вѣдомство; что крѣпостные люди, принадлежащіе владѣльцу не христіанскаго закона, по воспріятіи православной вѣры выводятся изъ крѣпостнаго состоянія; что если помѣщиками будутъ даны лицамъ, дворянскихъ правъ не имѣющимъ, довѣренности на продажу или залогъ людей съ землею, и эти довѣренности будутъ не согласны съ существующими законами, то тѣ люди получаютъ свободу; что если разночинцамъ будутъ даны отъ помѣщиковъ довѣренности на отдачу крѣпостныхъ людей въ ученіе или на выдачу имъ паспортовъ, а тѣ разночинцы, употребивъ во зло данныя имъ довѣренности, удержатъ тѣхъ людей въ своемъ услуженіи, то довѣренности уничтожаются, а крѣпостные люди получаютъ свободу; если лица не имѣющіе права владѣть крестьянами купятъ ихъ на чужое имя, то тѣ крестьяне получаютъ свободу; если купитъ крѣпостнаго человѣка лице, хотя имѣющее по званію своему владѣть крѣпостными людьми, но неимѣющее поземельной собственности, то купленный крѣпостной человѣкъ отбирается въ казну; запрещено также указомъ изданнымъ въ минувшемъ году покупать крестьянъ для перевода на землю, гдѣ не существуетъ уже поселеній.

Къ этому должно добавить, что всякій рекрутъ поступившій изъ помѣщичьяго имѣнія съ своею женою уже на всегда выбываетъ изъ крѣпостнаго состоянія; что не рѣдко правительство предписываетъ при рекрутахъ представлять и дѣтей ихъ, удовлетворяя помѣщиковъ за сихъ послѣднихъ деньгами; по случаю же знаменательнаго убавленія срока службы воинскихъ нижнихъ чиновъ при оставленіи арміи въ прежнемъ комплектѣ рекрутскіе наборы необходимо усилятся, слѣдственно и число людей выбывающихъ изъ крѣпостнаго состоянія симъ способомъ должно будетъ увеличиться; что крѣпостная женщина, вышедшая замужъ за вольнаго, на всегда остается свободною, и что вольная, вышедшая за крѣпостнаго и овдовѣвшая, снова дѣлается свободною; что при увольненіи помѣщиками крѣпостныхъ людей на волю правительство не взымаетъ никакихъ пошлинъ; что при совершеніи отпускныхъ устранено соблюденіе всякихъ формъ, сопровождающихъ и затрудняющихъ совершеніе другихъ гражданскихъ актовъ; наконецъ, что всякій крѣпостной человѣкъ можетъ явившись въ первый, нѣсколько отдаленный отъ мѣста своего жительства уѣздный судъ, объявить, что онъ не помнитъ ни роду ни племени, и тогда, если не помнящій родства годенъ въ военную службу, онъ въ нее опредѣляется, а ежели негоденъ къ оной, онъ от-

правляется на поселеніе, и какъ въ томъ, такъ и другомъ случаѣ выбываетъ навсегда изъ крѣпостнаго состоянія.

Въ царствованіе въ бозѣ почивающаго императора Александра учреждено новое сословіе хлѣбопашцевъ. Для поступленія въ оное изъ крѣпостнаго состоянія нужно, чтобы помѣщики, отпуская на волю крѣпостныхъ людей, отдавали имъ и землю, къ которымъ приписаны; слѣдовательно, чтобы не лишать ихъ поземельной собственности. И потому-то хотя со времени обнародованія указа о свободныхъ хлѣбопашцахъ протекло уже около четырехъ десятилѣтій, но это сословіе до сего времени еще малочисленно, и дѣйствительно, рѣдкій отецъ семейства можетъ рѣшиться изъ филантропическихъ умозрѣній, или временныхъ денежныхъ выгодъ, лишить дѣтей своихъ родоваго имѣнія, доставшагося ему отъ предковъ; одни бездѣтные, или промотавшіеся, или увлеченные высшими взглядами и краснорѣчивыми воззваніями западныхъ писателей помѣщики вступали въ условіе съ крестьянами своими и выпускали ихъ въ сословіе свободныхъ хлѣбопашцовъ. И это счастливо для Россіи, ибо мѣра эта, столь благодѣтельная въ частности, была бы гибельна если бы всѣ владѣльцы послѣдовали ей. Гибельна не только для дворянства, которое, лишась земель своихъ, лишалось бы и существованія своего, — ибо опытами вѣковъ доказано, что дворянство, и дворянство поземельное, во всѣ времена и во всѣхъ государствахъ, было вѣрнѣйшей и преданнѣйшей опорой верховной власти, слѣдственно, общественнаго порядка и спокойствія.

Если изъ приведенныхъ выше законоположеній я не ошибаюсь въ заключеніи, и дѣйствительно желаніе правительства клонится къ уничтоженію у насъ крѣпостнаго состоянія, то полагаю, что мнѣ не будетъ вмѣнено въ вину смѣлость предложить чрезъ ваше сіятельство одно средство, которое можетъ содѣйствовать высокимъ видамъ правительства, тѣмъ болѣе, что это средство соединяетъ въ себѣ возможность согласовать благосостояніе дворянства съ свободою крестьянъ, и вмѣстѣ съ тѣмъ не вовлечь казну въ ущербъ ея доходовъ, отстраняя при томъ и самую тѣнь какой либо насильственной мѣры или крутого переворота, всегда столь гибельнаго въ дѣлахъ государственныхъ.

Отпуская лично крѣпостныхъ людей на волю, помѣщики сохраняютъ въ родахъ своихъ наслѣдственныя земли, но будучи принуждены до новой ревизіи ставить рекрутъ и платить подати и земскія повинности за вольноотпущенныхъ, благоразуміе требуетъ, чтобы они рѣшались давать отпускныя только въ награду отличныхъ заслугъ, или за значительныя деньги, цѣлыми же селеніями отпускать на волю крестьянъ своихъ и закономъ запрещено, не присвоивъ предварительно высочайшаго соизволенія. И потому, число отпсукаемыхъ людей на волю не весьма велико, если же отстранить это неудобство, то число вольноотпущенныхъ значительно усилится.

Къ тому же при настоящемъ порядкѣ вещей, каждый вольноотпущенный обязанъ приписаться къ какому-нибудь свободному сословію,

слѣдственно онъ будетъ купецъ, мѣщанинъ или государственный крестьянинъ; въ первомъ случаѣ будетъ заниматься торговлѣю, во второмъ — промышленностію, въ третьемъ, будетъ надѣленъ для хлѣбопашества казенною землею.

Если предположить, что со временемъ всѣ крѣпостные чрезъ отпускныя или другими вышеприведенными способами получатъ свободу, то земли дворянъ запустѣютъ за неимѣніемъ воздѣлывателей.

Для достиженія упомянутой цѣли я полагалъ бы полезнымъ:

1) Дозволить помѣщикамъ отпускать на волю людей своихъ и цѣлыми селеніями, какъ дозволено имъ отпускать семействами и по одиночкѣ, сохраня и дополня въ семъ послѣднемъ случаѣ законы, недозволяющіе давать отпускныя престарѣлымъ, слѣпымъ, безумнымъ и вообще такимъ, которые не въ состояніи трудами своими снискивать себѣ пропитаніе и платить за себя государственныя подати, дозволяя отпускъ таковыхъ только при семействахъ.

2) Необходимо учредить особыя общины (Communes) вольноотпущенныхъ, первоначально при одномъ изъ волостныхъ правленій въ каждомъ уѣздѣ, подъ названіемъ напр.: Обществъ приписныхъ крестьянъ.

3) Лица, составляющія эти общества, должны платить подушные наравнѣ съ помѣщичьими крестьянами. Земскія повинности — только общія для государственныхъ и помѣщичьихъ крестьянъ; земскія же повинности собственно лежащія на помѣщичьихъ крестьянахъ — должны платить до новой раскладки сами помѣщики. Впрочемъ земскія повинности мнѣ кажется было бы уравнительнѣе разложить на землю, нежели на души, оставя на сихъ послѣднихъ одинъ подушный окладъ и рекрутскія деньги.

4) Каждое такое общество должно составлять особый рекрутскій участокъ, имѣющій отправлять рекрутскую повинность по жребію, по невозможности завести семейныя очереди.

5) Приписнымъ крестьянамъ должно быть дозволено нанимать по условіямъ у помѣщиковъ земли и жить на нихъ, или брать на аренду поземельныя казенныя оброчныя статьи, или наниматься въ работники, какъ у дворянъ, такъ у городскихъ жителей, или государственныхъ крестьянъ. Если въ сихъ случаяхъ приписные крестьяне не будутъ имѣть надобности отлучиться изъ своего уѣзда, то условія заключенныя ими съ казною, помѣщиками и прочими лицами, у которыхъ они наймутъ землю, или сами наймутся, по засвидѣтельствованіи ихъ въ мѣстныхъ окружныхъ правленіяхъ, должны служить достаточными для нихъ видами; если же они пожелаютъ отлучиться въ другой уѣздъ, то должны брать пашпорты на общемъ основаніи.

6) Натуральныя земскія повинности и именно постойную и подводную они должны нести наравнѣ съ прочими обывателями по мѣсту своего жительства.

7) Каждое общество приписныхъ крестьянъ должно избрать своего старшину и имѣть своего писаря, которые и должны при волостномъ

правленіи составлять особое отдѣленіе, подъ главнымъ завѣдываніемъ окружнаго правленія и земской полиціи, въ тѣхъ случаяхъ, когда подчинены ей государственные крестьяне; что же касается до внутренней между ихъ расправы, то они могутъ быть разбираемы сельскими правленіями государственныхъ крестьянъ безъ отягощенія сихъ расправъ.

8) При засвидѣтельствованіи отпускныхъ гражданскія палаты и уѣздные суды должны отбирать отъ отпускаемыхъ сказку, къ какому обществу они желаютъ приписаться, и безъ упущенія времени, сообщать казенной палатѣ объ отчисленіи ихъ отъ помѣщиковъ и причисленіи къ избраннымъ ими обществамъ; а казенныя палаты должны быть обязаны учинить означенное причисленіе и предписать о томъ уѣзднымъ казначействамъ и земскимъ судамъ не позже мѣсяца отъ дня полученія донесенія отъ уѣзднаго суда или сообщенія гражданской палаты.

9) Если кто изъ приписныхъ крестьянъ пріобрѣтетъ въ собственность землю, то долженъ быть отчисленъ въ государственные крестьяне.

10) Если кто изъ приписныхъ крестьянъ пожелаетъ заниматься торговлею, превосходящею дозволенную сельскимъ жителямъ, то долженъ записаться въ гильдію по какому-либо городу.

11) Если кто изъ приписныхъ крестьянъ пріобрѣтетъ какую либо движимую собственность въ городѣ, то долженъ причислиться въ сословіе мѣщанъ.

12) Если кто изъ приписныхъ крестьянъ пожелаетъ заниматься какимъ-либо мастерствомъ въ городѣ, то долженъ приписаться въ цеховые того города.

13) Если кто изъ приписныхъ крестьянъ пожелаетъ приписаться въ сословіе государственныхъ крестьянъ, и получитъ на то согласіе общества или по просьбѣ его будетъ надѣленъ отъ казны землею, то въ семъ случаѣ, какъ и въ предыдущихъ, онъ отчисляется изъ общества приписныхъ крестьянъ и долженъ платить уже какъ государственные крестьяне, сверхъ общихъ податей и повинностей, по 10 руб. ассиг. оброчныхъ денегъ съ ревизкой души.

Имѣю честь представить вышеизложенное на благоусмотрѣніе вашего сіятельства и покорнѣйше просить, если найдете его сообразнымъ съ видами правительства, пользами дворянства, и не противнымъ благосостоянію прочихъ сословій, предсѳавить оное господамъ министрамъ внутреннихъ дѣлъ и государственныхъ имуществъ.

Съ чувствомъ глубочайшаго уваженія и безпредѣльной преданности имѣю честь быть

вашего сіятельства
покорнѣйшій слуга
Григорій Колокольцовъ.
предводитель дворянства Валковскаго уѣзда.

№ 105.
21 Мая 1841.
Его сіятельству
господину Черниговскому,
Полтавск. и Харьковскому
генералъ-губернатору
генералъ-адъютанту
Н. А. князю Долгорукову.

Генерал-губернатор Долгоруков записку цю надіслав 7 червня 1841 року до графа Павла Дмитровича Кісельова (в той час — „министръ государственныхъ имуществъ“, а до того — „членъ секретнаго комитета по крестьянскому дѣлу“) але якої-будь відповіди на цю записку одержано не було.

II.

В архіві Полтавської 1-ої хлоп'ячої гімназії (Полт. Округ. Архівне Управління) знайдено зшитка під заголовком „Хозяйственныя машины и замѣтки“. Зшиток цей, у чверть аркуша, має 70 сторінок. Автора цих заміток виявити неможливо, але з змісту записів можна гадати, що він був землевласником на Полтавщині. Як видно з деяких дат записи в цей зшиток пороблено в період 1851—1856 рр. Більша частина зшитка — це схематичні малюнки різних сільсько-господарських машин: молотарок, віялок, соломорізок і т. п.; багато схем різних млинів, плани будинків і т. п. Все це з деталями, з докладними вказівками, як що зробити, скільки коштуватиме, то-що. Тут-же є списки видань того часу по різних галузях сільського господарства, різні виписки з книжок про культури буряків, кукурудзи, „сорго“, про виготування цукру і т. и. У другій частині зшитка, під заголовком „Замѣтки“, вміщено записи що-до поліпшення господарства та кращого використання праці кріпаків. Чи автором цих заміток був сам дідич, чи він тільки зробив виписки з яких-будь видань — сказати трудно. Найцікавіші з цих заміток подаємо:

О сельскомъ заемномъ банкѣ. Въ большихъ имѣніяхъ должны быть устроены заемныя суммы такъ: сдѣлать сборъ единожды съ души отъ 30 к. до 50 к. сер. смотря по имѣнію, осенью. Собранная сумма должна быть основнымъ капиталомъ, котораго расходовать нельзя, ни подъ какимъ видомъ, а можно давать только въ займы. Въ займы же давать преимущественно богатымъ крестьянамъ для покупки овецъ, коровъ, свиней и проч. изъ барыша, на выкормъ. Весной выдавать ссуду, а какъ только будетъ товаръ проданъ осенью, то тотчасъ требовать безъ послабленія сумму выданную назадъ. Тѣмъ которые занимаются торговой покупкой овецъ, коровъ и проч. очень легко платить за ссуду по 10 или 8 процентовъ съ выданной суммы. Занимающіеся съ удовольствіемъ заплатятъ этотъ процентъ потому что онъ не отяготителенъ. При хорошемъ годѣ мужикъ получитъ на капиталъ болѣе 30 процентовъ. Такимъ образомъ къ зимѣ или новому году должна быть въ банкѣ вся капитальная сумма налицо и сверхъ того проценты. Эти проценты должны итти, если есть очень бѣдные люди, которые притомъ не пьяницы, безъ возврата денегъ назадъ на покупку имъ лошадей и коровъ, чтобы сдѣлать и этихъ бѣдныхъ крестьянъ хозяевами. Если же будетъ нуждаться не очень бѣдный крестьянинъ для своихъ домашнихъ нуждъ, то тоже можно давать изъ процентной суммы часть денегъ, сколько ему нужно съ возвратомъ безъ процентовъ, въ извѣстный срокъ черезъ годъ два и болѣе. Но изъ капитальной суммы нельзя давать ни подъ какимъ

видомъ на домашнія издержки крестьянамъ, а только на торговые обороты. Такимъ образомъ капитальная сумма всегда буетъ цѣла, а по удовлетвореніи нуждъ бѣдныхъ процентной суммой, со временемъ будетъ капитальная сумма увеличиваться остающимися процентами и слѣдовательно будетъ больше средствъ выдавать крестьянамъ на торговые обороты, такъ что со временемъ можно будетъ и бѣдныхъ заохотить къ торговлѣ и тѣмъ сдѣлать всѣхъ, если не богатыми, то достаточными. Даже со временемъ можно брать процентовъ менѣе съ капитальной суммы. Сумма должна находиться въ отдѣльномъ сундукѣ у главнаго управляющаго. Изъ мужиковъ должны быть выбраны 3 челозѣка, самыхъ богатыхъ, которые должны лѣтомъ наблюдать за правильнымъ употребленіемъ денегъ на покупку товара заемщиковъ и немедленно о продажѣ послѣднихъ давать знать управляющему, а заемщиковъ понуждать къ платежу. Эти 3 человѣка должны отвѣчать за выданную ссуду подъ опасеніемъ своего богатства. Если очень большая накопится сумма, то можно часть ея употребить на улучшеніе жилищъ крестьянъ и вообще на разныя надобности, предоставляя усмотрѣнію довѣреннаго лица. Можно такожъ на эту сумму держать для продажи крестьянамъ соли, дегтю и т. п. и поручить это расторопному и честному мужику. Капитальная сумма будетъ всегда цѣла, и сверхъ того получится хорошій процентъ, который пойдетъ на помощь бѣднымъ и неимущимъ, но рачительнымъ крестьянамъ. Изъ капитальной суммы можно въ одномъ только случаѣ давать ссуду на домашнія издержки, если заемщикомъ будетъ представленъ въ залогъ какой-нибудь зерновой хлѣбъ, который и долженъ быть сложенъ въ господскихъ амбарахъ, что особенно можетъ случиться по бездорожью и какъ только установится дорога, то тотчасъ посылать хлѣбъ продать. Капитальную сумму съ небольшимъ процентомъ удержать, а остальное возвратить крестьянину. Можно также основать капиталъ заемный не сборомъ денегъ, а другимъ способомъ, а именно: можно во время сѣнокоса на мужичьихъ дняхъ нанять всю барщину дня на два на сѣнокосъ или себѣ или сосѣднему помѣщику и полученные деньги (плата) составятъ основной заемный капиталъ. Еще: можно отдѣлить земли подъ озимый и яровой посѣвъ и на крестьянскихъ дняхъ засѣять и убрать хлѣбъ, по продажѣ котораго вычесть за землю деньги и за сѣмена, а остальное пойдетъ для составленія капитала. Если въ одинъ годъ нельзя составить капиталъ, можно въ два-три года. Книги для заемщиковъ должны быть ведены очень тщательно.

О рабочемъ батальонѣ. Въ большихъ имѣніяхъ есть безлошадные и бѣдные крестьяне. Имъ не должно давать земли въ поляхъ, а давать имъ одежду и мѣсячное содержаніе. Одежду давать слѣдующимъ образомъ: шубу и 2 свиты на 3 года. 1 пару сапогъ или черевикъ на 1 годъ. Мѣсячное на семью въ 5 душъ изъ которыхъ — мужъ, жена и трое дѣтей (старшему 10 лѣтъ): 6 пудовъ муки, 1 мѣру пшена, 3 фунта соли и если можно 3 фунта сала. Земли для огорода давать, чтобы и капуста, и картофель, и бураки были свои. Позволять держать

1 корову, 1 двухлѣтн. телицу или бычка, 1 или 2 свиньи, отъ 2-хъ до 5 овецъ. Они должны круглый годъ работать на помѣщика, для чего должно держать по числу этихъ рабочихъ воловъ или лошадей господскихъ. Этотъ батальонъ въ большихъ имѣніяхъ и даже малыхъ, работая ежедневно принесетъ огромную пользу и не только возвратитъ употребленную одежду на нихъ и пищу, но замѣнитъ двойное количество тягловыхъ людей. Только надобно приспособлять такъ работы, чтобы ни одинъ изъ нихъ не гулялъ. Изъ этихъ людей могутъ быть всякаго рода мастера: кузнецы, столяры, плотники, слесаря, мѣдники, каменщики, кирпичники, печники и проч. Также изъ нихъ могутъ быть винокуры, селитровары, сахаровары и проч. Во время зимы и осени давать имъ въ недѣлю или въ двѣ недѣли 1 день для себя, а лѣтомъ — какъ укажетъ время и работы.

О хозяйственныхъ постройкахъ въ большихъ имѣніяхъ. Должно всегда изъ своихъ крестьянъ заранѣе выбрать кирпичника и приготовить своими людьми, въ свободное время, послѣ весенняго посѣва до косовицы, кирпича. Лѣсъ полагается всегда есть въ большихъ имѣніяхъ свой, а потому онъ долженъ быть зимой и срубленъ и распиленъ своими же. Если нельзя зимой, то весной изъ рабочаго батальона на господскихъ волахъ или лошадяхъ отправить людей за известкой, которая очень дешева на мѣстѣ. Купленное желѣзо или мѣдь передѣлаются своими мастерами, печи по назначенію сложатся своими же мастерами, и если не такъ скоро будетъ готовъ заводъ или постройка, то это ничего не значитъ, зато обойдется дешево и ненужно будетъ тратить огромныхъ капиталовъ.

О подворныхъ спискахъ крестьянскаго богатства. При пріемѣ управляющимъ имѣнія въ свое распоряженіе должны быть составлены подворные списки главнаго крестьянскаго имущества, а именно: сколько у каждаго лошадей, рабочихъ воловъ, коровъ, телятъ и вообще гулевого скота, свиней, овецъ и прочіе. Потомъ запретить строжайшимъ образомъ, чтобы крестьяне не смѣли не только продавать что нибудь изъ означенной скотины безъ вѣдома управляющаго или конторы, но даже отлучаться изъ имѣнія куда-нибудь безъ спроса. Далѣе: въ продолженіе года записывать въ эти списки приплодъ крестьянской скотины, а также и вновь купленную. Если же необходимо будетъ что продать крестьянину, то позволивъ ему это тотчасъ въ спискѣ отмѣчать когда и для чего продана или пала отъ какой болѣзни. По прошествіи каждаго года составлять новые списки, повѣривъ старые подворно. Если управляющій рачительный человѣкъ, то всегда у него будетъ увеличиваться у крестьянъ имущество, потому что крестьяне не будутъ размытаривать своего богатства на пьянство и т. п. Такъ какъ бѣдные крестьяне имѣютъ свободнаго времени болѣе, чѣмъ богатые, то строго смотрѣть, чтобы они не теряли даромъ времени, а должно даже въ гулячіе дни, отдавать ихъ въ наймы поденно богатымъ и вырученные деньги ни подъ какимъ видомъ не отдавать имъ, а тотчасъ покупать

для нихъ что-нибудь, какъ то: телятъ, бычковъ, поросятъ и т. п. Если въ продолженіе всего лѣта можно отдавать ихъ въ наймы, то вести реестровый списокъ для записки получаемыхъ за ихъ работу деньги, а осенью всѣ заработанныя деньги употреблять для покупки каждому (кто сколько заработалъ) скотины, и такимъ образомъ будутъ небогатые крестьяне годъ отъ году богатѣть и наконецъ могутъ сдѣлаться богатыми. Должно обращать большое вниманіе на то, чтобы вся данная крестьянамъ земля была обработана, а то многіе отдаютъ свою землю въ наемъ, а сами во-первыхъ привыкаютъ къ лѣни, а во-вторыхъ бѣднѣютъ. Должно за ихъ роботой также смотрѣть, какъ и за господской и въ этомъ случаѣ старосты и атаманы должны отвѣчать строго. Даже самъ управляющій долженъ непремѣнно, если не одинъ разъ въ недѣлю, то непремѣнно одинъ разъ въ двѣ недѣли, объѣхать поле на мужичьихъ дняхъ, и тогда онъ увидитъ чье поле не засѣяно и кто не работаетъ, за что и должно взыскать строго. Потому что, если крестьянинъ для себя и семьи своей не хочетъ работать, то что изъ него выйдетъ за работникъ для господина. Такого надобно брать на мѣсячное содержаніе, а землю отъ него отбирать, потому что все же на господской работѣ больше будетъ за нимъ присмотра, а дома изъ него никогда не выйдетъ хорошій хозяинъ. При заемномъ капиталѣ непремѣнно каждый годъ будетъ увеличиваться богатство крестьянъ, потому что каждый годъ будетъ покупаться скотъ для бѣдныхъ крестьянъ. Крестьянамъ очень будетъ непріятно сначала запрещеніе продавать ихъ собственность безъ спроса, но скоро они увидятъ свою пользу и будутъ сами въ послѣдствіи благодарны.

Работникъ съ женой на мѣсячномъ содержаніи (въ 10-лѣтней сложности) съ прокормленіемъ и одеждою будетъ стоить въ годъ 23 руб, серебр. Земля же, которая должна бы итти ему (по 2 десят. въ клину) всего 4 десят. посѣву, полагая по 6 руб. серебр., чистаго дохода дастъ 24 р. сер. Слѣдовательно, въ выиграшѣ работа на шесть дней въ каждую недѣлю, вмѣсто трехъ, т. е. $^1/_2$ года роботы на барщину.

Всѣ наказанія мужиковъ должны ограничиться одними денежными штрафами за всѣ проступки, за пьянство особенно (до обѣдни въ шинкѣ) Деньги для мужика жальче спины.

На счетъ штрафовъ бѣднымъ покупать скотину, также вѣнчать бѣдныхъ, справлять имъ хозяйство на счетъ штрафовъ.

Подав Михайло Бужинський.

Декілька документів з Диканського Архіву Кочубеїв.

Диканський Архів князів Кочубеїв міститься тепер у Полтавськім Краєвім Історичнім Архіві. Окрім документів, що стосуються безпосередньо до Диканського маєтку, в ньому є ще безліч історичних матеріялів загально-українського значіння (а разом документів близько 11.000). Серед цих матеріялів не на останньому місці стоять документи економічного характеру, на зразок тих, що отут подано до уваги читачів. Звичайно, що краще було-б важливіші з цих матеріялів видати окремим збірником або цілою серією їх, але на це потрібен видавець. Важливіші документи, що стосуються до Диканського маєтку, автор сподівається видати окремим томом, як додаток до його дисертації, присвяченої історії цього маєтку, решту-ж доводиться друкувати то там, то сям, де тільки можна.

Перший з поданих отут документів — про потребу заснувати на Україні „Торговое Малороссійское Общество или Компанію", позначено в Диканському Архіві ч. 4656. Це, безперечно, не оригінал, а копія, бо на ньому немає ні дати, ні підпису, ні адресата. А втім, дату цього документу досить визначають водяні знаки паперу: „Гг. Хлюстиныхъ 1818 г.". Отже, писано його близько 1820 року. Важче встановити, хто був автор, хоч і можна припускати, що це був К а р а з и н. Цю думку підказує нам відомий тепер його лист, видрукуваний у „Кіев. Стар." 1905, IV; автор доводить у ньому ту самісіньку думку про чужоземних капіталістів, що на українськім товарі набивають собі кешені.

Документ цікавий тим, що виявляє змагання українського торговельно-промислового капіталу зіп'ястися на власні ноги й тим підводить матеріяльну базу під „Малороссійское Общество", „Кирило-Методіївське Братство" та инші соціяльні з'явища в історії України, ще й досі за браком матеріялів не з'ясовані достатньою мірою конкретно з марксівського погляду. Те, що такий документ був скопійований для В. П. Кочубея, свідчить, що цією справою цікавивсь тоді не один Каразин, а й инші дідичі, які продукували на ринок з свого господарства.

Другий документ теж не має ні дати, ні підпису, ні адресата. З нього теж, очевидячки, копія списана, певне, в канцелярії головноуправителя шляхів сполучення громадських будинків для основоположників „Компаніи Южныхъ Желѣзныхъ Дорогъ", що до складу її належав Сергій Вікторович Кочубей. Автор цього документу подає думку, що

південну залізницю слід будувати до Таганрогу, а не до Теодосії, як переказувано йому, — проєктувала Компанія. А тому, що вся справа належить до 1852 року, то й дата самого листа не може бути иншою. В цьому документі є цікава думка, що передбачала за Харковом більше-менше те-ж значіння, яке він починає здійснювати аж тепер. У Диканськім Архіві зазначений документ позначено нумером 9891.

Нарешті, третій і четвертий документ ми видобули з великого „Дѣла о главныхъ основаніяхъ Южной желѣзной дороги", позначеного в Диканськім Архіві нумером 9868. Це „Дѣло" має дослідити мій учень, студент Полтавського ІНО Козубенко; він подасть до своєї розвідки й инші дуже цікаві документи. Поки-що ми вибрали з цього матеріялу лиш два: 1) „Сравнительная вѣдомость фабрикъ и заводовъ, существовавшихъ въ Харьковской губ. въ 1846, 1847, 1848, 1849 и 1850-хъ годахъ", та 2) „Свѣдѣнія о разработкѣ и употребленіи каменнаго угля и антрацита въ Екатеринославской губ. и въ земляхъ Донскаго войска въ 1850 году". Обидва документи складено на підставі відомостей, що їх постачали Компанії відповідні губернатори. Для дослідників української історії вони стануть у великій пригоді, бо, як помітно з дотеперішніх праць проф. М. Слабченка („Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст.", т. I) та О. Оглобліна („Очерки исторіи украинской фабрики"), певних матеріялів у цій галузі бракує дослідникам.

I.

ПРО ПОТРЕБУ ЗАСНУВАТИ НА УКРАЇНІ „ТОРГОВОЕ МАЛОРОССІЙСКОЕ ОБЩЕСТВО ИЛИ КОМПАНІЮ" (близько 1820 р.)

„Богатство еще болѣе получаетъ отъ торговли, нежели отъ земли и она-то даетъ сей послѣдней всю ея цѣну".

Прадтъ.

Неоспоримо, что промышленность столько же необходима для народа, сколько сила, обращающая соки, для тѣлъ; безъ нея общество, при всемъ изобиліи въ способахъ, не будетъ процвѣтать ни произведеніями, ни изобрѣтеніями своими и бѣдность будетъ непремѣннымъ удѣломъ онаго; точно такъ, какъ и всякое тѣло, когда слабѣетъ обращеніе соковъ его, то оно изсыхаетъ и сближается къ смерти или уничтоженію своему.

Не съ тѣмъ принялся я за перо, чтобы излагать диссертацію о промышленности; слабы были бы всѣ мои разсужденія противу собственныхъ убѣжденій каждаго о пользѣ, ею приносимой.

Но хозяйственное состояніе Малороссіи занимаетъ меня и я соразмѣряя способы съ настоящимъ ея положеніемъ, нахожу ее, по части сей,

вь болѣзненномь нынѣ состояніи, почему и обращаюсь къ средствамъ, сильнымъ возвратить ей потерянное здоровье и тѣмъ извлечь изъ того изнеможенія, въ которомъ она теперь обрѣтается, показавъ для сего прежде изобиліе способовъ, причины болѣзненнаго ея состоянія и средства къ исцѣленію ея, по мнѣнію моему, необходимыя.

Усердіе мое ко благу сего края не увлечетъ меня въ пристрастіе, но напротивъ приведетъ къ тому источнику, который даетъ силу, необходимую для благосостоянія его.

Природа щедро одарила Малороссію способами, для благосостоянія народа нужными. Сверхъ собственнаго изобилія здѣсь много мы видимъ того, что потребно для милліоновъ людей, лишенныхъ сихъ выгодъ и которые въ необходимости находятся извлекать изъ Малороссіи ея произведенія для удовлетворенія собственныхъ нуждъ. Не средствами къ удовлетворенію роскоши богата Малороссія, но необходимыми потребностями въ жизни, которыми снабжаетъ она другіе народы, за собственнымъ продовольствіемъ, и при всемъ томъ сама, какъ мать, истощаемая питаніемъ птенцовъ, время отъ времени изсыхаетъ, и горе, естьли не обратится вскорѣ къ средствамъ подкрѣпляющимъ!

Малороссія изобилуетъ хлѣбомъ, пенькою, постнымъ масломъ, табакомъ, хлѣбнымъ виномъ, всякаго рода скотомъ, саломъ, коровьимъ масломъ, кожами, овечьими шкурками, шерстью, медомъ, воскомъ, землею для дѣланія селитры и фруктами. Одинъ только хлѣбъ не идетъ изъ Малороссіи по недостатку средствъ къ удобному онаго доставленію, чрезъ что самое и хлѣбопашество упадаетъ, а о размноженіи пшеницы перестаютъ даже пещись, не имѣя вѣрныхъ средствъ сбывать ее. Но всѣ прочіе продукты ежегодно на значительные капиталы отпускаются отсюда и со всѣмъ тѣмъ край сей годъ отъ году бѣднѣетъ. Въ доказательство сего скажу я, что Малороссіяне сами сознаютъ, что одна только промышленность свободной винной продажи есть вѣрный ихъ доходъ, безъ нея же они лишились бы средствъ къ пріобрѣтенію товаровъ иноземныхъ и удовлетворенію денежныхъ общественныхъ повинностей.

Не доказываетъ ли сіе, что край сей, изобильный способами, не имѣя силы, обращающей оное, приходитъ въ изнеможеніе, разсчитывая выгоды свои на томъ только промыслѣ, который неминуемо содѣйствуетъ оскудѣнію. Странно можетъ быть покажется Малороссіянамъ таковое мое заключеніе, но я прошу ихъ съ терпѣніемъ изслѣдовать оное предложеніе, чтобы убѣдиться въ истинѣ сего. Хлѣбопашцы трудятся весь годъ на нивахъ своихъ для произведенія, долженствовавшаго опредѣлить богатство народное, и когда они успѣваютъ въ томъ, то тоже самое произведеніе ихъ, чрезвычайнымъ усиліемъ, въ собственномъ же ихъ краѣ перегоняется на вино, которое онижъ Малороссіяне выпиваютъ почти все въ продолженіе послѣдующаго трудамъ ихъ года. Спрашивается: гдѣ же остатокъ, опредѣляющій выгоду сей промышленности для края? А ущербъ ясно виденъ; потерянные труды, истребленный лѣсъ,

умершихъ отъ опилости людей значущее число, вдавшихся въ развратъ и повреждаемыхъ производителей еще большее, и выгоды нѣсколькихъ тысячъ евреевъ, арендаторовъ винной продажи не оспоримо опредѣляютъ убыль края, промышленностію сею содѣлываемую. Одно сословіе дворянъ и казна, чрезъ откупа, выигрываютъ на сей промышленности, но край вообще теряетъ очень много. Не для уничтоженія свободной винной продажи изложилъ я сіе мое замѣчаніе, ибо я болѣе другихъ удостовѣренъ, что не только нѣтъ еще возможности помыслить о семъ потому, что сія одна промышленность дѣлаетъ только обороты, способствующіе удовлетворенію денежныхъ повинностей и доставляетъ единственный доходъ помѣщикамъ, но даже не было бы ни малѣйшей отъ того пользы, когда бы съ уничтоженіемъ свободной винной продажи производилась она на правилахъ Великороссіи, которыя, не содѣйствуя ни мало уменьшенію продажи вина, лишили бы послѣднихъ выгодъ дворянство малороссійское и стѣснили бы способы винокуренія, въ раздробленіи своемъ нынѣ пользу приносящаго. Я только хотѣлъ показать симъ благонамѣренному дворянству Малороссійскому, что настоящая ихъ промышленность не есть средство къ обогащенію края, но крайность по неимѣнію другаго выгоднѣйшаго къ ихъ занятію и оборотамъ.

Кто жилъ съ примѣчаніемъ въ Малороссіи, тотъ знаетъ, что вся промышленность въ оной находится въ рукахъ иноземцевъ. Великороссіяне и Евреи, повидимому, овладѣли ею и пользуются преимущественными выгодами края сего. Ихъ найдете вы поселенными во всѣхъ городахъ, мѣстечкахъ и торговыхъ селеніяхъ; всѣ продукты изъ первыхъ рукъ покупаются ими; они, поселясь издавна здѣсь и ознакомясь съ жителями, раздаютъ деньги въ задатокъ или, заблаговременно приступая къ закупкѣ нужныхъ имъ продуктовъ, удерживаются, до послѣдняго ихъ отправленія, въ дачѣ за оныя настоящей цѣны; съ чѣмъ вмѣстѣ, пользуясь нуждами продавцовъ, закупаютъ ихъ за весьма малую цѣну. Но изъ сихъ же самыхъ промышленниковъ, которые поселены здѣсь, весьма мало обогатившихся, потому что они ничто иное суть, какъ коммиссіонеры иноземныхъ капиталовъ, вознаграждаемые за труды ихъ самыми малыми процентами.

Можно также найти и въ Малороссіи небольшое число людей, въ короткое время сдѣлавшихъ торговлею значительные капиталы да въ сѣверной части оной до 50 т. поселившихся набѣглыхъ Великороссіянъ, славящихся издавна своими богатствами, не взирая что они не имѣютъ почти земель и не стараются о пріобрѣтеніи ихъ, а занимаются одною только торговлею. Они-то служатъ лучшимъ убѣжденіемъ сколь выгодна промышленность въ краѣ семъ.

По не обращенію еще общаго вниманія на сей изобильный край, можно рѣшительно сказать, что монополія нѣсколькихъ капиталистовъ совершенно утѣсняетъ производителей онаго, а чрезъ то, вмѣсто богатства, оскудѣніе уже ощутительно. Здѣсь, повторяю я, ни одинъ изъ продуктовъ, невзирая на свою необходимость, никогда не имѣетъ посто-

янной цѣнности и обыкновенно почти бываетъ, что прежде, нежели откроется оному настоящая цѣна, большая половина его уже давно искуплена гораздо низшею; въ истинѣ сего я свидѣтельствуюся самыми Малороссіянами и, бывъ ею убѣжденъ, я предпринялъ изложить сіе краткое, но довольно ясное обозрѣніе промышленности сего края, изъ коего невольно порождается заключеніе, что Малороссіи необходимо имѣть свой собственный капиталъ, обратить оный на торговлю главнѣйшими продуктами края сего, дабы чрезъ то удержать цѣнность ихъ отъ пониженія монополистовъ и усилить самое произведеніе оныхъ, а съ тѣмъ вмѣстѣ отвратить угнѣтающую монополію. Сія единая только мѣра можетъ возродить въ Малороссіи дѣятельность и промышленность внутреннюю, которыхъ нынѣ между Малороссіянами н при питательномъ изысканіи найти не можно.

Общественный капиталъ на предметъ сей не иначе составить, какъ посредствомъ товарищества или компаніи. Нѣтъ нужды доказывать пользу компаній торговыхъ. Она опытно оправдана народами богатствомъ и промышленностію.

Никакое общество не можетъ имѣть сильнаго вліянія на внѣшнюю свою торговлю, безъ посредства компаній. Гдѣ нѣтъ собственныхъ, тамъ существуютъ иностранныя [1]) и сіи послѣднія мало по малу дѣйствіе свое усугубляютъ во внутренность чуждаго имъ общества и извлекаютъ произведенія его изъ первыхъ рукъ, чрезъ что всѣ выгоды, торговлею приносимыя, удерживаются иностранными и уносятся за предѣлы общества, коего граждане, не имѣя собственной промышленности, время отъ времени уступаютъ иноземцамъ, а сами удовлетворяются тою только платою за произведенія, которую покупщики имъ опредѣляютъ. Симъ то путемъ, при всемъ изобиліи способовъ, сближается народъ къ оскудѣнію.

Въ Малороссіи были частныя торговыя компаніи, которыхъ торговля была въ цвѣтущемъ состояніи въ теченіи многихъ лѣтъ; — онѣ имѣли дѣла за границею съ первѣйшими торговыми домами, но компаніи сіи пали не отъ безвыгоды ихъ промышленности, а тогда какъ онѣ совратились съ пути своего и, оставя торговлю, вступили въ подряды казенные. Съ симъ алчнымъ предпріятіемъ онѣ потеряли свои капиталы и уничтожились. Въ доказательство сего я прилагаю ниже краткую записку о нѣкоторыхъ изъ нихъ [2]).

Впрочемъ частныя компаніи, каковыми называю я въ товариществѣ нѣсколькихъ только человѣкъ, всегда ближе къ совершенному паденію, вовлекающему за собою и другихъ въ раззореніе, ибо всякая торговля

---

[1]) Духъ журналовъ 1818. Сентябрь. „Нельзя не пожалѣть однакожъ, разсматривая такую лестную картину нашей торговли на Черномъ морѣ, что оная производится за границу единственно иностранцами. Утѣшимся надеждою, что когда-нибудь и соотечественники наши изъ первостатейнаго купечества войдутъ въ сословіе настоящихъ негоціантовъ“.

[2]) Цієї записки бракує.

близка къ ущербу и успѣхъ оной не всегда зависитъ отъ предусмотрительности и дѣятельности торговцевъ. Множество есть обстоятельствъ постороннихъ, независящихъ отъ распорядителей, имѣющихъ вліяніе на выгоды и ущербъ торговли. Когда послѣдній постигаетъ частныя компаніи и балансъ ихъ упадаетъ, то онѣ теряютъ кредитъ и объявляютъ себя обанкротившими, съ чѣмъ вмѣстѣ не только сами онѣ, но и всѣ кредиторы ихъ терпятъ ущербъ и многіе изъ нихъ невинно разоряются, а чрезъ то довѣріе къ торговлѣ и подобнымъ предпріятіямъ въ обществѣ совершенно ослабѣваетъ.

Не удобно, также и не справедливо было бы составлять таковой торговый капиталъ общею на всѣ сословія раскладкою, ибо не всякій убѣжденъ быть можетъ въ пользѣ сего предпріятія и не всякій пожелаетъ или будетъ въ состояніи усердствовать для сего своимъ достояніемъ, а потому единственною и полезнѣйшею мѣрою я нахожу составить общественный капиталъ изъ акціонеровъ, для чего и представить каждому, убѣжденному въ выгодѣ сего предпріятія участвовать въ семъ торговомъ обществѣ, чрезъ взносъ суммы, по возможности его.

Полезно пригласить къ участію въ таковомъ торговомъ обществѣ не только жителей сего края, но и всѣхъ и всякаго сословія людей, обитающихъ въ Россіи, кто пожелаетъ, не отвергая даже и тѣхъ, которые, захотѣвъ скрыть имя свое отъ общества, внесли бы отъ неизвѣстнаго капиталы, требуя выдачи имъ на оные акцій.

Выгода сего очевидна, ибо чѣмъ болѣе будетъ капиталъ, тѣмъ дѣйствіе и обороты его будутъ значительнѣе и обширнѣе.

Умѣренность въ цѣнѣ акцій необходима, ибо она привлечетъ большее число товарищей или членовъ общества и увеличитъ капиталъ, не стѣсняя нимало пожелающихъ взнесть значущія суммы, которыя всегда удобно будутъ раздробляться, по мѣрѣ акцій, а потому мѣру оныхъ я нахожу соразмѣрною въ 500 руб. Она весьма мала и удобна для расчетовъ.

Нѣтъ нужды ожидать составленія огромнаго капитала, сильнаго обнять всѣ предметы торговли, представляющіяся въ Малороссіи, ибо самый умѣренный капиталъ, обращенный на одну какую-либо отрасль здѣшнихъ произведеній, принесетъ выгоды и, убѣдивъ въ пользѣ сего предпріятія, породитъ довѣренность къ сему Торговому Обществу и въ самыхъ осторожныхъ гражданахъ и поощритъ ихъ обратить части ихъ капиталовъ на общественную торговлю, симъ проэктомъ предлагаемую; тогда усилятся сами собою способы сего общества или компаніи и обороты онаго содѣлаются обширнѣе. По сему самому достаточнымъ мнѣ кажется положить капиталъ въ 1000 акцій или въ 500 т. р., чтобы открыть дѣйствіе предполагаемаго Торговаго Малороссійскаго Общества или Компаніи.

II.

ХАРКІВ У ЗВЯЗКУ З ПРОЄКТОВАНОЮ ЛІНІЄЮ „ЮЖНЫХЪ ЖЕЛѢЗНЫХЪ ДОРОГЪ" (1852 р.).

Соединеніе Харькова съ моремъ будетъ преимущественно имѣть вліяніе на Харьковъ и окружающія его мѣста. Но каково должно быть это вліяніе?

Въ духѣ Проэкта (проведенія желѣзной дороги изъ Харькова въ Ѳеодосію) дорога дастъ Харькову характеръ фабричнаго города, поставитъ его въ соперничество съ Москвой, а Ѳеодосію въ соперничество съ Одессой. Относительное сравненіе этихъ четырехъ пунктовъ, въ видахъ государственныхъ, должно бы, кажется, всему предшествовать.

Прошедшее утвердило первенство за Москвой; будущее можетъ вознести Харьковъ. Тѣ выгоды, которыя Москва извлекла для себя изъ прежнихъ покровительственныхъ тарифовъ, изъ способностей ловкаго, переимчиваго, смѣтливаго народа, изъ самаго старшинства своего въ фабричномъ дѣлѣ, — эти выгоды можетъ замѣнить Харькову одно благопріятное обстоятельство: изобиліе и слѣдующ. дешевизна угля, тогда какъ около Москвы лѣсъ исчезаетъ, а торфъ не вполнѣ вознаграждаетъ эту потерю. Очевидно, что во всемъ, что вырабатывается топливомъ, Харьковъ можетъ со временемъ превзойти Москву, впрочемъ конечно не безъ усилій, жертвъ и постоянства долговременнаго, потому что многое должно этому содѣйствовать. За то, что въ другихъ занятіяхъ (напр. въ ткачествѣ) Москва останется, можетъ быть, навсегда непобѣжденною. Развитію фабрикъ въ Харьковѣ желѣзная дорога будетъ способствовать легкою доставкою туда угля, во всякомъ желаемомъ количествѣ. Болѣе этого, кажется, ожидать отъ нея нельзя, въ сказанномъ отношеніи.

Если предполагаемый, очень вѣроятный, промышленный переворотъ сбудется, Харьковъ естественно раздѣлитъ съ Москвой и рынокъ ея или то поприще, на которомъ сбывается издѣлія. Сбытъ русскихъ издѣлій есть: а) внутренній, б) заграничный — въ Азію.

а) Распродажѣ будущихъ харьковскихъ издѣлій внутри Россіи желѣзная дорога, имѣющая проходить черезъ южныя степи, мало поможетъ, по причинѣ малаго тамъ населенія. Дѣйствіе внутренней торговли можно уподобить всасыванію влаги почвою, которое совершается каждою частицею, во всякое время, во всѣхъ направленіяхъ. Прямая линія одной желѣзной дороги есть далеко несоотвѣтствующее ей выраженіе, хотя отчасти такая дорога конечно способствуетъ внутренней торговлѣ.

б) Сбытъ нашихъ издѣлій въ Азію (Закавказье, Персію, Аз. Турцію), посредствомъ Чернаго моря, можетъ только выиграть, если мѣсто производства ихъ перенесется изъ Москвы въ Харьковъ, а самый Харьковъ свяжется съ моремъ желѣзною полосою. При такихъ условіяхъ, Харьковъ можетъ, съ нѣкоторою вѣроятностію успѣха, соперничать

съ Требизондомъ, откуда Англія разсылаетъ свои товары, намъ навстрѣчу, такъ усердно, что вывозъ нашихъ въ Турцію и Персію все уменьшается, а привозъ оттуда увеличивается (именно фабричныхъ издѣлій) здѣсь стало быть, предстоитъ борьба и достиженіе цѣли еще довольно дальней. Желѣзная дорога будетъ способствовать этому до извѣстной степени т. е. въ той мѣрѣ, какъ восточные рынки вообще, при существующихъ въ тѣхъ краяхъ бѣдности, неизмѣняемости вкусовъ и неустройствъ, могутъ быть воспріимчивы къ удобствамъ европейской образованности.

Гораздо важнѣе кажется связь Харькова съ странами европейскими, посредствомъ торговли, важнѣе потому, что предметъ ея произведенія сельскаго хозяйства, о сію пору находятся въ изобиліи, а не ожидаются, какъ фабрики. Товары громоздкіе, — желѣзная дорога будетъ удобнымъ средствомъ ихъ сбыта за море. Слѣд. это назначеніе ея — главное; а сбытъ фабричныхъ издѣлій — вещь второстепенная.

Малороссія дастъ истокъ своимъ богатствамъ: хлѣбу, шерсти, салу, пенькѣ и проч. [1])...

Подав Павло Клепацький.

[1]) Далі автор подає проєкта південної залізниці від Харкова на Таганрог.

III. СРАВНИТЕЛЬНАЯ ВѢДОМОСТЬ
ФАБРИКЪ И ЗАВОДОВЪ, СУЩЕСТВОВАВШИХЪ ВЪ ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНІИ
въ 1846, 1847, 1848, 1849 и 1850 годахъ.

Составлена изъ вѣдомостей, доставленныхъ за означенные годы начальникомъ губерніи

Распредѣленіе фабрикъ и заводовъ	1846		1847		1848		1849		1850			
	Число фабрикъ	Число рабочихъ	Число фабрикъ	Число рабочихъ	Число фабрикъ	Число рабочихъ	Число фабрикъ	Число рабочихъ	Число фабрикъ	Число рабочихъ	Количество издѣлій	На сумму руб.
Суконныхъ . . .	6	972	—	—	—	—	6	1098	6	1092	154.861 арш.	201 870
Шерстобойныхъ .	8	1331	16	2338	14	945	5	1149	5	1265	36.784 пуд.	499.164
Ковровыхъ . . .	3	58	—	—	—	—	2	39	2	50	ковровъ 182 шт. холста 360 арш.	1.920
Бумагопрядильн.	1	700	1	700	1	700	1	700	1	700	10.000 п.	170.000
Ватныхъ . . .	2	21	2	20	3	31	3	28	3	26	2.460 п.	17 020
Полотняныхъ . .	2	24	3	24	2	8	2	24	2	24	4.020 ар.	765
Красильныхъ . .	5	11	3	8	3	8	—	—	3	2	12.350 шт.	2.205
Дубильныхъ . .	12	79	11	75	7	51	3	11	6	29	5.775 „	11.690
Салотопныхъ . .	28	376	23	309	20	150	—	—	22	134	37.290 п.	72.790
Свѣчносальныхъ	10	43	10	58	8	48	20	127	8	37	7.270 п.	68.525
Воскобойныхъ . .	6	25	4	17	5	25	4	22	5	24	воску 1.570 п. меда 2.300 п.	16.800
Мыловаренныхъ .	6	29	7	32	3	21	3	20	4	22	15.000 п.	37.900
Селитряныхъ . .	36	1046	37	905	31	1012	30	661	46	1274	39.085 п.	154.801
Чугунныхъ . .	—	—	—	—	—	—	—	—	1	7	2.500 п.	2.625
Дробяныхъ . . .	3	53	4	67	5	64	5	61	1	7	7.600 п.	22.040
Мѣдныхъ	—	—	—	—	—	—	—	—	2	56	4.050 п.	47.550
Кафельныхъ .	5	33	4	28	3	17	3	22	3	22	21.400 шт.	3.362
Кирпичныхъ . .	38	736	32	629	25	514	21	429	49	560	8.900.875 шт.	37.004
Свеклосахарныхъ	15	1658	17	3376	14	1715	15	1842	23	2336	29 035 п.	217.217
Табачныхъ . . .	2	23	3	27	1	4	2	13	2	13	табаку 937 п. сигаръ 7700 ящ.	18.202
Экипажныхъ . .	10	240	8	233	7	216	7	206	11	270	400 шт.	89.500
Пищебумажныхъ	—	—	2	116	1	57	2	100	1	57	3.514 стоп	3.514
Клееварныхъ . .	—	—	1	3	1	3	—	—	—	—	—	—
Маслобойныхъ .	—	—	1	5	1	5	1	8	1	6	200 вед.	430
Свѣчковосковыхъ	—	—	—	—	—	—	—	—	2	9	425 п.	7.500
Известковыхъ . .	—	—	—	—	—	—	—	—	2	6	2.660 четв.	1.191
Скорняжныхъ .	—	—	—	—	—	—	—	—	4	38	1.450 шт.	6.700
Солеварныхъ . .	—	—	—	—	—	—	—	—	8	32	38.000 п.	14.800
Химическихъ . .	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20	2 000 п.	7.657
Итого . .	198	7458	189	8970	155	5594	135	6560	224	8117		1.734.942

Подписалъ: Вице-Директоръ *Аспегренъ*.

Вѣрно: Коллежскій Совѣтникъ *Боричевскій*.

IV. С В Ѣ

О РАЗРАБОТКѢ И УПОТРЕБЛЕНІИ КАМЕННАГО УГЛЯ И АНТРАЦИТА ВЪ ЕКАТЕ

№№ по порядку	Наименованіе мѣстонахожденій и разработокъ каменнаго угля и антрацита	Годовая добыча камен. угля пудовъ	Годовая добыча антрацита пудовъ	Всего пудовъ
	а. Горнаго вѣдомства			
1	Лисичанскія въ 45-ти верстахъ отъ г. Бахмута при Донцѣ въ 80 верстахъ отъ Луганскаго завода	300000		
2	Успенскія въ 25 верстахъ отъ Луганскаго завода	50000		
3	Городищенскія Славяно-Сербскаго уѣзда, въ 50 верстахъ отъ Луганскаго завода	—	30.000	
4	Екатерининскія въ землѣ Донскаго войска близъ Екатерининской станціи	—	120.000 и больше	
	б. Казенныхъ крестьянъ			
5	Бахмутскаго уѣзда селъ: Желѣзнаго, Никитовскаго и Зайцева, около 30 верстъ отъ Бахмута	150000		
	в. Частныхъ лицъ			
	Въ Бахмутскомъ уѣздѣ			
6	Князя Воронцова, при селѣ Александровѣ, помѣщика Шидловскаго, въ 60 верст. отъ Бахмута и 160 в. отъ Бердянска	125000		
	Въ Славяно-Сербскомъ уѣздѣ.			
7	Крестьянъ помѣщика Шевича: Маслова и Козловскаго при селахъ: Георгіевскомъ и Успенскомъ въ 19 и 25 верстахъ отъ Луганскаго завода	90000		
8	Помѣщика Штерича, при селѣ Бѣломъ въ 18 верстахъ отъ Луганскаго завода	40000		
9	Помѣщика Терентьева въ 10 верстахъ отъ Лисичанскихъ разработокъ горнаго вѣдомства	40000		
10	Помѣщика села Анненскаго, въ 12 верстахъ отъ Луганскаго завода	5000		
11	Помѣщика Папкова, около села Красный Кутъ, въ 120 верст. отъ Таганрога		10.000	
	Войска Донскаго			
12	Грушевскія въ 30 верст. отъ Новочеркасска, разрабатываемыя Донскими вольными промышленниками		2.200.000	
	Итого	800000	2.360.000	3.160.000

ДѢНІЯ
РИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНІИ И ВЪ ЗЕМЛЯХЪ ДОНСКАГО ВОЙСКА ВЪ 1850 ГОДУ.

Свѣдѣнія относительно употребленія каменнаго угля и антрацита.

Употребляется в Луганскомъ заводѣ для расплавки чугуна въ воздушныхъ печахъ и для отопленія казенныхъ зданій, сверхъ того отпускается на Славянскія солеварни и другимъ лицамъ для разнаго употребленія. Въ послѣднее время, въ видѣ опыта, употребляемъ были на кіевскихъ сахарныхъ заводахъ, но послѣдствія сего испытанія еще неизвѣстны.

Какъ лучшій уголь для употребленія въ кузницахъ, не отпускается никуда, кромѣ Луганскаго завода, гдѣ и употребляется въ кузнечномъ цехѣ.

Употребляется для отопленія казенныхъ зданій въ Луганскомъ заводѣ, въ г. Таганрогѣ и другихъ мѣстахъ.

Вывозится въ Ростовъ, Таганрогъ, Бердянскъ, Керчь и Одессу, гдѣ продается по $8^1/_4$, 10, $12^3/_4$, 13 и до 19 коп. серебромъ за пудъ, употребляется преимущественно на пароходахъ, плавающихъ по Азовскому и Черному морямъ, а равно и отопленія зданій, на что въ особенности много расходуется Екатерининскаго антрацита въ г. Таганрогѣ.

Уголь сей подобенъ Успенскому и употребляется повсемѣстно въ кузницахъ и на отопленіе зданій, употребленіе его доходитъ до Крымскаго полуострова.

Этотъ отличный уголь даетъ пламенный жаръ, превосходно горитъ въ каминахъ и употребляется на отопленіе зданій въ окрестностяхъ мѣстонахожденія и въ южныхъ губерніяхъ.

Употребляется на отопленіе зданій и на винокурняхъ въ ближайшихъ окрестностяхъ.

На отопленіе зданій и часто на Славянскихъ солеварняхъ.

На отопленіе зданій.

Преимущественно употребляется на паровой машинѣ, приводящей въ движеніе ткацкіе станки и другіе подобные механизмы мануфактурнаго заведенія помѣщика Папкова и на винокуренномъ его заводѣ.

На пароходахъ, плавающихъ по Азовскому и Черному морямъ и повсемѣстно въ Южной Россіи, на отопленіе зданій.

Подписалъ: Вице-директоръ *Б. Ачпергенъ.*

Вѣрно: Коллежскій совѣтникъ *Боричевскій.*

Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XIX віку.

Волинську губерню за її природніми умовами в середині XIX віку ділили на Волинь і Волинське Полісся. За демаркаційну між ними лінію вважали поштовий шлях, що йшов од м. Устилуга до Житомира через Володимир, Торчин, Луцьке, Олику, Клевань, Броніки, Тучин, Корець, то-що. На південь од цього шляху лежала Волинь, що до складу її ввіходили повіти Заслав., Старокост., Кремен., Дубен., частини Новоград-Волинськ., Рівен., Острозьк. і чимала частина Луцького й Володимирського. У північному від зазначеного шляху напрямку було Волинське Полісся з повітами Ковельським, Овруцьким, Житомирським і частинами Новоград-Волинськ., Рівен., Острозьк., Луцького й Володимирського. Волинь мала багату родючу землю; Полісся було низьке, рівне, з дуже рідкими згір'ями, вкрите пущами й поперетинане річками, озерами, болотами та багнами, й мало заселене [1]).

Неоднакові природні умови мусіли відбитися на характері й плані сіл. Межи Володимиром, Корцем, Берестечком і Рівним знаходилися села з двох рівнобіжних вулиць. Ковель мав навкруги села з двома рядами хат по обидва боки шляху або річки. Ратно й Крем'янець лежали в смузі сіл, збудованих без ніякого ладу, що мали кілька покручених вулиць [2]), то-що. Села містилися переважно по долинах, при берегах річок, коло ставів. Там, де долини річок вузькі, села було розтягнуто по верховинах гір, як от, Велика Мощаниця й Дермань Дубенського повіту [3]).

Та не самі лиш природні умови творили план поселень. Як гадали волинські дідичі, що в першій половині XIX віку, згідно з кріпацькою системою, були володарями селян і сіл, поселення повинно було бути тільки скупченням сільських робітників довкола панського двору, як сільсько-господарського підприємства [4]). Тому в звязку з потребами

---

[1]) Stecki, Wołyń pod względem stat., histor. i archeologicznym. Lwów 1864, I, 6, 7, 199. — Военно-статистическое обозрѣніе Волын. губ. СПБ. 1850, 2. П. Тутковський, Природня районізація України, Київ 1922.

[2]) Bogdan Zaborski, O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu, Kraków 1927.

[3]) Военно-стат. обозр., op. cit., 73.

[4]) Проектъ положенія Волынскаго Губерн. Дворян. Комитета объ улучшеніи быта помѣщичьихъ крестьянъ (в Волинському Окрарху; матеріял стосується до 1858 р.).

останнього цілі села або частини їх касовано чи переношено до инших місць[1]). Так з села Матвієвич Овруцького повіту дідич перевів своїх селян до сіл Покалева і Полохачова за 1—2 верстви[2]). З с. Городка Луцьк. пов. дідич перевів 40 селян до новоутвореного поселення в лісі за 12 верстов од Городка[3]) і т. д.

Тільки в тих селах, що через них проходив поштовий тракт, або якийсь шлях, по якому їздили купці[4]), або переходили різні військові частини[5]), а також де функціонували фабрики або заводи, було помітне життя. Инші, надто поліські, були тихі. В них все було однаковісіньке, або, як художньо описував Крашевський, усі свити були однаково сиві, й усі хустки однаково білі, й усі сосни однаково зелені, й усі хати однаково низькі та безформні[6]).

Визначну ролю відгравав у селі панський двір, що був для кріпаків за адміністративний, судовий і господарчий осередок. По церквах селяни завдовольняли релігійні потреби і (в 40—50 роках) переховували конституцію села чи, як тоді селяни називали Бібіківські інвентарні правила, „добро“[7]), а коло церков розвязували і різні громадські справи[8]). При в'їздах до сіл, що їх оточували панські засіви, були застави („коловорот“), де раз-у-раз пильнувала варта[9]). Визначну ролю в житті села мала корчма, про що буде сказано далі.

В 1840—50 роках, як і раніше, волинське селянство користувалося землею й господарювало дворами. Щоб зрозуміти цю організаційну форму, треба насамперед звернутися до тих норм, що регулювали на Правобережжі стосунки покріпаченого селянства до дідичів. Як „помѣстное уложеніе“ київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков запровадив у 1847 і 1848 рр. перші, а згодом другі обов'язкові для всіх дідицьких маєтків інвентарні правила. Складаючи їх, узято на увагу побутовий і господарчий устрій дідицького села й усю тодішню практику селянського побуту та господарювання[10]). Вони так само дуже наближалися були до виданого р. 1839 „Положенія о люстраціи государственныхъ имуществъ въ западныхъ губерніяхъ“[11]). Що зазначені правила фактично відбивали в собі тодішні риси селянського побуту, це видно з статтей 1—4, 30, 37, 38 й инших. За основну форму селянської організації, яку визнавали інвентарні правила[12]), було селянське

[1]) М. Корнилович, Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині. „Український Археографічний Збірник, т. I, 234.

[2]) Справа інвентарного відд. Канцелярії Київського військового, подільськ. й волин. генерал-губернатора, що переховується в Київському Центр. Істор. Архіві, ч. 4 за 1852 р. В дальшому усі покликання на справи цього відділу я зазначатиму цифрами; перша з них — число справи, а друга — рік, коли її почато.

[3]) 96—49. [4]) Stecki, Wołyń, op. cit., 20. I. I. Kraszewski, Ulana, 1855 р.

[5]) Інвентар Зарічанського маєтку в справі ч. 483 в Київському Архіві давніх актів.

[6]) Ulana, op. cit., 1. [7]) 20—48. [8]) 12—59. [9]) 54—50; 25—49.

[10]) Бібік. обов. інвентарі, op. cit., 222—232.

[11]) Полное собраніе законовъ, ст. 13036.

[12]) Подаємо їх за їх другою редакцією.

кріпацьке господарство, що називалося й господарством, й родиною, й двором і тяглом, і півтяглом[1]). Важко сказати, котрій з цих назов зазначені норми надавали першорядного значіння. Першу — „господарство“ — зазначено 28 разів, другу — „родина“ — 9 разів, „двір“ — 7 разів, „тягло“ — 1 раз. Але термін „господарство“ зазначено було в основній початковій першій статті інвентарних правил. Найяскравіш ототожнено господарство з родиною і двір з господарством у ст. 2, 4 і 11. Хоч у згаданих нормах і не точно додержано однакової термінології[2]), але все-ж з самого ототожнення назов можна визнати, що в тій організаційній формі селянського устрою, за яку було господарство-родина-двір, сполучено дві побутові основи — родинна й господарчо-трудова.

Але форму й характер цього об'єднання треба з'ясовувати не самою лиш термінологією назов. Громадську („мірскую“) землю було розподілено поміж окремими господарствами. Новоутворювані господарства запроваджували до системи побутових форм селянського господарювання. Панщину, що на ній базувалося дідицьке господарство, відбували родини. Для окремих розділів господарств було визначено нормальні наділи. До інвентарів записувано всі кріпацькі господарства (ст. 1—5, 62)[3]). В облюстрованих на підставі вищезазначеного Положенія 1839 р. маєтках західніх губерень, що до них належала й Волинська, господарство, родина й двір теж були ототожнені[4]). За загальночинним тоді законодавством самий облік людности переводили по родинах[5]). Рекруччину селяни відбували теж од родин[6]); по селах скарбових селян проваджено родинні рекрутські списки[7]); тим самим селянам наділювали родинні земельні ділянки[8]), то-що.

Прирівнюючи господарства до родин і до дворів, інвентарні норми нічого не казали про склад родини. Визначення того є в тогочасних „Законахъ Гражданскихъ“. За родину, що її не можна було роздрібнювати, вважали: батько, мати й з дітей неодружених синів й дочок[9]). Але це була вузька родина, об'єднана виключно кровним звязком. Инше розуміння родини зазначено в другій законодавчій нормі. Рекрутський Устав за тих часів мав виключне місце в житті найчисленнішої частини людности. Він регулював не тільки найбільшу й найважчу з тодішніх державних повинностей, але й цілість та умови поділу родин. За рекрутським уставом у міщан і державних селян за родину треба було

---

[1]) Історіографію двора див. у М. Слабченка, Организация хозяйства Украины, I, 32—38. [2]) Бібік. обов, інвентарі, op. cit., 232.

[3]) Корчаков-Сівіцький у своїй таблиці теж ототожнює двори з родинами („Объ ипотечной системѣ“... Кіевъ 1879).

[4]) Приложеніе къ ст. 9 Устава о управ. каз. насел. имѣній въ Запад. и Прибалт, губ., Св. Зак. т. 8, ч. I, изд. 1857 г.

[5]) П. 4 ст. 14 прилож. къ ст. 1679 Законовъ о состояніяхъ, Св. Зак., т. 9, изд. 1857 г.

[6]) Ст. 72 і 139 Общ. Уст. Рекрут., Св. Зак., т. IV изд. 1857 г.

[7]) Ibid., ст. 893—901.

[8]) Ст. 104—120 Уст. о благоустр. въ казенныхъ селеніяхъ, Св. Зак., т. 12 ч. 2 изд. 1857 г. [9]) Ст. 404 і 1397 Св. Зак. т. X. ч. I изд. 1857.

вважати всіх тих осіб, що записано під одним нумером у „сказкахъ“ останньої ревізії, нехай-би вони жили й по різних хатах або дворах, перед тим, як поділилися встановленим порядком [1]). До чергового рекрутського списку записували всіх родичів і приймаків, позазначуваних під одним нумером у ревізьких сказках, і не розділених, за встановленим порядком після ревізії; вони й становили одну родину [2]). Те-ж саме було в західніх губернях у державних селян, що їх записано підчас люстрації [3]). До ревізьких-же сказок записували родини по дворах, а саме: старшого в родині, його матір, дружину, одружених синів з їхніми дружинами й дітьми, зятів з їхніми дітьми, пасербів, байстрюків, рідних братів, небожів старшого в родині й нарешті приймаків [4]).

Рекруччина відбувалася або за чергою родин, або за жеребком [5]). Чергу родин визначали наявною кількістю її робітників, позаписуваних за ревізією або приєднаних по ревізії [6]). Державні селяни відбували рекруччину за жеребком [7]). Ті, що мали тягти жеребок, ділилися на два розряди. До першого належали багато-робочі родини, що мали не менше як 4 робітників; до другого ті, котрі мали 3 робітників [8]). Спочатку тягли жеребок молодики першого розряду, за ними — другого [9]). Так само більше-менше було й у міщан, що відбували рекруччину за чергою родин. До першої черги належали ті родини, де робітників було найбільше; до другої — ті, де їх було менше; до третьої — де їх було ще менше й так далі, аж до тих родин, де робітників було тільки двоє. Коли в родинах справжніх робітників було двоє, — батько з сином, дід з онуком, дядько з небожем, — то їх уважали в родині за одного. Такі родини з одним робітником звільняли від рекруччини. Коли чергова родина самовільно поділялася, то рекрута брали спочатку з тієї його частини, в якій було більше робітників [10]). Инакше було в панських селян, де черга залежала від призначення од дідичів.

Отже родина за ревізькими сказками, рекрутським уставом була ширша від покревної, що її визначили „Законы гражданскіе“, бо до складу першої належали й родичі, й приймаки. Часом така родина ревізьких сказок і рекрутського устава могла бути неоднакова з фактичною й не збігатися з поняттям двору. Вона об'єднувала низку осіб тільки юридично в тих випадках, коли ті господарства, що самовільно, без дозволу од влади, поділилися, жили й господарювали по инших або, що вони утворили, дворах. З другого боку з вищеописаної системи обліку рекруччини видно, що така важлива для свого часу законодавча норма, як Рекрут. Устав, вважала по суті родину за робочу спілку.

Склад родин і надто їхній робочий характер тодішнє законодавство зазначало так само в тих нормах, що регулювали поділи родин.

---

[1]) Ст. 73 Св. Зак., т. IV изд. 1857 г. [2]) Ibid., ст. 111. [3]) Ibid., ст. 905.
[4]) Прилож. къ ст. 1679 Зак. о сост., Св. Зак. т. 9 изд. 1857 г.
[5]) Ст. 72 Рекр. Уст., Св. Зак., т. IV изд. 1857 г [6]) Ibid., ст. 76.
[7]) Ibid, ст. 881. [8]) Ibid. ст. 910—912. [9]) Ibid., ст. 946, 951.
[10]) Ibid. ст. 78—80, 102.

Рекрутський Устав був наповнений заборонами самовільних родинних поділів, що їх закон не визнавав. Міщанам і державним селянам право на поділ давали тільки тоді, коли в кожній з родин, що ділилися, було не менше, як по 3 робітники [1]).

В облюстрованих маєтках західніх губерень за багатородинних уважали тих, що їх було в одній хаті понад 5 працеспроможних робітників-чоловіків, серед них один одружений, окрім самого господаря. Такі родини дозволяли ділити на дві, коли їх згода на те, й при додержанні що-до розділу відповідних норм Рекрутського Устава [2]). Отже останній протегував багаторобочі родини-двори. Такий-же самий modus було встановлено й для панських маєтків Волини й Правобережжя. Згідно з ст. 4 інв. правил заборонено дрібнити родини, коли в кожній залишилося-б менше од трьох робітників.

На чолі родини-господарства-двору стояв господар, що був головою родини. В законодавчому зразку громадської ухвали в рекрутських справах у міщан і державних селян голову родини по ревізьких сказках названо „начальником родини“ [3]). Таку саму назву законодавство надало й купецькому станові [4]). Також і на Волині, згідно з інв. правилами, на чолі господарства-родини-двору стояв господар чи „хозяин“, як зазначено в ст. 8 і 56. За ним з його родиною було записане в інвентарі господарство. Дідич на Правобережжі, що в свойому маєткові над кріпаками мав мало не диктаторську владу, також звався „хозяиномъ“. Важливе значіння господаря, голови родини, призводило до ототожнювання понять родини-господарства з господарем [5]). Що влада господаря у селян була велика, це видно також з спеціяльних норм про державних селян. Молоді й молодші повинні були поважати старих і старших, діти коритися батькам. Старші в родині були відповідальні за самовільні поділи родин. Невиділених дітей неслухняних карано, як батьки того хотіли [6]). „Законы Гражданскіе“ взагалі наказували, щоб від батьків, коли вони скаржитимуться на своїх дітей, не вимагати жадних доводів (окрім деяких випадків) і жадного формального слідства не переводити [7]).

Права селян на землі, що ними вони користувалися, були не однакові. Родинні ділянки державних селян уважали за власність скарбу. Право користуватися цими ділянками було спадкове. Земля й инша господарська спадщина, по господаревій смерті, переходила в неподільному вигляді до старшого з його законних нащадків, коли господар за

---

1) Ibid., ст. 74, 75, 111, 905. За самовільний поділ усі члени родини підлягали карі (Ст. 486 Уст. благоустр. каз. сел., Св. Зак., т. 12, ч. 2, изд. 1857 г.).

2) Ст. 87 вищезгаданого Положенія.

3) Прилож. къ ст. 200 Уст. Рекрут., Св. Зак. т. IV изд. 1857 г.

4) Ст. 189 Зак. Гражд., Св. Зак. т. X ч. I изд. 1857 г.

5) Ст. 54, 56, 58, 62 інв. правил.

6) Ст. 249, 486, 489. Уст. о благоустр., Св. Зак., т. 12, ч. 2, изд. 1857 г.

7) Ст. 166, Св. Зак. т. 10, ч I, изд. 1857 г.

життя не записав кому з членів родини або ближчих родичів. Всяке ж инше майно повинно було поділятися між нащадками на підставі загальних законів і місцевих звичаїв. Несправних у платіжі податків й у відбуванні повинностей усовувано від землекористування. Тоді земля переходила або в опіку, або до старшого з нащадків [1]). В облюстрованих державних маєтках західніх губерень сільський сход мав право несправного що-до виплати податків і виконання повинностів господаря перевести на нижчий розряд господарства, а його ґрунт — надати иншому господареві [2]).

На Правобережжі кріпаки не мали прав власности на землю, що належала дідичеві й перебувала тільки в їхньому безтерміновому користуванні за відбування повинностів [3]). Поки селянин виконував свої обов'язки супроти дідича, останній не мав потреби його зміняти. Коли-ж це припинялося, він мав право посадовити на його місце иншого господаря з його родиною. Бібіковські інвентарні правила намагалися трохи пом'якшити суворість цієї норми. Згідно з ст. 8, коли господар вмер, його мав право заступити робітник з його-ж родини. В кожному разі панська економія не могла позбавити вдову або його невиділених дітей садиби й города (ст. 6 й 8). Отже малося на увазі закріпити двори, а так само забезпечити долю тих родин, що сиділи на господарстві, при чому це закріплення й забезпечення мали йти, очевидячки, родинним звичаєвим шляхом [4]).

Наведені міркування що-до головної організаційної форми селянства, господаревого значіння, то-що, обґрунтовано на таких законодавчих джерелах, що, як ми зазначили, відбивали не тільки законодавчий, але й фактичний побутовий устрій тодішнього волинського селянства. Але-ж, щоб зрозуміти це, все-ж необхідно перевести історичну перевірку. Архівні матеріяли, найголовніше до цього джерело, на жаль, не дають даних до визначення двору-господарства-родини, подаючи тільки їхні зовнішні риси. Так родинні списки, що їх додано було до обов'язкових дідицьких інвентарів, мали таку форму: нумер господарства за порядком (інвентарний), нумер за ревізією 1834 р., розряд господарства (тяглий чи піший), кількість землі орної й сіножати, кількість живого ремаменту (коні, воли, бугаї, корови, вівці, свині, пасіки й т. д.), ім'я, прізвище господаря, перелік його родини з зазначенням років і кількости працеспроможних та непрацеспроможних чоловіків і жінок у них, розмір повинностів з кожного господарства, то-що. Иншою стороною статистичні описи інвентарів зазначали, що за господарів були ті кріпаки, яким

---

[1]) Ст. 114—116, 118 Уст. о благоустр. каз. сел., Св. Зак., т. 12, ч. 2 изд. 1857 г.

[2]) Ст. 21 Уст. управ. каз. имѣній въ Запад. и Прибалт. губ., Св. Зак., т. VIII, изд. 1857 г.

[3]) Бібік. обов. інв., op. cit., 231.

[4]) Проектъ Положенія объ инвентаряхъ для помѣщ. имѣній въ Западныхъ губерніяхъ (Окрема відбитка, ст. 27) й інв. правила 22 грудня 1852 р. для Литовських і Білоруських губерень (Матеріалы Редакціонныхъ Коммиссій, IV) йшли тим-же шляхом, наказуючи залишати за удовою землю.

дідичі дали хату з будівлями й ґрунт [1]). Отже інвентарі не розрізняли понять двору, господарства й родини. Тотожність цих понять з'ясовують і статистичні дані. Так, при 129.292 родинах рахували інвентарних господарств 117.661 [2]), або за иншим джерелом 129.815 [3]). Отож, кількість господарств мало не збігалася з кількістю родин. З другого боку, характерне в інвентарях було те, що родинні списки розпочиналися не з родин, а з зазначення категорій господарств і їхнього земельного та майнового забезпечення. Що питома вага кріпацької родини для дідича ґрунтувалася виключно на виробничому принципі, як і сама схема форми села, це доводять і инші різні тогочасні акти договірного змісту. Так, з посесійного контракту від 20 січня 1847 р. по с. Гальчину Жит. п. видко, що на випадок довгого слабування, смерти або віддачі в рекрути котрогось з селян, що в родині його не залишалося працеспроможної особи, щоб відбувати панщину й инші повинності, дідич зобов'язувавсь заплатити за це посесорові [4]).

Віддавна за тим самим виробничим принципом волинські кріпацькі господарства ділилися на 4 групи: тяглі, піші чи півтяглі, городники й безземельні („бобилі"). Тяглими звано тих господарів, котрі мали для обробітку своїх ґрунтів робочу худобу. До піших-півтяглих належали ті, що або не мали робочої худоби, або що в них було її замало, щоб власними силами обробляти свій наділ. Городники мали тільки садиби й городи. Безземельні (бобилі) працювали у селян або були в дворовій челяді. Дворових набирали з безземельних, сиріт, городників та піших. Городники заробляли по людях і утворювали класу осілих сільських робітників. У піших чи півтяглих особисті робочі сили переважали над робочим реманентом. Тому вони, щоб обробляти свої ґрунти, супрягалися або наймали супряг у тяглих хазяїв. Останні мали робочий реманент і за те, що допомагали пішим орати, боронити, збирати хліб, користувалися з праці піших і городників. Отже, різні категорії господарств, що економічно були нерівні, були звязані в загальному рухові сільського господарства. Але головні в ньому були тяглі, бо вони мали найбільші наділи, на них найголовніше базувалося панське господарство й від них залежало становище инших вищезазначених категорій селянства. На Волині тяглих родин було 57%, піших 30%, городників 7% і безземельних 6% [5]), а за даними, що їх р. 1858 подали були дідичі, ще більше, а саме: тяглих 61%, півтяглих 32%, городників 7% і бобилів 8.982 душі [6]). Отже волинські села мали найбільше заможних-тяглих господарств.

---

[1]) Наприклад, інвентар маєтку Гетьманівки Балтського повіту на Поділлі № 477 в Київ. Центр. Архіві Давніх Актів.

[2]) Матеріалы Редакц. Коммиссій, XVI.

[3]) Бібіков. обов. інвентарі, op. cit., 237.

[4]) 54—50. [5]) Бібік. обов. інв., op. cit., 219, 220, 237.

[6]) Проектъ Положенія Вол. Губ. Двор. Ком., op. cit. (цитую за В. Гнатюком в „Записках Волин. Зем. Технікуму", кн. 3, 1927 р. 216).

Загальні числа волинських панських селян, взяті по різних джерелах, мало не збігалися: 876.041 [1]), 887.308 [2]), 864.017 і серед їх чолозіків 422.771 [3]), 422.841 [4]) і 852.673 [5]). Коли перше число поділити на кількість дворів, як вираховує Корчаков-Сівіцький [6]), що ототожнює двір з родиною, то виявиться, що в середині XIX віку на Волині на двір припадало пересічно 6, 7 душ. Це в загальних рисах збігалося з 3, 5 чоловічих душ на двір [7]). Про залюдненість волинських кріпацьких дворів могли-б свідчити інвентарі дідицьких маєтків. Але, на жаль, по архівах їх ще не виявлено, й ми маємо тільки один інвентар 1836 р. на с. Симонов Житом. п-ка Фоми Врочинського [8]). Тим-то доводиться використати й ревізькі сказки 1858 р., що є на скількись сіл у різних повітах [9]). Подані архівні джерела змальовують таку картину (див. табл. на стор. 273—275).

У першому селі з 33 дворів у 10 було по 2 родини, в 7 по 3, в 1 по 4, в 1 по 5 і в 14 по 1 родині, в другому на 44 двори було 5 чужородні родини.

Отож з поданих тут дуже небагатьох архівних джерел випливають отакі висновки. Волинські кріпацькі двори в середині XIX віку мали від 1—2—3 аж до 15 душ наявної людности. Але найбільшу кількість серед них — 54,4% — становили ті двори, котрі мали до 6 душ. Більших дворів з людністю від 7 до 10 душ було 37,9% й великих, від 10 до 15 душ, 7,2%. Отож, за типові треба визнати ті більші од половини дворів з людністю до 6 душ, що становили звичайний фізичний minimum селянської родини. Пересічно-ж зазначені 176 дворів мали 6,3 душі на двір. У понад половині загальної кількости дворів (52,8%) господарювали однородинні, а на инших (47,1%) двох і трьохродинні двори пересічно-ж по 2,2 родини на двір. Ці родини були поєднані кревним звязком, бо тільки 5,8% серед них було чужородців. Коли порівняти ці дані з вищенаведеними матеріялами для сіл Івашківки й Бейзими, то виявиться, що наприкінці XVIII віку й наприпочатку XIX віку сливе не було невеличких дворів з людністю в 1—2—3 душі й за типові (49%) були багатозалюднені двори від 6 до 10 душ, а так само чимало (21%) було ще більших дворів з людністю від 11 до 15 душ. Що-ж до кількости робочих душ (чоловіків і жінок разом), то в середині XIX віку двори мали від 1 до 8 душ. Найбільшу групу — 60% — становили двори, що мали до 3 робочих душ. Отож, типовий волинський селянський кріпацький двір являв собою звичайну, а не багаторобочу родину. Серед них найбільше (33%) було дворів з двома робочими душами. Але разом з тим ще було чимало (39%) багаторобочих дворів з 4—8 робітниками.

---

[1]) Бібік. обов. інв., op. cit., 239. [2]) Военно-стат. обозрѣніе, op. cit.

[3]) А. Тройницкій. Крѣпостное населеніе въ Россіи по 10 народ. переписи СПБ., 1861. [4]) Матеріалы Редакц. Ком., XVI. [5]) В. Гнатюк, op. cit., 216.

[6]) Бібік. обов. інв., op. cit., 237. [7]) Матеріалы Редакц. Ком., XVI.

[8]) Справа Житом. Повіт. Суду № 70 за 1841 р. (в Волин. Окрарху).

[9]) Теж у Волин. Окрарху.

КІЛЬКІСТЬ НАЯВНОЇ ЛЮДНОСТИ.

	Душ																
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	Загальна кількість дворів	Пересічно на двір душ
Села	Дворів																
Повітів																	
Головин Житомир. пов. . . .	1	2	3	3	7	11	4	8	4	2						45	6,1
Турчинка теж	3	2	3	2	7	5	4	4	5		3					38	5,9
Митківці Заславльськ. пов. . .		4	4	5	1	2	4	3	1	1	1	1	1			28	5,8
Закружці теж		1	1	3	2	5	4	3	2	4	1	2				28	7,2
Симонів Житомир. пов. . . .			1	5	8	5	7	4	1	2	3				1	37	6,3
Разом дворів	4	9	12	18	25	28	23	22	13	9	8	3	1		1	176	Пересічно на двір 6,3 душ
Разом дворів у відсотках . .	2,2	5,1	6,8	10,2	14,2	15,9	13,06	12,5	7,3	5,1	4,5	1,7	0,5		0,5		
	54,4%						37,9%				7,2%						

КІЛЬКІСТЬ РОБОЧОЇ ЛЮДНОСТИ.

	Д у ш								
Села	0	1	2	3	4	5	6	7	8
	Д в о р і в								
Головин		2	15	6	14	3	4		
Турчинка . . .	1	4	12	9	6	3	1	1	1
Митківці	1	2	10	6	4	3	1	1	
Закружці . . .		2	11	7	3	4	1		
Симонів			10	9	7	6	4	1	
Разом дворів . .	2	10	58	37	34	19	11	3	1
Разом дворів у відсотках . .		60%			39%				

Серед них дворів з 2 робочими душами 33%, відсоток усієї робочої людности 50,3.

ВІК ГОСПОДАРІВ.

	До 20 років	20—30 років	30—40 років	40—50 років	50—60 років	60—70 років	70—80 років
Села	Д в о р і в						
Головин		3	13	13	11	3	1
Турчинка	2	5	11	9	6	5	
Митківці	3	6	7	7	4	1	
Закружці	3	4	8	6	3	3	1
Симонів		4	11	12	6	2	2
Разом дворів	8	22	50	47	30	14	3
Разом дворів у відсотк.	4,5	12,6	28,7	27	17,8	8	1,7

КІЛЬКІСТЬ РОДИН.

Села	Дворів однородинних	Дворів двох і трьох родинних	У них родин	Кількість чужородних родин, що з ними вкупі
Головин	24	21	46	3
Турчинка	24	14	33	
Митківці	16	12	31	4
Закружці	11	17	37	
Симонів	18	19	42	4
Разом	93	83	189	11
Разом у відсотках . . .	52,8	47,1		

Трохи инакше виглядає залюдненість волинського кріпацького двору за переднішої доби. Прим., за „исповідними росписями" для с. Івашківці Новоград-Волин. повіту за 1794 р. [1]), і для с. Бейзимів Заславльськ. п. за 1810 р. [2]) кількість наявної людности показували так:

Села	Душ 1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	Пересічно на двір душ
	Дворів.															
Івашківка			1.	3.	4.	5.	7.	4.	2.		2.	1.	1.	1.	2.	7,7
Бейзими				1.	3.	6.	4.	9.	4.	8.	5,	2.		2.		8,4
Разом дворів . .			1.	4.	7.	11.	11.	13.	6.	8.	7.	3.	1.	3.	2.	
Разом дворів у відсотк.			30						49					21		

[1]) У Волин. Окрарху.

[2]) В архіві Заславльськ. Духов. Правління (Ізяславль, Трудшкола семирічка).

Взагалі по всіх дворах було 50,3% робочої людности, що працювали за 49,7% неробочих.

Як свідчить вищезазначений Симонівський інвентар 1836 р., з частин 7 ревізьких дворів утворилося 13 інвентарних господарств, а частини 4 ревізьких утворили 2 інвентарних. Решта-ж 12 інвентарних склалися з 12 ревізьких. Разом-же від частин 34 ревізьких утворилося 37 інвентарних дворів. Отож тільки 35,2% ревізьких дворів, може, збереглися, всі-ж инші поділилися. В усіх вищезазначених селах на чолі дворів записано найбільше чоловіків, але трапляються й жінки. У Симонові на чолі 3 садиб подано жінок, без зазначення, чи не вдови вони по господарях; в Бейзимах — одну вдову й в Івашківці — 5 удів. За членів родини позначено самісінських родичів. Кількість чужородців, як про це вже зазначувано, дуже невеличка. У Митківцях одна така родина названа господаря „товаришом“, у Бейзимах на 3 дворах — „сосѣдями ихъ“ і в Івашківці на одному дворі — „у нихъ сусѣдъ“. У Бейзимах у кревних родинах після голови родини, його дружини й дітей часом зазначають „домашніе ихъ“, себ-то братів, сестер, то-що. Що-до віку господарів, то найбільше — 55,7% — було їх від 30 до 50 років, але разом з тим чималі групи мали 50—70 й 20—30 років. Подані дані, взяті з архівних джерел, збігаються з вищенаведеними статистичними відомостями про пересічну залюдненість волинських дворів (6,7 і 6,3 душі). Але що цих джерел обмаль, знов-же й то, що складено їх у неоднаковій формі, приневолює нас зробити екскурс до инших частин Правобережжя, що, як і Волинь, жили мало не тим самим життям, що з них села Бердичівського повіту навіть свого часу належали були до Волини. Ревізькі сказки 1858 р. „частин“ сіл Бердичів. повіту Котюжинець і Пиковця [1]), що становили юридичні й господарчі дідицькі володіння, іcповідні розписи 1853 р. сіл того-ж пов. Клітенки, Блаживки, Лещинець, Круподеринець, Булаїв, Кордишівки, Куманівки, Бистрика, Лосіївки [2]) й дідицькі інвентарі 1845 р. села Димарки Радомиського повіту [3]), „частини“ с. Чернявки дідича Івана Беліцького, „частини“ с. Чернявки дідича Фавстина Мончинського, „половинної“ частини с. Чернявки (і 3 частин того-ж села дідичів Серачинського, Бесядовського й Рафала Красіцького) й села Аннівки [4]) графа Евстафія Красіцького — Липовецького повіту — й села Гетьманівки Балтського повіту [5]) мають доповнити вищеподану в нас картину волинського кріпацького двору (див. табл. на стор. 277—279).

Отже ми бачимо, що ці цифри по Київщині й Поділлю мало не цілком збігаються з вищенаведеними даними по Волині що-до наявної й робочої залюдненоcти двору, віку господарів, то-що. Разом з тим не випадає обминати й того, що київські та подільські інвентарі подають різні характеристичні риси дворів.

[1]) У Київ. Центр. Істор. Архіві.

[2]) Ibidem. Тому що деякі записи неясні, беремо з них не всі двори, а тільки частину цілком ясних. [3]) Ibidem. [4]) У Бердичівському Музеї.

[5]) У Київ. Центр. Архіві Давніх Актів, № 477.

КІЛЬКІСТЬ НАЯВНОЇ ЛЮДНОСТИ.
(Київщина).

Села	Душ 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	Загальна кількість дворів	Пересічно душ на двір.
	Дворів																		
Котюжинці й Пиковець	1		3	2	2	2	1	1	1	1	2						1	17	6,6
Частини 9 сіл за сповід. розписями				1	2	5	8	11	7	4		4	2	1				45	8,4
Димарка		1		4	1	4		3			1		1					15	6,3
Чернявка (Беліцького)			2		3	4	1	3	1	1	1			2				18	7,4
Чернявка (Мончинського)		1	2	3	2	2												10	4,2
Чернявка (Половинна)		1	24	34	28	32	18	14	11	3	2	4	1					172	5,7
Аннівка		4	5	3	5	6	4	2	2	2								33	5,3
Разом у відсотках дворів	0,3	2	12	15	14	18	10	11	7	4	2	3	1	0,9			0,3	Разом дворів	Пересічно на двір 6,2 душ
	61,3%						32%				7,2%							310	

КІЛЬКІСТЬ РОБОЧОЇ ЛЮДНОСТИ.

Села	Душ: 0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Відсоток робочих душ
	Дворів											
Котюжинці й Пиковець	1	3	4	3	1	2	2		1			49
Частини 9 сіл.		1	5	8	12	12	4.	2	1			37
Димарка			5	2	3	1	2	2				62
Чернявка (Б)			6	2	4	3	1	1	1			51
Чернявка (М)	1		4	3	2							62
Чернявка (П)		3	58	35	41	13	17	2	1	1	1	59
Аннівка		4	10	8	6	3	2					56
Разом у відсотк. дворів	0,6	4	30	20	22	10	9	2	1	0,3	0,3	Пересічно 54

ВІК ГОСПОДАРІВ.

Села	До 20 років	20—30 років	30—40 років	40—50 років	50—60 років	60—70 років	70—80 років
Котюжинці й Пиковець [1])		1	5	4	3	2	
Частини 9 сіл [2])		1	11	13	10	4	
Димарка		2	5	2	4	1	1
Чернявка (Б)		1	9	3	3	2	
Чернявка (М)		1	3	1	4	1	
Чернявка (П)	1	41	50	54	14	11	1
Аннівка		9	12	6	4	2	
Разом у відсотках . . .	0,6	19	31	27	14	8	0,6

[1]) Не зазначено віку 2 господарів. [2]) Теж — 6 господарів.

КІЛЬКІСТЬ НАЯВНОЇ ЛЮДНОСТИ
(Поділля).

Село	Душ													Пересічно на двір
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	16	
	Дворів													
Гетьманівка (58 дворів)	2	8	7	11	10	8	4	4	2	0	0	1	1	5,9 душ
Разом у відсотках дворів	66					31				3				

КІЛЬКІСТЬ РОБОЧОЇ ЛЮДНОСТИ.

Село	Душ						Разом робочих душ
	2	3	4	5	6	7	
	Дворів						
Гетьманівка	30	13	7	2	4	2	50%
Разом у відсотках дворів	52	22	12	3,5	7	3,5	

ВІК ГОСПОДАРІВ.

Село	20—30 років	30—40 років	40—50 років	50—60 років	70—80 років
Гетьманівка	22	25	8	1	1
У відсотках	38	43	14	2	2

У Димарці в одному дворі показано двох з різними прізвищами. У Чернявці (Б.) в трьох найбільших дворах були приписані инші родини, що їх уважали за належних до панського двору, й на селянський двір, де вони жили, не працювали. Так в одному дворі, де наявної людности було 11 душ, приписаних 6 душ; у другому з 14 душами приписано 7 душ і в третьому такому самому — 3 душі. В Чернявці (М.) в одному городньому дворі, де була тільки хата з городом без ґрунту, показано 2 незвязані кревним звязком родини, — одна з 2 душ і друга з 4 душ, названа „сусѣдъ", що була в дворових (у дідича) послугах. У Чернявці (Пол.) в трьох дворах були чужородці: з них у двох дворах — чоловік і жінка, і в одному жінка, без зазначення, в якому стосунку перебувають вони до родини, з якою вкупі жили. Таких дворів з чужородцями було не більше як 5%.

Кількість людности дворів до величини господарства відносилася так. У Димарці два тяглі плугові (отже найбільші) господарства мали 6 і 11 душ наявної людности з 5 і 6 робочими душами. У менших од тих 5 тяглих парових дворах було 4, 4, 2, 8 і 6 наявних душ з 2, 2, 2, 7 і 3 робочими. Ще менші 8 піших мали наявних 13, 8, 8, 5, 6, 4, 6, 6 з 7, 6, 4, 2, 3, 4, 4, 3 робочими. Отже найбільші 2 двори відзначалися не стільки великою кількістю наявної людности, скільки найбільшою кількістю робочих душ. У Чернявці (Б.), коли не рахувати трьох вищезгаданих найбільших родин, де були приписані чужородці, найбільше наявної людности було в єдиному в цьому селі тяглому дворі — 10 душ, — але з пересічною робочою нормою — 3 душі. У Чернявці (М.) у 5 півтяглих було 4, 6, 3, 3, 5 наявних і 3, 4, 2, 3, 4 робочих душ. Найбільше наявної людности — 6 душ — було в вищезазначеному городньому дворі, де було зведено дві незвязані родинним звязком родини. Отож півтяглі, що були в цьому селі за більші господарства, від піших (значить, менших) одрізнялися тим, що в перших було більше не наявної, а робочої людности. В Чернявці (Пол.) у 26 господарів, що мали найбільше землі, наявної людности було: у 38% цих дворів до 6 душ, у 50% — по 7—10 душ і у 12% по 11 — 13 душ. Робочих-же душ у них було: в 6 дворах по 6 душ, в 5 по 5, в 9 по 4, в 4 по 3 і в 2 по 2. Отож у 62% цих дворів було більше, ніж по 6 наявних душ. А що-до кількости робочих, то це найголовніше були багаторобочі, більші за звичайні 2-х і 3-х робочі родини. Отже в цьому селі найбільші господарства мали найбільше і наявних, і робочих душ. В Аннівці 5 найменших господарств мали наявної людности 2—5 душ і робочої 1—2 душі. Отож, найбільшим господарствам відповідала й найбільша кількість наявної та робочої людности в них.

Деякі особливості показує інвентар с. Ґетьманівки. Там у парових наявної людности було по 5—7 душ (85%), у поєдинків по 3—9 душ (72%), у піших по 3—6 душ (70%); робочої — у парових по 2—3 душі (77%), у поєдинків по 2—4 душі (84%) і у піших по 2—4 душі (85%). Отже в Ґетьманівці, де всі господарства, — парові, поєдинки й піші, —

мали однаковий наділ по 12 моргів, наявної людности було найбільше у найбільших — парових і найменше у найменших — піших, але робочої у середніх—поєдинків і найменших—піших було більше, ніж у найбільших парових. Коли звернути увагу на те, як відносилися інвентарні садиби до ревізьких, то побачимо, що з останніх родин-дворів тільки одна утворила одну цілу парову інвентарну садибу; з 7 ревізьких вийшло 7 цілих поєдинків і з 9 ревізьких з'явилося 9 цілих піших інвентарних садиб. З цього видно, що найбільше було поділено ті ревізькі садиби, з яких утворилося 12 парових інвентарних (з загальної кількости 13), 18 поєдинків (з 23, бо деякі не зазначено) і 10 піших. Отож, 92% інвентарних парових, 78% таких самих поєдинків і 53% піших склалися з поділених ревізьких дворів. Отож ці не являли собою живих родинно-господарчих об'єднань, що за них були інвентарні господарства.

Як саме ділилися в Гетьманівці родини, видно з того, що в інвентарному дворі № 8, що склався з №№ 12 і 30 ревізьких, показано від № 12 зятя й його родину. В № 13 (з № 5 і 35) зазначено з № 35 тестя; в № 17 (з № 25 і 27) показано з № 27 тестя; в № 18 (з № 26 і 49) показано з № 49 зятя й його дружину; в № 21 (з №№ 7, 19 і 32) записано від № 19 тестя й його дочку й з № 32 небогу, її сина й дочку; в № 35 (з № 31 і 34) показано з № 34 небогу і в № 53 (з № 16 і 36) записано з № 36 небожа, його дружину й сина. Отже зміни в дворі одбувалися на родинній підставі, і двір тримався родинним звязком.

Коли господар вмирав або через ті чи инші причини позбавлявся господарства, треба було його замінити. Яка саме була практика що-до тієї заміни, свідчать отакі факти. В с. Губині Новоград-Волин. п. після того, як помер тяглий господар Семен Чухнюк, що не мав сина, дідичка передала його ґрунт иншому, бо родина Чухнюкової вдови не мала змоги одбувати панщину за тяглим розрядом. Але через скаргу останньої повітовий маршалок наказав залишити господарство за родиною Чухнюкової вдови, причому при ній оселено її заміжню дочку Устину разом з її чоловіком Сидором Куйданом, щоб він, як зять, одбував тяглу панщину [1]. В с. Березівці Ковельського п. безхатника Івана Ющука, що служив в одного господаря, дідич призначив господарювати в родину Римарової [2]. В с. Малий Дивлин Овруцького пов. на господарство після Марка Ткачука, де залишалася вдова з малолітніми дітьми, дідич призначив чужого Клима Стужука, що взяв землю, город і борг дідичеві після Ткачука 13 крб. 50 к. По 10 роках дідич перевів Клима на господарство небіжчика-батька його дружини, а на господарстві після Ткачука залишив Климового брата Василя, що одруживсь з Ткачуковою дочкою [3]. В с. Свинній Заславського п. по смерті чоловіка Кучерової з нею одруживсь Корній Онисько й господарював [4].

---

[1]) 106—50.

[2]) 1—56. Крашевський у своїх творах про Волинське Полісся каже про практику дідичів, що прямо визначали потребу приймаків, бо инакше „хата впаде". (Іаrуna, 263).

[3]) 47—51. [4]) 12 56.

У Мацевичах того самого повіту, коли Катерина Мельничук, що її чоловік невідомо де перебував, перестала одбувати панщину, то дідич оддав її ґрунт однодвірцеві Радецькому [1]). В Хролині того самого повіту після того, як господар помер од холери, на півтяглому ґрунті залишилася його дружина Ксенька Дударева; спочатку панщину одробляв наймит Яким Коваль, а потім вона сама одбувала самі лиш жіночі праці [2]). В Погорілах Нижчих Старокостянтинівського п. хата після батька перейшла до його сина Івана Гармидера [3]). В Лабуні Заславського п. по смерті Лук'яна Лисуна вдова по ньому Марія залишилася на господарстві, виконуючи з родиною повинності [4]). В Цегові Володимирського п. по тому, як помер тяглий господар, вдова по ньому Ярина Грицючка, що не могла відбувати тяглої панщини, залишилася на городньому господарстві [5]). В Обичах Крем'янецького п. після того, як помер городній Юрчук, удова по ньому Франуха залишилася на господарстві [6]). В Лаврінівцях Заславського п. Улас Липнюк заступив на господарстві свого тестя Микиту Нагорнюка. Коли-ж Липнюк через старощі і відсутність зятя не міг упоратися на тяглім господарстві, то дідич половину його землі винайняв Нагорнюковому синові, що саме повернувсь був з війська [7]). У Хотовицях Крем'янецького п. вдову оселено на господарстві по її чоловікові, за два роки, по тому як попідростали в неї діти й прибув зять [8]). У Марцинівці Житомирського п. Федір Мельничук, що мав дружину й дитину, по жінчиній смерті не міг один упоратися з господарством і добровільно одступив свій ґрунт Василеві Клапоухому, що не мав жадного господарства [9]). В Сліпчицях Житомирського п. померлого Івана Оникійчука заступив його син Іван [10]). У Тесові Острозького п. з приводу того, що Андрій Назарчук був один і не мав родини, до його хати дідичка перевела Семена Лисуху. Коли-ж по десятьох роках вони почали сваритися, то громадський суд дозволив Лисусі повернутися до батьківської хати [11]).

Отже, як видно з поданих фактів, а так само вищезазначених інвентарів, за господарів, як загальне правило, були чоловіки. З жінок на чолі господарств стояли найбільше вдови по чоловіках. Господаря, коли він помер, утік або в инших випадках, заступали за виробничим принципом. За господаря ставав той, хто міг упоратися як з панщиною, так і з своїм господарством. По господарях на чолі господарств ставали їхні вдови, сини, зяті. Коли вдови з своїми родинами не могли дати собі ради з панщиною і господарством, дідич з'єднував родини або навіть сам призначав до родин приймаків, щоб утворити відповідальну чоловічу робочу силу. Коли господарі або вдови не були господарчоспроможні, то або змінювали господаря, або господарство знижувалося до нижчих розрядів. Вдови звичайно давали собі раду з невеличкими півтяглими і городніми господарствами, але без чоловіків не мали змоги

---

[1]) 70—51. [2]) 61—54. [3]) 50—54. [4]) 9—56. [5]) 40—51. [6]) 16—54. [7]) 90—50. [8]) 29—59. [9]) 69—54. [10]) 42-52. [11]) 91—48.

утриматися на більших тяглих дворах. Дарма що за кріпацької системи головна роля в призначенні господаря належала дідичеві, але в свойому виборі він керувавсь не тільки виробничим господарчим принципом, але й народніми звичаями. Так, у наведених фактах господарства в такій або зміненій формі залишалися й надалі, по господаревій зміні, здебільшого не в чужих руках, а в тих самих родинах. Коли цього не додержувано, родини змагалися з дідичами, скаржучися державній владі, і перемагали. Член волинського дворян. комітету для складання проєкта селянської реформи дідич В. Свейковський р. 1858 зазначав, що взагалі волинські кріпаки призвичаїлися вважати ґрунти й хати за свою власність [1]).

Волинських хазяїв, що стояли на чолі господарств, в урядовій практиці називано „начальник родини“ або „хазяйства“. Так, господаря з с. Михалина овруцький маршалок називав „начальникомъ хозяйства“ [2]). Рівенський маршалок і справник, з приводу скарг кріпаків на свого пана, скликали з кожного селянського двору „начальника семейства“ [3]). У Воротневі Луцького п. Павла Пацюка й Петра Купчика названо так само [4]). Немає даних про те, щоб таку термінологію вживано в народньому побуті. Але що вона була поширена на цілому Правобережжі й зміст її міг відповідати народньому уявлінню, про це може свідчити й инший подібний факт. У зразковому загальному інвентарі Подільського губерського інвентарного комітету, що в складанні його брали участь і місцеві дідичі, які, певна річ, дуже добре були обізнані з народнім побутом, господарів теж називано вищенаведеною назвою [5]).

Господарі, що мали зятів або дорослих синів, сами на панщину вже не ходили. В маєтку дідича Скальміровського в Новоград-Волинському п. Тимофій Лещук, що мав одруженого сина, сам панщини вже не відбував [6]). Так само — у Іваньї Дубенського п. Фома Кудило, що мав зятя й дорослого сина, хоч удома в себе робив усяку роботу. За зовнішню ознаку того, що господар уважав себе вже за літнього й вільного від панщини, була борода. Так згаданий Кудило (що мав зроду 52 роки, а хатні вважали його за 70-річного), взявши у прийми зятя, маючи сина 19 років і вважаючи себе вже за старого, запустив собі бороду та й перестав виходити на панщину. Коли-ж його закликали, то він вказував на свою довгу бороду, як на ознаку свого поважного віку [7]). Те-ж саме в Левківцях Старокостянтинівського п. Каспер Франішин, що хоч мав 55 років, але ще був фактично працеспроможним, запустивши бороду, перестав виходити на панщину [8]).

У житті волинського кріпацького двору необхідно відзначити різні фази його розділів. У маєтку Олександрівська волость Новоградволинського п. Оникій Кізяк, що мав двох одружених синів, поділив своє господарство, збудувавши для молодшого сина власним коштом окрему

[1]) Проектъ Положенія Волын. Дворян. Ком., op. cit. [2]) 48—49. [3]) 3—59. [4]) 37—49. [5]) 7/8 арх. 55—1846. [6]) 39—49. [7]) 88—54. [8]) 39—59.

хату [1]). У Хотовицях Крем'янецького п., коли треба було поділити господарство вдови Марії Юшко, то „селянським звичаєм“, як зазначав дідич, з господарства мусів був виступити старший син Роман, а мати залишилася при молодшому сині Семені [2]). В Андрушівці тяглий Василь Коханчук, що мав 70 років, одрізнив сина Антона на своє самостійне господарство і дав йому, між иншим, одного коня [3]). У Сліпчицях Житомирського п. р. 1849, коли дідич розмежовував ґрунти, утворилося 10 нових господарств через те, що деякі з багатородинних не бажали жити вкупі. Робоча сила і тих і тих була така. 1) З родини Мусія Якуб чика одрізнився його син Данило з сестрою Явдохою та й перейшов до брата Йвана, що в нього після того було 2 чоловічі й 2 жіночі душі, а при Мусієві залишилося 2 чол. й 2 жінки. 2) У родині Кіндрата Горбатюка, де було 4 чол. і 5 жін. робочих душ, брат Федір (2 чол. і 2 жінки) залишився на господарстві, а Кіндрат утворив нове господарство (2 чол. і 3 жін.). 3) У Івана Свищука (5 чол. і 5 жін.) залишивсь на господарстві брат Мартин (3 чол. і 2 жін.), а родина померлого Івана утворила нове господарство (2 чол. і 3 жін.). 4) З родини Семена Лисого (6 чол. і 5 жін.) одрізнивсь його кревний Кіндрат (3 чол. і 4 жін.). 5) Од родини Гаврила Войтенка (6 чол. і 8 жін.) одійшов брат Володимир (3 чол. і 2 жін.). 6) Од родини Максима Войтенка (7 чол. і 6 жін.) одрізнився син Гаврило (2 чол. і 2 жін.). 7) Од Максима Бижовця (6 чол. і 3 жін.) одійшов зять Антін Оникійчук. 8) Від Прокопа Дубовича (4 чол. і 4 жін.) одійшов зять Сидір Войтенко (2 чол. і 2 жін.). 9) У родині покійного Семена Оникійчука (4 чол. і 4 жін.) поділилися брати: з них Андрій залишивсь на господарстві (2 чол. і 2 жін.), а Кіндрат утворив нове господарство (2 чол. і 2 жін.). При тому четверо поділилися через родинні незгоди, а 5 на те, щоб утворити нові господарства [4]). У Городищах Житомирського повіту Трохим Гаврилюк і вдова Марія Гаврилючка жили й господарювали вкупі, разом відбуваючи панщину, але потім поділилися на половину по 4 $^{1}/_{2}$ моргів орної землі й панщину одробляли окремо. Так само з родини Петра Мищука одрізнявсь брат Яким, почавши господарювати й панщину одробляти окремо [5]). У Волиці-Керикешині Старокостянтинівського п. за інвентарем рахувалося 78 садиб, а фактично було 85. Таке збільшення сталося через те, що родини, коли робочих душ більшало, ділилися [6]). У Деминичах Дубенського п. Іван Іванюк ворогував з зятем, навіть намагавсь був вигнати його з хати. Щоб уникнути цього, зять одрізнивсь, збудувавши собі окрему хату, а Іванюк прийняв до себе другого зятя [7]). У Хотовицях Крем'янецького п. брати Семен і Роман Юшки жили разом в одній хаті, але коли Роман одруживсь, то, через його дружину Дарку, брати почали сваритися. Тому мати їх удова прохала дідича, щоб розділив їх і перевів Романа на инше господарство [8]). У малому Дивлині Овруцького п. Клим Стужук одрізнивсь од родини свого батька, де було

[1]) 87—51. [2]) 29—59. [3]) 28—52. [4]) 42—52. [5]) 30—53.
[6]) 58—54. [7]) 89—51. [8]) 29—59.

4 повнолітні сини (з них двоє одружених), і за дідичевим наказом перейшов на господарство після Марка Ткачука, де була вдова з малолітніми дітьми [1]).

Отже за власною ініціятивою дробилися найголовніше ті великі родини-господарства, де було багато робочих душ. За причину родинних розділів було бажання утворити власне господарство, а так само родинні сварки. Найбільш одрізнялися від родини сини, брати й зяті. Як видно з вище наведеного сліпчицького прикладу, на господарствах з 9 тільки в 5 випадках залишилося по 3 і більше робочих чоловіків. На новоутворених-же господарствах з 9 тільки в 2 випадках було по 3 таких робочих, а в одному випадку — тільки 1 роб. чоловік і жінка. Типові родини, що відрізнилися, складалися з 2 робочих чоловіків і 2 таких самих жінок. Такими-ж була мало не половина тих родин, що залишилися на давніх садибах. Дарма що, як вище зазначувано, родинні розділи залежали часто не од господарчих, а особистих причин, усе-ж що-до кількости робочих душ у давніх і новоутворених родинах-господарствах, то їхній склад був нормальний, досягаючи звичайного мінімума селянської родини. У селян був звичай залишати на господарстві молодшого сина; при ньому зоставалися й батьки, а старший син відділявся. Одрізняючи синів, господар давав їм відповідний інвентар.

Потяг до родинних розділів був такий дужий, що новоутворені родини-господарства воліли взяти на себе тягар окремого одбування всіх повинностей, аби лиш відділитися, що було звичайно вигідно дідичам.

Окрім ініціятиви самих селян, сами власники маєтків родини-господарства дробили. У Чернявці Овруцького пов. дідичка мала 9 душ чоловіків і 11 жінок, що завсіди жили разом, але за інвентарем їх розділено на 2 тяглих господарства; господарі були рідні брати й панщину робили окремо [2]). У Щербині Житомирського п. адміністратор маєтку поділив одну родину й, не давши їй відповідного ґрунту, приневолював одбувати повинності, як инших господарів [3]). У Марцинівці того самого повіту, як скаржилися селяни, дідич поділював родини їх і навіть чоловіка з дружиною, як це було з Кузьмою Бондарчуком, що в нього усіх братів узято до послуг економії [4]). У Тудорові Острозького п. було поділено 4 господарства, щоб запобігти родинним суперечкам, і дано їм ґрунти з вільної землі [5]). У Зарудді Старокостянтинівського п. по господарствах було менше од 3 ревізьких душ, себ-то не більше, як по 1 робітнику-чоловікові. Тому влада наказала членів роздрібнених родин з'єднати в одне господарство [6]). У Малій Мощаниці Дубенського повіту Микола й Степан Денисюки жили в одній хаті, але через незгоду між ними дідич оселив одного з них в окремій хаті, не ділячи їх родин що-до повинностей [7]). У Бордині Дубенського п. в дворових послугах тримали робітників-чоловіків і жінок з невеличких родин, що завдавало не аби-

---

[1]) 47—51. [2]) 54—54. [3]) 86—48. [4]) 81—48. [5]) 25—57.
[6]) 27—53. [7]) 13-56.

яких утрат їхнім господарствам[1]). У маєтку дідича Млодецького того самого повіту всі селянські родини були роздріблені ще перед інвентарною реформою, так що ледві знаходилися $^1/_5$ частина таких родин, де було по 2 робітники, а родин з 3 робітниками сливе не було. Тому, відбуваючи панщину, вони не встигали упоратися з своїми ланами[2]). У Словечанському маєтку Овруцького п. до двору взято з родин, що мали 3—5 робочих чоловічих душ[3]). У Старосіллі Луцького п. роздроблено родину у Данила Оксенієва, Каленика Снидюка, й Яцентія Терешкова; з них управитель маєтку утворив три нових господарства[4]). У Грушвицях Рівен. п., Степана Дем'янюка примусово одрізнено від вітчима, але лану для ярого засіву йому не надано[5]). В м. Катербурзі Крем'янецького п., до винниці взято од 2 тяглих господарств Ілляшева й Ковальчука, що їхні родини разом з ними мали перше 2 й друге 3 робочі чоловічі душі, і в складі їх старого Ковальчукового батька і брата-недолітка. Отже у першій родині залишився 1 робітник-чоловік і в другому – старий й малолітній[6]). У Старокостянтинівському п., коли господарство тяглого Спиридона Веремчука, що мало 4 чоловічі і 3 жіночі робочі душі, підупадало, то й дідич поділив їх на двоє так, що один зять залишився при господарі, а другий разом з його братом утворили нове господарство. Отож в одній родині залишилося робочих 4, а в другому 3, й їх наділено землею по 4 морги в кожну зміну з окремими хатами й городами[7]). У Базарі Овруцького п. Степан Леончук скаржився, що дідич одрізнив його сина на самостійне господарство і дав йому повну дільницю і пару волів. Але син не схотів повернутися до батька; за офіційною версією, батько хотів мати більше робочих душ, щоб самому не працювати[8]). У Червоній Волоці дідич узяв до двору до послуг дітей з таких селянських родин, де залишилося по 1 робітнику[9]).

Отож дідичі ділили селянські господарства найбільше за своїми господарчими міркуваннями, звичайно накладаючи на виділені господарства окрему панщину. Тим-то загальна кількість останніх корисно збільшувалася для дідичів. Родини вони дробили так само тим, що брали з них до свого двору й економії, при чому, набираючи собі робочу силу часто з малолюдних родин, не додержували законного мінімуму робочої сили в господарстві. Дідичі ділили родини й утворювали нові господарства на те, щоб припинити родинні незгоди в селянстві й занепадання їхніх господарств, а так само розмежовуючи землі, про що згадувано передше. Через усі визначені чинники кріпацькі родини й господарства дробилися, і кількість їхня більшала. Цей процес частенько викликав скарги з боку селянства до державної влади, і тоді за її наказом повертали їх у попереднє становище. Частенько поділи родин, що їх робили дідичі, відповідали бажанням молодшого покоління селянства, що тяглося до самостійного й незалежного від старших життя.

---

[1]) 26—59. [2]) 54—49. [3]) 5—50. [4]) 41—54. [5]) 36—56.
[6]) 55—50. [7]) 12—50. [8]) 9—47. [9]) 25—49.

Стабільність селянських кріпацьких господарств залежала від багатьох причин. У Радзивілівському маєтку Крем'янецького пов. селяни користувалися попередніми ґрунтами до 20 років аж до нового розмежування перед інвентарною реформою [1]). У Княжах Володимирського пов. від холери р. 1853 6 господарств знищено цілком, а 13 родин після того, як поменшало робочих душ, зробилися неспроможні утримувати свої господарства. Ті-ж члени родин, котрі залишилися живі, переходили до своїх кревних, а инші пішли в приймаки. Дві з 13 родин були на дідичевому утриманні. Від холери загинуло понад 100 душ [2]). У Писарівці Старокостянтинівського п. 1848 р. після того, як оголошено інвентарні правила, в 7 парових господарів посесор забрав половину ґрунтів, пропонуючи залишити їх в тому разі, коли вони платитимуть йому по 3 крб. сріблом і одробляти муть подвійну панщину. Коли вони відмовилися, він перевів їх з парових до тяглих, а половину їхнього ґрунту почав засівати сам. Як казав посесор, зробив це через те, що для инших тяглих була-б кривда, коли-б парові, що мали подвійні дільниці, одробляли таку саму панщину, як звичайні тяглі [3]). У Сліпчицях Житомирського п. 6 тяглих господарів, що мали по півтора ґрунти, відмовилися від третьої частини своїх земель і перейшли до другого розряду тяглих. Сталося це тому, що вони (плугові) не хтіли відбувати більших повинностей [4]). У Городищах, коли виділювано дідичеву дочку, взято для неї від Антона Гаврилюка хату, город, ґрунт і сіножаті. Гаврилюк залишився без господарства, жив при браті й на панщину не ходив. Так само відібрано від Трохима Гаврилюка й вдови Марії Гаврилючки половину города, цілі сіножаті й поля по $2^1/_4$ морги. Залишилося в них поля тільки по $2^1/_4$ морги, але панщини їм було зменшено тільки на половину чоловічого дня [5]). У Волосівці Микита Годлюк прохав дідича, щоб звільнив його від тяглого господарства тому, що через старощі і смерть двох зятів він одбував панщину наймитами. Годлюк перейшов на городнє господарство [6]). У Марцинівці Федір Мельничук 56 років, що мав дружину й дитину, не спромігшися по жінчиній смерті упоратися на господарстві, добровільно передав його безземельному Василеві Клапоухому, дитину віддав на виховання Горпині Терешковій, сам, розпродавши майно, десь вештався, а згодом повернувшися жив у братів [7]). У Цегові Володимирського пов. Ярина Грицючка по тому, як помер чоловік, що був на тяглому господарстві, залишилася на городньому господарстві [8]). У Глибках Старокостянтинівського п. вигнали з хати родину, що жила там 15 років і сама збудувала хату [9]). У Теремному Луцького п. Оксентій Катичок, тяглий, мав четверо коней і пару волів, але через щоденну працю й за браком корму всі вони поздихали, й він став пішим [10]).

Отож, через те, що робочі сили в селянських родинах зменшувалися, маєтки ділено, власники їхні змінювалися, а так само через різні

---

[1]) 5—48. [2]) 113—54. [3]) 80—48. [4]) 42—52. [5]) 30—53.
[6]) 61—50. [7]) 69—54. [8]) 40—51. [9]) 106—48. [10]) 63—54.

господарчі міркування дідичів селянські господарства занепадали[1]) або деградували. До всього, на початку інвентарної реформи, коли для різних категорій селянських дворів визначено відповідну міру днів панщини, то для найбільших господарств постала дилема, — або спуститися до звичайних тяглих господарств, або залишитися на попередньому рівні, але виконувати більші повинності. Селянство тоді воліло стати на перший шлях. Цей їхній господарчий розрахунок збігся з інтересами власників маєтків, що для них треба було збільшити площу своїх ґрунтів і що для них великі селянські господарства стали в звязку з економічною кон'юнктурою менш потрібні[2]). Що-до часу існування, то більші родини, де робочий склад забезпечено синами, братами й зятями, були тривкіші. Але родини здрібнілі, що їхню кількість часом збільшували, звичайно мали короткий період існування. Можливо, що й до Волини можна застосувати думку сенатора Половцова що-до Київщини про те, що землекористування селянське змінювалося в 15—20 років[3]). У Гетьманівці Балтського пов. на Поділлі кожного року інвентар перевіряли й змінювали тому, що одні з селян через різні причини не могли впоратися з своїми господарствами, инші, навпаки, переходили до стану господарів, по одних дворах людности більшало, а по инших меншало[4]).

Селянські двори й окремі їхні члени не були позбавлені прав власности на набуте їхньою працею рухоме майно. Але деякі факти свідчать, що це право було фіктивне. В Авратині Житомирського пов. покарано Софрона Самолюка за те, що він без дідичевого відома продав пару волів[5]). У Щербині, коли Марія Хрипчук покупила в Кирилюка корову за 11 крб., то дідичка її відібрала й повернула Хрипчучці гроші, з'ясовуючи, що вона заборонила селянам без її дозволу продавати худобу, щоб тим вони не позбавляли себе „послѣдняго достоянія"[6]). У Любчі Луцького п., коли Павло Дичук продав священикові корову за 10 крб., то дідич з цих грошей залишив Дичукові тільки 1 крб., а 9 крб. узяв собі буцім-то на те, щоб зберегати на купівлю робочої худоби[7]). У Губині Новоград-Волинського п. дідичка заборонила родині Семена Чухнюка продавати коні, худобу й инше майно[8]). У Мирополі Андрія Цютика й Давида Єремчука покарано за продаж і „розтрату" коней та робочої худоби[9]). Отож, селянські двори, згідно з їхнім виробничим що-до дідичів обов'язком, було обмежено в розпорядженні своєю робочою худобою, що становила найважливіший чинник їхньої господарчої сили й від чого залежав добробут панського маєтку. У деяких випадках зареєстровано факти заборони продажу й иншого майна[10]).

---

[1]) Бібік. обов'язкові інвентарі, op. cit. 234, 235. [2]) Ibidem, 233, 245, 246.

[3]) Ibidem, 221. [4]) Інвентар с. Гетьманівки, op. cit. [5]) 15—51.

[6]) 78—54. [7]) 72—54. [8]) 106—50.

[9]) Дѣло Новоград-Волынскаго Уѣзднаго Суда „по валовой описи архива № 9201". (В Волинському Окрарху).

[10]) Порів. у О. Барановича „Нариси магнатського господарства на півдні Волини у 18 віці", Записки Істор.-Філ. Відділу, кн. XI, 1926 р., стор. 30 (відбитка).

Кріпацькі двори, як вже вгорі зазначувано, були економічно не рівні. На 57% заможніших тяглих припадало 43% піших, городників і безхатників [1]). Інтереси цих бідніших не могли звичайно збігатися з інтересами тяглих, намічалася класова диференціяція, що приводила до боротьби. У Базарі й Базарській Рудні Овруцького пов., коли роблено слідство згідно з скаргою на дідича од заможних, то Григорій Черненко, вийшовши з юрби селян, заявив, що декотрі з господарів мають забагато орних ґрунтів і сіножатів, мало не вдвоє більше, ніж покладено [2]). У Писарівці й Дубищі Старокостянтинівського п., після того, як закрито сукнарню, селяни через „недобру моральність" безробітних „фабрикантів" не хотіли приймати їх до себе за робітників [3]). Так само заможніші й старіші господарі часом відмежовувалися від молодших. У Червоній Волоці відзначено, що 20 молодих господарів, „без участи старожилів і почесних" возили для мірошника Мошка з лісу смолу, і після того, як він почастував їх горілкою, перепилися [4]).

З селянських дворів-родин складалася сільська громада. Так у однодвірців вона утворювалася з окремих родин [5]). У державних селян сільська громада („общество") мала сільський схід, сільське начальство й для судових справ сільську розправу. Сільський схід складався з сільського старшини, старостів, збірщика податків і виборних по 2 чоловіки від кожних 10 дворів. Тільки на те, щоб поділювати громадські землі, закликали на сход решту господарів, а в справах рекруччини—батьків, опікунів, виховників і самих рекрутів. Сільська розправа складалася, під головуванням старшини, з двох сільських „добросовісних" (старшого й молодшого), обираних на 3 роки. Розправа розглядала суперечки, позви і незаконні вчинки державних селян у межах, зазначених у спеціяльному сільському судовому уставі [6]). Разом на Волині було 55 сільських громад державних селян [7]).

Инше становище було панських селян. Закон не надав їм внутрішнього самоврядування. Управляли селянством сами дідичі й їхні „экономическія управленія", що становили найближчу реальну для кріпацтва владу. За ст. 54 інвентарних правил, дідич був за безпосереднього „хозяина" в свойому маєтку й доглядача порядку в селянстві. Він мусів стежити за їхнім господарюванням і скеровувати їх на побожність, працю й путяще життя. Але всю систему панщини на Волині регулювало не тільки законодавство, але й звичай [8]). Тому за останнім кріпацьке волинське село мало своє внутрішнє громадське самоврядування, дарма що й невизнане в писаному праві.

---

[1]) Бібік. обов. інвентарі, op. cit. 237. [2]) 9—47. [3]) 80—48.
[4]) 25—49. [5]) Св. Зак., т. II, изд. 1857 г., ст. 5448.
[6]) Ibidem, ст. 4994—4999, 5386, 5398. [7]) Военно-стат. обозрѣніе, op. cit. 13—15.
[8]) Порів. Н. Иванишевъ, О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Юго-запад. Россіи. (Русская Бесѣда, 1857, III).

За найвищу звичаєву форму організації волинських сіл була громада, що правила й чинила суд та розправу. Громади мали свої громадські збори, що звалися в урядовій практиці громадськими чи сільськими і мирськими сходами[1]. Усі голови родин складали громаду[2]. У громад були свої, що вони пообирали, голови й писарі. У Деркачах Старокостянтинівського п., свящ. Трохим Роданський, обвинувачений в однобічному, на користь селян, тлумаченні інвентарних правил, виправдувавсь тим, що од імени цілої громади сільський голова Карпо Галущук вимагав зачитати їм ці правила[3]. У Кобилі, Полчині і инших селах Піщевської волости Новоград-Волинського п. на акті про зміну сіножатів був підпис сільського голови[4]. За голів уважали й збірщиків податків. У Боложівці Острозького п., збірщик Трохим Данильчук уважав себе за голову громади. Там-же Омелько Корнійчук та инші, після кари, зібравши юрбу в 20 чоловіка, запитували дідича, чом покарано Корнійчука, без дозволу од сільського голови[5]. В Івниці Житомирського п., Адам Гречанюк, що змалечку виховувавсь при дворі дідича барона де-Шодуара і вивчився читати й писати по-російському, виконував обов'язки громадського писаря[6].

Функції громадського самоврядування торкалися різноманітних потреб у житті села, як от обрання урядових осіб, виконування доручень державної влади та дідича, розклад і стягання податків, наймання громадського пастуха, завідування громадським скарбом, призначування рекрутів, висилання небажаних елементів, квитування дідича, справи розмежування, заступництво за своїх членів, то-що. Громада радилася в справах, що стосувалися до цілого села, обирала з свого складу голів, сільських старостів, титарів, збірщиків, то-що. Старости стежили за порядком на селі, виконували накази од влади, наглядали за лагодженням шляхів, то-що. За всіх, що громада обрала, осіб вона мусіла була відповідати перед дідичем і державною владою. Громада давала їм різні пільги в повинностях[7].

У Киселівці Житомирського п., за загальною згодою селян, найнято селянина з свого-ж-таки села Гната Шидловського пасти худобу за умовою, щоб кожен господар по черзі виносив йому обід на поле[8]. Заможним господарям, що не встигли своєчасно закінчити польових робіт, допомагала („справляла толоку“) ціла громада; за це їх добре годували й напували[9]. У Симонові Острозького повіту, гуменному Божкові наказано подати громаді звідомлення про те, куди повитрачувано громадські гроші, зібрані на здачу рекрутів[10]. У Лехівцях Житомирського п. селяни за присягою зізнали, що колись вони сами призначали рекрутів і тримали їх у кайданах, щоб не повтікали й щоб не доводилося їх по-дурному стерегти[11]. У Бабушках дідич заарештував

---

[1]) 758—53. 29—59. [2]) Stecki, Wołyń, op. cit. 1, 55. [3]) 34—48.
[4]) 104—54. [5]) 7—59. [6]) 29—56. [7]) Stecki, ibidem.
[8]) 27—51. [9]) Военно-стат. Обозрѣніе, op. cit., 68.
[10]) 24—57. [11]) 24—54.

Василя Передрія на те, щоб віддати в рекрути, але на прохання громади його звільнено [1]). У Підлісцях Заславського п., за ухвалою громади, через недобру поведінку віддано в рекрути Грицька Крутія [2]). У Котівці Острозького п., громада прохала виселити з села злодіїв Петра Поліщука й Трохима Бончука [3]). У Ворокомлі Ковельського п. селяни не хтіли мати далі в селі Саву Денисюка за його разуразні крадіжки [4]). У Гніздичному Крем'янецького п. громада ухвалила вислати з села Дам'яна Беняшівського (Шумила) за погану поведінку, пиянтво й утечу до Австрії, де він залишавсь 3 роки, покинувши дочку [5]). У Янушполі Житомирського п, дідич наказав скласти громадську постанову від імени 25 селян, без їхнього бажання й згоди, щоб вислати Єфросинію Сергійчучку до дому примусових робіт [6]). У Боложівці Острозького п., Омелько Корнійчук і Дмитро Руденський погрожували тим, що не хтіли пристати до їхньої компанії проти дідича, відданням до рекрутства за ухвалою громади [7]). У Людвинівці і Колцких Овруцького повіту, Хотовицях і Устечку Крем'янецького п. громада документально квитувала дідичів в одержанні належних виплат і відсутности до них претенсій [8]). У Жорнищі Дубенського п., Сошичанському маєтку Ковельського й Кобилі та Полчині Новоград-Волинського повітів селяни подавали колективні заяви й складали акти про розмежування та зміну ґрунтів [9]). У Нових Ставах Крем'янецького п. дідич наказав надіслати до пристава Михайла Драчука за неслухняність та бешкети, але селяни випрохали не робити цього [10]).

Громади мали свої громадські гроші, видавали їх на різні потреби, а так само робили на це-ж спеціяльні складки. У Новопіллі Житомирського п., у селян була своя громадська скарбниця, що складалася з грошей за згони й харчування рекрутів. Тому за селом не було недоплаток і навіть заощаджено було 80 крб. Скарбниця була в завідуванні збірщиків. Дідич дозволяв селянам позичати з скарбниці по кількись карбованців на підтримку господарства [11]). У Ляхівцях за харчування рекрутських партій, що проходили через село, селяни здобули „кормовыхъ" 56 крб. З цих грошей громада оддала другій частині села 14 крб. й видала на будову хати для священика 37 крб. 24 к., а решта 4 крб. 76 к. була в дідича. Окрім того, селяни мали на свойому дідичеві борг: 137 крб. за ті, що заплатили замість нього різні оплати, й за ті, що випозичив у селян, разом 141 крб. 76 к. [12]). У Симонові Острозького п. гуменному Божкові, що витратив на сторонні потреби 12 крб. з грошей, зібраних на здачу рекрутів, було наказано подати громаді звідомлення, і, коли-б вона отого звідомлення не затвердила, то внести гроші до громадської скарбниці. Гроші були в збірщика й їх видавали на громадські потреби за видатковою книгою. З цих грошей селяни брали на

---

1) 26/48—48. 2) 94—54. 3) 17—56. 4) 63—52. 5) 52—54.
6) 44-59. 7) 7—59. 8) 30—52, 6—50, 29—59. 9) 7—57, 76—51, 104—54.
10) 101—54. 11) 17—53. 12) 24—54.

купівлю деревні й фашиннику, лагодячи поштовий шлях[1]). У Дeражному й Жорбині Рівен. п. дідич Подгороденський подарував громаді 150 крб. на заснування громадського допомічного капіталу, що подвоївся і вживався у крайніх випадках[2]). У Янушполі Житомирського п. Павло Заставний дав Іванові Бондарцеві і Василеві Ковалеві 10 крб. з громадських грошей на скаргу на дідича[3]). У Базарі Овруцького п., щоб подати скаргу Бібікову й на подорож до Києва, зроблено складку по 30 коп. з душі, разом до 80 крб.[4]). У Червоній Волоці збірщики, буцімто за податки, збирали гроші, щоб подати скаргу на дідича. Хвалилися, що мали півкорця чи мірку карбованців на те, щоб вивчити його[5]). У Жеревцях на скаргу на дідича громада встановила складку грішми й хлібом[6]). Ці звичаєві функції громади й збірщиків суперечили писаному праву (ст. 52 інв. правил), що зобов'язувало до стягання тільки тих податків і оплат, які встановив розклад, під дідичевим доглядом, щоб уносити до повітової скарбниці.

Великими річними святами громада давнім звичаєм мусіла була ходити до двору вітати дідича. Частуючи селян, власники маєтків запобігали в громади ласки й намагалися неначеб-то за згодою селян повернути справи на свою користь. У Мединівці Овруцького п., на Різдво коли селяни ходили вітати дідича, він запропонував їм дати розписку в тому, що вони не мають претенсій за жіночі праці, за що зобов'язавсь дати кожному по 1 крб. сріблом і на усіх двоє відер горілки. На це громада пристала[7]). В Самострілах Рівен. п. дідич сказав на слідстві, що підчас такого привітання громада зазначала, що ніби ніякої кривди від нього не було[8]).

Громада мала своє постійне представництво в особі „почесних" господарів. Вони виступали в ролі заступників за окремих селян і за цілу громаду перед дідичем. У Янишполі, коли дідич заарештовував винних у пияцтві й дебоші й загрожував оддати їх у рекрути, то громада й надто поважніші господарі прохали його, щоб він репресій проти них не вживав. Дідич їм не відмовив[9]). У Чернокалах і Кутках Новоград-Волинського повіту, коли селяни повстали проти дідича, то старіші з селян, вийшовши з юрби до справника, ручилися за спокій[10]). Дідичі намагалися вплинути на „почесних" господарів, а через них і на громаду, щоб добитися від неї потрібного; так у Залужі Острозького п., дідич і орендар закликали почесних, намовляючи їх схилити громаду до заяви, що вона не має до них претенсій[11]). У Лехівцях Житомирського п. дідич уживав різних заходів проти родинних і кращих господарів на те, щоб громада відмовилася від претенсії до нього за 170 крб., що він був винен громаді, а так само і за хліб з магазину[12]). Почесні приймали зобов'язання від імени громади. У Сколобові Житомирського повіту, де

---

[1]) 24—57. [2]) 93—54. [3]) 77—49. [4]) 9—47. [5]) 25—49. [6]) 47—51. [7]) 62—49. [8]) 32—57. [9]) 77—49. [10]) 23 48. [11]) 17—52. [12]) 24—54.

будувалася церква, почесні зобов'язалися підпискою за всіх хазяїв в тому, що кожен з них працюватиме при церкві по 1 дню на тиждень [1]). Почесні виступали від імени громади тоді, коли державна влада переводила різні слідства, надто-ж за скаргами селян на дідичів. В Виступовичах Овруцького п., скарга на дідича не потвердилася, й почесні господарі особисто засвідчили, що претенсій не мають [2]). У Лавринівцях Заславського пов., почесні селяни заявили, що Марія Мацюк не мала жадних підстав до скарги на дідича й що скарги походили від її злосливого характеру й завзятости [3]).

Державна влада визнавала громадське звичаєве самоврядування й використовувала його, доручаючи йому різні справи, вважаючи, що легше мати справу з однією людиною, ніж з громадою. У Раковому Лісі Ковельського п., справник наказав селянам, коли утискатиме їх дідич, скаржитися не юрбою, а доручати це найпочеснішим господарям [4]). У Будятичах Володимирського п., за губернаторовим наказом почесні оцінювали ті, що продав дідич, корови Катеринюка, щоб повернути йому за них гроші [5]). У Губині Новоград-Волинського п. заможніші господарі вираховували разом з маршалком зібраний з земель покійного Семена Чухнюка хліб, що його дідич мусів повернути Чухнюковій родині [6]). У Зорохові й Клітищах Житомирського п., коли селяни неправильно тлумачили, кого слід вважати за тяглого й пішого й скільки днів треба працювати на пана, то справник наказав громаді надіслати до нього або до маршалка кількох почесних господарів, щоб порозумітися з ними з того приводу [7]). У Калинівці Овруцького п., справник доручив дідичеві й почесним хазяям стежити, щоб Степан Петренко й його жінка жили вкупі, коли остання не хтіла жити з чоловіком [8]). У Симонові Острозького п., селянам наказано обрати 6 почесних господарів, щоб разом з приставом і „попечителем" магазинів переміряти хліб у магазині [9]). У Вербі Володимирського п., справник, повернувши до села Данила Гуса, що десь блукав, віддав його під догляд громаді [10]). У Красносілках Старокостянтинівського п., посесор наказав хліб Микити Бондарчука, що йшов геть з села, поставити в стіжки в клуні сусіднього господаря Степана Борисюка. Але на скаргу батька Бондарчукової жінки, щоб не дати пиякові-Бондарчукові розтратити хліб, справник доручив громаді обрати з почесних одного, щоб доглядав за Бондарчуковим хлібом [11]).

Окрім урядових доручень, почесні виконували ще доручення своєї найближчої влади, що за неї були дідичі й їх економічні управління. У Волочиській волості Старокостянтинівського п., обрані од економії четверо селян оцінювали й продавали євреям та иншим купцям ті речі, що забрав збірщик за невиплату податків [12]). У Підлісцях Заслав-

[1]) 13—53. [2]) 21—50. [3]) 90—50. [4]) 63—51. [5]) 62—56.
[6]) 106—50. [7]) 32—48. [8]) 72—49. [9]) 24—57. [10]) 44—54.
[11]) 61—51. [12]) 80—51.

ського п. старшини громади надсилали на заробітки до цукроварні тих селян, що не могли заплатити податків і прохарчувати себе й через цілу зиму залишалися-б без роботи [1]). У Глибках Старокостянтинівського п., по смерті тяглого Івана Глибкова, що після нього залишилася тільки дочка-недолітка, дідич, закликавши трьох певних господарів і сотника, наказав їм скласти описа, оцінувати майно й переховувати його [2]).

Громади щорічно розкладали податки між окремими дворами й господарями відповідно до своєї звичаєвої системи. За законом податок лежав не на кожній окремій особі, а на цілій громаді відповідно до кількости ревізьких душ [3]). В Обичах Крем'янецького п., сама громада встановлювала розклад податків [4]). У Гетьманівці державні податки й земську повинність селяни сплачували також з „убылыхъ", за отданих у рекрути й за тих, що втікали. Усю суму податків розкладали на дві частини: одну половину платили всі працеспроможні чоловіки й жінки, а другу — відповідно до кількости землі, а часом відповідно до заможности й способів заробляти кожного господаря. За тих, що були на послугах у панському дворі чи економії, платив дідич з їхньої заробітної платні. На випадок незаплати податки вносив до державної скарбниці сам дідич, а селяни одробляли. Але частенько ці борги залишалися незліквідованими, надто коли селяни були з „недбайливих". Перед тим, як подати інвентаря на затвердження, дідич мав на селянах боргу 1000 крб. В Чернявці й Аннівці розклад робили на цілу громаду відповідно до площі землі. Податки вносив до державної скарбниці за селян сам дідич, що потім стягував з них почасти готівкою, а почасти, коли розраховувалися за рік панщиною [5]).

На громадських збірщиків, що стягували податки, обирали найпевніших і найповажніших господарів. У Піддубцях Новоград-Волинського пов. за таких громада обрала „надежныхъ" господарів [6]). У Боложівці Трохим Данильчук, з приводу обрання його на збірщика, називав себе головою й був тієї самої думки, як і громада, що з збірщиковими обов'язками сполучено право судити селян і навіть не згоджуватися з дідичем [7]). Збірщики стягували державні податки й різні оплати, при чому у несправних платників грабували речі. У Лозовій, Коростові, Вовчківці й Волочиському Старокостянтинівського п. збірщики забирали у тих, що не платили податків, їхнє майно, затримуючи в себе, аж поки ті виплачували, а коли ні, то продавали [8]). У Сколобові Житомирського пов. у Леонтія Лірничука заграбовано сермягу [9]). У Деражному й Жорбині податки стягували грабуванням і насильством [10]). До звичаю грабувати вдавалися також і селяни, і дідичі, стягаючи невиплачені борги та чинші. У Губині Луцького п. Аверіяна Новосада дідич покарав за те, що той за свій борг разом з иншими напали на дім однодвірця Садовського

---

[1]) 94—54. [2]) 106—48. [3]) Ст. 23 і 521 Св. Зак. т. V, изд. 1857 г.
[4]) 16—54. [5]) Беремо ці факти не з Волинських сіл, а з вищенаведених інвентарів Київщини та Поділля. [6]) 46—50. [7]) 7—59. [8]) 80—51.
[9]) 11—53. [10]) 93—54.

й забрали його речі [1]). У Янушполі Житомирського п. за невиплату чиншу дідич заграбив у вільних людей Нараївського, Ольшанського й Костдзіцького корову, свиту, кожуха, серпа [2]), то-що.

На підставі особливого положення, громади дбали про добробут церкви й обирали поміж себе титарів [3]). Їх уважали за напів урядових людей і вони мали певний прибуток за виконування своїх обов'язків. Через те, що за ст. 33 інвент. правил титарів звільняли від панщини, між ними й дідичами поставали суперечки. З другого боку, при обранні їх, на громаду духівництво й дідичі намагалися вплívати, дарма що вона уперто боролася проти того. Благочинні і парафіяльні священики не погоджувалися на обраних од самих селян кандидатів, бо хотіли заможніших і родинних. Така суперечка виникла в Високому Житомирського п., де благочинний Дашкевич сам був обрав на титаря Царука, що мав тільки 25 років зроду. Але селяни, через молодий вік обраного, не хтіли допустити його. Благочинний протестував проти бажання громади, покликаючись, між иншим, на те, що після 21 року вступали на трон і російські царі. Варшавський архієпіскоп Арсеній, що завідував Волинською епархією, зазначив, що титарі повинні бути міцними й заможними, щоб могти обстоювати церковне майно й відповідати за нього своїм маєтком. Часто-ж, як він писав, під тиском місцевих економій обирали на титарів старих і незаможних, що не могли постояти за церковне майно й шкодили церкві [4]). У Борках Ковельського п. дідич перешкоджував Олександрові Турикові, обраному на титаря, виконувати свої обов'язки [5]). У Самострілах Рівен. п. більше за инших підбурював селян проти дідича титар Марко Постригач. Коли благочинний Богуславський звільнив його й наказав громаді обрати иншого, то селяни різко відповіли, що иншого не обиратимуть. Тричі збирали на вибори титаря, але громада відмовлялася обирати кого иншого, окрім Постригача. У підбурюванні обвинувачено священика Василя Корниловича. Його звільнили з парафії й вислали до Тригорського манастиря. Після третіх виборів благочинний дозволив обрати того-ж-таки Постригача, і цим, як писав справник, дав зрозуміти громаді, що її впертість перемогла [6]). У Губині Новоград-Волинського пов. вдова Марія Чухнючка у своїй супліці писала, що дідичка звільнила її покійного чоловіка Семена з посади титаря. Проти цього на слідстві заперечено, що не дідичка усунула його, а громада. Дочка-ж Чухнюкова Варвара зазначала, що батько її, прослуживши скількись років титарем, устиг працею зібрати невеличке майно: збудудував власним коштом порядну хату, завів овочевий садок, мав робочу та иншу худобу й узагалі дійшов до кращого економічного становища [7]).

Громада також чинила на селі свій громадський суд, що мав характер хатнього суду-розправи. У Яйні Ковельського п. за скаргою Стефанії Пиколевої громада присудила взяти дві корові у її свекра Хоми,

[1]) 24—59. [2]) 44—59. [3]) Волын. Губ. Вѣдомости, № 37—1858 г.
[4]) 49—57. [5]) 28—53. [6]) 32—57. [7]) 106—50.

що не господарював і волочився й що за нього вона платила податки [1]). У Погорілах Нижчих Старокостянтинівського пов. Денис Гармидер, що був незавдоволений з економового наказу про хату, вимагав суду громади, кажучи, що не буде так, як економ хоче, а як громада захоче [2]). У Тесові Острозького п. громада дозволила Лисусі, що жив в одній хаті з Назаруком і не мирно жив з ним, повернутися до батьківської хати, а до Назарука мав перейти хтось инший [3]). Громада також судила за негосподарність, погану поведінку й невиплачування податків. У Вербі Володимирського п. громада покарала Данила Гуса за руйнування господарства, свавільні відходи й невиплачування податків [4]). У Звіздалі Овруцького п., коли тяглий господар Павло Тимофійчук лінувався, не господарював і не відбував панщини, то селяни, щоб вплинути на нього, покарали йогоількома різками „для встиду" [5]). У Вербі Дубенського пов. Гнат Братійчук крав і не працював коло господарства. Заможні господарі порадили збірщикам податків, яких той не платив, покарати його. Тоді Микола Косманчук, Семен Мазурок і Микифор Панасюк з вик. обов'язки сотника Степаном Сенюком, порадившись один з одним у присутності трьох місцевих селян, наказали Братійчукові, щоб ліг посеред ринку перед ратушем, і кожен з трьох дав йому по 5 різок по голому тілі [6]). Громада мала тенденцію поширювати свій суд і на не-членів громади. У Бочаниці Острозького п., коли священик Харитон Татаржинський через заборону свого духовного начальства відмовлявся прочитати їм „добро", як вони називали Бібіковські інвентарні правила, то селяни казали, що за те слід йому виголити бороду або принаймні дати 50 різок [7]). У Славові Житомирського п. шляхтич Лука Новаківський, не зважаючи на дідичеву заборону, брав нагая й карав ними селян; одночасно він покарав 21 бабу. Коли про це довідалися чоловіки, що косили в іншому місці, то схвильовані „присудили" Новаківського до кари тим-же самим нагаєм. І отже коли він до них під'їхав, то його вдарили 10 разів [8]).

Селянство корилося своїй громадській юрисдикції. У Вербі Дуб. п., коли збірщики перед ратушем карали Гната Братійчука, то той не протестував [9]). Коли в с. Дивлинах маршалок передав на присуд старших господарів хатні сварки Клима й Василя Стужуків і справу про переселення першого до иншої хати, то обидві сторони були з того завдоволені [10]).

Селянство дарувало винних, коли переступи були незначні. У Раштівці Заславського п. Марко Кузняр злодійкував по-дрібному. Покривджені од нього своїх втрат на 2 крб. 60 к. від нього не стягували, бо він був неспроможний виплатити їх [11]). У Ворокомлі Ковельського пов., коли Сава Денисюк крав харчі, то селяни не карали його, бо шкода була невеличка, але повідомляли брата й матір, і вже ті його, за це карали [12]).

---

[1]) 42—56. [2]) 50—54. [3]) 91—48. [4]) 44—54. [5]) 15—57.
[6]) 12—59. [7]) 20—48. [8]) 94—52. [9]) 12—59. [10]) 47—51.
[11]) 89—52. [12]) 63—52.

Часом селяни не вважали для себе за можливе фактично карати винних. Коли в Вербі карали Гната Братійчука, то старший збірщик Косманчук не карав і 5 різок, що він їх мав Братійчукові дати, подарував йому, тому що він гадав, що такому найпочеснішому господареві, як він, не годиться самому бити [1]). Були факти, коли одводили від себе виконання кари. У Растові Ковельського п. Віктор Підгайний відмовивсь карати Ганну Власючку через те, що вона була йому за куму [2]). Але на це не завсіди звертали увагу: так, у Яйні Ковельського п., коли карали Стефанію Пиколеву, міру кари їй призначили Василь Олифірчук, Іван Дячук і Павло Чубар, що обвинувачували її [3]).

Так само, як і в галузі управління, громадське судівництво переводила не тільки громада, але й почесні господарі. В Андрушівці Житомирського п. тяглий Василь Коханчук, що мав 70 років, відрізнив сина Антона і дав йому між иншим одного коня. Через незавдоволення „добросовісні" селяни визнали, щоб він замість другого коня дав синові 6 крб. [4]). У Хотівцях Крем'янецького п. Василь Казимірчук і Василь Білецький, посварившись удалися до почесних господарів Андрія Шведа й Микифора Чумака, щоб їх розсудили. Ці визнали за винного Казимірчука й покарали його при инших селянах різками [5]). У Вербі Володимирського п. почесні господарі вдруге засудили Данила Гуса за зруйнування господарства, самовільне втікання й невиплату податків до 100 різок по 50 через 2 дні [6]). Так само повітові органи влади передавали деякі справи на розвязання селянському судові. У Дивлинах Овруцького п. маршалок запропонував хатні сварки родин Клима й Василя Стужуків й справу про переселення першого до другої хати передати на присуд старіших господарів [7]). У Дюксині Рівен. п. маршалок і справник, визнавши за винного Явтуха Нестеренка за бешкетування, запропонували почесним і старожилим селянам судити його. Хоч ці одноголосно вирішили, що його треба покарати суворіше, але маршалок і справник наказали дати йому тільки 40 різок [8]).

Незалежно від свого побутового самоврядування й судівництва, дідичі намовляли селянство брати участь у їхньому судівництві. Для своїх кріпаків дідичі утворювали суди, складені з тих самих покріпачених селян. У Деражні й Жорбині Рівенського п. інструкцією, що пан дав економові Ліхтанському, дозволено йому карати селян через „судців" [9]). Те саме право у Жорбині надано й економові Поплавському [10]). В Іліїні Острозького п. в інструкції економові Пащині наказано обрати з сільської громади 4-х доброї поведінки й відомих господарів, що мали судити дрібні провини. За їх присудом винних карали й кари записували в особливу книгу. Важливіші провини розглядав сам дідич; економові-ж карати селян на тілі цілком заборонено було [11]). У Кривині про-

[1]) 12—59. [2]) 16—57. [3]) 42—56. [4]) 28—52. [5]) 29—59.
[6]) 44—54. [7]) 47—51. [8]) 82—48. [9]) 93—54. [10]) 24—53.
[11]) 1—59.

вини кріпаків розглядали економ Севастіян Кондаковський і почесні селяни; вони таки й карали винних [1]. У Новій Чорториї Новоград-Волинського пов. дідичка доручила почесним призначити кару винному в грубіянстві [2]. У Вербі Володимирського п. дідич закликав господарів Федора Орковія, Івана Роя, Омеляна Киселя й ще когось четвертого, щоб розглянути провину Данила Гуса, що втікав. Вирішено дати йому 100 різок, розіклавши цю норму на 2 дні. На це погодився і дідич [3]. У Стенжаричах 6 найкращих давніх господарів зізнали, що двір карав винних найчастіше за присудом самих-же селян. Там-же Васька й Степана Головачів за непослух та грубіянство заарештовано й доручено старшинам із селян, щоб розглянути їхню провину [4]. У Бобриці Житомирського п., за присудом почесних сумлінних господарів, карали винних 10—20 ударами різок, один раз 30 різками, а в двох випадках за крадіж шкур по 50 різок [5]. У Погорілівці Рівенського п., за невиконання панщини й непослух Василя Кирчука, за присудом совісних людей і господарів доброї поведінки Івана Довматюка, Марка Бардока, Семена Кирушка й Гарасима Трофимчука, що підписалися в штрафній книзі знаками хреста, покарано 25 ударами різок [6].

Часом у панському судівництві брала участь ціла громада. У Яйні Ковельського п., економ Данівський, зібравши селян до двору, за їхньою згодою, покарав Стефанію Пикалеву за грубіянство 40 різками [7]. У Верхах двірський Данило Купчик, що доглядав за хорою твариною, частину вівса привластив собі і продав разом з покраденим житом. Коли це виявлено, двір наказав громаді судити його провину й визначити міру відшкодування за покрадене зерно й тварину, що через недоїдання здохла. Селяни присудили з Купчика та його брата Василя, що разом жили на одному господарстві, 10 крб. на користь двору [8]. У Кругелі Павла Дмитрука за неслухняність, за загальною згодою селян, покарано було 15 різками [9]. У Янові Володимирського п., часом дідич, призначаючи кари Степанові Кравчукові, здавався на присуд селян [10]. Орендар Тесова й Хрінова Острозького п. не погоджувався на те, щоб Назарук видав свою дочку заміж до иншого села, й доручив розсудити цю справу громаді [11].

Розправу в родинних селянських конфліктах переводили панські суди або державна влада за участю самих покривджених членів селянських родин і часом цілої громади. У Стребежові Житомирського п. тяглий Михайло Головня вигнав із своєї хати рідного старого батька, що мусів шукати собі притулку у чужих. За його скаргою, дідич наказав покарати Михайла Головню 15 різками. Цю екзекуцію й виконав батько Головні [12]. У Корнині Рівенського пов. паламар Степан Назаревич мав одружитися з дочкою Івана й Палажки Мички (він-же Дубко й Козел) Марією, щось,

[1] 67—54. [2] 51—49. [3] 44—54. [4] 41—59. [5] 35—51.
[6] 19—53. [7] 42—56. [8] 20—53. [9] 30—59. [10] 107—50.
[11] 91—48. [12] 63—50.

із двоє років жив у її батьків, і вона породила від нього дитину. З цього приводу в Мичкиній родині виникали сварки. Коли раз підчас сварки батько Марії й її брат Іван побили Назаревича, то за економовим наказом Марію заарештовано, а тоді на бажання її батька та тих селян, що він закликав, її одвели перед корчму, щоб покарати „за встид", який вона своїм нешлюбним життям з Назаревичем робила своїй родині й громаді. Перед покаранням економ заявив, що Марії треба дати 100 різок, але громада постановила, щоб це вирішив сам батько. За батьковим присудом її покарано 70 різками. Били сотник Данило Мельник і Маріїн брат Іван. Коли завдано 30 вдарів, то мати, батько й брат прохали економа й селян, щоб більше не били, та на їхнє прохання не звернули уваги [1]). Єрмолай Штуквин з Червоної Волоки Овруцького п. ходив до справника з скаргою на свого брата Пилипа, що, не зважаючи на попередню кару, впився й знов вигнав його з дому. Справник дозволив Єрмолаєві самому покарати свого брата через „разсыльныхъ". Той так і зробив [2]).

У селян, що працювали на дворовій службі, часом бували свої професійні товариські суди. У Воротневі Луцького п. один з панських музик Андрій Данилюк украв у селянина з кешені 8 крб. За це инші музики вчинили над ним суд і, коли той визнав свою провину, то з управителевого відому покарали його в музикантській залі 12 різками так, що кожен з 4 музик дав йому по 3 вдари, щоб він не робив їм „встиду" [3]).

Траплялися випадки, коли дідичі навіть апелювали до почесних господарів з приводу своїх власних учинків що-до селян. У Писарівці й Дубищах Старокостянтинівського п. Степан Казимірчук скаржився на дідичку з приводу своїх сина й дочки, що служили в дворі. Справа ускладнялася незавдоволенням дідички з місцевого справника, що потурав селянам. Коли він-же заступився за Казимірчука, то дідичка закликала Антона Шимкова, Матвія Радванського й Федора Рябого й запропонувала їм цілком щиро висловитися з приводу цієї справи. На це перший промовчав; другий сказав, що Казимірчук нічого недоброго дідичці не вчинив; а Рябий обізвався, що Казимірчук поставивсь до неї погано й краще було-б, коли-б він перепросив її [4]).

Треба зазначити, що, поруч з притягненням селянства до участи в панському судівництві, були такі факти, коли дідичі теж утворювали колегіяльні суди, але складені не з селянства, а виключно з дворових офіціялістів. У Янушполі Житомирського п. дідич видав уставу, що забороняла мешканцям маєтку заводити одному з одним судовим порядком позви й подавати скарги до поліції й до инших урядових установ. Розвязати всі справи повинно було „владѣльческое управленіе", що для селян становило за уставою єдине й найвище урядове місце. Він установив був колегіяльний суд для справ більшої й меншої ваги, порядок,

---

[1]) 18—53. [2]) 25—49. [3]) 103—54. [4]) 80—48.

як переводити слідство й оплату з кожного аркуша паперу на секретареву користь. Із справи Федоровської з Баранським видно, що слідство переводив обер-лісничий; йому давали офіційні накази за нумерами; від нього одержували такі самі рапорти й суд чинили, зазначаючи думки офіціялістів маєтку. Але державна влада припинила функціонування цього панського суду [1]).

Щоб до певної міри зрозуміти звичаєвий карний неписаний кодекс волинської кріпацької громади, необхідно порівняти його з тодішніми напрямками й практикою урядовою та дідицькою на Правобережжі. За проєктом загального інвентаря, що склав волинський губер. інвентар. комітет, де брали участь місцеві вищі урядовці й найвидатніші власники маєтків, за пияцтво, бешкетування, неслухняність, то-що, дідич мав право карати різками сам або за ухвалою громади. За таким самим подільським проєктом, карати за неслухняність і лінивство треба було не жорстоко, а по-батьківськи, а саме: сам дідич може карати не більше, як 25-ма різками, посесор, управитель, уповноважений — не більше як 15-ма, економ чи прикажчик — 5 ма. Важкі кари, як гоління голови, обливання холодною водою, забивання в кайдани, карання „пліткою-дисципліною“, замикання в льохах, то-що, заборонено. За проєктом генерал-губернатора Бібікова, за неслухняність і зухвалість проти дідича та поставлених од нього осіб — арешт не більше як 3 дні, й різки до 25 вдарів і не частіш, як раз на місяць; для жінок — на половину менше й тільки по одежі. За пияцтво, розпусту, сварливість і недбайливість за власне господарство — ті-ж самі кари, але за ухвалою громади [2]). В інвентарі с. Гетьманівки Балтського п. стояло, що за провини проти дідичевої влади, як за неслухняність, пияцтво, лінивство, недбальство, ухилення від панщини на винних впливали умовляннями, нагадуваннями, арештами, а коли з цими заходами не щастило, і на тілі. В інвентарі с. Чернявки (Б) Липовецького п. записано, що, коли провина була велика, винних надсилали для кари до станової квартири й там їх карали 5—10 різками. В інвентарі с. Чернявки (М) зазначено, що, коли злочин був великий, карали при цілій громаді згідно з визначенням „сільської розправи“; для цього призначали почесних господарів, а за невеличкі провини карав сам дідич відповідно до злочину [3]).

По волинських-же кріпацьких селах панська карна практика була така. У миропільській штрафній книзі Новоград-Волинського повіту, за 1848—1853 рр., зазначено такі провини селян, за що їх покарано різками: 1) невиконання панщини трапляється 7 разів і воно-ж разом з иншими провинами тричі; кара — 10, 12 і 15 різок; 2) крадіж 8 разів; карали, коли покрадено дідичеве майно, 13—40 різок, у сторонніх осіб — 30—40, у селян 9, 10, 16, 40; 3) шкода в дідичевому хлібі — 12—16; 4) волоцюзтво — 20; 5) неслухняність — 25; 6) самоправність — 15; 7) биття зятя — 12; 8) продаж робочої худоби — 15; 9) биття матери й вигнання

---

[1]) 44—59. [2]) 7/8 арх. № 55, 1846 р. [3]) Інвентарі маєтків, op. cit.

її з двору — 40; 10) розтрата чужого майна й биття тестя й тещі — 40; 11) продаж робочої худоби без відому економії й невиконання панщини — 20; 12) невиконання дорученої праці й замість цього пияцтво — 25; 13) шкода в хлібі й невиконання панщини — 20; 14) невиконання панщини й захоплення сіножати свого сусіда — 10 [1]). У штрафній книзі с. Свинного Заславського п. зареєстровано такі кари: 1) пияцтво — 15 різок і недогляд волочка (сітка для риби) — 10 різок; 2) крадіжки й утеча — 7—10 різок і лінивство — 4 „палки"; 3) лінивство — 6 різок; 4) недогляд волочка — 12 різок; зламання замка й крадіжка з льодовні масла та сиру — 6 різок, недогляд за робітниками 2 „палки"; 5) кількаразовий невеличкий спаш хліба — 5 різок; 6) спаш хліба — 5 різок і пияцтво в свято — 7 різок; 7) пияцтво, бешкетування, биття салдата-шинкаря й його родини — 5 різок; 8) шкода кіньми в сіножаті і в житі — 9 різок; 9) зламання замка, крадіжка масла й сира — 14 різок, і допомога в крадіжці вівса — 20 різок; 10) запізнення з готуванням їжі — 8 різок; 11) пияцтво й биття чужої жінки — 11 різок і 12) продаж краденого вівса — 10 різок [2]).

Инші маєтки мали свої особливі норми. У Цуркові Дубенського п. „битво", як називали карання селяни, за лінивство призначалося по 25—35 — 40 різок [3]). У Піддубцях Новоград-Волинського п., від 13 липня по 7 грудня покарано за пияцтво, грубіянство й неслухняність з 749 душ 13 чоловіків і ані однієї жінки [4]). У Новомалині Острозького п., за бешкетування й пияцтво завдавали до „козярки" (комірки), щоб витверезився на 1—2 дні або карали різками до 5 ударів [5]). В Іваньї Дубенського п. в штрафній книзі з 10 травня 1851 р. по 26 серпня 1854 р. записано 28 покараних не більш як 20 різками [6]). У Новій Руді Луцького п. за неслухняність і пияцтво карали 3—5 різками [7]). У Куликівці й Комарові давали 5—10—15 різок [8]). У Нападівці Заславського п. економ карав за неслухняність і грубіянство [9]). У Самострілах Рівенського п. в 1857 р. за неслухняність, грубіянство й „маловажні" крадіжки покарано 8 чоловіків по 20—30 різок і 9 жінок за неслухняність і такі-ж крадіжки по 10 різок [10]). У Базарі й Базарській Рудні Овруцького п. з 28 господарств з 76 робоч. душами було в штрафній книзі записано карання: р. 1848 — 12 душ, 1849 — 13, 1850 — 8, 1851 — 12, 1852 — 19, 1853 — 21 по 10—25—30 різок і тільки 3 по 40 різок за крадіжки, пияцтво й неслухняність. З усіх тільки 3 господарі не скаржилися на карання [11]). У Червоній Волоці з 234 ревізьких душ від 1847 р. до 18 липня 1849 р. покарано 41 душ по 20—30 різок [12]). У Тудорові Острозького п. в 1857 і 1858 рр. покарано 12 чоловіків не більше як 30 різками і, між иншим, за люте биття своєї жінки, удар у голову братової, лінивство і за те, що слабко бив різками [13]). У Малих Кале-

---

[1]) Карна справа Новоградволинського повітового суду „за загальним описом № 9201" (у Волинському Окрарху). [2]) 12—56. [3]) 1—53. [4]) 46—50. [5]) 86—49. [6]) 88—54. [7]) 95—49. [8]) 71—49. [9]) 39—51. [10]) 32—57. [11]) 9—47. [12]) 25—49. [13]) 25—57.

ничах Заславського п. покарали 7 чол. 10—15 різками за те, що покинули на панщині працю, гадаючи, що Зелені Свята треба святкувати три, а не два дні[1]). У Тернівці за неслухняність 10 чол. покарано 10—25 р.[2]). У Сахнівцях, при 566 чол. і 617 жін., з березня 1849 р. по листопад 1852 р. зазнали кари 39 чол.: 9 по 5—10 р., 25 по 10—20, 4 по 25 і 1 на 40 різок; цього останнього покарано за неслухняність, невиконання осавулових обов'язків, пияцтво й самовільне карання на полі людей[3]).

Осторонь стояла кара, що полягала в тому, що стригли або голили бороду й волосся. У Карпівці Житомирського пов. Артем Дячук скаржився на те, що його „мордували", остригши волосся при самій голові за волоцюзтво[4]). У Іваньї Дубенського п. острижено бороду Хомі Кудилі за те, що, показуючи на свою довгу бороду й уважаючи себе за старого, він одмовлявсь іти на панщину[5]). У Пасічній Новоград-Волинського п. у Івана Нетути за те, що ходив жебрати, остригли бороду[6]). У Червоній Волоці Овруцького п., щоб не волочився, одному з кріпаків поголено половину голови й бороди[7]). У Западинцях Старокостянтинівського п., коли Наталка Більчукова повернулася після втечі, їй острижено половину кіс на голові[8]). У Городку Луцького пов. 8 чол. острижено волосся на голові, щоб не повтікали[9]). Подібні форми кари викликали протести від місцевої влади. Коли Дячукові острижено волосся при самій голові, справник казав, що така кара була незаконна, не являла з себе поправного заходу й становила велику „конфузію" і прикрість для покараного селянина[10]). Так само, після того, як острижено половину кіс Більчуковій, маршалок і справник заборонили такі кари, що могли-б неславити селян[11]).

Панське карання мало свою визначену мету. У Вербі Володимирського п., коли дідич доручив селянам покарати Данила Гуса за руйнування господарства, то Гуса били не люто, бо бити наказано легше, тільки „для постраху"[12]). У Нападівці Заславського п. економ, що служив 6 років, карав не люто, а тільки для „самої пострашки"[13]). У Боротчицях Володимирського п. винних карали для „постраху" иншим[14]). У Свинній Заславського пов., як заявив Яким Сторожук, новий дідич, вступивши на господарство, наказав наготовити оберемки різок і покласти їх на видноті в садку для страху[15]). Дарма що наведені розміри кар належали за тодішніх часів до таких, за які дідичів не притягували до відповідальности, але декотрі з них викликали протести з боку державної влади. Кару в с. Цуркові Дубенського пов. на 25—35—40 різок за лінивство справник уважав за перебільшену тому, що в инших маєтках за те такої кари не призначали[16]). З приводу вищезазначеного карання в Тудорові Острозького пов. губернатор р. 1860 визнав його за

---

[1]) 83—48. [2]) 48—50. [3]) 91—52. [4]) 29—51. [5]) 88—54. [6]) 9—52. [7]) 25—49. [8]) 10—56. [9]) 96—49. [10]) 29—51. [11]) 10—56. [12]) 44—54. [13]) 39—51. [14]) 87—54 [15]) 55—54. [16]) 1—53.

занадто суворе й запропонував дідичеві вдаватися до кар на тілі тільки в крайніх випадках [1]).

Часом і панські, й урядові кари селян мали публічний характер, а це селянам було дуже прикро. У Галчині Житомирського п., коли селяни не вийшли на згони, посесор наказав зібрати їх для кари в кінці села коло застави, куди принесено різок. Коли-ж побачили це инші селяни, що йшли на поле, то так гостро висловили свій протест, що посесор, не маючи змоги покарати, мусів од'їхати. Як констатував справник, в опорі селян винний був сам посесор, що захтів був карати в місці публічному, а не в звичайних умовах хатньої розправи [2]). У Бурятині Житомирського п., коли дідич наказав 18 зібраним селянам, щоб кожен з них дав Яремі Мельничукові по 2 різки, то ті відмовилися, але їх примусили [3]). У Бабиничах Житомирського п. селяни визнали для себе ганебним те, що справник, викликавши їх до сусіднього села Жеревець, там покарав їх у присутності селян двох инших маєтків [4]).

Кари на тілі були таке звичайне явище, що по знаках на тілі вгадували кількість вдарів. У Нижчих Погорілах Старокостянтинівськ. п. міський лікар виявив, що на задніх частинах тіла Теодосія Романюка були знаки більше-менше від 10—15 різок [5]). У Людвищах Крем'янецького п. Явдоху Горобчиху покарано, як констатував справник, на підставі знаків там-таки, до 10 різок [6]).

Громада зажила в селянстві не аби-якого авторитету, і воно корилося громадській дисципліні. Вдавалися до неї давнім звичаєм: „Панове громадо" [7]). У Павелках Житомирського п., ті, що несправедливо скаржилися на дідича, визнавши перед громадою свою безпідставність, перепрошували її й дідичевого уповноваженого [8]). Селяни с. Прибитка Овруцького п., не погоджуючись на триденну панщину, казали, що одроблятимуть її тільки в тому разі, коли на це буде дозвіл громади [9]). У Базарі й Базарській Рудні 5 чоловіків заявили, що справу почато за загальною згодою громади; тому окремо вони не присягатимуть [10]). Справник писав до начальства, що селяни „за звичаєм" чинили опір цілою громадою [11]). У Хотовицях Крем'янецького п. селяни казали, що без дозволу громади не приймуть платні за роботу [12]). У Писарівці Старокостянтинівського пов. селяни напосілися на Федора Рябого, що сказав був перед дідичкою на її користь, а Данило Войтків навіть бив його, приказуючи, що треба було Рябому тягнути за громадою, а не за панством [13]).

Великий авторитет у селянстві громади, цю соціяльну силу визнавали й представники влади, але це їм дуже не подобалося, як це цілком зрозуміло. У Хотовицях маршалок скаржився на самовільний суд і розправу, що на сходах переводила громада. Як він казав, громада, що

---

[1]) 25—57. [2]) 54—50. [3]) 41—51. [4]) 56—91. [5]) 36—51. [6]) 75—52. [7]) 52—53. [8]) 15—50. [9]) 14—48. [10]) 9—47. [11]) 14—48. [12]) 29—59. [13]) 80—48.

схоче, те зробить, і жадна влада проти неї не встоїть. Отож на те, щоб селяни перестали вірити в силу громади, треба на селі поставити на харчування у селян команду з 150 чоловіка по 3 салдати на кожну хату. Громада вимагала від справника й маршалка, щоб при підписах на актах слідства вони поставили знаки хреста, це й зроблено [1]).

Волинське кріпацьке село хтіло бути державним, щоб не знати панщини й пана. У Мигельному Дубенського п. селянський адвокат, що складав їм різні supліки, „обіцяв" їм, що вони будуть державними [2]). У Дерев'яному Рівенського п., 24 найбагатших селян подали скаргу до царя, не наводячи ніяких ближчих причин, а тільки через те, що бажали бути незалежними від дідича й щоб через те бути державними [3]). У Червоній Волоці Назар Захаріїв казав, що хоче бути „казенним", а не панським [4]). В Прибитку Овруцького п., коли запроваджувано інвентарну реформу, селяни воліли „ліпше служити Богові й цареві", себ-то бути прирівняними до „казенних" [5]).

Коли оголошено Бібіківські інвентарні правила, селяни захвилювалися. Прокламовані в них селянські права для безправного перед тим селянства піднесли його настрої й побільшили активність громади до обстоювання своїх класових інтересів. У Кропивній Житомирського п., після того, як оголошено інвентарні правила, селяни стали „неслухняними й думними" [6]). В Івановичах, коли економ вдарив Осипа Строгляда за те, що той не вимолочував як слід снопів, то Пишнюк, підскочивши до економа, „з азартом" сказав, що тепер він не має права нікого й ні за що карати [7]). У Киктіові й Бабичеві, коли до двору прийшов для кари Потій Опанасюк, то взяв з собою для оборони 5 чоловіків; вони заявили, що тепер дідич вже не може карати селян, і не допустили до кари [8]). У Марцинівці селяни скаржилися на те, що після того, як оголошено інвентарну реформу, дідич зробився для них неприхильний [9]). Тоді взагалі дідичі нарікали на інвентарні правила. У селянстві утворився „дух упорства". Дідичі воліли карати селян не сами, а через державну владу [10]).

Відколи переведено обов'язкові інвентарі, помітні виступи селянських громад проти дідичів. У Прибитку селяни, „з духом вільности й сподіваючись визволитися від панської влади", протестували проти триденної панщини, виступаючи „за звичаєм" цілою громадою. Казали, що одроблятимуть її тільки тоді, коли на це буде дозвіл усієї громади [11]). Коли в Колках Житомирського п. дідич хтів покарати Василя Гарачука, то всі по-над 50 чоловіків — відібрали Гарачука й не допустили до кари. Після того пристав хтів затримати кількох з них винних, але замість них з'явилася ціла юрба й забрала двох заарештованих [12]). У Стенжаричах Володимирського п., коли заарештовано Васька Голо-

[1]) 29—59. [2]) 9—51. [3]) 38—57. [4]) 25—49. [5]) 14—48. [6]) 26—48.
[7]) 21—48. [8]) 16—48. [9]) 81—48. [10]) 7—48. [11]) 14—48. [12]) 107—48

вача, то 17 селян, умовившись в корчмі, одбили його [1]). У Норинську Овруцького п., дідич хотів покарати за неслухняність Дмитра Півня, Василя Денисова й Олексу Сотника. Але ті, закликавши всіх, хто був на роботі, прийшли юрбою до двору, щоб не допустити кари, й таки не дали покарати [2]). У Новій Руді Луцького п. Мирон Ракуза через обтяженість панщиною не міг зібрати свого хліба, що стояв на полі аж до Покрови. Це викликало загальне нарікання селян, і посесор наказав иншим селянам зібрати хліб як панщину Ракузі [3]). У Самострілах Рівенського п. 20 чоловіка збиралися на нараду до корчми й після того 7 з них пішли до Корця, щоб написати супліку на дідича. На всякі заклики селяни з'являлися цілою громадою, а не окремо [4]). У Дерев'яному Рівенського п., 24 господарі подали до царя скаргу, щоб їх перевели з панських на державних. Коли дідич викликав кількох для покарання, то за ними з'явилося 15 чоловіка. Вони доводили невинність обвинувачених і так настирливо вимагали їх звільнити, що дідич викликав пристава. Маршалок і справник наказували їм слухатися дідича й без заклику не збиратися громадою, а коли треба, то поодинці вдаватися до панського управління [5]). Селянам Ракового Лісу Ковельського п., справник доручав бути в належній слухняності до дідича, і, коли чинитимуть їм утиски, скаржитися не юрбою, а через найпочесніших своїх господарів [6]). У Базарі й Базарській Рудні з своєю змовою скаржитися на дідича селянство крилося. Коли дідич хтів покарати Данила Леончука й принесли різок, то всі юрбою одібрали їх і сказали, що не дадуть бити [7]). У Жеревцях Овруцького п., коли дідич закликав 3 селян для покарання, то всі селяни сказали, що прийдуть до двору всі разом [8]). У Великих Мацевичах Заславського п. 32 господарі ходили з скаргою до Заслава до маршалка [9]). У Боложівці Острозького повіту, Омелько Корнійчук і инші, зібравши після покарання юрбу в 20 чоловіка, викликали на ґанок дідича й зухвало запитували, чом Корнійчука покарано без дозволу сільського голови [10]).

З усіх членів громади опір дідичам найголовніше робили заможніші тяглі господарі. У Волянщині Ковельського пов. скаржитися підбурював тяглий Максим Вальчук [11]). У Червоній Волоці громадою керували найзаможніші господарі [12]). У Теремені Луцького п. на дідича подавали скаргу тяглі підо впливом тяглого-ж Михайла Федорчука [13]). У Самострілах більше, як инші хвилював селян проти дідича титар Марко Постригач, що був згідно з законом звільнений від повинностей й тому не міг зазнавати утисків, а так само син тяглого Гаврило Чемерис (Горобєй), що, бувши в родині свого батька, не відчував утисків [14]). У Боложівці заможний Омелько Корнійчук зажив у селян великої пошани і підбурював їх проти дідича [15]). У Дерев'яному з 64 дворів

---

[1]) 41—59. [2]) 97—51. [3]) 96-49. [4]) 32—57. [5]) 38—57.
[6]) 63—51. [7]) 9—47. [8]) 47—51. [9]) 7—52. [10]) 7—59.
[11]) 18—56. [12]) 67—50. [13]) 63—54. [14]) 32—57. [15]) 7—59.

скаргу до царя підписало 14 найзаможніших господарів [1]). У Базарі й Базарській Рудні до скарги селян нахилили заможні господарі Данило Сторчан, Степан Леончук і Назар Йосипчук. Змовлялися до скарги ті, що мали найбільше орної землі й сіножати, щоб зменшити собі панщину [2]). У Рачині Володимирського п. Семен Марчук, що вніс 300 крб. викупу від рекрутчини і став вільним від кріпацтва, сказав управителеві маєтку, показавши йому сокиру: „Що ти за пан! Ти до мене не маєш ніякого права, я тепер пан, а коли мене зачепиш, то я тобі сокирою“ [3]). Овруцький справник казав, що необґрунтовані скарги подавали по тих маєтках, де становище селян було краще, ніж по инших [4]). Часом у виступах селянства було чути різко небезпечні для дідицької класи ноти. У Боложівці Омелько Корнійчук сказав селянам: „Тримайтеся тільки за одне, і дітям нашим буде добре“ [5]). У Самострілах, підчас слідства за скаргою селян на дідича, Гаврило Воробій сказав маршалкові, що „без жертв не буде добра“, а Марко Постригач гукав селянам, щоб усі шили торби й ладналися в дорогу [6]).

Громади напружено хвилювалися особливо наприкінці 50-х років, коли до волинського селянства дійшли чутки про проєкти скасувати кріпацтво. Року 1857 між селянами більшали неспокій та неслухняність [7]). У Стенжаричах Васько Головач сказав економові: „Що ти хочеш нас бити! Не діждеш вже ти нас бити“ [8]). Року 1860 Дубенський маршалок прохав дозволу не переводити другого слідства в Борщині, а доручити йому з справником встановити порядок. Губернатор приєднавсь до маршалкової пропозиції, покликаючись на те, що всяке слідство за скаргами селян викликало тоді в них „дух сваволі й неслухняности“ [9]). У Самострілах констатовано, що в відповідях селян видно „упертість і гордощі“ проти дідича. Селяни не дозволили священикові підписати за них акт слідства, кажучи, що громада не дозволяє. Прикажчикові й дідичеві зустрічаючись не хтіли здіймати шапки [10]). У квітні 1858 р. рівенський маршалок В. І. Заленський у справі с. Деревляного писав до К. Ф. Микулича: „Вам відомо, з якою небезпекою я боровся останніми часами, коли постало питання про селян. Пригасле полум'я може спалахнути знов з новою завзятістю“ [11]). У Хотовицях і Устечку Крем'янецького п. селянство хвилювалося, сподіваючись реформи. Селяни вимагали, щоб їхню розписку що-до дідича затверджував священик, маршалок і справник і щоб останні при підпису написали хрести; це виконано [12]). У Левківцях, коли дідич хотів покарати Каспра Франишина, той сказав: „Ти мені не пан, трясця твою мати, ти розбійник!“ [13]). У Боложівці Омелько Корнійчук, коли йому на панщині завважено, що він недобре орав, сказав: „Будемо орати, як нам схочеться, бо незадовго уся дідицька земля буде наша, а дідича виженемо“ [14]). За один з чинників, що впливав на

---

[1]) 38—57. [2]) 9—47. [3]) 25—56 [4]) 25—49. [5]) 7—59.
[6]) 32—57. [7]) 42—57. [8]) 41—59. [9]) 26—59. [10]) 32—57.
[11]) 38—57. [12]) 29—59. [13]) 39—59. [14]) 7—59.

активність громади, було сусідство й єднання з суміжними селянами. У Жеревцях Овруцького п. за привід до скарг на дідича було близьке сусідство й кревні зв'язки з червоноволоцькими селянами, що з ними в них була спільна парафія. Червоноволочани скаржилися й намовлювали до скарг жеревецьких селян [1]). У Сушичанах Ковельського п. кріпаки скаржилися на свого пана тому, що маєток оточували державні села, а з їхніми мешканцями вони розмовляли про своє становище [2]).

Велику ролю в житті волинського села відгравала корчма. У цілій губерні р. 1848 було 6745 корчем. Часто з церкви чоловіки й баби йшли просто до корчми й там сварилися, мирилися й святкували отак здебільшого [3]). Корчма бувала за те місце, де збиралися на сходи, радилися й розважалися. Там усе зав'язувалося й розв'язувалося. У ній одні одним переказували свої жалі [4]). У Янушполі Житомирського п. на запусти перед Пилипівкою дідичів лакей Іван Бондарцов пиячив у містечку разом з своїми товаришами Павлом Заставним та Василем Ковалем і „склали ідею" скаржитися на свого дідича [5]). У Жеревцях Овруцького п. дідич, казав, що селяни, сидячи постійно в шинку або збираючись у місцевих євреїв Абрама Носіовича, Шмерка, Рувеля й Сруля Цудековичів, скаржилися на нього [6]). У Великих Мацевичах Заславського п. 32 чоловіка, що вийшли до Заслава, по дорозі заходили по деяких селах до корчем, показуючи дідичів наказ і вимагаючи його прочитати, й після того прийшли з скаргою до маршалка [7]). У Бочаниці Острозького пов. селяни, бувши незавдоволені з місцевого священика через те, що той відмовився перечитувати їм „добро" (інвентарні правила), відразу пішли до корчми та й почали там пиячити [8]). У Стенжаричах Володимирського п. 17 селян, змовившися в корчмі, одбили Васька Головача, що заарештував його дідич [9]). У Самострілах Рівенського п. 20 селян зібралося на нараду до корчми й після того пішли до Корця, щоб написати скаргу на дідича [10]). У Червоній Волоці Овруцького п., дарма що, переводячи слідство, маршалок і справник припинили на селі продаж горілки, селяни ставали на слідство п'яні [11]). У Корниві Рівенського пов. перед корчмою привселюдно карали Марію Мичко [12]).

З вищенаведених фактів видно, що, незалежно від панського управління й юрисдикції, в волинському панському селі правила також сільська селянська громада. Архівні джерела не дають точної відповіди на те, з кого складалися громадські сходи. Але з цього приводу треба зазначити, що село було утворене з окремих родин-дворів, де за начальників були голови родин—господарі. Инші члени родин, як ми бачили, не мали влади й не були представниками від двору. Тому навряд чи може бути сумнів у тому, що представництво на сходах ро-

---

[1]) 47 51. [2]) 76 -51. [3]) Военно-стат. обозрѣніе, op. cit. 66, 67, 95.
[4]) I. Kraszewski, Ulana, 1855, 7—9. [5]) 77—49. [6]) 47—51.
[7]) 7—52. [8]) 20—48. [9]) 41—59. [10]) 32—57. [11]) 25—49.
[12]) 18—53

дин-дворів лежало найголовніше на головах родин-господарях; це, між иншим, зазначає і Стецький. Друге так само невиразне питання про те, чи всі господарі могли бути повноправними членами сходів, треба з'ясовувати особистостями складу різних верстов людности кріпацького села. Воно, як зазначено вище, складалося з господарств тяглих, півтяглих чи піших, городників і безхатників (бобилів). До господарств, за ст. 25 інв. правил, зараховували тільки перші три групи. Вони були економічно нерівні. Найвпливовіші були тяглі, що були й найзаможніші від инших, які при тому від них з господарчого погляду залежали. Тяглі відгравали найбільшу ролю в відношенню селян до дідича і мали сили боротися з ним [1]). Хоч немає підстав казати, що инші категорії господарів — піші й городники — не мали права брати участь у сільських громадських сходах, але-ж ясно, що цей сход не міг складатися з геть-усієї людности села. Цього не було й у самостійніших казенних селян, де сільські сходи встановлені були з виборних від певної кількости дворів. Про це свідчить і вищенаведений факт, що стався в м. Вербі Дубенського п., коли саме заможні господарі вирішили запропонувати збірщикам покарати несправного Гната Братійчука. Про те-ж свідчить і той інститут почесних господарів, що був за самостійного представника громади в управлінні й судівництві.

Щоб зрозуміти кваліфікацію почесного, треба передусім звернутися до тодішнього законодавства про державних селян. Щоб зібрати відомості про тих, хто не мав харчів, сільські сходи державних селян вибирали трьох „старожилів, заможних („достаточных") і певних людей". Сільська розправа складалася (під головуванням старшини) з двох „добросовісних", що відзначалися доброю поведінкою і доброю моральністю [2]). Піклуватися про сиріт доручали певнішому з його кревних. Опис майна сиріт-недолітків складали в присутності трьох певних свідків з господарів. Опікуна призначали з господарів, що відзначалися чесністю й порядною поведінкою [3]). Щоб уважатися за доброго господаря, треба було справно платити державні податки та земельний чинш і справно відбувати повинності, утримувати свою землю й двір у належному порядку й не віддавати в оренду, а тим більш не продавати й не обмінювати стороннім людям свій ґрунт, а обробляти землю, вгноювати й засівати, — „як добрим господарям слід" [4]). Отже, в державних селян, щоб займати деякі посади і виконувати деякі обов'язки, закон вимагав від селянина, щоб він був добрим господарем, що вказувало на його заможність, певність, добру поведінку, моральність, чесність і податкову та господарчу справність. Така кваліфікація мала дві риси — моральну й господарчу.

---

[1]) Бібік. обов. інвентарі, op. cit., 219, 220, 269.
[2]) Ст. 4762 і 5386 Св. Зак. т. II ч. I изд. 1857 г.
[3]) Ст. 300, 302 і 352 Св. Зак. т. X, ч. I изд. 1857 г.
[4]) Ст. 21 і 70 Уст. Управ. Каз. им. Зап. и Приб. губ.

Таку-ж саму картину, але таку, що утворив її не закон, а звичаєвий світогляд, ми сконстатували вгорі в волинському панському селі Як ми бачили, до сільського управління й судівництва обирали „заможніших“ [1]), „старшин“ [2]), „старіших“ [3]), „почесних“ [4]), „старожитців“ [5]), „доброї поведінки“ [6]), „відомих“ [7]), „сумлінних“ [8]), „совісних“ [9]), „надійних“ [10]), „найпочесніших“ [11]), „добросовісних“ [12]), „кращих“, „старіших“ [13]), господарів. Цей інститут почесних правив, судив і становив громаду, бувши постійним адміністративно-судовим апаратом її. З другого боку за зразок доброго господаря тоді на Волині вважали таких: у Губині за селянина, що досяг доброго господарчого побуту, вважали Семена Чухнюка, що, заробивши титарюванням, збудував порядну хату, завів садка й мав робочу худобу [14]). У Григоровецькому маєтку Старокостянтинівського п. в дідичевій інструкції люстраторові для управління маєтком наказано наглядати за селянами, щоб не спустошували своїх будинків, не пиячили, щоб лани їх були засіяні, щоб не крали й не пустошили лісів [15]). У Крашевського Кулина каже до Романа Корби: „вам нема чого нарікати, бо ви маєте дволітнє жито“ [16]). Отже й на Волині вимагали від почесного господаря моральної та господарчої кваліфікації, але на тлі всього лежала умова достатку. Це цілком зрозуміло, бо мати таку кваліфікацію у кріпаків, як і у державних селян, могли були тільки міцніші господарі, як тяглі. Тільки вони могли відповідати тим вимогам, що звичаєвий світогляд у перших і закон у других ставив доброму господареві — справно платити податки, відбувати повинності й господарювати. Наведене визначення не залишає так само сумнівів що до віку цього основного кадра громади. Це були „старшини“, „старіші“, „кращі“, „відомі“, отож, старші, себ-то найавторитетніші й найдосвідченіші господарі. Але ніде немає натяків на те, що вони були старими. Розуміння старечого віку для селян, що мусіли старітися рано від важкої роботи, тоді було умовне. Ст. 2 Бібіковських інв. правил працеспроможність для чоловіків встановила від 17 до 55 років. Але вищенаведені спостереження над селами деяких повітів свідчать, що непрацеспроможність не вимірювали зазначеною нормою. З другого боку, коли господар мав дорослого сина або зятя, то він сам вже на панщину не ходив, незалежно від свого віку. Окрім того, в селянському побуті, де шлюби ранні й родини часто діляться, на Волині господарями були й дуже молоді люди: до 20 років 4,5% і від 20 до 30 років 12,6%. Основну-ж найчисленнішу масу господарів становило 55,7% тих, що мали від 30 до 50 років. Але єсть дані про те, що селянські маси не визнавали авторитету за молодими господарями, навіть заможними. Отож, як вже згадувано,

---

[1]) 106—59. 12—59. [2]) 41—59. 94—54. [3]) 23—48. 47—51. 41—59.
[4]) 24—57, 29—59. 82—48. 67—54. 51—49. 35—51. 44—54. [5]) 82—48.
[6]) 19—53. 1—59 [7]) 1—59. [8]) 35—51. [9]) 19 53.
[10]) 106—48. 46—50. [11]) 12—59. [12]) 28—52. [13]) 41—59.
[14]) 106—50. [15]) 1—50. [16]) Budnik, 202.

в Високому громада не допустила титарювати Царука, що мав тільки 25 років, саме через його молодість. У Червоній Волоці старші господарі що-до перевезення смоли відмежовувалися від молодших.

Як ми бачили, громади мали своїх голів. Що-ж до складу інституту почесних, то в наведених у нас прикладах у 6 селах їх було по 4 чоловіка, в 2 селах по 6, в 5 селах по 3 й в одному селі два. Отже ця установа була колегіяльною й до складу її ввіходили самі чоловіки. Що-до громадського управління й судівництва, то тут не було точного розмежування управління від суду і, з другого боку, всієї громади та почесних. Тільки справи такої ваги, як висилка з сіл або призначення до рекрутства злодіїв, покарання ледачих господарів, що занехаяли своє господарство, заміна ґрунтів, розвязувала громада. Багато-ж инших справ відали й громада, й почесні. Що-до громади, то там не було так само розмежування між справами приватними й громадськими. Громада порядкувала й майном тих, що волочилися й не були справними господарями. Особливу ролю поклали громади на почесних, доручивши їм виступати за представників громади й оборонців окремих селян у різних урядових справах. Тут звертає на себе увагу те, що в тих випадках, коли цілу громаду, не виключаючи почесних, у чомусь обвинувачували, то останні виступали за відпоручників громади. Так, народня звичаєва правосвідомість надавала почесним особливого імунітету, на що вважала й державна влада. Визнаючи громадське звичаєве самоврядування, дідичі й державна влада використовували його, надаючи йому низку різних функцій і доручень.

Так само, як і в сфері управління, судові функції громади згодом де-далі поширювалися. До розгляду й суду громади та почесних передавали не тільки внутрішні справи селянства, але й переступи його проти панської влади. Але і ті, і ті судила громада та почесні за принципами свого звичаєвого права. По деяких маєтках селянське судівництво, що судило панські справи, і своєю структурою наближалося до панських судів. Організацію їх визначили дідичі в інструкціях, що давали своїм управителям або економам. Останні за суддів обирали з почесних господарів „судців". У згаданих інструкціях, що по суті були за статути цих судів, навіть зазначувано часом, що до них належало, як от в Ільїні Острозького п. тільки не дуже важливі справи. По инших маєтках судили почесні господарі разом з економами або без них.

Ще була одна форма панського судівництва, що в ній брали участь селяни, це — родинні справи. Покривджені члени родин брали участь або в самому суді, або у виконуванні присуду, або-ж у тому й тому разом. Нечасту форму селянського судівництва являв собою факт апеляції до почесних господарів од дідички в її справі з її-ж кріпаком, після того, як цю справу не розвязали поліційні органи, що вже говорено. Аналогічно з громадськими судами були професійні суди тих селян, що були на дворовій панській службі. Вони переводили судівництво цілою своєю громадою.

Громадські суди карали таке: негосподарність, невиконання обов'язків що-до своєї родини або її членів, невиконання обов'язків супроти дідича, бешкетування, сварки, безчестя, крадіжки. Через господарчо-родинний характер селянського двору, негосподарність у правосвідомості селянства являла великий злочин не тільки проти власної родини, але й проти громади та дідича. Громаді доводилося платити за несправних податки, а дідич утрачав на таких панщину й мусів був підтримувати їхні родини. Негосподарність визначали в різних формах, що тягли за собою кару, як недбайливість, руйнування власного господарства, невиплачування податків, ледарювання, пияцтво. За злочини проти дідича вважали неслухняність, невиконання панщини й повинностей, втеча, грубіянство, бешкетування. Так само за карний момент уважали завдавання сорому своїй родині або громаді. Сорому завдавали непристойною поведінкою, як нешлюбні звязки й крадіжки, бо ці провини вважали за протиродинні й протигромадські. Треба зазначити, що в звичаєвому карному селянському неписаному кодексі не було точно визначено роди окремих провин, що за них присуджувано до кари. Карна ухвала часто складалася з цілої сукупности провин, що були відомі громаді й становили індивідуальну характеристику винного. Тому часом судили не тільки за конкретну провину, але й за певний ухил, напрямок до чогось негативного. Цією стороною дуже характерно ставився громадський суд до такого широко розповсюдженого тоді явища, як пияцтво. У судовому кодексі державних селян пияцтво вважали за самостійний переступ і присвятили йому скількись спеціяльних статтей, як про появу п'яних на сході, про пиячення в свята перед одправою й про пияцтво до безпам'яти. Передбачено було навіть вищу міру пияцтва, коли „кто злообыченъ въ пьянствѣ или болѣе времени въ году бываетъ пьянъ, нежели трезвъ" [1]). Тимчасом у волинських панських селян пияцтво карали, мабуть, тільки тоді, коли воно було звязано з негосподарністю, бо немає фактів, коли-б трактовано його, як самостійний переступ. Що-до крадіжки, то ми не знайшли нічого, щоб стверджувало вказівку такого знавця волинського полісся, як Крашевський, який зазначив, буцім селянство вірить у те, що „найкраще зберігається крадений гріш і що, не взявши на душу, нічого не буде в душі" [2]). Крадіжку громади вважали за каригідний учинок, окрім такої, що робила була людина вбога. Але родини останніх карали за це винних порядком унутрішньої родинної розправи. Крадіжки за тих часів, за бідности й формального браку або обмежености прав власности селянства на найголовніші предмети свого господарства, траплялися часто. З другого боку, ще й досі на Волині існують різні звичаєві форми загарбування чужого майна, як от коли хлопці крадуть матеріял до огнища в великодню ніч [3]), дівчата крадуть щось у хлопців

---

[1]) Ст. 493—496 Уст. Сельск. Судеб.

[2]) Wieczory wołyńskie (Dziennik Literacki I, 1859, 163).

[3]) Василь Кравченко, Збірки матеріялів про вогонь. Первісне громадянство та його пережитки на Україні, 1927, вип 1—3, 176, 177.

проти нового року, хтось краде й оздоблює коня проти нового року, хлопець краде свиту або шапку в батька тієї дівчини, яку гадає сватати [1]) Усі подібні факти не вважають за крадіжки й не видно, щоб з них були об'єкти юрисдикції громадських судів. Карний кодекс лагідніше ставивсь до внутрішніх родинних крадіжок у державних селян. Так, коли голова родини або кревний прощали, то справу про крадіжку припиняли [2]).

Карна система селянського судівництва мала на оці виправити поведінку винних у тому чи иншому переступі. Як засіб до того, вважали за потрібне засоромити їх карою (звичайно це була кара на тілі різкою). Вгорі ми зазначали, що правосвідомість селянства деякі моменти вважала за каригідні, так-би мовити, не сами по собі, а тому, що вони завдавали сорому громаді або родині. Що кару на тілі вважали за таку, яка завдає сорому, це доводять вищеподані факти, коли відмовлялися виконувати процес „битва" саме ті, кому випадало бити, або, знов-же, доводить це те, що селянство кривдилося за привселюдне карання. Цей елемент завдавання сорому, щоб ним і на инших відповідно впливати, виявлявся і в самій обстанові кари. Звичайно били привселюдно, перед корчмою, посеред ринку, перед ратушем, на сходах, коли збиралися селяни, при инших господарях, у музикантській залі. Били, щоб завдати сорому за сором, що винні вчинили громаді, родині або колективу дворових робітників. За особливість громадського суду було те, що карні присуди виконували часто своїми власними руками сами судді, а в деяких родинних справах — батьки й брати, зараз-же по розсуді справи.

Як зазначено за звичайну кару в громадському суді була різка й кару визначали кількістю вдарів. Пересічне типове „битво" становило 10 – 20 – 30 різок [3]).

У селянській карній системі окремо стояли такі адміністративні заходи, як виселення або віддача в рекрути за непристойну поведінку й крадіжки, або присуд грошима відшкодувати покрадене. Коли порівняти карну практику громад з сільським судовим уставом для державних селян, то виявиться, що перша суворіша. Приміром, коли у державних селян були такі, між иншим, форми репресії, як грошові штрафи, призначування на працю, замикання під арешт, а різки давали тільки за важливіші переступи, а так само за рецидиви, то в панських селян різка була звичайна, трохи чи не за всі провини. Що-ж до самого розміру кари, то в останніх пересічна нормальна кількість відповідала нормі, встановленій для державних селян, а саме від 10 до 30 вдарів. Але державних селян карали не в такій часом урочистій обстанові прилюдности, як у кріпацькому селі [4]).

---

[1]) З рукописних матеріялів того-ж В. Г. Кравченка.

[2]) Ст. 467 Уст. Сельск. Судеб.

[3]) За негосподарність давали 15 різок, те-ж за невиплачування податків, за неслухняність 15, 25, невиконування панщини 25, грубіянство 40, втечу (по-друге) 100 (по 50), безчестя—встид 70, крадіжку 12, 50.

[4]) Ст 421, 435—437. уст. Сельск. Судеб., Св. Зак., XII ч. II, изд. 187.

Ті-ж самі в головних рисах карні моменти, що практикувалися в громадських судах, зазначено в практиці панського судівництва, що теж не мало жадного писаного кодексу й керувалося звичаями. До такої тотожности селянських і панських звичаєвих норм призводила взаємна органічна звязаність життя сільського двору й дідичевої економії. На першому плані в панській репресивній системі стояли такі вчинки селян, як неслухняність і невиконування панщини, бо вони суперечили самій ідеї кріпацтва. Далі йшли инші побутові вчинки, як пияцтво, спаш засівів, недогляд і запізнення з роботою, втеча, бійка, то-що. Дарма що карна система панських судів теж мала поправчий характер, але за засіб до поправи вважали залякування. Отже, коли в селянській практиці за мету карання вважали моральний вплив, як завдавання винуватцеві сорому, то в панських судах впливали, лякаючи фізичною карою. Миропільська штрафна книга свідчить про те, що найчастіша провина це невиконування панщини. Карано його більше-менше лагідно, може саме через те, що траплялося воно часто. Після того йшла крадіжка; за неї репресія була вже суворіша. Карна система миропільської книги в загальних рисах не перевищувала тодішніх пересічних фактично вживаних звичаєвих норм, а так само і дозволеного в законі дідичам максимального розміру кар на тілі. Вона йшла в напрямі збільшення за такі кари, як крадіжка, биття матери, розтрата, то-що. Книга справляє таке враження, наче вона неповна, бо, дарма що записів у ній обмаль, обіймає дуже довгий період часу. Такі-ж самі риси що-до невиконання панщини й крадіжки відзначено й у штрафній книзі с. Свинної.

Кари в панському судівництві являють таку картину. Норми кількости вдарів різкою по різних маєтках були різні: до 20; 5—10—15; 20 -30; 5—10, 10—20, 25, 40[1]).

Загальна кількість покараних становила ревізьких душ: у Піддубцях Новоград-Волинського п. за половину року 2%; у Червоній Волоці Овруцького п. за 2½ роки 17% і в Тернавці Заславського п. за 3 роки і 8 місяців 3%; у Базарі й Базарській Рудні Овруцького п. за 6 літ 111% робочих душ.

Щоб оцінювати й порівняти громадську та панську карну практику, треба встановити якусь пересічну її міру. За таку слід уважати той modus, що подано в вищезазначених проєктах загального інвентаря, а саме—в Подільському й генерал-губернаторському — в обох, як максимум, до 25 різок[2]). Найлюдяніший з них був останній, бо для жінок

[1]) За неслухняність і невиконання панщини карали різками 3—5; 20—30 (жінок 10); 10—25—30; 10—25; до 30; ледарювання 25—35—40; 6, 4 палки; за бешкетування 5 різок, арешт 1—2 дні; грубіянство 20-30 різок (жінки 10); крадіжки 7—10—25—30 -40 (жінки 10); пиячення 10—25—30 3—5; 5—11 -15; слабке биття різкою до 30; побій 5—11—30; втеча 7—10; спаш хліба й сіножати 5—9—20; вигнання батька 15; биття матери й вигнання її з хати 40; волоцюзтво 20; самоправність 15; биття тестя й тещі 40; продаж робочої худоби 15—20; розтрата чужого майна 40; захоплення сіножати свого сусіди 10.

[2]) Для пізнішої доби порів. у В. Назимова, Праці Комісії для виучування звичаєвого права України, 1925, 81.

проєктували карання на половину менше, ніж для чоловіків, і тільки по одежі, і для всіх не частіше, як раз на місяць. Ці проєкти, як відомо, не зреалізовано, а обов'язковий закон надавав дідичеві право карати селян куди важчими карами, як до 40 різок і до 15 палиць. Що норму кари більшу за 25 різок уважали вже за надзвичайну, про це свідчить і вищенаведений протест Дубенського земського справника. Отже, порівнюючи обидві системи, ми помічаємо, що загальні громадські й панські норми найчастіш уживаної кари різкою були мало не однакові й тільки на небагато відходили від максимума, а саме 25 ударів. Що-ж до більшої кількости ударів, що закон дозволяв дідичам, то це припускали тільки за виключні специфічні провини. Але все-ж громадську карну практику, мабуть, доведеться визнати за поміркованішу, бо немає фактів, коли-б уживано таких форм репресії, як биття палицями або обстриження волосся на голові й бороді. Довге волосся за миколаївських часів було не в моді, бо військовим стригли волосся й голили бороду, залишаючи самі вуса та бурці, а зданим у рекрути за злочини голили передню частину голови, не залишаючи ні бороди, ні вусів, а ні бурців, так само як арештантам[1]). Але волинське селянство кару стриженням або голінням бороди мало за мордування, й бороду вважало за почесну ознаку господаря та літнього чоловіка. Що-до таких вищезазначених кар, як 70 і 100 різок, то ці виключні факти, що навіть порушували тодішню законну панську норму, мали безперечно випадковий характер і їх державна влада переслідувала.

За браком джерел спробу виявити залюдненість волинських кріпацьких дворів, ми показали на підставі небагатьох[2]) сіл, узявши такі неоднакові документи, як інвентарі, ревізькі сказки і сповідні розписи. Через те, що в літературі їх критично не вивчено, дослідникове завдання ускладняється. За найпевніші, дарма що мають безліч хиб[3]), треба вважати інвентарі, що складалися для господарчих потреб дідичів (вони періодично їх перевіряли) і, відколи запроваджено Бібіковську інвентарну реформу, набули обов'язкового значіння. Ревізькі сказки не могли фіксувати як усіх фактичних господарств, так і тих, що за період часу поміж двома ревізіями утворювалися, а так само тих змін в особовому складі дворів, що їх теж не було оформлено Сповідні розписи, що їх часто дуже невиразно написано, навіть коли позверхово оглядати їх, визначають, що існував численний двір-родина, подібний до цілого роду.

---

[1]) Ст. 292 Общ. Уст. Рекрут. и ст. 175 Уст. содерж. подъ стражею, Св. Зак. IV, изд. 1857 г.

[2]) По закінченні цієї розвідки пощастило вистудіювати ще 3 інвентарі 1832 року маєтків Луцького повіту (Архивъ Волынской Палаты Государ. Имуществъ, в Волинському Окрарху). Із них видно, що в селах частині с. Черніжа Каєтана Закржевського, частині с. Хорохорина Губерта Ольшамовського й в с. Холпньові Каєтана Гулевича було: дворів з наявною людністю від 1 до 6 душ 62,5%, від 6 до 10 душ 34,7% і від 10 до 12 душ 2 8%; пересічно на двір припадало 6 душ; дворів однородинних було 54%, двохродинних 38% і трьохродинних 8%. Отже ці дані теж цілком відповідають вищенаведеним цифрам.

[3]) Бібік. обов. інв., op. cit. 231, 234.

Почасти це безперечно відповідало дійсності, а почасти могло бути від того, що раз складені за певною родовою традицією розписи щороку переписували не роблячи великих органічних змін.

Порівнюючи дані, що дають вищеозначені неоднакові джерела, виявляємо таку картину. Для середини XIX в. пересічна залюдненість волинського кріпацького селянського двору (6,3 душі) [1]) мало не збігалася з вищеподаними статистичними даними (6, 7). Що-до пересічної залюднености дворів по Волині не було великої розбіжности між даними ревізькими й інвентарними. Те-ж саме помітно й по Київщині, але єсть одміна між тими даними й сповідними розписами, що їхній двір пересічно помітно більший, ніж двір ревіз. сказок і інвентарів. З другого боку по Волині помітна відміна між вищезазначеними даними й сповідними розписами кінця XVIII й початку XIX в., що їхній двір більший за двір ревізький й інвентарний і наближається до двору сповідних розписів Київщини середини XIX віку. Поруч з тим по Волинській губерні ті-ж сповідні розписи кінця XVIII і початку XIX в. різко відзначалися величиною залюдненостн окремих категорій дворів. Тимчасом як на Волині, Київщині й Поділлі в середині XIX в. найбільше (54,4%—61, 3%—66%) було невеличких дворів з людністю до 6 душ, Волинські сповідні розписи кінця XVIII й початку XIX віку показують найбільше (70%) дворів з численною людністю від 7 до 15 душ. Отож типовий волинський кріпацький двір кінця XVIII і початку XIX віку, виявляється, великий; це, може, стверджує й те, що, як ми бачили, ще до середини XIX віку збереглося 45,1% багатодушевих дворів. Коли-ж це справді було так, то треба визнати, що протягом першої кріпацької половини XIX віку на Волині пройшла хвиля процесів, що сприяли розпадові великих і утворенню невеличких дворів [2]).

Мало не однакові дані, що їх показують інвентарні й ревізькі джерела для середини XIX віку, виявляють, що за типовий на Волині двір було господарче об'єднання з одніеї—двох звязаних кревним звязком родин. Тільки дуже невеличку частину їх становили чужородці (5,8%), як „товариші“ й „сусіди“, що не мали родинного звязку з тими родинами, при яких вони жили. Найбільшу групу становили ті двори, що мали до 3 робочих душ. Вже не було переваги тих великородинних та багаторобочих дворів, що їх зазначено в сповідних розписах і що утриманням їх опікувавсь Рекрутський Устав, а так само спочатку й дідичі. На $^2/_3$ частини попередні ревізькі двори вже було поділено.

Так само, як і числових матеріялів, фактів що-до внутрішнього укладу сільського життя обмаль. Декотрі з тих фактів записано безпосередньо з народніх уст; інші переказують побутові звичаї й особли-

---

[1]) Пор. Е. Сташевский, Крестьянский двор на Киевщине и его дробимость (Местное Хозяйство, 1923, № 2. Киев), 84, 93.

[2]) Бібіков. обов. інв., ор. cit., 220. Пор. так само: 1) Е. Сташевський, ор. cit., 92—93 і 2) В. В. Тарновскій, О дѣлимости семействъ въ Малороссіи (Труды Коммисіи для описанія губерній Кіев. Учеб. Округа, II).

вості народнього життя (подали ці дані маршалки, справники й инші місцеві діячі). Чимала хиба їхня в тому, що вони зазначають часом голий факт, не подаючи докладних мотивів, що примусили народню думку зробити той чи той висновок.

Студіюючи устрій народнього життя на Волині, в жадному разі не можна обминути того величезного впливу, що робили на нього дідичі. Для них селянський двір був тільки виробнича одиниця, що на ній базувалося панське господарство. Кріпацька система не мала на оці обов'язково визнавати селянський двір або громаду за суб'єкта якихось прав. Через те, аналізуючи явища народнього звичаєвого укладу кріпацької доби, натрапляємо на великі труднощі, бо кожен факт мусів утворюватися підо впливом таких неоднакових чинників, як суб'єктивні уявління селянства й об'єктивне панське право. Переоцінка цього дала, між иншим, деяким дослідникам, як от Чубинському [1]), привід констатувати, що кріпацтво на Правобережжі задушило народнє самовизнання й самоврядування.

Чим-же був двір? Селянство жило дворами. Кожен селянин брав трудову участь у землекористуванні й господарюванні не за якимсь особистим самостійним правом, а в складі свого двору. Господарювали в ньому й панщину з нього відбували спільною працею всі члени родини. Коли до цього додати, що, як угорі зазначено, по дворах була лиш половина робочої людности, що мусіла працювати за другу непрацеспроможну половину, як старі, діти й каліки, то стане очевидним, що в особовому об'єднанні мешканців двору визначну ролю відгравали звязки кревні, родинні.

За господарів були найголовніше чоловіки. Жінка через свою фізичну кволість і побутові звичаї не одбувала важких робіт. Цей usus стверджують і інвентарні правила, що для жінок встановили тільки 1 день на тиждень особливої жіночої панщини. З другого боку, трактуючи про зміну господаря в дворі, ця-ж сама норма вказувала на чоловіків і не згадувала про жінок. Ця виробнича нерівність жінки навряд чи не залишилася без впливу в народній правосвідомості на певну загальновідому обмеженість її прав, як от у сфері спадкування. Господар мав у дворі не аби-яку вагу. Господарство надав пан йому, і він відповідав за виконання панщини, що було за найголовніше призначення селянського двору. Великий авторитет його в дворі збільшувавсь через те, що двори складалися найбільше з батьків та дітей і що він був найстарший та найдосвідченіший у житті й господарюванні.

Селяни визнавали свої власницькі права на двір усупереч ідеї кріпацтва, базуючись, мабуть, на праці в поті чола на панщині й свойому полі. Цю зрозумілу народню традицію в другій половині 40-х років реально підтримувала Бібіковська інвентарна реформа. Не менш підтримувала це й друга інвентарна норма, що її зроблено підо впливом не

---

[1]) Труды Этнограф.-Стат. Экспедиціи въ Западно-Русскій край, VI, с. VII.

тільки завданнів соціяльного характеру, але й звичаєвого устрою селянства. Як ми вже зазначали, за ст. 8 після того, як помер господар, його міг заступити працеспроможний робітник з його родини. Коли-ж дідич настановляв стороннього господаря, то все-ж він не міг позбавляти вдову й дітей садиби та города. Отож це підводило правну базу під селянське звичаєве розуміння своїх прав на двір, де кріпак уважав себе за власника не тільки господарчого інвентаря, але й землі та хати. Родинно-побутову структуру двору стверджує не тільки світогляд самого селянства, але й практика дідичів. Як доводять численні факти, той виробничий погляд на характер і призначення кріпацьких дворів, що за них їх мали дідичі, застосовували вони теж у погодженні з народніми звичаями. Як ми зазначали, часто селянські двори після господаревої смерти залишалися в користуванні тих-же самих родин.

Підо впливом економічних і инших чинників, ще наприкінці XVIII в. чималий, селянський двір у XIX віці підпав під процеси внутрішнього розпаду. Підчас родинних розділів ділилися найголовніше багаторобочі господарства, але дробили їх не тільки тіснота й звичаєві тенденції утворювати власні господарства, але й родинні суперечки. Від родин відходили сини, брати й зяті з своїми родинами. Часом від дворів одрізнялося не одне подружжя, а й ціла кооперація членів. Навіть дідичі, роздроблюючи селянські двори через свої господарчі розрахунки, часто ділили їх, керуючись родинними мотивами самих таки кріпаків. До того-ж індивідуалістичні тенденції утворювати нові власні господарства були часто такі дужі, що розділені родини не вагалися брати на себе величезний тягар обов'язків що-до панщини, який перед тим лежав на нерозділеному дворі. Двори дробилися не тільки так, як зазначено, а й втратою органічної стабільности. Тоді в дворі фактично утворювалося два господарства: одне тягле чи піше з новим господарем та повним наділом і друге городнє, що на нього спала родина попереднього господаря цілого двору.

Типовий невеличкий що-до кількости наявної й робочої людности двір XIX віку не давав добрих перспектив на довготривалість. Смерть і занедужання господаря або втрата робочої худоби руйнували господарство, що остаточно занепадало або знижувалося до нижчого розряду. Так само, звичайне господарювання вдів при дітях-недолітках призводило до того самого наслідку. Дідичі різними, часто паліятивними заходами, як заборона продавати реманент, намагалися підтримати господарчу спроможність слабких дворів. Але все ж двір і великий, і невеличкий був у тодішньому уявлінні селянства живою, міцною одиницею. На нього було спрямовано всі його думки.

За вищеописаної структури й свідомости селянських дворів, з яких складалися волинські кріпацькі села, цілком зрозуміло, що в них існувало своє власне звичаєве самоврядування й судівництво. Сільські громади об'єднували двори-родини, що на чолі їх стояли їхні голови-господарі-начальники. Вони репрезентували двори на громадських сходах

і в стосунках з дідичами та державною владою. Дарма що за господарів уважали голів усіх соціяльних груп кріпацького села (окрім безхатників-бобилів), але за провідну верхівку села були заможні. Кількісно їх на Волині було чимало—аж 57% тяглих. Але цю цифру треба до певної міри зменшити, тому що через чималу нерівність селянських участків не всіх тяглих можна було віднести до справжніх заможних [1]). Заможна верхівка керувала громадою й судила. Для постійного урядування й судівництва чинна була колегія з кількох найпочесніших господарів. Незаможники (безхатники), що їх тоді було ще не гурт (6%), а так само городники (7%) не становили помітного чинника в громадському житті. Вони були тільки за робочу силу у господарів і у д-ча. Що-ж до другої категорії незаможних (30%), до якої треба зарахувати певну кількість піших, то хоч і немає даних, щоб вони не брали участи в громадському самоврядуванні, але питома вага їх, зважаючи на їх незаможність, не могла бути велика.

Громада мала свої зібрання, свій постійний апарат управління й свою касу. Справи, що їх відала громада (вони, мабуть завдовольняли пекучі потреби сільського життя), почасти наближалися до тих, що закон встановив для державних селян. Законодавство про останніх тоді було найбільше розроблене й могло бути за зразок для урядництва инших категорій селянства. Тим-то д-чі, маршалки й поліційні державні органи могли несвідомо переносити практику управління державними селянами до урядування д-цькими кріпаками. Так, по деяких інвентарях, як ми зазначали, д-чі згадували навіть про „сільські розправи“, яких тимчасом по панських маєтках не було. Свій сільський устрій був такий авторитетний у селі, що дідичі й державна влада визнавали звичаєву юрисдикцію громади і використовували її, намагаючись почасти цілком її легалізувати. Як ми були зазначали, генерал-губернатор, а так само Волинський губ. інвент. комітет, що складавсь з місцевих урядовців та дідичів, проектували надати право карати селян, між иншим, і громадським сходам. Відміна поміж тими двома проектами була та, що перший гадав обмежити юрисдикцію громади внутрішніми селянськими справами, а комітет був ладен доручити громаді судові функції тільки за дідичевим дозволом. Згадані проекти, безперечно, взято з тодішнього живого побуту. Використання громадського самоуправління від уряду й дідичів часом перечило самій його ідеї, бо на громаду покладалося різні поліцейсько-адміністративні функції. Те саме було й у селянському суді, а це иноді призводило до того, що судді залежали від панських економів та управителів. Це відзначав волинський губернатор генерал Сінельніков, зазначаючи, що від того кріпаки часом терпіли жорстокі кари [2]).

Громадський суд був не одноособовий, а колективний, бо судила або ціла громада на свойому сході, або почесні. Різка однаково була за поправчий захід як у панському домініяльному, так і в громадському

[1]) Бібік. обов. інв., op. cit., 237, 238. [2]) 93—54.

суді. Та в першому вона мала наганяти фізичного „страху“, тимчасом як у громадській карній системі вона була за знаряддя морального впливу через утворення „встиду“. Ці два неоднакові шляхи, що мали провадити до одної й тієї-ж мети, можна пояснити тим, що державно-панська кріпацька система повинна була оборонятися від порушення її основ примусовими зовнішніми засобами. Громада-ж трималася самою силою свого внутрішнього авторитету.

Громадське самоуправління й судівництво, обумовлене світоглядом тодішнього села, було досить примітивне. Та селянин мав на вибір дві системі урядування — свою громадську й панську. Звичай і класове почуття схиляли його триматися свого побутового громадського укладу. У матеріялах зареєстровані факти, коли завдовольнялися селяни з своєї власної юрисдикції, а так само апелювали до своїх судів на суди панських економів. Занотовано так само випадок апеляції від дідички до громадського суду в своїй власній з своїм кріпаком справі, в якій вона не мала успіху у державної влади, про що згадувалося.

Громадська юрисдикція мала високоморальні прямування. Апарат громади, — інститут почесних господарів, — користувався загальною пошаною. У неписаному селянському етичному кодексі було за догмат „встид“ за протигромадські вчинки, засудження лінивства, занедбання господарства й родинної неморальности, громадська дисципліна, обов'язок тягти за громадою, заступництво за її членів, потяг до матеріяльного достатку й т. д. Матеріяльне забезпечення було за передумову доброго господаря й надавало йому за тих часів особливої авторитетности. Не сама сільська верхівка, що за звичаєм правувала на селі, складалася з заможних господарів, але вони-ж були за ініціяторів і провадили боротьбу з дідичами. В ідеях селянської звичаєвої правосвідомости визначені антикріпацькі, антидідицькі класові елементи, як визнання невласних землі й хати за власність, розуміння нащадних прав, то-що. Від того ідеологічно й практично вже був один крок до цілковитої емансипації, відкритий опір розпорядженням д-чів, потяг до переходу на становище державних селян і инші шляхи боротьби. На активність громад впливала не тільки громадська організація, а й тогочасні події, як інвентарна реформа й далі очікування реформи 19 лютого 1861 р., а так само сусідство з державними селянами, що мали свій особливий устрій. Громадське єднання ширилося, організуючи до класової боротьби цілу низку сіл, що належали до однакових маєтків і церковних парафій.

Моці громадського укладу сприяло й скупчене життя по селах, де усі й усе завсіди були разом, де усі становили мало не одну велику родину й де одні наглядали за другими [1]). Дух громадської соборности виковувався й по тодішніх численних корчмах, що гостинно стояли по усіх в'їздах до сіл і на великих шляхах. По цих народніх клубах складалися, як зазначали справники, ідеї боротьби. У вищенаведених ви-

---

[1]) Stecki, op. cit., 55, 56.

словах селянства в неприхованій формі чутно класові заклики. Образ соборної громади, озброєної своєю організацією й правосвідомістю, став особливо небезпечний для дідичів після Бібіковської інв. реформи. Тоді експанзія селянства стурбувала була й уряд, і він нагадував йому при кожній нагоді про те, що закон забороняє виступати юрбою. Привід юрби справники й маршалки намагалися затьмарити, використовуючи вплив почесних господарів, що таким чином мали бути ніби за звід грому. Та вже за тих часів сами громади часом далеко переходили за допущені або терпимі від дідичів межі, і, щоб стримати їх, один з маршалків не бачив иншого способу, як викликати військо. За найпотужніший спосіб, що ним використовувало селянство громадську організацію для боротьби, був опір громади „за звичаєм", як зазначали справники, „цілою громадою". До цього безперечно сприяли й ті вже часто малі й слабі селянські двори, що виросли з розділу більших, прийнявши на одних себе непосильні ярма панщини.

Хоч яке тяжке було кріпацтво, але воно не задушило народнього самовизнання. Цілком залежні від панського двору селянський двір і громада зуміли зберегти свою особливу звичаєву правосвідомість і устрій. Кріпак, хоч як це дивно, за віки сіканції різкою не втратив почуття встиду до цієї кари. Сила побутового й класового укладу двору й громади була така потужна, що вони жили своїм внутрішнім певною мірою автономним життям. До цього значною мірою в середині XIX в. прислужилася Бібіковська інвентарна реформа. Дарма що вона не визнавала громади, але фактично підперла звичаєві її основи й класові прямування до емансипації. Тому навряд чи можна поділити думки Чубинського про те, ніби кріпацтво притлумило на Правобережжі народнє самовизнання й самоврядування. Як-би це справді було так, то й не могли-б зараз-таки по реформі 1861 р. виявитися ті численні вияви народньої думки, що їх зареєстрували на Україні дослідники звичаєвого права й инші.

Михайло Корнилович.

Проєкт обіжника волосним правлінням з приводу складання уставних грамот.

Р. 1861 у звязку з земельною реформою засновано три нові інститути в селянських справах — мирові посередники, повітові мирові з'їзди і найвища інстанція — губерніяльні „по крестьянскимъ дѣламъ присутствія". Так само реорганізовано сільську громаду, як поземельну одиницю й орган місцевого самоврядування з виконавчим апаратом — волосними старшинами. Губерніяльне „по крест. дѣл. прис." складалося з губернатора (голова), віце-губернатора, губерніяльного маршалка, управителя казенної палати, управителя державного майна („государственныхъ имуществъ") й особливого „непремѣннаго" члена, призначуваного від влади; цей член і мав доглядати за тим, щоб переводжено у життя нові земельні відносини по волостях.

Нижчеподаний документ, що ми його друкуємо, можливо і є проєкт, якого склав „непремѣнный" член Чернигівського губерніяльного „по крес. дѣламъ присутствія". Написано його десь наприкінці 1861 року, бо з перших рядків знати, що автор був уже добре обізнаний з тим, як селяни на Чернігівщині ставилися були до цього першого кроку реформи — складання й запровадження уставних грамот. Згодом р. 1874, замість мирових посередників і з'їздів мирових посередників утворено повітові „по крестьянскимъ дѣламъ присутствія". Відтоді за першу інстанцію в селянських земельних справах і був „непремѣнный" член повітового „по крес. дѣламъ прис.", за другу — саме „присутствіе", й йому належало виключне право видавати усякі інструкції волосним та сільським громадам. Першого-таки року — безпосередньо по тому як видано закона 19 лютого 1861 року — можна припустити, що така інструкція могла виходити тільки від „непремѣннаго" члена губерніяльного „по крест. дѣламъ присут.", бо він мав регулювати нові відносини поміж селянами й панами. Написати цього проєкта для „непремѣннаго" члена могла особа, чомусь зацікавлена в тому, щоб уставну грамоту швидше було переведено; це видно з підкреслення вигід складати уставні грамоти без втручання мирових посередників.

На оригіналі цього проєкта є виправки иншою рукою, зазначені і в друку.

Оригінал цього проєкту переховується у фонді Архіву Галаганів в Архівосховищі Прилуцького округового архівного правління що йому Археографічна Комісія висловлює свою подяку за копіювання й надсилку.

Оксана Степанишина.

ПРОЕКТЪ ЦИРКУЛЯРНАГО ПРЕДПИСАНІЯ ВОЛОСТНЫМЪ СТАРШИНАМЪ И ВОЛОСТНЫМЪ ПРАВЛЕНІЯМЪ ВРЕМЕННООБЯЗАННЫХЪ КРЕСТЬЯНЪ.

До меня доходятъ слухи, что во многихъ мѣстахъ, крестьяне, непонимая, какъ слѣдуетъ, высочайше утвержденныхъ Положеній, думаютъ, что только два года съ обнародованія этихъ Положеній они должны работать на помѣщиковъ, а что, по прошествіи этихъ двухъ лѣтъ, они получаютъ земли въ даровое пользованіе. Въ другихъ же мѣстахъ крестьяне думаютъ, что если они подпишутъ теперь бумагу или договоръ съ помѣщикомъ, то этимъ самымъ они снова закрѣпостятъ себя на вѣки. Всѣ эти ложные слухи распускаютъ злонамѣренные люди, старающіеся помѣшать окончательному устройству крестьянскаго дѣла, которое должно состояться на правилахъ, утвержденныхъ государемъ императоромъ. Считаю своею обязанностію разъяснить крестьянамъ всю истину, чтобы предохранить ихъ отъ несправедливыхъ слуховъ.

Согласно высочайшому манифесту, работать на помѣщика по три дня мужескихъ отъ каждаго взрослаго работника, надѣленнаго землею и по два дня женскихъ отъ каждаго хозяйства, повелѣно до тѣхъ поръ, пока въ имѣніи не будетъ введена уставная грамота.

Уставная грамота, какъ о томъ подробно разъяснено въ высочайше утвержденныхъ положеніяхъ (смотри правила о порядкѣ приведенія въ дѣйствіе Положеній о крестьянахъ ст. 20 до 42), составляется помѣщикомъ съ участіемъ въ томъ крестьянъ или безъ ихъ участія, смотря по желанію **самаго помѣщика** (!) [1].

Въ положеніи объ этомъ сказано такъ: „отъ усмотрѣнія владѣльца зависитъ призвать крестьянъ къ участію въ составленіи уставной грамоты или составить оную безъ ихъ участія. Но если владѣлецъ намѣревается представить уставную грамоту отъ себя и отъ крестьянъ, какъ добровольную сдѣлку, основанную на обоюдномъ согласіи, то онъ долженъ предварительно сообщить ее крестьянамъ на сходѣ. Притомъ, если крестьяне изъявятъ свое согласіе на всѣ статьи уставной грамоты, то она подписывается грамотными крестьянами за себя (и за ихъ односельцевъ), а за неимѣніемъ между ними грамотныхъ, посторонними лицами, уполномоченными на то мірскимъ приговоромъ.

Независимо отъ сего, согласіе крестьянъ должно быть подтверждено посторонними свидѣтелями изъ крестьянъ сосѣднихъ имѣній, преимуще-

---

[1]) Підкреслення й знак оклику в оригіналі зроблено иншою рукою.

ственно изъ избранныхъ добросовѣстныхъ, въ числѣ отъ трехъ до шести человѣкъ и засвидѣтельствовано мировымъ посредникомъ, на основаніи ст. 85 и 86 Положенія о губерн. и уѣздн. по крестьян. дѣламъ учрежденіяхъ.

По засвидѣтельствованіи, в этомъ порядкѣ, сдѣлки мировымъ посредникомъ, ни та, ни другая сторона не можетъ отказываться отъ дальнѣйшаго приведенія оной въ исполненіе") [1]).

Въ этой грамотѣ подробно сосчитывается, на основаніи мѣстныхъ положеній, количество земли, данной крестьянамъ отъ помѣщика въ постоянное пользованіе и означается сколько слѣдуетъ отработать рабочихъ дней или заплатить оброка въ пользу помѣщика какъ за эту землю, такъ и за другія выгоды, могущіе быть предоставленными отъ него крестьянамъ.

Когда помѣщикъ составитъ уставную грамоту, съ участіемъ т. е. согласіемъ крестьянъ или безъ ихъ участія, то онъ передаетъ ее мировому посреднику, который выѣзжаетъ въ имѣніе и производитъ повѣрку уставной грамоты. Для этой повѣрки сельскія общества избираютъ шесть уполномоченныхъ. Этимъ уполномоченнымъ прочитывается уставная грамота, отъ слова до слова, при владѣльцѣ и при трехъ добросовѣстныхъ посторонниxъ свидѣтеляхъ. По выслушаніи уставной грамоты, эти уполномоченные объясняютъ мировому посреднику все то, что находятъ нужнымъ и вмѣстѣ съ тѣмъ повѣряютъ на мѣстѣ то, что значится в уставной грамотѣ.

Если окажется, что уставная грамота составлена правильно, то она тутъ же утверждается мировымъ посредникомъ и вводится въ дѣйствіе.

Для введенія въ дѣйствіе уставныхъ грамотъ по всѣмъ имѣніямъ вообще, назначенъ крайній двух-годичный срокъ, считая со дня утвержденія Положенія, т. е. съ 19 февраля 1861 года. Значитъ, новый порядокъ, который, на точномъ основаніи высочайше утвержденнаго Положенія, подробно опредѣляется въ уставной грамотѣ, и который долженъ быть введенъ повсемѣстно не далѣе 19 февраля 1863 года можетъ начаться въ каждомъ имѣніи и раньше этого двух-годичнаго срока.

Изъ сихъ двухъ годовъ, въ теченіи перваго года, уставная грамота составляется и представляется помѣщикомъ мировому посреднику. Этотъ первый годъ для Черниговской губерніи считается съ 20 марта 1861 г. до 20 марта 1862 года. Въ теченіи же остального времени, т. е. отъ 20 марта 1862 года до 19 февраля 1863 года, уставная грамота по тѣмъ имѣніямъ, отъ которыхъ оныя въ продолженіи перваго года представлены не будутъ, составляются по распоряженію мироваго посредника.

Уставная грамота содержитъ въ себѣ подробное описаніе повинностей крестьянъ въ пользу помѣщика за землю, которая дана будетъ отъ

---

[1]) В оригіналі те, що тут поставлено в дужках, окреслено й написано: „Выписка подлинной статьи Положенія будетъ помѣщена въ видѣ подстрочнаго примѣчанія".

помѣщика крестьянамъ землю въ постоянное пользованіе [1]) и установляетъ справедливость и правильность правъ и обязанностей между владѣльцами и обществами крестьянъ.

Со дня утвержденія и введенія въ дѣйствіе уставной грамоты, крестьяне всѣ вмѣстѣ, и каждый изъ нихъ порознь, узнаетъ подробно сколько и что долженъ работать или платить помѣщику. Въ этомъ состоитъ первая выгода для крестьянъ отъ скорѣйшаго составленія и введенія въ дѣйствіе уставной грамоты. Другая выгода отъ скорѣйшаго составленія уставныхъ грамотъ состоитъ въ томъ, что чѣмъ раньше начато будетъ составленіе грамотъ, тѣмъ лучше могутъ быть обсуждены тѣ допускаемыя высочайше утвержденнымъ положеніемъ особенныя условія, которыя предложены будутъ обѣими сторонами. Обсудить же основательно эти условія, какъ самимъ владѣльцамъ такъ и крестьянамъ, совершенно необходимо, такъ какъ въ этихъ то условіяхъ и заключается правильность и справедливость будущихъ между крестьянами и помѣщиками отношеній.

Если же составленіе уставной грамоты начато будетъ поздно и потому къ законному сроку она не будетъ готова, то составленіемъ долженъ будетъ заняться уже самъ мировой посредникъ. Въ этомъ случаѣ составленіе и введеніе въ дѣйствіе уставной грамоты уже должно послѣдовать не иначе какъ неотступая отъ всѣхъ тѣхъ правилъ кои изложены въ высочайше утвержденномъ положеніи и тогда никакія условія, особенно выгодныя для крестьянъ и которыя помѣщики могли бы по просьбѣ ихъ включить въ уставныя грамоты, уже не будутъ имѣть мѣста.

По всему этому, нахожу нужнымъ прибавить, что крестьяне не только не должны бояться составленія и введенія уставныхъ грамотъ, но напротивъ должны стараться для собственной своей пользы, чтобы уставныя грамоты скорѣе были составлены и введены.

Симъ поставляю въ обязанность каждаго волостного старшины, чтобы настоящее мое предписаніе, прочитано было на волостныхъ сходахъ ясно и вразумительно, такъ чтобы каждый крестьянинъ могъ понять его содержаніе. Если бы нѣкоторыя слова этой бумаги были непонятны для крестьянъ, то волостной старшина или его помощникъ обязанъ объяснить и растолковать ихъ каждому, кто обратился бы къ нему за этимъ.

Нужнымъ нахожу прибавить еще. что правильное толкованіе крестьянамъ настоящого предписанія лежитъ на прямой отвѣтственности волостного старшины.

---

[1]) В оригіналі тут приписано иншою рукою: „такимъ образомъ уставная грамота“.

Археографічні студії Володимира Антоновича [1].

В українській історичній науці ім'я Володимира Антоновича відоме як ім'я визначного дослідника в галузі історії, археології, історичної географії, етнографії, археографії, то-що. Його ім'я в українській історіографії стоїть поруч іменнів Костомарова, Куліша, Лазаревського, що своєю діяльністю в другій половині XIX ст. чимало зробили для пізнання минулого. У кожного з цих істориків була своя сфера інтересів, своє поле діяльности: всі вони звернули пильну увагу на використовування архівних збірок для своїх дослідів. З діяльністю Миколи Костомарова ми звязуємо низку монографій та видання архівних матеріялів з доби Хмельниччини та Руїни. Ім'я Олександра Лазаревського переносить нас на Лівобережну Україну XVII—XVIII ст. з її побутом старшини, з її утисками селянства, то-що. Пантелеймон Куліш відомий своїми студіями про козаччину, а в пізнішу добу своїми панегіриками польській місії на Україні. Ім'я Володимира Антоновича звязується з низкою студій з історії соціяльних стосунків на Правобережній Україні за часів литовських та польських. Його праці виявили форми протесту людности проти польського тут укладу. Ми вже казали, що ці визначні історики будували свої студії на основі документів, здобуваючи їх в архівних збірках. Ці дуже важливі моменти в археографічних студіях згаданих дослідників ще не до краю висвітлені. Для висвітлення археографічної праці Олександра Лазаревського маємо чимало цінних вказівок у розвідках акад. Миколи Василенка [2]; про археографічну діяльність Миколи Костомарова є розвідка Івана Крип'якевича: „Археографічні праці Миколи Костомарова“ [3]). Таких розвідок немає ні про Куліша, ні про Антоновича, дарма що визначну археографічну працю цих дослідників з тієї чи иншої нагоди не раз згадували.

З доручення Історичної секції Української Академії Наук ми зупинимо свою увагу на характеристиці археографічної праці Володимира Антоновича.

---

[1]) Цю розвідку в скороченому вигляді читав я на прилюдному засіданні Археологічної Секції Української Академії Наук на-весні 1923 р., присвяченому пам'яті Володимира Антоновича; тепер вона друкується з доповненням.

[2]) „Чтенія въ Ист. Общ. Нестора Лѣтописца“. 1903, кн. XI, в. II, „Україна“, 1927 р., кн. 4.

[3]) Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові т. CXXVI—CXXVII. Львів 1918.

Обізнавання з цією галуззю широкої та багатогранної Антоновичевої діяльности почнемо з відомостей про становище української археографії до 60 рр. XIX ст., того часу, коли Антонович розпочав свою наукову працю, щоб яскравіше виявити, що свого вніс цей визначний історик в українську археографію.

Становище української археографії в першій половині XIX ст. тісно звязано з напрямком інтересів тодішнього українського суспільства. У XVIII ст. цікавилися виучуванням зовнішньої історії козаччини, Гетьманщини, починаючи з Богдана Хмельницького. Литовсько-польська доба на Україні, як і історія Правобережної України, що залишилася після Хмельниччини за Польщею, мало цікавили тодішнє суспільство і безпосередньої уваги до себе не притягали. В основі дослідів клали найголовніше українські та польські хроніки, іноді впроваджуючи офіційні російські документи. Такого характеру була ця праця і в першій половині XIX ст. (А. Чепа, Ломиковський, Мартос, то-що) — разом з цим нові елементи в цю працю внесли Бантиш-Каменський та Микола Маркевич [1]).

Відомо, що кожен з них написав „полную" історію „Малороссіи". У цих працях обох істориків використано документальний матеріял. Бантиш-Каменський використав для цього документи тодішнього архіву міністерства закордонних справ; цим запровадив він напрямок офіційного московського висвітлювання українських подій. Свою „Исторію" Бантиш-Каменський доповнив додатками, де подав ті уривки з документів, які вважав за найцікавіші. У своїй „Исторіи" він серед розділу джерел зазначає, що використовував також справи чернігівського губ. правління, що були раніш у Глухові. Д. М. Бантиш-Каменський збирав також ще й окремо матеріяли для української історії і згодом переслав О. Бодянському, а той р. 1856 видав під назвою „Источники малороссійской исторіи собранные Д. Н. Бантышъ-Каменскимъ и изданные О. Бодянскимъ" (ч. I, II М. 1858). У передмові, між иншим видавець зазначив „я думаю, что они [2]) составятъ ему прочный надгробный памятникъ, быть можетъ, прочнѣе самой его „Исторіи Малой Россіи..." Цими словами О. Бодянський відзначив вагу тих матеріялів, що переслав Бантиш-Каменський.

Приклад Бантиша-Каменського відбився на другій „полной" історії „Малороссіи" Миколи Маркевича. В його „Исторіи", що відбила на собі впливи „Исторіи Русовъ", томи IV, V теж мають додатки-документи. Ці збірки документів, звязані з іменами Бантиша-Каменського та Маркевича, були перші визначні видання документів з історії України.

Дальша археографічна праця широко розгортається в Києві. Виучуванням старовини цікавилися тут здавна; щоб зреалізувати це заці-

---

[1]) М. Грушевський, Развитіе украинскихъ изученій въ XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиновѣдѣнія („Украинск. нар. въ его прошломъ и настоящемъ", т. I, ст. 1914 ст. 19). [2]) Документи.

кавлення, Михайло Максимович зняв питання про необхідність утворити приватне „Київське товариство історії та давнини словено-руської“. У Київі вже р. 1835 при Київській шкільній окрузі існував Комітет для вишукування старовини в Київі. До цього Комітету, окрім Максимовича, ввіходили Берлинський, Лохвицький, Анненков та инші. Працював під той час і мітр. Євгеній, що надрукував низку студій, користуючись писаними джерелами („Описаніе Кіево-Софійскаго собора“, то-що). Але проєкт М. Максимовича, що в складанні його брав був участь і Інно-кентій Борисов, не здобув потвердження у Бібікова, тодішнього київського генерал-губернатора. Бібіков, виходячи з загально-державних російських інтересів, гадав, що студіювати минуле має не вільна наукова установа, а установа державна, з представником вищої влади на чолі [1]).

З ініціятиви Бібікова таку урядову комісію засновано року 1843 (влітку). Це була „Кіевская временная коммиссія для разбора древнихъ актовъ, состоящая при кіевскомъ, подольскомъ и волынскомъ генерал-губернаторѣ“. Ця археографічна комісія ввесь час була під урядовим контролем. Контроль здійснювавсь через те, що на чолі її стояли урядові особи — Пісарев, керівничий генерал-губернаторської канцелярії (1843—8) Судієнко — почесний куратор чернігівської гімназії (1848—57), Юзефович — помічник куратора київської шкільної округи (1857—89).

На щастя, це урядове керування активно не виявилося. Науковою працею керували редактори. Тут Комісії теж пощастило, бо за редакторів та працівників Комісії стали люди з виразними науковими здібностями та хистом. Перші двацять років за редактора був Микола Іванішев (1844—63), далі, Володимир Антонович (1863—82). У Комісії брала участь ще низка наукових українських сил. Окрім Максимовича, назвемо Костомарова, Куліша, Ор. Левицького. Отже, офіційний характер Комісії не пошкодив скупчитися тут видатним представникам української історіографії й науково поставити організацію та виучування архівних збірок. Коли тонкий спостережник російського життя XIX ст. — Коні, мав рацію, казавши, що з Росії країна можливих неможливостей, то не має чого дивуватися, що в Комісії утворилася течія прихильна до розвитку української науки та ще за часів миколаївського режиму.

Перший період діяльности Комісії — від 1843 р. до заснування Архіву давніх актів (1852—4) та видання „Архива Юго-Западной Россіи“ — не має плановости, але з погляду наукового стоїть високо. Відколи існує Комісія, в ній працював Михайло Максимович, що редагував перше видання двох томів „Памятниковъ“ Комісії (почали виходити з 1845 р.).

---

[1]) Цей погляд Бібікова яскраво змалював один з пізніших відомих наукових робітників, покійний акад. О. І. Левицький: „Историческая наука должна быть служить подспорьемъ національной и патріотической администраціи, а разрабатывающее ее ученье должно стать однимъ изъ органовъ этой администраціи“ (Пятидесятилѣтіе Кіевской Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ „Историческая записка ея дѣятельности“ (1843—93) К. 1893, ст. 11). З цієї записки О. І. Левицького ми беремо далі низку инших відомостей що-до Комісії.

У цих, як і дальших, томах видано цінний матеріял з історії суспільних стосунків та культурного життя на Україні [1]). Нагадаємо, що в цій урядово-науковій Комісії працювали члени Кирило-Методіївського братства Куліш, Костомаров, Шевченко. Неофіційно в біжучій праці Комісії брав участь Гулак.

До праці в Комісії Максимович запрохав серед перших працівників — П. Куліша. Члени Комісії — Микола Іванішев та Станіслав Шодуар — теж знали Куліша. Орест Іванович Левицький каже, що на першого співробітника Комісії р. 1843 обрали П. О. Куліша „на котораго Комиссія возлагала надежды, что онъ при его „извѣстной любви къ историческимъ изслѣдованіямъ, способностямъ и прилежаніи, можетъ быть съ пользою употребляемъ для разысканій въ архивахъ и монастыряхъ“ [2]). Куліш ще перед тим, як його обрано формально, оглядав архів Черкаської думи, а згодом р. 1744 передав до Комісії Ханенків „Діаріуш“ р. 1722, прохаючи надрукувати цю пам'ятку під його доглядом. Та Комісія його не надрукувала; згодом надрукував його Бодянський у „Чтеніях“ (1858 р. уривок). Року 1845 Куліш бере участь в описові книг та рукописів київських манастирів [3]).

Другого кирило-методіївця — Т. Шевченка запрохала Комісія р. 1845. Він з доручення Комісії їздив на Полтавщину, Київщину, щоб змальовувати історичні пам'ятки. Відомі його подорожі на Волинь та Поділля. Разом з Іванішевим він їздив на розкопи могил коло Перепетівки (Велика Могила, Могила трьох братів, Оленівка).

Микола Костомаров почав працювати з 1846 р. Йому доручено готувати до друку видання Величкового літопису; в цій справі йому допомагав Гулак. Окрім цього Костомаров мав доручення — підготувати в перекладі джерела до української історії з латинської мови. Костомаров запрохав на допомогу Марковича, Посяду, Андрузького. Величків том вийшов вже по тому, як заарештовано Костомарова, підРіґельмановим доглядом.

Маючи низку активних співробітників, Комісія „для разбора древнихъ актовъ“ протягом першої доби існування видала 4 томи „Памятниковъ“ скількись томів Величкового літопису, Граб'янчин літопис з додатком хроніки Боболинського, документи про життя Курбського на Волині, то-що.

---

[1]) Вийшли 4 томи „Памятниковъ“. Кожен том поділявся на три частини, Тут надруковано було багато важливих документів. Назвемо устав Жиґимонта-Августа „о волоках“, що з ним звязані економічні зміни в житті селянства, низку документів про козаччину, добу Богдана Хмельницького (згадаємо щоденник Мясковського), матеріяли з історії братств, Берестейської унії, то-що.

[2]) „Пятидесятилѣтіе Кіевской Коммиссій..“ ст. 24—5.

[3]) Про діяльність Куліша, Шевченка, Костомарова в Археографічній Комісії зібрані відомості в ст. В. Міяковського „Кирило-Методіївці в Археографічній Комісії“ („Ювилейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського“ К. 1928 ст. 312—23).

Видавання джерел та взагалі діяльність Київської Археографічної Комісії в 1840—50 рр. це не було одиноке явище. У 1840 року розвинулася в цьому напрямку діяльність у Москві; тут за редактора московських „Чтеній“ став Осип Бодянський [1]). Він видав „Исторію Русовъ“, що нею дуже цікавились вже раніш, Самовидців літотопис, Рігельманів літопис, Симоновського, Мілерові замітки; хроніку Густинського манастиря; Орликові папери та багато инших документів. Можна гадати, що археографічно-видавнича діяльність Бодянського була активніша за діяльність Київської Археографічної Комісії; московські наукові кола були невдоволені з неї: „Чѣмъ сдѣлались „Чтенія“?— писав проф. Кубарьов до Сахарова, — „Сбродомъ всякой всячины и сокровищницею былей и небылицъ хохлатскихъ“ [2]). Року 1848 діяльність Бодянського припинилася і відновилася вже аж за 10 років, коли утворилися инші, кращі для розвитку української археографії, умови. Ця коротка діяльність О. Бодянського в 1840 рр. була видатною добою в нашій археографії, коли ще згадати ті важкі умови, що серед них доводилося цю працю провадити.

Діяльність О. Бодянського над видаванням джерел з української історії розгорнулася тоді, коли „Архіву давніх актів“ у Київі ще не утворено. Становище архівної справи дуже змінилося після того, як утворено в Київі Київський Центральний Архів при тодішньому університеті в 1852—4 рр. Тут скупчено до 6000 актових книг, згодом ще приєднували нові матеріяли [3]). Ці актові книжки були за важливі джерела, щоб виучувати соціяльну та економічну українську історію.

Перші відомості про існування актових книжок у Західній Европі маємо в Чехії. Відсіля їх занесено до Польщі, потім з'явились в Литві, на Україні. Актових книжок було скількись видів. Були — ґродські, сюди записували справи карного характеру, земські, куди записували справи цивільного характеру: умови, угоди, то-що. Були ще замкові, підкоморські, поточні, записові (нотаріяльні), декретові (по великих містах), магістратські, ратушні. З пол. XVI ст., коли життя пішло жвавим темпом, актові книжки почали навіть виконувати певною мірою значіння неначе преси, фіксуючи життьові явища. У XVII—XVIII ст. ст. до актових книг записували навіть жарти, сатири, орації, панегірики, молитви, гімни. Ці всі матеріяли разом з королівськими грамотами, ухвалами соймів, люстраціями королівських маєтків та иншими документами економічного й соціяльного характеру — мають велику вагу на те, щоб виучувати

---

[1]) Про його діяльність див. Н. П. Василенко „Іосифъ Максимовичъ Бодянскій и его заслуги для изученія Малороссіи“ (друк. в „Кіевск. Стар.“ за 1903 р.).

[2]) „Кіевск. Стар.“ 1903, кн. XII, ст. 718—723, 725—6 „Древн. и новая Россія“, 1880, I, 514 ст.

[3]) Про історію, як утворивсь цей архів, див.: О. И. Левицкій „Исторія учрежденія Кіевскаго Центральнаго архива“ (Чтенія въ ист. Общ. Н. Л., кн. 17, в. 1—III, К. 1903). Потім ст. І. М. Каманіна в „Чтеніяхъ“ кн. 17 в. IV, та розділ у кн. В. Романовського „Нариси з архівознавства“ Х. 1924, ст. 103 та дальші.

життя на Україні за часів литовсько-польських [1]). Певна річ, усі вони не збереглись. Підчас бурхливих років козацької революції їх багато понищили; те, що збереглося, звезено за наказом російського уряду в половині XIX ст. (1848) до трьох новозаснованих архівів, в тому числі до Центрального Архіву у Київі, де й досі переховується. Актові книжки дали цінний матеріял для дальшої праці Київської Археографічної Комісії, що незабаром почала їх використовувати. Член Комісії проф. Микола Іванішев уклав план дальшого видавання Комісії „Архива Юго-Западной Россіи". Матеріяли, що мала опрацьовувати Комісія, поділено на VIII відділів; вони торкаються соціяльної та економічної історії. До першої частини зараховували справи манастирські та церковні, до другої — справи селянські (устрій, суд, зайняття, то-що), до третьої — історія міста, до четвертої — судові справи, до п'ятої — державно-економічні, шостої — соймові ухвали, сьомої — акти, що стосуються до політичної історії: козацькі війни, восьмої — акти, до найважливіших панських та князівських родів, то-що. Кожна з тих частин мала по скількись томів. Кожен том мав виходити з передмовою, де подавалися відомості про надрукований у цьому томі матеріял. Цей план 24 квітня 1858 року затверджено [2]). Комісія за ним працювала до самого свого кінця — влиття до складу Археографічної Комісії Української Академії Наук у Київі. Щоб працю Комісії зробити активнішою, Мик. Іванішев настояв на утворенні посади головного редактора. Редактор був зобов'язаний шукати потрібні джерела для накресленої теми, розглядати акти, надсилані до Комісії; наглядати за відповідністю копій з документів, що готувалися до видання та наукової обробки, то-що. Комісія ухвалила потребу такої посади і цю посаду зайняв проф. Іванішев. В 1863 р. його обрали на ректора київського університету і посади головного редактора в Комісії він зрікся, рекомендувавши замість себе Володимира Антоновича.

Попередня праця Комісії, її широке зацікавлення старовиною, студіювання минулого, археології, напрям роботи в Комісії підчас перебування Максимовича, Куліша, Шевченка, Костомарова, далі діяльність Іванішева — мали, звичайно, вплив на дальшу роботу Комісії. Все це, звісно, відбилося на наукових студіях Володимира Антоновича.

Пропозиція Іванішева припала була на той час, коли у Антоновича стояло питання взагалі про виїзд з Київа, бо для його наукової праці не було сприятливих умов.

Перед тим, як Володимир Антонович вступив до Комісії, ім'я його було вже відоме серед українських кіл. Він належав до групи ради-

[1]) Про актові книжки та їх походження чимало цікавих відомостей у ст. О. І. Левицького „Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Западнаго края и Малороссіи" (Труды 11 Археолог. съѣзда, т. II).

[2]) „Пятидесятилѣтіе Кіевской Коммиссіи" К. 1893 ст. 86—8. — Зміни пороблено що-до порядку томів та розподілу частин.

кального студентства, коли ще навчавсь в університеті, був звязаний ближче з хлопоманами. О. Ф. Кістяківський називав його „несомнѣнно душею кіевскихъ украинофиловъ“. Погляди цих хлопоманів, українських шісдесятників мали на собі чималий вплив кирило-методіївців: Костомарова, Куліша, Шевченка [1]). Праця їхня була культурна та політична. Російський уряд пильно стежив за Антоновичевою діяльністю. Розглядали „Дѣло объ устройствѣ коммунистическаго общества“; в організації його підозрівали Антоновича та инших [2]), що були тоді представниками українського народництва. У 60 рр. напередодні польського повстання 1863 р. стала перед українським суспільством справа стосунків українців з поляками. На цій справі зупинялися Костомаров [3]), Куліш [4]). Як ставивсь до цієї справи Володимир Антонович, він каже в „Моей исповѣди“, надрукованій в „Основі“ за 1862 рік з приводу виступів Падалиці.

Ці інтереси до соціяльних питань, до національного моменту відбилися потім в історичних студіях В. Б. Антоновича. Історик, „що перший звернув найбільшу увагу на соціяльний та національний бік народніх рухів у минулому, Антонович як-раз ці моменти на перший становив план в сучасному, зостаючись холодним в справах чистої політики“ [5]).

Отож, коли Володимир Антонович згодився на посаду головного редактора в „Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ“ при київському генерал-губернаторі, то у нього вже були окреслені погляди на соціяльні та національні відносини на Україні. Але тут не треба думати, що праця в урядовій комісії цілком звязала його творчість у певні рамці. Акад. М. Грушевський на поминальному засіданні Українського Наукового Товариства у Київі 29 березня 1908 р. каже, що Володимир Антонович „меньше всього був істориком академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань, чи якісь зверхні обставини диктують теми, звертаючи увагу дослідника на те чи инше само по собі зовсім індиферентне для них питаннє“ [6]). Зацікавлення громадським життям було у нього, як ми бачили, дуже розвинене. І вся діяльність Володимира Антоновича в археографічних студіях буде ясна, коли ми пам'ятатимемо ті соціяльні умови, серед яких доводилося працювати. А вони бували не завсіди несприятливі.

---

[1]) М. Яворський, Нариси з історії революційної боротьби на Україні, т. І, Харків 1927, ст. 265.

[2]) Міяковський, Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. „Україна“ 1924, кн. 1—2, ст. 155.

[3]) Див. статті в томі „Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова“ (К. 1928), раніш надруковані в тогочасних виданнях.

[4]) Низка статтей в „Основі“.

[5]) Акад. С. Єфремов, Перед судом власної совісти. „Записки Істор.-Філ. У.А.Н.“, кн. V, ст. 6—7. Ця характеристика потрібує деяких доповнень та коректив.

[6]) Записки Укр. Н. Т-ва у Київі, т. III, К. 1909, ст. 5.

Ми вже казали, що Володимир Антонович був головним редактором двацять років, починаючи з 1863 р., на чолі Комісії за ввесь час редакторства був М. В. Юзефович (1857—1889), як урядовий представник. За діловодів Комісії були Ф. Г. Лебединців (1860—5), відомий також своїм близьким співробітникуванням у „Кіевской Старинѣ", І. О. Самчевський (1865—74), К. З. Козловський (1871—3) та О. І. Левицький (з 1874 р.), що працював у Комісії і за часів пізнішого головного редактора Владимирського-Буданова.

Офіційно обрали Антоновича на посаду головного редактора 12 квітня 1863 р., але з Комісією він вже був звязаний раніше [1]). Ми знаємо, що 25 березня 1862 р. одержав він 75 крб. за редагування І тому 3 частини „Архива Юго-Западной Россіи" (акти про козаків).

Дальший огляд археографічних студій Володимира Антоновича ми почнемо з його праці в Археографічній Комісії, скупчивши увагу спочатку на участі в виданні „Архива Юго-Западной Россіи", потім на участі його в инших виданнях Комісії.

Ставши за головного редактора Комісії, Володимир Антонович узяв на себе не тільки обов'язки головного редактора. Йому иноді доручали також доглядати друкування томів „Архива Юго-Западной Россіи" [2]), виконувати обов'язки діловода Комісії [3]), то-що.

Свою працю в Археографічній Комісії Володимир Антонович почав, як ми бачили, друкуванням тому про козаків (ч. III т. I „Архива Юго-Западной Россіи"). Його закінчили друком р. 1863. Том за планом Комісії складався з передмови та документів — разом 111 (1500—1641 рр.).

У передмові автор зупиняється на походженню козаччини „козаки есть не что иное, какъ остатки сохранившихся древне-славянскихъ общинъ, которыя являются съ характеромъ воинственнымъ вызваннымъ мѣстными обстоятельствами съ новымъ именемъ, возникнувшимъ изъ той же военной обстановки" (ст. CXVII). Авторові погляди викликали справедливі критичні завваження М. Максимовича [4]), О. Єфименкової [5]), М. Грушевського [6]). Видання документів та передмова оживила питання що-до вивчення козаччини. В цьому-ж томі були викристалізувані питання, які й далі цікавили автора.

Року 1867 вийшов з друку том про походження шляхетських родин (1442—70 рр.) з 132 документами (Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. IV, т. I).

[1]) Журналъ Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ № 45, за 1863 г. Переглянув я журнали Комісії з 1862 р. по 1882 р. Характер відомостей у них — фінансово-економічний (виплачування грошей співробітникам, наймання приміщення, замовлення паперу); про хід роботи Комісії повідомляється в звязку з виплатою грошей. Відомості цього офіційного журналу дуже „скупі" і тому мало звісток у них про різні сторони иншої роботи Київської Археографічної Комісії, що могли освітлити докладніше роботу головного редактора, то-що.

[2]) Ж. Ком. за 1871 р. № 98 від 18/XI. [3]) Ж. Ком. за 1874 р. (№ 95).

[4]) Соб. соч., т. I, ст. 277.

[5]) Южная Русь. т. II, ст. 311 „Литературныя силы провинціи".

[6]) „Історія України-Руси", т. VII, ст. 566 (прим.) К. 1909.

Року 1867 ухвалено до друку том про унію та становище православної церкви в 2 пол. XVII та в XVIII ст. (1648—1798 рр.); цей том вийшов р. 1871 з 239 док. (Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. IV) [1]. Того ж 1867 р. закінчено том про міста[2]); він вийшов р. 1869 з 265 док. (ч. V, т. I). Року 1868 вийшов том про козаків (1679—1716) з 299 док. (Архивъ Юго-Западной Р. т. III, ч. II); у цьому томі вміщено передмову про останні часи козаччини на правому березі Дніпра. Ця передмова то була докторська дисертація Володимира Антоновича. Цього 1868 р. проваджено підготовчу працю над томом про селян [3]); він вийшов р. 1870 з 324 документами [4]) (ч. VI, т. II). Цілих шість років готувався до друку том про гайдамацтво. Року 1870 маємо відомості про підготовування до друку тому гайдамацтва — переписування копій, то-що. Цей том про гайдамацтво вийшов р. 1876. (Архивъ Юго-Западной Россіи ч. III т. III) з 364 документами. Серед останніх нема виписок з „Книги Коденського військового суду“, що робилися ще р. 1872 [5]).

Року 1873 йде готування до видання тому актів Литовської доби, що мав вийти за редакцією В. Антоновича та Козловського [6]). Такого тому в виданнях „Коммиссіи“ не вийшло.

Року 1874 почато готування до видання тому про залюднення (Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VII, т. I, II) [7]). Готування йшло повільно. Року 1879 (19 березня) маємо відомості про ухвалу переслати 24 крб. 60 коп. Бершадському, магістрові тодішнього Новоросійського у-ту, що з доручення головного редактора поробив для Комісії копії описів деяких українських замків (Вінниця, Чорнобиль, Остер, Мозир) з документів Литовської метрики [8]). Виданням цього тому про колонізацію В. Б. Антонович дуже цікавився і вже р. 1876 порушив питання перед Комісією про потребу друкувати ч. VII т. I („Акты объ исторіи заселенія Юго-Западнаго края“), але справа затяглася. Ми мали нагоду обізнатися з справою про друкування цього тому [9]). Отож на цій справі

---

[1]) Ж. Ком. № 128 від 7/IV — 1867 р. [2]) Ж. Ком. за № 165 від 17/XII — 1867 р.

[3]) Ж. Ком. за № 76 від 28/XII — 1868 р.

[4]) Тут зазначимо неслушність згадки С. Томашівського, який ставить цей том Антоновича в звязок з попередниками в цій праці Антоновича — Козловським потім Новицьким („Володимир Антонович, його діяльність на полі історичної науки“ Льв. 1906 ст. 35). Останню розвідку ухвалено до друку р. 1870, а вийшла вона р. 1876 в 2 томах (Архивъ Юго-Западной Р. ч. VI, т. I).

[5]) Коденську книгу використав для своїх студій Шульгин (Кіевск. Старина 1890 р.). Згодом до друку підготував її Ів. Мих. Каманін. Тепер друкує її Археографічна Комісія Української Академії Наук під доглядом О. Ю. Гермайзе, як один з томів „Українського Архіву“.

[6]) Журн. Ком. № 197, 25/XII — 1873 р. Це було видання цілком инше, окреме від „Грамот вел. князів Лит.“ (надр. 1868 р.). Див. про його далі.

[7]) Журн. Ком. № 49 від 1/V — 1876 р. [8]) Журн. Ком. № 27, за 1879 р.

[9]) Завдяки вказівці Катерини Миколаївни Мельник-Антонович, якій висловлюю щиру подяку, обізнавсь я з окремою справою „Дѣло Кіевской Археографической Коммиссіи № 11 — о напечатаніи I т. VII ч. Архива Юго-Западной Россіи — акты объ исторіи заселенія Юго-Западнаго Края; начато 5/II — 1876 г. окончено 12/XI — 1876 г. на 5 листахъ“. Цю справу переглядав я р. 1923.

зупинимося докладніше. Справа ця складається з заяви головного редактора Комісії В. Б. Антоновича, журнала Комісії від 12 листопада 1876 р., умови з київським друкарем Милявським та зразками шрифту. Найцікавіше для нас заява Володимира Антоновича. Він зазначив, що виготував до друку 200 актів, які поділяються на такі шість рубрик — 1) жалувані грамоти великих князів литовських та королів польських приватним особам на маєтки (XIV—XVII ст. ст.); 2) описи королівських замків 1545 р. (Київ, Канів, Черкаси, Житомир), 1552 р. (Житомир, Луцьке); 3) люстрації воєводств, повітів, староств XVII—XVIII ст.; 4) пограничні документи (межі воєводств, повітів, великих приватних маєтків); 5) акти, що стосуються до історії будування слобід. 6) Приватні документи маєткові та позовні, що торкаються історії, як повстали залюднені місця.

Далі автор заяви дав цікаві відомості що-до самої передмови „Предисловіе къ этому тому будетъ имѣть задачей, опредѣлить степень населенности Юго-Западнаго Края и отношеніе между народонаселеніемъ исконнымъ туземнымъ и иноплеменнымъ въ различныя эпохи исторіи этого края“. Тому 1) укладено буде нарис людности краю за великокнязівських часів з зазначенням поселень, що тоді існували. Тут буде так само сказано про місцевості, що їх залюднили кочовики (Торки, Половці Клобуки, Кумани). 2) Далі треба буде зупинитися на тому, в якій мірі залюднено було Україну в XIV—XVI ст. ст. за часів Великого Князівства Литовського, як на підставі актів, так і инших відомостей — видань Комісії, відомостей мандрівників та закордонних письменників (Контаріна, Герберштейна, Ґваньїні, Бельського, Длуґоша Лясоти...). Тут буде розглянуто гіпотезу польських істориків — Ґрабовського, Шайнохи, Стадницького, що перейшли до російської історичної літератури „о мнимомъ запустѣніи Юго-Западнаго края послѣ XIII ст. и о мнимой польской въ немъ колонизаціи“. Буде подано відомості про заснування у великім князівстві Литовськім чужоземних поселень. 3) Далі буде нарис про зміни в густоті людности краю після Люблинської унії в звязку з покріпаченням селян у всім князівстві Литовськім, що сталося через цю унію, потім нарис двохразового спустошення країни запровадженням тут польського суспільного ладу. „Для большей наглядности“ — мав ще В. Антонович подати 2 списки залюднених місць у країні а) пол. XIII ст., б) кінця XVI ст., а так само дві мапи, що стосуються до згаданої доби[1]). Надзвичайно цікавої передмови не надруковано, як і самого цього тому, хоча за журналом все це до друку ухвалено і в умові з друкарем зазначено, що передмова В. Антоновича має бути надрукована. Згодом за десять років р. 1886 вийшли два томи „Архива Юго-Западной Россіи“ за редакцією М. Ф. Владимирського-Буданова за иншим планом без мап, без списку поселень[2]).

---

[1]) Заява 4 листопада 1876 р.

[2]) Року 1923, обізнаючись з Архівом Комісії, В. В. Міяковський показував мені примірники вже готового до друку тому „Архива Юго-Западной Россіи“, ч. VII, т. I без передмови. Згадаймо, що Єфименкова знала про готування до друку цього тому „Тѣ

Після 1876 р. ще треба відзначити том про фіктивне повстання селян на Правобережній Україні в 1789 р. („Архивъ Юго-Западной Россіи“, ч. III, т. V); до друку виготувано його р. 1893, а вийшов він р. 1902 з 378 документами.

Отож, от які наслідки праці Володимира Антоновича в Комісії маємо окрім непомітної роботи, — 9 томів „Архива Юго-Западной Россіи“. У цих томах зібрано до 2220 актів на більш як 4000 ст. — Можна гадати, що надруковано лиш частину тих документів, які Антонович вибрав для Комісії. У журналі Комісії від 25 лютого 1874 р. за № 19 маємо ухвалу Комісії про видачу нагороди головному редакторові В. Антоновичеві в розмірі 550 крб. за те, що він зібрав до 8000 документів. Отож чималої частини тих документів у Комісії, які вибрав Антонович, не використано.

Обізнаймося тепер з характером документів, використаних для зазначених томів „Архива Юго-Западной Россіи“. Трохи ми вже торкалися цього питання, коли докладніше зупинялися на виданні тому „Архива“ про залюднення.

Взагалі в томах „Архива Юго-Западной Россіи“ є грамоти — жалувані, дарчі, потвердження — Литовських князів, королів польських, розподільчі листи, тестаменти, скарги, вироки копних судів, протоколи пограничних судів, різні свідоцтва, протести, об'яви, позви, люстрації замків, воєводств та инші. Багатий та цікавий зміст бачитиме краще той, хто сам перегляне ці томи. Ми вже згадували, що за головне джерело для наукових студій Володимира Антоновича були актові книжки. Так наприклад для ч. VI т. II „Архива Юго-Западной Россіи“ (акти про селян 1700—1789) на Правобережжі Антонович вибрав матеріял з 90 актових книжок різних місцевостей Правобережжя. В цьому томі є покликання на овруцькі ґродські записові книжки, камянець-подільські, луцькі, київські, крем'янецькі, книги Васильківського та Богуславського повітів, дубенського магістрату, житомирські, лятичівські, хмільницькі, вінницькі, браславські, гайсинські, черкаські, чигиринські, барські, канівські, книги Балтського повіту, Ямпільського повіту. Актові книжки не були за єдине джерело для видань. Серед зазначень, що були на кожному документі, є покликання на архів Комісії „для разбора древнихъ актовъ“, власну Антоновичеву збірку актів, використовування газет (Kurjer Polski, Кіевлянинъ, Kurjer Warszawski, Supplement do „Kurjera Warszawskiego“), покликання на метричні акти 3-го департамента „Правит. Синода“, заславський архів Санґушка, на акти метрики коронної, звязки паперів київської канцелярії генерал-губернатора (відомості про гайдамацтво).

невольныя ошибки (мова йде про том I, частини III — Арх. Ю. З. Р. — акти про козаків), въ которыя впалъ авторъ... онъ, конечно, исправитъ въ предисловіи къ чрезвычайно интересному тому актовъ, который печатается нынѣ, о старинныхъ украинскихъ замкахъ, гдѣ авторъ снова будетъ имѣть случай коснуться вопроса о козачествѣ, собственно о его происхожденіи („Южная Русь“ т. II СПБ. 1905, „Лит. силы провинціи“ ст. 332).

Використовуючи такий різноманітний матеріял для своїх студій, Володимир Антонович зрідка спитується схарактеризувати його, критично поставитися до нього. На деякі з цих спроб дозволимо собі звернути увагу. Так у томі про селян на Правобережжі в XVIII ст. (Архивъ Юго-Западной Россіи ч. VI т. II) на ст. 55 — він каже: „Пересмотрѣвъ тщательно записовые отдѣлы актовыхъ книгъ XVIII вѣка, въ которые вносились документы, устанавливающіе право на земельную собственность вообще, мы нашли 200 документовъ относящихся къ крестьянскому землевладѣнію. Конечно количество это представляетъ только незначительную долю документовъ подобнаго рода существовавшихъ въ дѣйствительности, такъ какъ весьма рѣдко крестьянинъ находилъ нужнымъ или возможность заявить въ актовыя книги дарственную запись, полученную имъ отъ владѣльца равно какъ и купчую крѣпость или духовное завѣщаніе, по которымъ онъ пріобрѣталъ право на землю отъ односельцевъ или родныхъ“. Далі, визначивши юридичне становище селянина, автор робить такий висновок: „Такимъ образомъ, документы, обрѣтающіеся въ записовыхъ книгахъ, не даютъ намъ права судить о количествѣ земли, принадлежащей крестьянамъ но, во всякомъ случаѣ, при хронологической и географической группировкѣ могутъ указать время и мѣстность, въ которыхъ стало развиваться крестьянское землевладѣніе“. Відзначимо так само характеристику „дарственнаго“ запису (ст. 61). У томі про околичну шляхту (Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. IV, т. I, ст. 2), так характеризується матеріял, який автор узяв з актових книг: „Источникъ этотъ, доставляя неоспоримое ручательство въ подлинности приводимыхъ фактовъ, хотя и не даетъ достаточно матеріала для того, чтобы представить предметъ въ желаемой полнотѣ, однако дозволяетъ раскрыть довольно оригинальныя черты изъ прошедшей жизни нашего края, не лишенныя и общаго историческаго значенія“.

Не можна сказати, що такі завваження в Антоновичевих працях в „Арх. Ю.-З. Р.“ трапляються часто; ці відомості спорадичні. Иноді характерні риси документів зазначено в передмові кількома словами. Не треба забувати, що це трапилося через синтетичний підхід Антоновича до матеріялів. У дослідах він був більше синтетик ніж аналітик. Цим, можливо, треба пояснити не таку велику увагу до характеристики окремих документів, бо джерелами української історії дослідник дуже цікавився. Він читав окремий курс про джерела української історії [1]).

Цим закінчимо наші відомості про Антоновичеву працю в „Архивѣ Юго-Западной Россіи“. Далі з'ясуємо участь Володимира Антоновича в инших виданнях Комісії. Ex oficio він, як головний редактор, брав участь більшу чи меншу в усіх виданнях Комісії, які виходили підчас перебування його на цій посаді. До видань, у яких Володимир Антоно-

[1]) И. А. Линниченко, Владиміръ Бонифатьевичъ Антоновичъ (1830—1908). Москва 1910, ст. 7 (відбитки з „Трудовъ XIV Археол. Съѣзда, т. III). Рукописи лекцій з джерелознавства доховалися з 1880 р., коли Володимир Антонович викладав ці лекції.

вич брав безпосередню участь, треба віднести 1) 4-й том літопису Самійла Величка К. 1864, 2) Збірник літописів К. 1888, 3) „Сборникъ матеріаловъ по исторической топографіи Кіева и его окрестностей" К. 1874 р.

Четвертий том Величкового літопису (додатки) вийшов з друку під доглядом Антоновича та Самчевського. Додатки в 4-му томі складаються з 7 статтей; три[1]) з них зредагував Антонович, до них надруковано коротеньку передмову.

Над збірником літописів працював тільки Володимир Антонович. Він зібрав такі літописи: 1) літопис 1506—1737[2]), 2) Київський літопис (1241—1621 р.). 3) Межигірський літопис (1608—1700), 4) Щоденник походу проти запорозьких козаків (1625 р.), 5) Літопис львівського каноника Юзефовича (1624—1700 р.), 6) Витебський літопис. До цього додано 8 додатків, що складаються з листування, літописів та инших матеріялів, які укладач уважав за потрібне видати[3]).

Всі ці джерела з покажчиком обіймають 322 ст. друку, мова джерел тодішня українська, польська, та латинська.

До джерел автор додав передмову на 61 ст. Тут з'ясовує походження джерел та подає їхню характеристику. Короткість та влучність висловів, що характеризують зазначені джерела, свідчать про тонкокритичну вдумливу аналізу автора передмови. Для прикладу подамо характеристику київського літопису — „Въ Кіевской лѣтописи несомнѣнно самую цѣнную часть ея, совершенно самостоятельную и представляющую большой запасъ новыхъ историческихъ данныхъ составляетъ послѣдній отдѣлъ ея съ 1608 по 1621 годъ; такъ какъ отдѣлъ написанъ современникомъ разсказываемыхъ событій, то и объемъ его относительно больше, а также подробности разсказа обстоятельнѣе, чѣмъ въ остальныхъ частяхъ лѣтописи" (ст. 21).

Такого роду короткі влучні характеристики в збірникові літописів, виявляють, що з Антоновича був тонкий аналітик та критик джерел, коли це було треба. Подібні риси ми вже відзначили, коли зупинилися на праці Володимира Антоновича в „Архивѣ Юго-Западной Россіи".

З видань Комісії ще треба відзначити „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева" (К. 1874), де Антонович посистематизував

---

[1]) Записки Матвія Титловського про два походи султана Гордого в 1620 та 1621 рр. Щоденник Семена Окольського про війну Остранина з поляками 1638 р., додаток до цього щоденника, що його уклав Ст. Лукомський (ст. 147—315).

[2]) Лѣтописец или описаніе краткое знатнѣйших дѣйств и случаев, что в котором году дѣялось в Украини малороссійской обѣих сторон Днѣпра и кто именно когда гетманом был казацким.

[3]) Це такі додатки — Добромисловський літопис (1648—1700), літопис Львівського Кармелітського манастиря (1648—1676), умови польських комісарів 1619 р., листи Юрія Збаражського до польського короля Жиґимонта III (1621—5), листи Степана Хмельницького 1626 р., 12 листів Богдана Хмельницького до Львівського магістрату 1655 р., охоронний лист Богдана Хмельницького Львову 1657 р., 10 листів королівського секретаря Домініка Вильчка.

перший та третій розділи, другий редагував професор Ф. Терновський. Цей збірник відомостей про Київ та його околиці мав призначення не тільки для аматорів старовини, але для членів Київського археологічного З'їзду 1874 р. [1]).

„Сборникъ матеріаловъ" в I розділі має відомості з літописів про Київ (962—1300), в основу їх покладений Іпатський літопис, потім відомості з литовських та инших літописів (1300—1600), далі відомості з козацьких літописів (1660—1787). У третьому розділі зібрані документи з 1411 до 1786 р. Тут є грамоти великих князів Литовських, королів Польських, універсали гетьманів, скарги київських міщан, опис Києва та київського замку королівських люстраторів 1545 р, різні свідоцтва, квитанції, дарчі записи, скарги возних, то-що. Ці документи передруковані здебільшого з видань „Памятниковъ" Київської Комісії „для разбора древнихъ актовъ", „Актовъ Южной и Западной Россіи", „Актовъ Западной Россіи", але серед них є документи, окремо вибрані з актових книжок (напр. книга гр. житомирская поточная № 8).

Відомостями про „Сборникъ матеріаловъ" що-до історії Києва та його околиці ми закінчимо огляд участи Володимира Антоновича в виданнях Комісії „для разбора древнихъ актовъ" [2]). Тут, безперечно, була скупчена головна праця його в галузі археографії, але не єдина. Володимир Антонович брав участь у видаванні джерел і по-за Комісією. Тут треба відзначити „Грамоты великихъ князей Литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ собранныя и изданныя подъ редакціею Владиміра Антоновича и Константина Козловскаго" (К. 1868, ст. 163). Тут уміщено низку грамот (№№ 59+5), Грамоти ці взято з актових книг Київського Центрального Архіву (39 грамот), з Ateneum'a (5 грамот), решта (20) з приватної збірки Антоновича [3]). Укладено їх у виданні в хронологічному порядкові, в якому завсіди укладалися документи „Архива Юго-Западной Россіи".

Далі відзначимо розвідку про ворожбитство, що вийшла була в працях Географічного Т-ва з передмовою П. Чубинського [4]). Ця праця Володимира Антоновича, написана на підставі актів, узятих з книг гродських та магістратських, дає цікавий матеріял для характеристики вірувань в таємничі сили природи; ці народні вірування в XVIII ст. цілком аналогічні сучасним (розвідку закінчено р. 1874). До розвідки автор додав 70 документів (1700—1765 рр.). Загальне враження від цих документів автор схарактеризував на початку розвідки. „При пересмотрѣ

---

[1]) Л. Добровольський, Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії (Записки Іст.-Філ. Відділу кн. IX К. 1926, ст. 186).

[2]) З посмертних видань зазначимо „Донесенія папскаго нунція Іоанна Торреса, архіепископа Адріанопольскаго о событіяхъ въ Польшѣ во время Богдана Хмельницкаго" („Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи" в II) (К. 1914), изд. Кіевск. Ком. для разбора древнихъ актовъ. Тут надруковані після перевірки матеріяли, які проф. В. Б. Антонович скопіював р. 1880 в Ватиканському архіві.

[3]) № 1, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 18, 20, 23, 24, 29, 31, 33, 36, 41, 42, 51, 59.

[4]) „Колдовство. Документы — Процессы — изслѣдованіе" Петербургъ 1877, ст. 139.

актовыхъ книгъ Кіевскаго Центральнаго Архива нерѣдко попадались мнѣ документы, относящіеся къ процессамъ возбужденнымъ по поводу подозрѣній разныхъ лицъ въ чародѣйствѣ. Перечитывая внимательно документы, я, помимо предвзятаго ожиданія, не нашелъ въ нихъ ничего аналогическаго съ тѣми процессами, которые возникли въ Западной Европѣ до конца прошлаго столѣтія" (ст. 3). Ця студія Володимира Антоновича виникла, мабуть, в звязку з його діяльністю в „Юго-Западномъ Отдѣленіи Русскаго Географического Общества", в якому працювало в 70 рр. чимало українських визначних наукових робітників.

Окрім цих видань Володимира Антоновича, треба відзначити видання джерел у журналі „Кіевская Старина" чи розвідок з приводу джерел. Тут уміщено було скількись щоденників та „записок".

З них відзначимо спочатку видання в перекладі важливого джерела для історії Хмельниччини, „Щоденника Станіслава Освєцима" (1643—1651 р. [1]). Щоденник Освєціма переховується в рукописному відділі бібліотеки Осолінських у Львові (№ 224), що його польські та українські дослідники широко використовують для студій над Хмельниччиною, „Дневникъ этотъ", каже в передмові Володимир Антонович, „по количеству, обстоятельности и подробности сообщаемыхъ имъ свѣдѣній можетъ быть причисленъ къ важнѣйшимъ источникамъ для исторіи козацко-польскихъ столкновеній, случившихся въ половинѣ XVII столѣтія". Відзначивши, що це важливе джерело вже використовували польські історики Шайноха, Кубаля та инші, але самий текст його не видали, автор видання зазначає, що він подасть уривки з цього щоденника, які стосуються до української історії, в перекладі, „оставляя въ сторонѣ всѣ извѣстія дневника, относящіяся къ дѣламъ исключительно польскимъ, къ событіямъ происходившимъ въ Западной Европѣ и къ личнымъ и семейнымъ отношеніямъ автора". Щоб схарактеризувати джерела, в передмові подається відомості з біографії автора щоденника (він був за секретаря гетьмана Станіслава Конєцпольського), потім короткий опис рукопису щоденника, звідки згадані уривки видаються.

У наступному році — 1883 р. — в „Кіевской Старинѣ" [2]) з'явилися „Записки Карла Хоецкаго" (1768—76). Дарма що ці записки були видані в Варшаві 1789 р., але вони стали бібліографічною рідкістю. „Между тѣмъ записки Хоецкаго, обнимающія его воспоминанія о восмилѣтнемъ пребываніи въ плѣну въ Россіи, заключаютъ многочисленныя данныя, относящіяся къ этнографіи, географіи, областному военному управленію страны во второй половинѣ XVIII столѣтія и не лишены историческаго интереса". Сам Хоєцький з краківської шляхти, брав

---

[1]) „Кіевская Старина" 1882 р. кн. 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12. В 1907 р. його видав Віктор Чермак: Stanisława Oświęcima Dyaryusz (Kr. 1907); рец. М. Кордуби в Львівських Записках, т. 83, ст. 215. Його важливе значіння для Хмельниччини видно хоча-б з численних покликаннів на це джерело у IX частині I половини „Історії України-Руси" (К. 1929) акад. М. Грушевського.

[2]) „Кіевская Старина" 1883 р., кн. 1, 3, 11, 12.

участь у барській конфедерації, потім як полонений з Кракова через Київ — Україну відправлений був до Казани, а відтіля до Сибіру; тут брав участь у походох проти калмиків, потім проти Пугачева, втік р. 1771 з річки Кальміюса через Степову Україну до Польщі. Зміст записок складається з тих вражінь, що дістав він протягом цього восьмилітнього полону.

У передмові Володимир Антонович подає короткі біографічні відомості про Хоєцького, виявляє характер та помилки „Записок": з української історії цікаві спостереження автора що-до Волині, Київа, Чернігівщини, Степової України.

Цікавий так само є щоденник Федора Євлашевського, Новгородського підсудка (1564—1604) [1]. Записки Євлашевського вже надрукував р. 1860 в польській літературі Цімневський. Антонович видав щоденника з копії, що переховується в бібліотеці Осолінських у Львові. Щоденник Євлашевського має автобіографічний та місцевий побутовий характер. З загально-політичних фактів найдокладніше описано Наливайків наскок.

Ми бачимо, що рукописний відділ бібліотеки Оссолінських у Львові, що має багато важливого архівного матеріялу, використовує Антонович по змозі [2]. Окрім щоденника Євлашевського, Освєціма, йому пощастило знайти в одному з історичних збірників — рукопис „О Москвѣ и о Дмитрію, царику московскомъ ложномъ. Сіе писалъ мещанинъ кіевскій именемъ Божко Балыка, который самъ тамъ былъ и самовидецъ тому былъ". Ці записки опублікував Антонович у „Кіевской Старинѣ" (за 1882 р. № 7).

Далі треба відзначити ще студію „Прилуцкий полковой осаул Михайло Мовчан и его записная книга" [3]. Тут автор подає відомості про саму записну книжку, що збереглася у Аркадія Мазаракі, далі відомості про Михайла Мовчана, потім у додатках — статті з книжки, найхарактерніші для окреслення суспільних стосунків на Україні з другої половини XVII та в XVIII ст. (літописні уривки, які потрапили до книжки, універсал Скоропадського на ім'я Михайла Мовчана та инше, всього 9 статтей). До цієї категорії мемуарної літератури треба залічити ще „Мемуары, касающіеся исторіи юга Россіи" в. I (XVI ст.) К. 1890, в. II (перша половина XVII ст.) К. 1896 [4]. У передмові до I випуску Володимир Антонович пояснює вагу мемуарних джерел для історії: „Если этотъ источникъ историческаго знанія и уступаетъ въ отношеніи фактической точности свѣдѣніямъ, архивнымъ, то онъ дополняетъ несомнѣнно свидѣтельства актовъ, представляя полную, живую и разностороннюю картину народнаго быта, и даетъ возможность оцѣнить уровень общественнаго развитія и отношенія общественнаго мнѣнія

[1] „Кіевская Старина" 1886 кн. I, згодом надрукований у „Мемуарахъ отн. къ исторіи Южной Руси", в. II, К. 1896, ст. 1—39.

[2] Пізніше використування цього матеріялу та здобування нового в цій бібліотеці є в студіях акад. М. Грушевського.

[3] Кіевская Старина 1885, кн. I, ст. 57—58.

[4] Переклад належить Кат. Мик. Антонович-Мельник.

къ событіямъ, происходившимъ въ описываемое мемуаристомъ время". Ці мемуари видала була „Кіевская Старина", але серію їх не закінчено, бо третій та четвертий випуски, які Антонович гадав підготувати до друку, не вийшли.

У „Кіевской Старинѣ" надруковано ще кілька невеличких окремих документів та розвідок з галузи джерелознавства. З них зазначимо „Неизвѣстный доселѣ гетманъ и его приказъ" [1]). Тут мова про Дмитра Барабаша, доданий там документ надруковано з копії, що заховалася в Рум. ревізії; її передав Антоновичеві Лучицький. Згадаємо також про розвідку „Лѣтопись Яна Юзефовича, какъ источникъ для исторіи Южной Руси". Володимир Антонович зупиняється на авторовій біографії, що дає змогу одзначити низку неточностей, суб'єктивність Юзефовичевих поглядів, дарма що для літопису свого він використовував багато джерел. Цікаві тут відомості до історії Львова та відомості про події після 1623 року. Подаються в розвідці відомості про історію та стан рукопису [2]).

З инших матеріялів зазначимо цікаві відомості в замітці „Нѣсколько данныхъ о судьбѣ Желѣзняка послѣ его ареста въ Умани" [3]). Тут автор надрукував ті матеріяли, що передав йому Максимович. З них видно, що Залізняка судив російський уряд у Київі. Трохи раніш надруковано „Описаніе бѣдствія, постигшаго Умань и всю Украину въ 1768 року" („Opisanie klęski Humańskiej i całey Ukrainy w roku 1768 poniesionej"). Це „Opisanie" знайдене в збірникові рукописного відділу Осолінського (№ 163). У йому можна відзначити „то достоинство, каже Антонович, что написанъ во время самыхъ событій, подъ непосредственнымъ впечатлѣніемъ". Автор мемуарів, можна думати, був духовною особою [4]).

На инших, дрібніших [5]) не зупинятимемося; зазначимо тільки, що Антонович ще дає низку рецензій на археографічні видання [6]). Попередній огляд археографічних студій Володимира Антоновича виявляє, що його інтереси були скупчені найбільше на виучуванні історії Правобережної

---

[1]) Кіевская Старина 1883, кн. V ст. 140.

[2]) Кіевская Старина 1887 кн. XI, Див. раніш так само „Сборникъ Лѣтописей". Згадаємо тут ще „Православный манастырь и его уніатская лѣтопись (къ исторіи Сатановскаго монастыря Подольской епархіи) („К. Старина") потім у „Монографіях" т. I Лѣтопись Сатановскаго монастыря (з рукопису Бібліотеки Осолінських).

[3]) Кіевская Старина, 1882, кн. 12. [4]) Ibid, кн. 3.

[5]) „Къ исторіи возстанія Наливайка" (К. Стар. 1896, кн. 10), „Жалоба поданная Кіевскому митрополиту крестьянами с. Свиноѣдъ на злоупотребленіе державца Ивана Быковскаго" (ib. 1884 р., кн. 12). Изъ записной книжки Южно-Русскаго священника 1725 г. (ib. 1886 р., кн. 9).

[6]) „Акты относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи" (т. XII), „Кіевск. Ст." (1882 кн. 9). Д. Багалѣй, Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства въ XVI—XVII ст. (ibid. 1886, кн. 3), Ильницкій, Опись книги Кіевскаго Центральнаго Архива № 13 (ibid. 1882 р., кн. 12). Сулимовскій Архивъ Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ, Войцеховичей. Уклав та видав О. Лазаревський (К. Ст. 1884, кн. 10); Петрушевичъ, Сводная галицко-русская лѣтопись (Кіевск. Ст. 1888, кн. 6) та инші.

України. Тут його цікавили питання соціяльного характеру (становище козаків, селян, історія міста, питання про залюднення України, становище церкви). Ці питання повстали у Володимира Антоновича підо впливами того оточення, де йому доводилося працювати. Народницький напрямок, виучування польсько-українських стосунків мали не аби-який вплив на наукові інтереси Володимира Антоновича.

За головне джерело, що на підставі його Антонович написав низку попередніх студій, були актові книжки. Цей матеріял Антонович використовує і для видань Комісії і в працях, які друкує в „Кіевской Старинѣ“ та инших виданнях. Володимир Антонович не аби-як розумівсь на актових книгах; його високо цінували не тільки наукові кола, а й урядові. Це виявила голосна справа р. 1867 про фальшівників, які підробляли документи, щоб добутися дворянського стану. Для розгляду цієї справи утворили Комісію, що працювала з 1867 р. по 1892 р. Для праці в Комісії довелося запрохати Антоновича, бо відшукати відповідного знавця в Петербурзі та инших містах не пощастило [1]).

Окрім актових книг, Антоновича цікавила мемуарна література; щоб виявити її значіння, як історичного джерела, видано чимало важливих та цікавих пам'яток. Загальне значіння цієї літератури окреслено в передмові до I кн. „Мемуаровъ относящ. къ исторіи Южной Руси“. Уривок цей ми подали вже попереду.

В археографії Володимир Антонович має не аби-яку вагу.

Романович-Славатинський у праці про діяльність Миколи Іванішева зберіг уривок з листа Іванішева до проф. П. Павлова; Іванішев пише: „Вотъ вашъ Гизо великій историкъ, а что станется съ его взглядами лѣтъ черезъ 20—30? А мои изданія будутъ имѣть вѣчное значеніе для исторической науки“ [2]). Коли Іванішев надавав такого значіння своїй праці над видаванням документів у Комісії ще за свого життя, то тим більше це можна сказати про Антоновичеву діяльність у цьому напрямкові. Такий суворий критик діяльности Володимира Антоновича, як Томашівський, і той визнав видатну вагу Антоновичевої праці в цьому напрямкові. „Розглядаючи з того боку досліди Антоновича, мусимо признати, що більшість його праць визначається богатством фактичного матеріялу, невідомого з инших дослідів; а не раз праця виповнює його“ [3]). Разом з тим С. Томашівський у своїй студії (ст. 50) зазначає, що актовий матеріял робить розвідки „однобічними“, забуваючи розвиток української археографії та ті суспільні умови, в яких працював цей визначний дослідник. Томашівський закидає Антоновичеві ще мало критичне ставлення до джерел, напр. до козацьких літописів (зокрема до Величкового літопису). З приводу монографії про Литву каже: „кілька

---

[1]) „Дѣло объ оказавшихся въ Центр. Архивѣ Др. Актовъ при У-тѣ поддѣльныхъ актахъ“. Ми цією справою користувалися за вказівками Кат. Мик. Мельник-Антонович.

[2]) Н. Д. Иванишевъ, его жизнь и дѣятельность. СПБ 1876, стор. 239.

[3]) С. Томашівський, Володимир-Антонович, його діяльність на полі історичної науки. Львів 1906, стор. 50.

критичних екскурсій в тій монографії дають гарне свідоцтво авторові, всетаки з огляду на загальну суму його дослідів треба прихиляти ся до такої думки, що ся критична частина досліду не була т. ск. в характері Антоновича, як історика“ [1]). З цими гадками, буцім-то Антонович некритично ставивсь був до джерел, не можна погодитися; ми подавали уривки з вступних передмов до мемуарів, деяких літописів, подали деякі Антоновичеві характеристики окремих документів з актових книг, — усе це каже за критичне ставлення до джерел; історик, як синтетик, подав свої висновки. Щодо зауваження з приводу літописів козацьких, зокрема Величкового, то тут треба нагадати, що Антонович справді визнав цей літопис за найцінніший з-поміж инших літописів: „вѣроятно, як каже Іконніков, по обилію матеріаловъ въ ней заключающихся“ [2]). Антонович теж визнавав компілятивний характер цього літопису, випадковість джерел, брак критики, то-що. Отже, як бачимо. ще треба перевірити, чи справді правильна та точна гадка у самого Томашівського з приводу апокрифічности Величкового літопису. Нагадаємо, що Максимович, подавши чимало критичних завважень про джерела, називає Величків літопис „драгоцѣнную для нее лѣтопись“ [3]). Своє останнє слово тут скаже добрий критичний дослід над цим літописом.

А втім, яке значіння для Антоновича мали джерела, можна бачити з того, що він викладав курс джерелознавства; в рукописних примірниках, що по ньому залишилися, розкидано чимало критичних уваг до джерел української історії. Деякі свої погляди Антонович висловив ще в коротенькій промові „Н. И. Костомаровъ, какъ историкъ“, присвяченій пам'яті Миколи Костомарова [4]). У цій промові Антонович за попередників Костомарова в галузі розроблення української історії вважає Бантиш-Каменського та Максимовича. Вартість „Исторіи“ Бантиш-Камен-

---

[1]) С. Томашівський, ib. ст. 50—2. Взагалі низка тверджень С. Томашівського в звязку з опублікуванням нових матеріялів про Антоновича потрібують перевірки та доповнень. Частину його гадок, як необґрунтовану, треба зовсім відкинути.

Про те, як ставивсь Антонович до літописів, він каже (після наведеного в тексті уривка): „Звідти походить, що він мав завсїди багато довіря до всякого рода лїтописей, спеціяльно козацькі лїтописи мали в ньому дуже лагідного суддю; між иншими він признає богато наукової вартости так сильно апокріфічному жерелу, як Величкова лїтопись“ (Ibid., ст. 52).

[2]) В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II кн. II (К. 1908), ст. 1597. У літографованих лекціях з джерелознавства, що читав В. Антонович, підкреслено „Въ сочиненіе свое Величко включилъ огромное количество документовъ изъ канцеляріи и архива, гдѣ онъ черпалъ полными руками, и это представляетъ неоцѣненный матеріалъ“.

[3]) М. Максимовичъ, Собр. соч. т. I, ст. 217. Тут ще дозволимо собі нагадати як розумів В. Антонович козацькі літописи. „Въ козацкихъ лѣтописяхъ не нужно видѣть древнихъ лѣтописей: это только одно названіе лѣтописей; въ сущности это просто мемуары или же попытки прагматической исторіи, удержавшей лѣтописную форму, какъ, напр., лѣтописное повѣствованіе Ригельмана или Петра Симоновскаго“.

[4]) „Кіевская Старина“, 1885 р., кн. 5.

ського бачить тільки в архівному матеріялі[1]). Куди вище оцінює він Максимовичеву працю: „Несмотря на свою глубокую эрудицію, трудолюб'е, онъ, по его собственному выраженію, оттачивалъ лишь „кирпичи для будущей исторіи Южной Россіи“. На каждой строкѣ этой исторіи его встрѣчаютъ неточности, предвзятыя положенія, фиктивныя данныя, и много труда и времени онъ долженъ былъ употребить“, щоб українську історію „очистить отъ указанныхъ недостатковъ“[2]). Характерні риси Костомарова, як історика, Антонович бачить ось у чому. „Прежде всего нашъ историкъ бралъ матеріалъ для своихъ изслѣдованій изъ первыхъ источниковъ, изъ первыхъ рукъ. Онъ никогда не прибѣгалъ къ темамъ разработаннымъ, не пользовался чужими трудами. Архивы и разныя другія древлехранилища — вотъ мѣста, откуда онъ добывалъ свой сырой матеріалъ и онъ разрабатывалъ его тщательно, подвергая суровой, строгой, въ уровень съ наукой, критикѣ“[3]).

Окрім цих характеристик, дозволимо собі зупинити увагу на Антоновичевій рецензії „Сулимовского Архива“ (К. Стар. 1884 кн. 10), його видав відомий знавець Лівобережжя Олександер Лазаревський — „Выборъ документовъ, каже авторъ рецензії, для изданія произведенъ весьма умѣло — нѣтъ номера, который бы не представляло той или другой существенной черты для обрисовки бытовой исторіи страны; иначе конечно и не могло случиться, такъ какъ издатель А. М. Лазаревскій, извѣстный многочисленными трудами по исторіи Малороссіи, по всей вѣроятности долженъ быть признанъ лучшимъ знатокомъ малороссійской исторіи и древностей XVII и XVIII столѣтій“[4]). Значіння видання „Сулимовскаго Архива“ можна порівняти з виданнями „Записок Якова Марковича“ та „Матеріаловъ для отечественной исторіи Судіенка“[5]). Визнаючи велику вагу джерел для дослідника минулого, — потребу критично ставитися до матеріялів, Антонович завсіди брав до уваги історію походження джерела. Він, наприклад (це є в передмові до щоденника Освєціма або в передмові до Юзефовичевого літопису), бере на увагу соціяльне походження автора, суб'єктивні авторові симпатії та антипатії. Уважливе ставлення до матеріялів, що являють основу пізнання минулого, всебічна критична аналіза їх дуже характерні для археографічної праці Володимира Антоновича.

На жаль, декотрі сучасні дослідники обминають отакий уважний підхід до архівних матеріялів, ідуть протореними вже шляхами, вкрай забуваючи про потребу докладно використовувати архівні матеріяли або, знов, беруть окремі факти з архівних матеріялів, щоб схарактеризувати ті явища, які вимагають ширшого та пильнішого студіювання инших документів цієї доби, і, докладно не опрацювавши, публікують свої, дуже

---

[1]) „Если она представляетъ какую-либо цѣну, то лишь наборомъ архивнаго матеріала, который Бантышъ-Каменскій внесъ въ свою исторію, заимствовавъ его изъ обширныхъ архивовъ министерства иностранныхъ дѣлъ“ (ст. XXXI).

[2]) Ibid., ст. XXXI. [3]) Ibid, ст. XXVI—XXVII.

[4]) Ibid., стор. 333. [5]) Ibid., 336.

ерез це побіжні та ще далеко незакінчені спостереження. Звісна ̸.ч, такі розвідки не завсіди завдовольняють навіть мінімальні наукові вимоги.

Підбиваючи підсумки археографічній праці Володимира Антоновича, мусимо відзначити, що він, окрім Київського Центрального Архіву, працював ще по инших архівах: у Москві в Рум'янцівському Музеї, в Петербурзі в архіві міністерства закордонних справ (теп. у Ленінграді), в Публічній Бібліотеці; працював у Львові, Кракові, Варшаві, в Римі (в Ватиканському архіві), то-що [1]).

Ми вже бачили, яку силу нового архівного матеріялу використав Антонович для дослідів над минулим Правобережної України. Коли порівняти з становищем української археографії до Антоновича ту вкладку, яку зробив він, то можна сказати, що тепер українська історична наука ступила на ширший шлях історичних дослідів, що стоять у рівні з вимогами (тодішньої европейської науки).

Опублікуванням багатьох невідомих перед тим документів, добірним вибором їх, Антонович поклав міцну підвалину для дальшого розвитку української історичної науки.

Напрям археографічної Антоновичевої праці, безперечно був вплинув на низку студій, що провадили инші наукові робітники в Київській Археографічній Комісії. Вони були, безумовно, підо впливами інтересів тогочасної української історіографії, що за представника її був Володимир Антонович.

Дозволю собі коротенько нагадати деякі з цих студій. Р. 1876 надрукований був том „Архива Юго-Западной России“ про селян (ч. VI т. I), що його готував К. Козловський, а закінчив І. Новицький; в 1878 р. Комісія видала літопис Самовидця з передмовою Ор. Левицького, потім вийшла низка томів з історії релігійних стосунків на Україні з передмовами Лебединцева (ч. I т. 2, 3), Терновського (ч. I т. V), О. Левицького (ч. I. т. VI). Цікаві „Переписи еврейскаго населенія въ Юго-Западномъ краѣ въ 1765—91 гг.“, що вийшли з передмовою І. Каманіна (Арх. Ю. З. Р. ч. V т. 2). З пізніших робітників у Комісії згадаємо акад. М. Грушевського, що тоді працював був над актами Барського староства (Арх. Юго-Зап. Р. ч. VIII т. 1, 2), Владимирського-Буданова, що заступив Антоновича на посаді головного редактора в Комісії „для разбора древнихъ актовъ“, М. Ясинського („Акты о копныхъ и вотчинныхъ судахъ въ Юго-Западной Россіи въ XVI—XVIII“) та инших [2]).

---

[1]) В. Ляскоронскій, В. Б. Антоновичъ (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1908 р. кн. 5—6, ст 64).

[2]) Критичні завваження про працю Комісії зробив акад. М. Грушевський (напр. що-до недостатньої уваги до економічних студій) у статті з нагоди 50 років праці Київської Археографічної Комісії („Записки Наук. Т-ва у Львові, т. III. Льв. 1894, ст. 211—21).

ЗМІСТ.